

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

Գ. Ս. ՂԱԶԻՆՅԱՆ
Ա. Գ. ՎԱԳԱՐՇՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ**
ՀԻՆ ՇՐՋԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

**Հրատարակության է երաշխավորել ԵՊՀ իրավագիտության
ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը**

**Խմբագրությանը՝ իրավաբանական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Գ. Ս. Ղազինյանի**

**Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2014**

ՀՏԴ 340 (091)

ԳՄԴ 67.3

Ղ 173

Հեղինակներ՝

Ղազինյան Գագիկ

իրավ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

զլ. 1 § 3, զլ. 2 § 2 (համահեղ.), զլ. 3 § 2, 3 (համահեղ.), 4, զլ. 4 § 2, զլ. 5 § 4, 6, 7 (համահեղ.), 8, զլ. 6 § 3, զլ. 7 § 4, զլ. 10 § 1, 2, զլ. 11 § 1, 2, 3, 5, 7, զլ. 12 § 1, 2, 3, 6, 7, 8, զլ. 13 § 1, 2 (համահեղ.), 3, 4, զլ. 14, զլ. 15 § 3

Վաղարշյան Արթուր

իրավ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

զլ. 1 § 1, 2, զլ. 2 § 1, 2 (համահեղ.), զլ. 3 § 1, 3 (համահեղ.), զլ. 4 § 1, 3, զլ. 5 § 1, 2, 3, 5, 7 (համահեղ.), զլ. 6 § 1, 2, զլ. 7 § 1, 2, 3, զլ. 8, զլ. 9, զլ. 10 § 3, 4, զլ. 11 § 4, 6, զլ. 12 § 4, 5, 9, զլ. 13 § 2 (համահեղ.), զլ. 15 § 1, 2

Ղազինյան Գ.Ս., Վաղարշյան Ա.Գ.

Ղ 173 Հայոց իրավունքի պատմության հիմնահարցերը: Հին շրջանից մինչև մեր օրերը/ Գ. Ս. Ղազինյան, Ա. Գ. Վաղարշյան: ԵՊՀ.– Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2014.– 416 էջ:

Մենագրությունը համակարգված պատմաիրավական հետազոտություն է՝ նվիրված հայ իրավունքի և Հայաստանի իրավական մշակույթի առանձին տարրերի ձևավորման, զորոնջության և պատմական զարգացման ընդհանուր հարցերին և օրինաչափություններին:

Հետազոտությունն իրականացված է իրավագիտության հիմնախնդիրների լուծման արդի մոտեցումների ու սկզբունքների օգտագործմամբ, ինչը հնարավորություն է տվել խուսափելու զուտ ձևական-իրավական վերլուծությունից և հայ իրավունքի համապատկերը վեր հանել իր կազմավորման և զորոնջության պատմական փուլերին համապատասխան:

Նախատեսված է Հայաստանի պետության ու իրավունքի պատմության հիմնախնդիրներով հետաքրքրվողների, ինչպես նաև իրավաբանական ֆակուլտետների դասախոսների, ասպիրանտների և ուսանողների համար:

ՀՏԴ 340 (091)

ԳՄԴ 67.3

ISBN ISBN 978-5-8084-1906-3

© Ղազինյան Գ., 2014

© Վաղարշյան Ա., 2014

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԺԻՆ 1.

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՍՈՑԻՈՂՈՐՄԱՏԻՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՉԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԶՍՓՈԽԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 11

§ 1. Հասարակության սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի ձևավորման և զարգացման պատմական օրինաչափությունները 11

§ 2. Մինչքրիստոնեկան Հայաստանի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը, ձևերը և հիմնական ինստիտուտները 16

2.1. Արատտա. սրբացված սովորույթների երկիր 16

2.2. Մ.թ.ա. III-II հազարամյակների քաղաքական անկայուն կացությունը և պահպանողական-կայուն սոցիալական կարգավորումը 20

2.3. Արարատյան թագավորության իրավական համակարգը և իրավունքի ձևերի հիմնահարցը 23

§ 3. Արյան վրեժի և թագավորական իրավաբարների ինստիտուտը Հայաստանում մ.թ. I-III դարերում 47

ԳԼՈՒԽ 2. ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ (IV-IX ԴԱՐԵՐ)..... 55

§ 1. Քրիստոնեության ընդունումը և սոցիոնորմատիվ համակարգի երկատումը աշխարհիկի և կրոնականի 55

§ 2. Հայոց պետականության կորուստը և Հայաստանի իրավական «բռնազավթումը» VI-IX դարերում 60

**ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ X-XVIII դԱՐԵՐՈՒՄ 65**

- § 1. Հայաստանի իրավական համակարգը և իրավունքի
աղբյուրները X-XIV դարերում 65
- § 2. Մելջուկյան տիրապետությունը և Հայաստանի
իրավական համակարգի երկատույնը..... 70
Էթնիկ-կրոնական հատկանիշով..... 70
- § 3. Հայ իրավական մշակույթը XV-XVII դարերում..... 72
- § 4. Հայ իրավական մշակույթի արտահանումը և հայկական
գաղթավայրերում դրա զարգացումը XVI-XVIII դարերում.... 77

**ԳԼՈՒԽ 4. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ 82**

- § 1. Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական 82
համակարգի առանձնահատկությունները..... 82
- § 2. Կիլիկիայի հայկական թագավորության ներդրումը
միջազգային մասնավոր իրավունքում 85
- § 3. Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական
համակարգի արտաքին միջավայրը և իրավունքի փոխառված
աղբյուրները 87

ԲԱԺԻՆ 2.

**ՈՒՇՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՎ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ**

**ԳԼՈՒԽ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՌԱՆՉԻՆ ՏԱՐԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՈՒՆՆ ՈՒ ՋԱՐԳԱՅՈՒՄԸ XVIII-XIX
դԱՐԵՐՈՒՄ 91**

- § 1. Հայ հասարակական իրավական մշակույթը..... 91
XVIII դարում..... 91
- § 2. Հայ իրավական մշակույթի կացությունը պայմանավորող
գործոնները XIX դարում..... 95
- § 3. Հայ իրավական մշակույթի առանձնահատկությունները
Արևելյան և Արևմտյան Հայաստաններում
XIX դարի սկզբին 97

§ 4. Թուրքիայի դատաիրավական համակարգի աշխարհիկացման փորձերը.....	103
§ 5. Թուրքիայի իրավական վերափոխումները և	108
հայ իրավական մշակույթի առանձին տարրերի վիճակը.....	108
§ 6. Կայսերական Ռուսաստանի պետաիրավական համակարգի փոխակերպումները XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկիզբին.....	111
§ 7. Արևելան Հայաստանի իրավական մշակույթի գարգացման օրինաչափությունները XIX դարում	116
§ 8. Հայ իրավագետների առաջ գալը և իրավագիտության ձևավորումը	123

ԲԱԺԻՆ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԴՐԱ ԱՌԱՆՁԻՆ ՏԱՐՐԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԳԼՈՒԽ 6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ	126

§ 1. Հայաստանի առաջին հանրապետության կազմավորումը և իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի ստեղծումը.....	126
§ 2. Իրավունքի աղբյուրները և Սահմանադրության հիմնահարցը Առաջին հանրապետության իրավական համակարգում	133
§ 3. Իրավական համակարգի գործողության հասարակական պայմանները	141

ԳԼՈՒԽ 7. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԱՏԱՐԸ	147

§ 1. Առաջին հանրապետության հռչակումը և կառավարման համակարգը մինչև առաջին խորհրդարանի հիմնադրումը .	147

§ 2. Հայոց ազգային-քաղաքական ներկայացուցչության համակարգից անցումը բնակչության և քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցչական խորհրդարանական կառավարման համակարգին	155
§ 3. Գործադիր իշխանության համակարգը և կառավարությանը օրենսդրական լիազորություններով օժտելու ինստիտուտը	160
§ 4. Առաջին հանրապետության դատական համակարգը ..	169

ԳԼՈՒԽ 8. ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԵՆԹԱՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ..... 182

§ 1. Խորհրդարանների իրավասության բնույթը և իրավական ամրագրման հիմնախնդիրը.....	182
§ 2. Խորհրդարանի օրենսդրական իրավասությունը և օրինաստեղծագործության կառուցակարգը.....	185
§ 3. Հայաստանի խորհրդի և Հայաստանի պառլամենտի օրենսդրական գործունեությունը	209
§ 4. Կառավարության լիազորություններն օրինաստեղծագործության կառուցակարգում	218
§ 5. Գործադիր իշխանության ենթաօրենսդրական ակտերը և «պարտադիր որոշումների» ինստիտուտը.....	233

**ԲԱԺԻՆ 4.
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ**

ԳԼՈՒԽ 9. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈԽԼԵՐԸ..... 240

§ 1. Սոցիալիստական հասարակության և պետության.....	240
տեսական հիմունքները.....	240
§ 2. Իրավունքի նկատմամբ իշխանության գերակայության հայեցակարգի մշակումը և խորհրդահայ իրավագիտության ձևավորումը.....	246

§ 3. Խորհրդային Հայաստանի իրավական համակարգի զարգացման փուլերը.....	251

ԳԼՈՒԽ 10. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻ ԴԻԿՏԱՏՈՒՐԱՅԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՎԱԾ ՆՈՐՄԱՏԻՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ	254

§ 1. Հայաստանի խորհրդայնացումը և «հին պետաիրավական համակարգի ջարդի» մեծամասնական քաղաքականությունը	254
§ 2. Հեղափոխական իրավագիտակցությամբ սոցիալական կարգավորումից անցումը կենտրոնացված նորմատիվ (օրենսդրական) կարգավորման	261
§ 3. Խորհրդային Հայաստանի 1922 թ. Սահմանադրության ընդհանուր բնութագիրը	265
§ 4. Դասակարգային խտրականության սահմանադրական քաղաքականությունը և քաղաքական ազատության վերացումը.....	272

ԳԼՈՒԽ 11. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՍՈՑԻԱԼԻՉՄԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	278

§ 1. Խորհրդային իրավական համակարգի կենտրոնացումը	278
§ 2. Սոցիալիզմի կառուցման քաղաքական կուրսը և իրավական համակարգի փոփոխությունների բնույթը 1925-30- ական թթ.....	281
§ 3. Խորհրդային իրավական միեկիվզնը դատավարական ձևի նկատմամբ. իրավական վարույթը՝ որպես դասակարգային պայքարի ոլորտ	286
§ 4. Խորհրդային Հայաստանի 1937 թ. Սահմանադրության ընդունումը և ընդհանուր բնութագիրը.....	292
§ 5. Արդարադատության սահմանադրական համակարգի դեկլարատիվ բնույթը.....	298

§ 6. Խորհրդային ընթացիկ օրենսդրության ու իրավակիրա- ռական պրակտիկայի հակասահմանադրական բնույթը.....	303
§ 7. Դաշնային իրավական համակարգի միասնականացումը 1940-50-ական թթ.....	308

ԳԼՈՒԽ 12. ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 1953-1990 թթ. 312

§ 1. Խորհրդային հասարակության քաղաքական-իրավական վարչաձևի ազատականացումը 1953-64 թթ.....	312
§ 2. Խորհրդային ընթացիկ օրենսդրության կիսաբարե- փոխումները «խրուշչովյան հալոցքի» տարիներին	316
§ 3. Խորհրդային երրորդ սերնդի սահմանադրությունների ընդունման ներպետական և միջազգային իրավական նախադրյալները.....	319
§ 4. ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության ընդհանուր բնութագիրը	323
§ 5. Անհատի սահմանադրական իրավունքների խորհրդային ինստիտուտի զարգացումը և դրա հայեցակարգային բացթողումները	327
§ 6. Արդարադատության երաշխիքների սահմանադրական հռչակումը և ընթացիկ օրենսդրության ու իրավակիրառման հետադիմական պահպանողականությունը.....	330
§ 7. Ներպետական և միջազգային իրավունքի հարաբերակցության հիմնահարցը.....	335
§ 8. Վերակառուցման շրջանում իրավագիտության ապաճորդացումը և սոցիալիստական իրավական պետության կառուցման հռչակումը.....	337
§ 9. Խորհրդային Հայաստանի իրավական պատմության քաղաքական գնահատականը.....	341

ԲԱԺԻՆ 5.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՆՈՐՄԱՏԻՎԱՅԻՆ ՀԻՄՔԵՐԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԴՐԱ ԿԱՅԱՑՄԱՆ
ՓՈՒԼԵՐԸ (1990-1995 ԹԹ.)**

**ԳԼՈՒԽ 13. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐԸ ԵՎ
ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ, ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ
ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՄԸ..... 345**

- § 1. Գերագույն խորհրդի 1990 թ. մայիսյան ընտրությունները
և Հայաստանի անկախության հռչակագրի ընդունումը, ...345
դրա քաղաքական իրավական նշանակությունը.....345
- § 2. Հայաստանի անկախության հռչակագրի նախանշած
ժողովրդավարական, իրավական հասարակությունը՝ որպես
զարգացման ռազմավարություն, և իրավական
բարեփոխումների հիմնական ուղղությունները.....353
- § 3. Մահմանադրական կարգավորման հիմնախնդիրները
1990-1991 թթ. և Մահմանադրության նկատմամբ ընթացիկ
օրենքների գերակայության հաստատումը.....358
- § 4. Օրենսդրական բարեփոխումների քաղաքականությունը
1990 թ. օգոստոսից մինչև 1991 թ. սեպտեմբեր.....361

**ԳԼՈՒԽ 14. «ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹ-
ՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ» ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔԸ ԵՎ
ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՆՈՒՄՆԵՐԸ
(1991 Թ. ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ - 1995 Թ. ՀՈՒԼԻՍ)..... 370**

- § 1. Հայաստանի Հանրապետության անկախացումը և դրա
սահմանդրական ամրագրումը 370
- § 2. Արմատական իրավական բարեփոխումների կենսագործ-
ման ընթացիկ օրենսդրական ձևը և դրա հիմնական ուղղու-
թյունները (1991 թ. սեպտեմբերից մինչև 1995 թ. հուլիս) 374
- § 3. Մոցիալական ոլորտի իրավական
քաղաքականությունը 382

§ 4. 1995 թ. մարտի 27-ի «Սահմանադրական օրենքը» և խորհրդարանական ընտրությունների իրավակարգավորումը.....	387
§ 5. Հայաստանի Հանրապետության ազգային-ներպետական և միջազգային իրավունքի հարաբերակցության հիմնախնդիրները 1990-1995 թթ.....	390

**ԳԼՈՒԽ 15. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ԿԱՅՈՒՆԱՅՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄԸ..... 394**

§ 1. Իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի կայունացման խնդիրը և Սահմանադրության նախագծի մշակման քաղաքական գործընթացը.....	394
§ 2. ՀՀ 1995 թ. Սահմանադրության իրավաբանական ընդհանուր բնութագիրը և առանձնահատկությունները.....	401
§ 3. Սահմանադրական կողիֆիկացիան և Հայաստանի իրավական զարգացման հետագա ուղղությունները	409

ԲԱԺԻՆ 1. ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՍՈՑԻՈՆՈՐՄԱՏԻՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԶՍՓՈԽԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 1. Հասարակության սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի ձևավորման և զարգացման պատմական օրինաչափությունները

Հայ իրավունքի առաջացման, ձևավորման և զարգացման պատմության հետազոտությունները Հայաստանում աչքի են ընկնում երկու առանձնահատկությամբ: Առաջին՝ Հայաստանի հնագույն շրջանի, ընդ որում, ոչ թե սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի, այլ միայն իրավունքի, հետազոտություններն իրականացվել են մեծամասամբ ընդհանուր պատմագրության շրջանակներում և այն էլ կցկտուր, դրվագային հետազոտությունների ձևով: Երկրորդ՝ իրավական պատմության հետազոտման մեթոդաբանությունը պատմաբանները և նույնիսկ իրավագետները կառուցել են պետականական-լեզվատական մոտեցման վրա, ինչի արդյունքում հեղինակների մի մասը նույնիսկ փնտրում է ուրարտական (Արարատյան) դատաստանագիրքը¹:

Այս պատճառով հնագույն շրջանում հայ հասարակության սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի (ներառյալ իրավունք) առաջացման և զարգացման պատմությունը վերաիմաստավորման կարիք ունի՝ նոր գիտամեթոդաբանական մոտեցում-

¹ Տե՛ս **Հ. Կարազեռյան**, «Դիտողություններ բիաինական դատաստանագրքի կապակցությամբ», «Հանդէս Ամսօրեայ», 2002, 1-12, էջ 338-342:

ների հիման վրա: Այդ վերաիմաստավորման մեթոդը չի կարող լինել ո՛չ արդեն հնացած պետականացված մոտեցումը՝ կառուցված իրեն համապատասխանող լեգիստական իրավահասկացողության վրա, ո՛չ էլ մարքսիստական սոցիոլոգիական պոզիտիվիզմը, որում իրավունքը պատկերացվում էր որպես տնտեսապես գերիշխող դասակարգի կամք՝ պետության միջոցով բարձրացված օրենքի աստիճանի:

«Էտատիստական մոտեցման կողմնակիցների մեկնաբանմամբ՝ իրավունքի պատմական ծագումը ներկայացված է որպես գիտակցականորեն կազմակերպված, սուբյեկտիվ գործընթաց. իրավունքը չի ծագել հասարակական կառույցներից ու հարաբերություններից, այն ստեղծվել, կառուցվել, ներմուծվել է պետության գերիշխող վերնախավի կամային կարգով, որը շահագրգռված էր զանգվածների ճնշման, շահագործման և մանիպուլյացիայի մեջ: Պատմականորեն իրավունքը փաթաթվել է հասարակությանը պատերազմի, բռնության և հարկադիր խաղաղեցման միջոցով»¹: Այս դասակարգային-մատերիալիստական հիմնադրույթից բխում է երկու եզրակացություն՝ պատմականորեն և տրամաբանորեն պետությունն առաջնային է իրավունքից: Վերջինը պետական քաղաքականության իրականացման ձև է: Հետևաբար իրավունքը պետության ուժային գործիքն է, այն չի կարող գոյատևել՝ չհենվելով բռնության վրա: Այսպիսի մեթոդաբանության կիրառումը իրավունքի պատմության հետազոտման նկատմամբ բերում է այն թյուր եզրակացության, որ իբր չին Հայաստանում կային դատաստանագրքեր, սակայն դրանք մեզ չեն հասել:

Իրավունքի ձևավորման ու զարգացման պատմության հետազոտությունը պետք է կառուցել հակառակ մոտեցման վրա՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ պետություն և իրավունք երկմիասնության մեջ առաջնայնությունը պատկանում է ոչ թե պետությանը, այլ իրավունքին, որ իրավունքը պոլիտոգենետի պատճառնե-

¹ Տես նույն տեղը, էջ 88:

րից մեկն է, այն խթանող էական գործոն: Հետևաբար, վաղմջական շրջանում, ինչպես աշխարհի այլ ժողովուրդների, այնպես էլ Հայաստանի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի պատմությունը հետազոտելիս պետք է ելնել հետևյալ օրիաչափություններից:

1. Նախնադարյան համայնական կարգերին բնորոշ էր միասնական չտարբերակված սոցիոնորմատիվային կարգավորման համակարգը: Նախնադարյան համայնքի բնական-բնագոյաին կոլեկտիվիստ անդամների հասարակական կապերը և մարդկային վարքագծի միօրինակությունը հաստատվում էր նորմերի միասնական համակարգի միջոցով, որը կոչվում էր նախնադարյան սովորույթ: Այդ միասնական կարգավորիչն աչքի էր ընկնում սինկրետիզմով (չտարբերակված մոնոնորմեր), սրբացված հեղինակությամբ: Այդ սոցիալական նորմերն իրենց բովանդակությամբ բավական մանրամասնեցված էին: Նման սոցիալական նորմը կամ սովորույթը կատարում էր նորմատիվ կարգավորման բոլոր գործառնությունները¹:

2. Հասարակության զարգացման գործընթացում տնտեսական, սոցիալ-դասակարգային, մարդու անհատականացման և արտաքին պաշտպանական օրինաչափությունների գործողության շնորհիվ նախնադարյան միասնական նորմատիվ կարգավորումը ենթարկվեց քննադատական և տարբերակված վերաբերմունքի²: Արդյունքում տեղի ունեցավ միասնական կարգավորման տրոհում, ճյուղավորում: Նախնադարյան սինկրետիկ սովորույթի

¹ Հասարակական կյանքում սոցիալական կարգավորիչները (իրավունքը, բարոյականությունը, սովորույթը և այլն) կատարում են կարևոր և նշանակալի գործառնություններ: Դրանք, բացի կարգավորիչ և պահպանական գործառնություններից, կատարում են նաև գնահատողական (օրինակ՝ բարոյական նորմերը չափանիշ են այս կամ այն գործողությունները գնահատելու, արժեքավորելու և բարոյականն ու անբարոյականը զատելու համար), ինչպես նաև փոխանցող, դաստիարակող և այլ գործառնություններ (տես **Ա.Գ. Վաղարշյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն-2: Դասախոսություն, ԵՊՀ, Եր., հեղինակային հրատարակություն, 2011, էջ 268-269):

² Տես **Ա.Գ. Վաղարշյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն-1: Դասախոսություն, ԵՊՀ, Եր., հեղինակային հրատարակություն, 2013, էջ 44-47:

հիմքի վրա աճեցին բարոյականությունը, իրավունքը, կրոնական, քաղաքական և այլ նորմերը, որոնք արդեն ինքնուրույն սոցիալական կարգավորիչներ են:

3. Իրավունքի պատմությունը սկսվում է սովորույթից: Իրավական դարձած հնագույն սովորույթը հին իրավունքի միակ և համընդհանուր ձևն է: Հետևաբար իրավական հին համակարգերը սովորութային իրավական համակարգեր էին, որոնցում կարևոր դեր էին խաղում կրոնականացված կարգադրազրեքը՝ տաբուները, ուխտախոստումները, երդումը, անեծքը և այլն:

4. Իրավունքի պատմությունը համաշխարհային մասշտաբով անցել է երկու հիմնական պատմական փուլ՝ սովորութային իրավունքի շրջան և քաղաքականացված օրենսդրական իրավունքի շրջան: Առաջին փուլը, ըստ իրավական ձևի առանձնահատկության, իր հերթին տրոհվում է երկու ենթափուլ՝ բանավոր և գրավոր իրավական սովորույթներով իրավական համակարգեր: Ամեն մի փուլում և ենթափուլում պետությունն ունի տարբեր դերակատարություն: Իրավունքի զարգացման երկրորդ փուլում առաջ է գալիս իրավունքի նոր ձև (աղբյուր)՝ օրենքը որպես քաղաքականացված, պաշտոնապես ամրագրված նորմատիվ իրավական ակտ: Գրավոր ձև ունեցող օրենքը պետության իրավաստեղծագործության արդյունքն է, որում էական դեր է խաղում նպատակահարմարությունը: «Նորը, որ բերեց պետությունը հասարակության նորմատիվ կարգավորիչ ոլորտում, ոչ թե իրավունքն է՝ որպես հասարակական կարգավորիչ (այն արդեն հայտնի էր իրավական սովորույթի ձևով), այլ իրավական նոր ձևը՝ օրենքը, օրենսդրական ակտը, դատաստանագիրքը, օրենսգիրքը»¹: Օրենքի՝ որպես պետության հեղինակած իրավունքի ձևի առաջացմամբ և համընդգրկուն տարածմամբ ավարտվում է սովորութային իրավունքի գերակայության դարաշրջանը, չնայած սովորութային իրավունքը մարդկության պատմության ամբողջ ընթացքում շարունա-

¹ Стів Проблеми общей теории права и государства. Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. М., 1999, էջ 99:

կում էր անընդհատ գոյություն ունենալ և գործում է մաս մեր օրերում:

5. Իրավունքի առաջացումը և իրավական ձևերի զարգացումը երկարատև գործընթաց է, որի սկիզբն ազդարարում են այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են մասնավոր սեփականությունը, ժառանգումը, փոխանակությունը, տնտեսական շրջանառությունը: Սակայն դրանում էական դեր են խաղում մաս կրոնական, քաղաքական (պետության առաջացման ձևը և պետական իշխանության հզորությունը), էթնիկ-մշակութային և այլ գործոններ: Հետևաբար համաշխարհային մասշտաբով իրավունքի պատմությունը տարածամեծ գործընթաց է: Միևնույն պատմական դարաշրջանում ժողովուրդները գտնվում են իրավական զարգացման տարբեր փուլերում՝ պայմանավորված իրենց պատմական ճանապարհի յուրահատկությամբ: «Իրավունքի պատմությունը միշտ կրկնվում է, և այն փուլերը, որոնք անցել է Արևելքը շատ հազարամյակներ առաջ, աշխարհի այլ մասերում հասել են ավելի ուշ և նույնիսկ մեր օրերին: Ենթադրվում է, օրինակ, որ Համնուրաբիի օրենսգիրքը (մ.թ.ա. 1914 թ.) ազդարարում է այն փուլը, որին Հռոմը հասել է մ.թ.ա. 196 թ., Անգլիան՝ 1250 թ., իսկ Արիստինիան միայն այսօր»¹:

Այսպիսով, հայ իրավունքի պատմությունը չպետք է կապել իրավունքի գրավոր ձևերի առաջացման ժամանակի հետ: Մինչև այդ ձևերի առաջացումը հայկական լեռնաշխարհի ցեղային միություններում և մախսապետություններում գործում էր սովորութային իրավական համակարգը, որի համընդհանուր ձևը հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի սովորույթներն էին: Պայմանավորված աշխարհաքաղաքական, տնտեսական, էթնիկ կառուցվածքի առանձնահատկություններով՝ Հայկական բարձրավանդակում սակրալիզացված սովորութային իրավական համակարգը գոյատևեց բավականին երկար ժամանակ:

¹ Տե՛ս **Diamond A.S.**, Primitive Law. p. 1.

§ 2. Մինչքրիստոնեական Հայաստանի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը. ձևերը և հիմնական իմստիպատումները

2.1. Արատտա. սրբացված սովորույթների երկիր

Սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը սերտորեն կապված է կարգավորվող հասարակության էթնիկ-մշակութային առանձնահատկությունների հետ: Եթե արդի դարաշրջանն աչքի է ընկնում պետական կառավարման և իրավական կարգավորման համակարգի (մոդելի) միասնականացմամբ, ապա Հին աշխարհում պետական կառավարման համակարգը և սոցիոնորմատիվ մշակույթն ուներ էթնիկ-քաղաքակրթական հատկանիշով պայմանավորված բազմազանություն: Սովորույթները սերտորեն կապված են կրող էթնոսի հետ, և դրանք միայն տվյալ էթնոսի սովորույթներն են: Այս հարցում մեթոդաբանական ճիշտ մոտեցում ունեն իրավունքի պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները, ովքեր իրավունքը նմանեցնում են լեզվի հետ: Յուրաքանչյուր էթնոսի դարավոր զարգացումների արդյունքում ձևավորվում է նրա սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը, որի վաղնջական նորմատիվ ձևը նախնադարյան սովորույթն էր:

Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական տվյալները թույլ են տալիս հետազոտողներին մ.թ.ա. X-IX հազարամյակների սահմանագծից մինչև Վանի-Արարատի-Ուրարտուի թագավորության շրջանն ընկած ժամանակահատվածը բաժանել երեք խոշոր դարաշրջանների, որոնք միմյանցից առանձնանում են ինչպես պատմամշակութային միջավայրի առանձնահատկություններով, այնպես էլ հասարակական կեցության ողջ համակարգի արմատական փոփոխությունների մասին վկայող տվյալներով¹:

¹ Տե՛ս Ավետիսյան Պ.Ս., Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV-IX դարերում (սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դիմամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), Է.00.03-«Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատ. գիտ. դոկ. գիտ. առարհների հայցման գիտական զեկուցում, Եր., 2014, էջ 66-88:

Մ.թ.ա. X/IX հազարամյակից մինչև մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերն ընկած ժամանակաշրջանը համարվում է «վաղ երկրագործական-անասնապահական հասարակությունների» կայացման փուլ: Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում քարտեզագրվող վաղ երկրագործական մշակույթներն իրարից տարբերվում են նախնիներից ժառանգած մշակութային ավանդույթներով: Լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում փաստագրվում են իրարից զգալիորեն տարբերվող համաժամանակյա հնագիտական մշակույթներ: Հնագիտական մշակույթի բազմազանությունը ենթադրում է նաև հայկական լեռնաշխարհի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի տեղային տարբերություններ: Սակայն մ.թ.ա. IV հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդն ընկած ժամանակահատվածում հայկական լեռնաշխարհի զարգացման տարբեր մակարդակների վրա գտնվող վաղ երկրագործական հասարակությունների տարբերակված համաժամանակյա համապատկերը էականորեն փոխվում է, և Հայկական լեռնաշխարհի բնակչությունը «ներկայանում է զարգացման մույն մակարդակի վրա գտնվող, համասեռ մշակութային միջավայր կերտած հասարակությամբ»¹:

Համասեռ մշակութային միջավայրի կերտումը պայմանավորված էր առաջին հերթին էթնիկ ծագումնաբանության մույն հիմքերով: Հավաքչության և որսորդ-քոչվորության շրջանում (մինչև մ.թ.ա. IV հազարամյակը) ցեղերի անընդհատ ճյուղավորումների և շփումների հազվադեպության պայմաններում տեղի է ունեցել սոցիոնորմատիվ համակարգի տարբերակում (դիֆերենցացիա)՝ ցեղատարածքային սկզբունքով: Սակայն տնտեսական զարգացման պայմանները և Հանրային կառավարման ինստիտուտների ձևավորումը բերեցին նրան, որ հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվեց համասեռ մշակութային միջավայր, այդ թվում նաև սոցիոնորմատիվ մշակույթ, որում, սակայն, տարբերությունները դեռևս պահպանվում էին:

¹ Տե՛ս Ավետիսյան Պ.Մ., գիտ. դոկ. գիտ. աստիճանի հայցման նշված զեկուցումը, էջ 66-67:

Այսպիսով՝ «մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդից հասարակական զարգացումներում նկատվող փոփոխություններն ու տեղաշարժերը վկայում են վաղագույն պետական կազմավորումների մասին վկայող բազմաթիվ տվյալների անմախաղեպ դրսևորումներով»¹: Հնամշակութային միջավայրի տրանսֆորմացիան և հաջորդափոխության համապատկերը հնագետներին հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ սկսած մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդից մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակը հայկական վաղ պետական կազմավորումների սաղմնավորման և արմատավորման փուլն է²:

Վաղ պետական կազմավորումը ենթադրում է արդեն կայացած իրավական կարգավորում, որի համընդհանուր ձևն իրավական սովորույթն է: Ինչպիսին էին այդ սովորույթների բովանդակությունը և հայկական սովորութային իրավունքի հիմնական ինստիտուտները, մենք չենք կարող իմանալ, քանզի աղբյուրները գրեթե ոչինչ չեն փոխանցել մեր օրերին: Այնուամենայնիվ, պատմագրական նյութերը հիմք են տալիս քաղելու որոշակի իրավական տեղեկույթ կամ պատմագրական փաստերին տալու իրավական մեկնարանություն:

Մ.թ.ա. III հազարամյակի հայկական հնագույն պետականությունը Արատտան էր³: Այդ շրջանի պատմության սկզբնաղբյուրների մեջ հայտնի է շումերական դյուցազնավեպը, որի վիպերգերից հինգը տեղեկություններ են պարունակում Արատտա երկրի և շումեր-արատտական հարաբերությունների մասին⁴: Այդ վիպերգերից առաջինում՝ «էնմերքարը և Արատտայի տիրակալը», Արատտային բազմիցս տրվում է «աստվածային/սուրբ օ-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 67:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 67:

³ Արատտայի տեղորոշման և քաղաքական պատմության, հասարակական-տնտեսական կացության մասին մանրամասն տե՛ս **Մավսիայան Ա.Ե.**, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 2005, 176 էջ:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը:

րենքների երկիր» պատվանուն-մակդիրը¹:

«Սուրբ օրենքների երկիր» պատվանունը դիցաբանական մեկնաբանությունից բացի կարևոր նշանակություն ունի Արատտայի սոցիոնորմատիվ համակարգի բնութագրի համար: Եթե Միջագետքում տնտեսական հարաբերությունների զարգացման ավելի բարձր մակարդակն ու դրան համապատասխան մարդու անհատականացման ավելի բարձր աստիճանն արդեն խաբիլել էին սովորութային պահպանողական սոցիոնորմատիվ համակարգը, ապա Արատտայում սովորույթները դեռ սրբացված էին: Սովորութային իրավունքի համակարգն այստեղ դեռ հիմնվում էր սրբացված հեղինակության և ավանդապաշտության վրա, որոնք ապահովում էին սովորույթների կենսագործումը հասարակության գրեթե բոլոր անդամների կողմից: Հետևաբար, թեկրատական Արատտայում հասարակական նորմերի կենսագործման հիմնական մեթոդը կրոնական սոցիալիզացիայի միջոցով ձևավորված համոզմունքն էր, այլ ոչ թե հարկադրանքը²:

Եթե մի կողմ թողնենք դիցաբանությունը և առասպելաբանությունը, ապա շումերական դյուցազնավեպի «Գիլգամեշն ու անմահության երկիրը» վիպերգն ունի բառացի հետևյալ բովանդակությունը. Գիլգամեշը՝ «Ուրուկի գերագույն քուրմը» (կամ «Կուլաբայի գերագույն քուրմը») մայելով իր քաղաքին տեսնում է սոցիալական քաոս՝ սպանություններ և մահ (գետնում դիակներ են լողում): Նրա սիրտն «այլվում, ճգմվում է»: Գերագույն քուրմը՝ որպես կարգուկանոնի պատասխանատու, իրեն անուժ է գգում:

¹ Շումերերեն *kur-me-sikil-la* արաամախությունը Ա. Մովսիսյանը թարգմանել է «աստվածային սուրբ օրենքների երկիր»:

² Իշխանությունն իր պատմական զարգացման ողջ ընթացքում օգտագործում է կառավարման երկու հիմնական եղանակներ, մեթոդներ՝ համոզում և հարկադրանք: Համոզումը մարդկանց կամքի և գիտակցության վրա գաղափարաբարության միջոցներով ակտիվ ներգործության ձևն է: Այս միջոցների օգտագործման արդյունքում մարդու, մարդկանց խմբերի մոտ ձևավորվում են որոշակի հոգեբանական արժեքներ, և դրանով իսկ հասարակական շահերն ու իշխանության պահանջները վերածվում են անհատի ներքին հոգեբանական համոզմունքի (տե՛ս Ա.Գ. Վաղարշյան, Պետության և իրավունքի տեսություն-1..., էջ 81-83):

Այդ վիճակից դուրս գալու ելքը մա գտնում է դեպի սուրբ օրենքների երկիր արշավանքում, որը, կարծես թե, վրեժխնդրություն էր, հենց միայն այն բանի համար, որ այնտեղ օրենքները դեռ սուրբ են: Գիլգամեշի պատկերացմամբ, Խուվավային սպանելով, նրա ուժը (ճառագայթները) և նրա երկրին բնորոշ օրենքների սրբությունը կանցնի իրեն և իր երկրին: Այդ հզորության ճառագայթներից մեկն էլ հասավ «անեծքի քարին»: Ինչպես գիտենք, անեծքը՝ որպես առասպելաբանական երևույթ, էական դեր էր խաղում Հին Արևելքի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգում՝ որպես հանրությունը կազմակերպող և խախտումները կանխող միջոց: Դրանով են պայմանավորված անեծքի բանաձևերի առատությունն Արևելյան բոլոր երկրների մեզ հասած արձանագրություններում: Ամենայն հավանականությամբ Գիլգամեշի քաղաքում կար անեծքի քար, որը «կորցրել էր իր հզորությունը» և անեծքը որպես իրավաչափ վարքագծի ապահովման միջոց չէր կատարում իր դերը: Այդ իսկ պատճառով շումերական Էնլիլ Աստվածը Խուվավայի երկրի «փայլի ճառագայթներից» մեկը տվեց Ուրուկի «անեծքի քարին», որպեսզի վերականգնի նրա հզորությունը, ազդեցությունը:

Այսպիսով, Արատտան հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղագույն պետական կազմակերպությունն է: Հայաստանն այս շրջանում առաջնորդությունից (չիֆոմից) անցում էր կատարել վաղ պետական զարգացման շրջանին, որի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը թեկրատական սովորությային էր:

2.2. Մ.թ.ա. III-II հազարամյակների քաղաքական անկայուն կացությունը և պաեսլանդական-կայուն սոցիալական կարգավորումը

Հայկական բարձրավանդակի այս շրջանի պատմությունը մեզ հետաքրքրող տեսանկյունից իրենից ներկայացնում է վաղ պետական կազմավորումների հերթափոխում, որոնցում, սակայն, գործում էր կայուն սոցիոնորմատիվ կարգավորումը:

«Հնագույն գրավոր աղբյուրները Հայաստանի համար օգտագործում են ԱՐԱՍՏԱ (մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներ, շումերական դյուցազնավեպ) ԱՐԱՐԱԴ/ԱՐԱՐԱՏ, ՀԱՐԶ, ՀԱՅԶ, ԱՐՄԵՆԻԱ (մ.թ.ա. III հազարամյակի կես, Մ. Խորենացի), ԱՐՄԵ(Ն), ՀԱՅ NA-A (մ.թ.ա. III հազարամյակի կես, Էբլայից հայտնաբերված գրավոր աղբյուրներ), ԱՐՄԱՆԻ (մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջ, աքքադական գրավոր աղբյուրներ), ՀԱՅԱՍՍ ԱԶԶ, ԽՈՒՐԻ, ՄԻՏԱՆԻ, ՆԱՀԱՐԱԻՆԻ (մ.թ.ա. II հազարամյակի կես, խեթական, եգիպտական, խուրիիական գրավոր աղբյուրներ), ՆԱԻՐԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ՍՈՒՐԱՐՏՈՒ (մ.թ.ա. II- I հազարամյակի սկիզբ, ասորական գրավոր աղբյուրներ), ԱՐԻՄ (մ.թ.ա. XII դար, «Իլիական»), այնուհետև՝ Արմենիա (մ.թ.ա. I հազարամյակի կես, հունական գրավոր աղբյուրներ), ԱՐՄԻՆԱ (հին պարսկերեն), ՈՒՐԱՇՏՈՒ (բաբելոնյան), ՀԱՐՄԻՆՈՒՅԱ (ելամերեն) (մ.թ.ա. I հազարամյակի կես, Դարեհ I բեհիսթունյան եռալեզու արձանագրություն), ԱՐԱՐԱՏ (մ.թ.ա. VII-VI դարեր, Աստվածաշունչ) և այլն»¹:

Անվանումների այս բազմազանությունը, որ երբեմն բյուրեբյուրումների և տարակուսանքների է հասցնում պատմագիրներին, լրիվ բացատրելի է լեզվանշակութային և սոցիալ-քաղաքական կացության դիրքերից: Նախ՝ հայոց աշխարհի ամբողջական կամ միայն առանձին ցեղային միությունների ու նախապետությունների «հնագույն անունների մեջ մեծ թիվ են կազմում Արուվ սկսվող անունները. Արատտա, Արարատ, Արմանի, Ուրարտու (Արարատ), Արմինա, Արմենիա և այլն: Հնագույն այս անունները կապված են Ար Աստծո անվան հետ, նորից փաստելով այն իրողությունը, որ Հայկական լեռնաշխարհն Արարիչ ԱՐ Աստծո պաշտամունքի հնագույն երկիրն է»²:

Եթե դա այդպես է, ապա թեոկրատական հասարակության

¹ Տե՛ս Տեղյան Անժեղա, Հայաստանն արարչագործության և քաղաքակրթության բնօրրան: - Եր., Ոսկան Երևանցի, 2011, էջ 59:

² Տե՛ս նույն աեղը, էջ 59:

մեջ նույն Աստծո պաշտամունքը վկայում է մշակութային միասնականություն՝ տեղական ցեղային տարաբերություններով հանդերձ: Մշակութային միասնությունը հաստատվում է հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներով: Թեոկրատական պաշտամունքային հասարակության մեջ միաստվածությունը անպայմանորեն ենթադրում է նաև սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի միասնականություն՝ տեղական ճյուղավորվածությամբ հանդերձ:

Հայաստանի «երկրների» անվանումների բազմազանության հիմնական պատճառը պատմագրությունը բացատրում է մեր մասին հաղորդագրություն թողած օտարների լեզվահնչյունական առանձնահատկություններով, ինչպես նաև անվանումների լեզվական աղավաղումներով: Սակայն այդ բազմազանության հիմնական պատճառը Հայաստանի մ.թ.ա. VI-II հազարամյակի սոցիալ-քաղաքական կացությունն էր, այն է՝ վաղ պետություն, երբ խարխլվել էր նախնադարյան անմիջական կառավարման համակարգը, բայց չէր ձևավորվել հասուն ու կայուն պետություն: Վաղ պետության քաղաքական կացության հիմնական գիծն անկայունությունն է: Հետևաբար, անընդհատ վերացող և վերաստեղծվող նոր քաղաքական ուխտերում ու դաշինքներում հաստատվում էր ինչ-որ մեկ արքայի կամ ցեղախմբի գերիշխանություն, որն ուներ իր ցեղային անվանումը:

Պատմական աղբյուրների միջոցով մեզ հասած տեղեկությունները հայկական ցեղային միությունների և վաղ պետությունների, դրանց քանակի և անվանումների վերաբերյալ ընդամենը կցկտուր տվյալներ են ընդհանուր պատկերի մասին: Երկու հազարամյակի ընթացքում հաստատապես Հայոց աշխարհում ձևավորվել և իրար հերքափոխել են շատ ավելի մեծ թվով վաղ պետական կազմավորումներ, սակայն դրանցից միայն նրանց վերաբերյալ տվյալներն են հասել մեզ, որոնք շփվել են գիր ունեցող հարևան քաղաքակրթությունների հետ: Հետևաբար, Հայկական բարձրավանդակի քաղաքական պատմությունն այս շրջա-

նում իրենից ներկայացնում է իրար հաջորդող վաղ պետությունների հերթափոխ: Քաղաքական այս կացությունը հաղթահարվեց, և առաջին համահայկական պետությունը ձևավորվեց միայն մ.թ.ա. IX դարում:

Մ.թ.ա. III-II հազարամյակի իրար հերթափոխող վաղ պետական կազմավորումների քաղաքական անկայունությանը հակառակ՝ սոցիոմորմատիվ կարգավորման համակարգը համեմատաբար կայուն էր և պահպանողական: Կարգավորման այդ համակարգը, որն արդեն հավակնում էր լինել իրավական, սովորութային էր, իսկ նրա համընդհանուր կարգավորիչ ձևը՝ սրբացված և պահպանողական բնույթ ունեցող կայուն սովորույթը: Միասնական լեզվամշակութային տարածքում այն դեռևս արդյունավետորեն կատարում էր իր դերը և համապատասխանում էր հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակին:

2.3. Արարատյան թագավորության իրավական համակարգը և իրավունքի ձևերի հիմնահարցը

Արարատյան թագավորության իրավական համակարգի հիմնահարցը հայագիտության չուսումնասիրված, իսկ որոշ դեպքերում մաս խեղաթյուրված հիմնահարցերից է: Խնդիրը այն էր, որ հիմնահարցը ընդհանուր պատմագրության մեջ գրեթե չի շոշափվել: Ուրարտագետների որոշ մասը կանգ է առել Արարատյան թագավորության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների և մույնիսկ պետական կարգերի հիմնահարցերի հետազոտության վրա, սակայն ոչ իրավական համակարգի: Հետազոտողներից միայն Ա.Գ. Սուքիասյանն է իր «Государство и право Урарту» (Ереван, 1963) աշխատության մեջ փորձել վեր հանել ուրարտական իրավունքի հիմնական գծերը: Աշխատության մեջ հեղինակը, վերլուծելով Արարատյան/Ուրարտական թագավորության իրավահայտ աղբյուրները, գալիս է այն եզրակացության, որ այս թագավորության իրավունքը ստրկատիրական իրավունք էր, որի կարևոր ինստիտուտը հողի «ստրկատիրական սե-

փականության իրավունքն էր»։ «Մասնավոր սեփականության օբյեկտ էին ոչ միայն հողը և ստորուկները, այլև արդյունաբերական արհեստանոցները, որ պատկանում էին քաղաքացիներին, տաճարներին, առանձին ստրկատերերին»։ Այնուհետև Ա.Գ. Մուքիասյանն առանձնացնում է ուրարտական իրավունքի որոշ ինստիտուտներ՝ հիմնականում քրեական ոլորտի, այն է՝ տաճարային սեփականության պաշտպանությունը, անեծքի բանաձևերի միջոցով մեզ հասած պատժական քաղաքականության որոշ տարրեր, հանցակցության, համապարտ քրեական պատասխանատվության ինստիտուտները։

Մեր օրերում հրատարակված հետազոտություններից ուրարտական իրավունքին է նվիրված Հ. Կարազեռզյանի «Դիտողություններ բիայնական դատաստանագրքի կապակցությամբ» հոդվածը։ Հեղինակը, վկայակոչելով Եգիպտոսի, Շումերի, Աքքադի, Բաբելոնի, Հնդկաստանի, Իրանի օրենքների ժողովածուները ենթադրում է, որ «Բիաինիլեն այդ երկրների շարքում բացառություն կազմել չէր կարող։ Հավանաբար այնտեղ ևս գոյություն են ունեցել գործող օրենքներ, որոնք սակայն, համահավաք ձևով մեզ չեն հասել»¹։ Համեմատական-իրավական այդ վերլուծությունը շատ մակերեսային է, իսկ ստացված եզրակացությունը՝ հակազիտական։ Չի կարելի համեմատել ուրարտական իրավունքը և հնդկական իրավունքը, որովհետև դրանք իրարից էականորեն տարբերվող սոցիալական կարգավորիչներ էին։ Ընդ որում, Հնդկաստանը չունեւ օրենք, նրա սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը կրոնաթիկական էր։ Այսպիսով, հեղինակը, վկայակոչելով հնդկական պայմանականորեն օրենքներ անունը ստացած Մանուի դիարմաշաստրան, հաստատում է, որ Ուրարտում կարգավոր դատաստանագիրք, որը սակայն մեզ չի հասել։

Որպեսզի կարողանանք վեր հանել Արարատյան քաղաքության իրավական համակարգի ընդհանուր գծերը, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ մի քանի հանգմանքներ, մասնավորապես՝ ա)

¹ Տե՛ս Հ. Կարազեռզյան, նշված հոդվածը, էջ 338-342։

մշակութային տարածքի առանձնահատկությունները և դրանով պայմանավորված՝ սոցիոնորմատիվ կարգավորման մշակույթը (ըստ հնագիտական տվյալների), բ) Հայկական բարձրավանդակի հետտուրարտական շրջանի մշակույթը և դրանով պայմանավորված՝ սոցիոնորմատիվ կարգավորման առանձնահատկությունները, գ) Արարատյան թագավորության՝ որպես պետության ձևավորման առանձնահատկությունը և բնույթը, դ) Արարատյան թագավորների ներքին սոցիալ-դեմոգրաֆիական քաղաքականությունը և սոցիոնորմատիվ մշակույթի միասնականացումը:

Արարատյան թագավորության մշակույթին նախորդած հայկական բարձրավանդակի մշակույթը հնագիտությունը բնութագրում է որպես մշակութային մեկ ընդհանրություն: «Հայաստանի ողջ տարածքով մեկ վաղ երկաթի դարաշրջանում տարածված էր նույն մշակույթը, որը, որպես կանոն, խմբավորվում է մշակութային մեկ ընդհանրության շրջանակներում (Հայաստանի վաղ երկաթեդարյան մշակույթ, լճաշեն-մեծամորյան մշակույթ) և թվագրվում են վաղ երկաթի համար ներկայումս ընդունված ժամանակագրության ընդհանուր սահմաններում, այն է՝ մ.թ.ա. XII/XI-IX/VIII դդ.»¹: Ընդ որում, այդ ժամանակաընթացքում մշակույթը սպրեկ է տրանսֆորմացիայի վեց փուլեր, որոնք աչքի են ընկնում մշակութային համասեռ միջավայրի ձևավորման, ինտեգրման, երբեմն նաև տրոհման միտումներով²: Այդ փուլաբաժանման վերջին շրջանը մ.թ.ա. XVI դարի վերջին քառորդ - IX-VIII դդ. սահմանագիծն է, որը հնագիտությունը համարում է մշակութային համասեռ միջավայրի ձևավորման դարաշրջան, իսկ III հազարամյակից սկսած՝ այն մշակութային ինտեգրման չորրորդ փուլն էր:

Մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսին հայոց լեռնաշխար-

¹ Տե՛ս Ավետիսյան Հ.Գ., Արարատյան դաշտավայրի մշակույթը Մ.Թ.Ա. XI-VI դդ., Է.00.03-«Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատ. գիտ. դոկ. գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2002» էջ 9:

² Տե՛ս Ավետիսյան Պ.Մ., գիտ. դոկ. գիտ. աստիճանի հայցման նշված զեկուցումը, էջ 71:

հի հարավ, հարավարևմտյան և արևմտյան շրջաններում բնորոշ էին առավելապես քաղաք-պետությունները, մնացած մասերում՝ մոբիլ, քոչվորական կամ կիսաքոչվորական կենսաձև ունեցող հանրություններով ցեղապետական կազմավորումները, որոնք իրենցից ներկայացնում էին «սաղմնային/սեզննետար վաղ պետականություններ: Այն, որ մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսում վերջիններս արդեն հանդես են գալիս որպես որոշակի սահմաններ ունեցող, տարածքային պետական կազմավորումներ, վկայում են սեպագիր աղբյուրների հիշատակությունները Հայկական լեռնաշխարհի և այլ երկրների սահմանների վերաբերյալ¹:

Ընդ որում, աղբյուրներն այս երկրների կառավարիչներին ու տիրակալներին բնորոշում են որպես արքաներ: Քիչ հավանական է, որ օտարամոլությամբ տառապող ասորաբաբելական թագավորներն իրենց թշնամի ժողովուրդների առաջնորդներին հենց այնպես կշնորհեին արքայի տիտղոսը: Մա խոսում է այն փաստի օգտին, որ այդ կազմավորումները ոչ թե առաջնորդություններ կամ ցեղապետություններ էին, այլ հանրային պետական իշխանություն մարմնավորող սուբյեկտներ, որոնց արքայական իշխանությանը վերապահվում էր աստվածատուր ծագում²:

Այսպիսով, Արարատյան թագավորության խաղթյան հարստության գերիշխանության հատտատման սկզբին Հայաստանը քաղաքական տեսանկյունից պետական, վաղ պետական և մախապետական կազմավորումների համակցություն էր, իսկ մշակութային առումով միասնական բնութագրերով աչքի ընկնող

¹ Տես նույն տեղը, էջ 65:

² Այս մտացմանը կողմնակից են մաև հնագետները, որոնց կարծիքով «Առաջավորասիական հանրությունների ընկալումներում արքայական իշխանությունն «աստվածատուր» էր և ամեն մի կառավարիչ չէ, որ կարող էր բնորոշվել այդ տիտղոսով: Արքայական գաղափարով ակնհայտորեն տիրակալության հանգամանքն էր շեշտում՝ անկախ նրանցից տիրակալությունը վերաբերում էր աշխարհի չորս ծայրերին, թե կոնկրետ մեկ հանրությանը: Ասել է թե, սեպագրերում հիշատակված արքաներին որպես առաջնորդ կամ ցեղապետ ներկայացնելը համարում են մեթոդապես անթույլատրելի և չհիմնավորված» (տես **Ավետիսյան Պ.Մ.**, գիտ. դոկ. գիտ. աստիճանի հայցման նշված գեկուցումը, էջ 65):

նյութական և հոգևոր մշակույթ՝ իր տեղական առանձնահատկություններով¹:

Այս ամենից կարելի է հանգել հետևյալ իրավական եզրակացության. մինչև Արարատյան/Ուրարտական համահայկական և միասնական պետության ձևավորումը Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումների ու վաղ պետական կազմավորումների սոցիոնորմատիվ համակարգը բանավոր ու սրբացված սովորույթների կարգավորման տիրույթ էր, որը համապատասխանում էր նրանց սոցիալական, տնտեսական, տարածքային, էթնիկ առանձնահատկություններին: Առանձին պետական կազմավորումների իրավական սովորույթների տարբերությունները կարող էին բխել բնակչության էթնիկ-հոգևոր տարբերություններից՝ պայմանավորված և՛ տեղանքով, և՛ տնտեսական զարգացման աստիճանով: Համենայն դեպս մշակույթում նկատվող միտումն ինտեգրումն էր, որը ենթադրում էր մաս կրոնի, սովորույթների միասնականացում: Հետևաբար, Արարատյան թագավորության ժամանակաշրջանի սկզբին սոցիոնորմատիվային կարգավորման համակարգն իր տարբերություններով հանդերձ ուներ միասնականացման միտումներ:

Այդ թագավորության անկման ժամանակի ելքային կացությունն արդեն ձևավորված հայ ժողովուրդն է՝ որպես միավեցու էթնիկ-մշակութային հանրություն: Հետևաբար, Արարատյան թագավորության ելքային սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը չէր ենթադրում էթնիկ բազմազանություն և տեղային առանձնահատկությունների բացարձակություն: Այս ելքային իրավիճակը, որն արդեն, ըստ պատմագրական աղբյուրների, անվիճելի փաստ է, գալիս է հաստատելու, որ Արարատյան թագավորության սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը գերազանցապես թեոկրատական սովորույթային իրավական համա-

¹ Ընդ որում տեղական առանձնահատկությունների համար հիմք են համարվում թաղման ծիսակարգերի և դամբարանների տարբերությունները, որոնք երկի թե բոլոր տեսակի ծիսակարգերից ու սովորույթներից ամենապահպանողական ուղղա են:

կարգ էր, որում գերակշռող կարգավորիչ ձևն իրավական սովորույթն էր: Դրան նպաստող հանգամանքը մշակութային տարածքին բնորոշ ինտեգրացիոն գործընթացներն էին: Դա, անշուշտ, չի բացառում թագավորական իրավունքի համաժամանակյա գոյությունը, որի մասին կխոսենք ստորև:

Արարատյան թագավորության՝ որպես պետության կազմավորման ձևը կարելի է բնութագրել մեծամասամբ ռազմական-նվաճողական¹, իսկ պետության բնույթը՝ որպես արևելյան միա-հեծանություն՝ «ամսահմանափակ» թագավորական իշխանությամբ: Այն, որ Արարատյան թագավորության առաջացման ճանապարհը ռազմականն էր, հաստատվում է մաս հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներով՝ համաձայն որոնց, սկսած XIII դարից, Հայաստանում ավելի հաճախ են դառնում «զինվորի թաղումները», ինչը վկայում է սոցիալական մոր խավի ձևավորման, ինչպես մաս ռազմականացված հասարակությունների առաջ գալու մասին: Դա հաստատում է, որ պատերազմներն ու ռազմաարշավանքները լեռնաշխարհը բնակեցնող հանրությունների կյանքում հսկայական տեղ են զբաղեցրել՝ վերածվելով տարածաշրջանի հասարակական զարգացումների վրա ազդող հիմ-

¹ Գրականության մեջ առանձնացնում են պետականացման երեք գլխավոր ճանապարհներ՝ ռազմական, արիստոկրատական, պրոստոկրատական (տե՛ս Куббель Л.Е. Очерки постестарно-политической этнографии. М., 1988, с. 134; Венгеров А.Б. Куббель Л.Е., Першиц А.И. Этнография и науки о государстве и праве //Вестник А.Н. СССР, 1984, ном. 10, с. 91, История первобытного общества. Эпоха классовообразования. М., 1988, с. 234-237): Արիստոկրատական ճանապարհի համար բնութագրական է առհմացեղային ավագանու աստիճանական վերածում քաղաքականապես կազմակերպված ուժի՝ հանրային իշխանության, որը մենաշնորհում է տնտեսական, դավանաբանական, զինվորական գործառնությունները, իսկ շարքային համայնականները դառնում են քաղաքականապես ու տնտեսապես կախյալներ (տե՛ս Проблемы общей теории права и государства. Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. М., 1999, էջ 119): Պրոստոկրատական ճանապարհը ենթադրում է մարդկանց մեծ խմբի միավորումը «մեծ մարդու» շուրջը, մարդու, որից ամբողջ խումբը տնտեսապես կախված է: Համահայկական պետության ձևավորման համար այս ձևը բնութագրական չէր կարող լինել: Գուցե ավելի փոքր տարածքով պետական կազմավորման համար այն ընդունելի է, սակայն ոչ համահայկական պետության:

նական գործոնի¹:

Արարատյան թագավորությունը չիֆդոն կամ վաղ պետական կազմավորում չէր, այլ հասուն պետություն՝ հանրային իշխանական կենտրոնական կառույցով և տեղական կայագորային-ամբոցային կառավարման համակարգով: Այստեղ պետական իշխանությունը հասել էր իր իշխանական լիազորությունների գագաթնակետին՝ բացարձակ միապետության, ինչը հաստատում են նաև թագավորության արքաների տիտղոսները: Մակայն միևնույն ժամանակ, բացի ռազմահարկադրական գործոնից պետության կայացման ու կայունացման գործում էական դեր էին խաղում նաև ուխտ-պայմանագրերը նվաճված երկրների արքաների և առաջնորդների հետ, որոնց վավերացման իրավական ձևերից էր արձանագրությունը, օրինակ՝ «Միերի դռան»:

Այս հանգամանքը և ձևավորվող միասնական (ներառյալ նաև սովորության) մշակույթը չէին խթանում խաղչյան արքայատոհմի իրավական ինտերվենցիան տեղական սովորույթների ու լորտ: Նվաճված խայտաբղետ ցեղախմբերի, կազմավորումների աստվածների ընդգրկումը աստվածային դիցարան նշանակում էր տերունական կենտրոնական իշխանության կողմից տեղական իրավական սովորույթների լեգիտիմության ճանաչում: Մակայն դա չէր կարող խանգարել արքունական թագավորական իրավունքի ձևավորմանը: Թագավորական կարգավորումն անխուսափելիորեն գոյություն ուներ, բայց դրանում գերակշռում էր անհատական իրավական կարգավորման մակարդակը, իսկ նորմատիվ կարգավորիչ ձևը՝ թագավորական ընդհանուր հրովարտականների միջոցով, իր կարգավորման առարկայով առնչվում էր միայն կարևորագույն քաղաքական, տնտեսական ոլորտներին, չունեի հանընդգրկուն կարգավորիչի նշանակություն, այլ միայն դրվագային, էպիզոդիկ, սրված հասարակական հիմնախնդիրներին էր վերաբերում:

Այսպիսով՝ ի տարբերություն միջագետքյան քաղաքակրթու-

¹ Տե՛ս Ամենայնի Պ.Մ., գիտ. դոկ. գիտ. աստիճանի հայցման նշված գեկուցումը, էջ 65-66:

յան, որն իր տնտեսական և քաղաքական կազմակերպության, ինչպես նաև քաղաքների զարգացման մակարդակով մոտ երկու հազարամյակ առաջանցիկ էր, Արարատյան թագավորությունում տնտեսական հարաբերությունների և հատկապես մասնավոր սեփականության ինստիտուտի թերզարգացվածությունը, քաղաքային բնակավայրերի կործանումն ու նոր ուրարտական քաղաքների կառուցումը, ինչպես նաև միասնական մշակույթը, ենթադրվում է նաև միալեզվության ու սովորույթների նույն էթնիկական հիմքերը չէին խթանում քաղաքականացված օրենսդրական-նորմատիվ կարգավորման զարգացումը:

Եթե մ.թ.ա. 500 թ. Բաբելոնի բնակչությունը հաշվվում էր 500 հազար, Էկրատանինը՝ 200 հազար, Աթենքինը՝ 150 հազար¹, ապա Արարատյան դաշտի ամենախոշոր քաղաքի բնակչությունը չէր գերազանցում 20 հազարը: Այս քանակով բնակչության հարաբերությունները կայագորային-ամրոցային կառավարչական կենտրոն քաղաքի պայմաններում շատ հեշտորեն կարող էր կարգավորվել նաև անհատական իրավական մակարդակով՝ անշուշտ հիմքում ունենալով դավանաբանական գաղափարախոսությունը, նախնիների ավանդույթներն ու սովորույթները: Այս պատճառների ուժով իրավունքի համակարգման ձևը ոչ թե սովորության իրավունքի օրենսգրքայնացումն էր (կողիֆիկացիան), ինչպես Բաբելոնում, այլ գրեթե անհատական, նեղ կարգավորմամբ թագավորական հրովարտակները, որոնց պաշտոնական պետական ամրագրումը երբեմն կատարվում էր ժայռաբեկորների, նոր կառուցված շինությունների քարաբեկորների վրա արված արձանագրությունների ձևով:

Հասարակական հարաբերությունների հիմնական մասի կարգավորիչը մնում էր սովորության իրավունքը, որի տեղայնական մնացուկների դեմ էր ուղղված Արարատյան թագավորների ասիմիլյացիոն քաղաքականությունը: Արձանագրություններում

¹ Տե՛ս **Соломатин А.Ю.**, Всемирная история государства и государственного управления, М., Норма, 2013, с. 27:

հազարավոր սպանվածների, տեղահանվածների ու վերաբնակեցվածների մասին փաստը վկայում են, որ կենտրոնական տերունական իշխանությանն ընդդիմացողները վերացվում էին, իսկ հնազանդները կենդանի էին թողնվում: Մակայն, որպեսզի սրանք զրկվեն հետագայում դիմադրություն ցույց տալու տեղական նպաստող պայմաններից, թագավորական իշխանությունը կազմակերպում էր նրանց տեղաշարժը պետության այլ տարածքներ: Այս տեսանկյունից Արարատյան թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր մշակութային խառնարան, որի վերջնարդյունքը (պատրաստուկը) հայ ժողովուրդն էր՝ որպես էթնիկ կազմավորում: Այդ խառնարանը սոցիալ-իրավական տեսանկյունից ներկայացնում է պետական-իրավական սոցիալիզացիայի քաղաքականություն, որը մի քանի հարյուրամյակի ընթացքում հանգեցնելու էր նաև տեղական սովորույթների տարբերությունների եթե ոչ վերացմանը, ապա գոնե նվազեցմանը:

Այսպիսով, թագավորությունը, լինելով հզոր և հասուն պետություն, կարող էր իրականացնել օրենսդրական լայն իշխանություն՝ իրականացնելով նաև օրենսդրության և սովորույթների համակարգում՝ կողիֆիկացիայի ձևով: Մակայն էթնիկ-մշակութային, լեզվական միասնության ու աստվածային դիցաբանի վերաբերյալ ուխտի առկայության պայմաններում իրավական ոլորտում պետության իրավաստեղծագործությունը ձեռք էր բերում դրվագային, էպիզոդիկ բնույթ՝ լայն տեղ թողնելով ինչպես արքունական, այնպես էլ տեղական կայագորային-տաճարային մարզային կառավարիչների ու փոխարքաների անհատական իրավական կարգավորմանը¹:

Նախորդ շրջանի հայկական վաղ պետական կազմավորումների անկայունության փորձը, ինչպես նաև պետաիրավական

¹ Իրականում օրենսդրությունը սոցիալական, մշակութային զարգացման բարձր մակարդակ պահանջող քաղաքական ռազմավարության լուրջ միջոց է, որը հասարակական կարգն ապահովող երկարատև գործոն է, ինչպես նաև քաղաքական գերիշխանության համակարգը կայունացնող հասուն իրավաբանական միջոց (տե՛ս Проблемы общей теории права и государства. Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. М., 1999, էջ 123):

խորաքափանցությունն Արարատյան թագավորներին հուշում էր, որ օրենսդրական իրավական ձևերը քիչ արդյունավետ, առասպելաբանական-սովորութային հոգևոր արժեքների համակարգում դժվարությամբ ներդրվող, երկար ժամանակ պահանջող քաղաքական սոցիալիզացիայի միջոց են: Դրան հակառակ՝ սոցիալական տեղաշարժերի խառնարանի քաղաքականությունը հասարակության քաղաքական-իրավական սոցիալականացման ավելի արագ և արդյունավետ միջոց էր՝ պայմանավորված հանրային իշխանական կառույցների հզորությամբ: Այս առումով այդ քաղաքականության հետևանքը իսկապես նվաճում էր՝ ի դեմս հայ ժողովրդի՝ որպես էթնիկ հանրության ձևավորման:

Այսպիսով, Արարատյան թեոկրատական թագավորության իրավական համակարգը սովորութային իրավական համակարգ էր, որի գերակշռող իրավական ձևն իրավական սովորույթներն էին, ինչպես նաև թագավորական իրավունքը: Կարգավորման համակարգում կարևոր դեր էին խաղում կրոնական բնույթի միջոցները՝ տաբուները, ուխտախոստումները, երդումը, անեծքը¹:

Արարատյան թագավորական իրավունքի վերաբերյալ տեղեկության հիմնական կրողն արքայական արձանագրություններն են: Այդ արձանագրությունների մի մասն ունի զուտ իրավական նշանակություն, կատարում է թագավորական հրովարտակաների դեր: Հետագոտողները այդ փաստը նկատել են դեռ անցյալ դա-

¹ Կրոնական ցանկացած կազմակերպություն (եկեղեցին) առաջին հերթին իրականացնում է հոգևոր-կրոնական, դավանաբանական գործառնություն: Սակայն եկեղեցին հասարակության քաղաքական-իրավական համակարգում տարբեր դարաշրջաններում ունեցել է տարբեր դերակատարություն: Քաղաքական-իրավական համակարգում կրոնական կազմակերպությունների դերակատարության, ինչպես նաև պետության որպես քաղաքական համակարգի հիմնական սուբյեկտի և եկեղեցու փոխհարաբերություններն անցել են պատմական երեք տիպ. աստվածապետություն (թեոկրատական պետություն), կոերական (կրոնականացված) պետություն և աշխարհիկ պետություն: Առաջին երկու տիպերում կրոնական կազմակերպությունը քաղաքական-իրավական համակարգում կատարում էր լիիրավ սուբյեկտի դեր. նրա կրոնադավանաբանական գործառնությամբ գույակցվում էր քաղաքականով, իսկ կրոնական կանոնները կատարում էին հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորչի դեր:

րում: «Ջրանցքներ անցկացնելու մասին որոշ արձանագրություններ ոչ միայն ուրարտական թագավորներին փառաբանող հուշարձաններ էին, այլ ունեին որոշակի պաշտոնական իրավաբանական ուժ, որ սահմանում էր բնակչության իրավունքը՝ օգտվելու ջրանցքի այս կամ այն մասից»¹:

Արձանագրությունների մյուս մասը, չունենալով հրովարտակի կարգավիճակ, մեր օրերում կատարում է իրավահայտ աղբյուրի դեր: Այդ արձանագրությունների բովանդակության վերլուծությունից կարող ենք վեր հանել Արարատյան թագավորության իրավական համակարգի մի քանի սկզբունքներ, ինչպես նաև որոշ ինստիտուտների բովանդակությունը: Դրանցից մի քանիսի հիմքում, անշուշտ, ընկած են սովորութային իրավունքի նորմերը: Արձանագրությունների բովանդակությունից Ա.Գ. Սուքիասյանը հիմնավորել է տաճարային սեփականության իրավունքի պաշտպանության ինստիտուտը, ինչպես նաև դրդիչի՝ որպես հանցագործության սուբյեկտի ճանաչումը և համապարտ պատասխանատվության սկզբունքը: Հ. Կարազեռզյանը վեր է հանել թագաժառանգի և արքայորդիների արքունամիստ քաղաքից դուրս տեղակայված վայրում բնակվելու ինստիտուտները, թագադրման կարգը, գոհաբերության կարգը, բիայնական դիցարանի կարգավորումը, տուգանքի՝ որպես պատասխանատվության միջոցի գոյությունը:

Սակայն երկու հեղինակներն էլ ունեն մեթոդաբանական բացթողումներ: Ա.Գ. Սուքիասյանը թագավորության իրավունքը համարում է ստրկատիրական իրավունք, այսինքն՝ ստրկատեր դասակարգի կամք՝ բարձրացված օրենքի աստիճանի, իսկ Հ. Կարազեռզյանն արձանագրությունների իրավական բովանդակությունը և կարգավորիչ նշանակությունը դիտարկում է որպես բիայնական օրենսգրքի առկայության հաստատում: Այս մոտեցումներից առաջինն անընդունելի է այն հիմնավորմամբ, որ Հա-

¹ Տե՛ս **Софраненко К.А.**, Общественно-политический строй Урарту, МГУ, 1961, с. 22, 32-33:

յաստանում այս շրջանում չէր կարող լինել զարգացած ստրկատիրական հարաբերությունների համակարգ, հետևաբար հասարակական արտադրանքի գերակշռող մասը չէր կարող հանդիսանալ ստրուկի աշխատանքի արդյունք: Հայկական բարձրավանդակում ստրկությունը չուներ բնակլիմայական և տնտեսական նախադրյալներ: Հետևաբար հասարակական հարաբերությունների ամբողջությունը կարելի է որակել որպես ավելի շատ արևելյան արտադրանեղանակ, քան ստրկատիրական:

Հ. Կարազեոզյանի մոտեցման մեջ համեմատական իրավական մեթոդի մեխանիկական կիրառման մասին արդեն խոսել ենք: Այստեղ կանգ առնենք հեղինակի կողմից արձանագրային իրավական տեղեկատվության ոչ ճիշտ մեկնաբանության վրա: Օրինակ՝ Կարմիր բլուրից հայտնաբերված մի կավե սալիկի արձանագրությունն այս հեղինակը կարդում է հետևյալ կերպ. «Թաքան՝ ծառան իշխանուհու, (մի) աղջիկ առևանգեց (և) ոչ (մի) փախհատուցում (չի) տուել: Այժմ ասուածը կատարի՛ր, (մարդ) ուղարկի՛ր, բե՛ր, տո՛ւր»¹: Ինքը՝ հեղինակը այս արձանագրությունը համարում է դատական կարգադրություն, սակայն դրա տվյալների հիման վրա եզրակացնում է, որ «աղջիկ առևանգելու և նրա հետևանքները վերացնելու վերաբերյալ բխաինելուն գոյություն է ունեցել կանոնակարգված ինչ-որ մի փաստաթուղթ, որով և առաջնորդվել են նման հարցերը լուծելիս»: Միայն անհատական կարգադրության առկայությունը չի նշանակում օրենսգրքի առկայություն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ իրավական կարգավորումը հանդես է գալիս երկու մակարդակով՝ անհատական և նորմատիվ: Անհատական կարգավորումն իրականացվում է կառավարման և կարգավորման սուբյեկտի կողմից կոնկրետ դեպքի վերաբերյալ անհատական որոշում ընդունելու միջոցով: Այդ որոշումը վերաբերում է միայն տվյալ դեպքին և դրա կոնկրետ մասնակից-

¹ Տե՛ս Հ. Կարազեոզյան, նշված հոդվածը, էջ 342-343:

ներին: Այդ որոշումն ունի մեկանգամյա կիրառում և չի ազդում հետագայում կատարված արարքների վերաբերյալ գործերի վրա: Նորմատիվ կարգավորումն իրականացվում է սոցիալական նորմերի օգնությամբ: Սոցիալական նորմերը (սովորույթներ, ավանդույթներ, իրավական, բարոյական, կրոնական նորմեր և այլն) հասարակական հարաբերությունները կարգավորող ընդհանուր բնույթի մնուշային վարքագծի կանոններ են: Դրանք ուղղված են յուրաքանչյուրին և բոլորին, դրանց հասցեատերերն անհատականացված սուբյեկտները չեն: Նորմատիվ կարգավորման առաջացմամբ անհատական կարգավորումը չի անհետանում, այլ մղվում է հետ: Այսինքն՝ անհատական կարգավորումն իրականացնում են տեղերում սոցիալական նորմերի հիման վրա¹:

Հնարավոր է, որ աղջիկ փախցնելու ինստիտուտն ունենա նորմատիվ կարգավորում: Սակայն այդ կարգավորումը կարող է լինել սովորութային նորմատիվ, այլ ոչ թե օրենսդրական նորմատիվ: Մենք գիտենք, որ հայկական սովորութային իրավունքում դա ամուսնության ընդունված ձևերից մեկն էր, որն օրինական էր համարվում մինչև հայ քրիստոնեական եկեղեցու կանոնադրող գործունեության ծավալումը, որի արդյունքում առևանգման միջոցով ամուսնությունն արգելվեց:

Արարատյան թագավորության նորմատիվ արձանագրությունների մեջ կարելի է առանձնացնել երկու տեսակ նորմատիվ ակտեր՝ ուխտ-դաշինքներ և նորմատիվ կարգադրագրեր (օրենքներ): Անեծքի բանաձևերը նորմատիվ կարգադրագրեր չեն, այլ արձանագրության մեջ առկա նորմատիվ կարգադրագրի կատարման երաշխիք: Ուխտ-դաշինքի ամենացայտուն օրինակը «Միերի դուռ» ժայռի վրա արված արձանագրությունն է: Այդ արձանագրությունում, որը կազմել են Իշպուիմի թագավորը և Իշպուիմիաորդի Մենուան, նշված են ուրարտական պանթեոնի բոլոր աստվածները և ամեն մեկին մատուցվելիք զոհաբերվող ամասունների քանակը: Արձանագրության տվյալներից երևում է, որ

¹ Տե՛ս Ա.Գ. Վաղարշյան, Պետության և իրավունքի տեսություն-2..., էջ 13-14:

ուրարտական դիցարանի մեջ մտնում էին մեծ ու փոքր 79 Աստված: Դա երևի թե աշխարհի ամենամեծ պանթեոնն է, որը մույնիսկ կարող է զարմանք առաջացնել: Հետազոտողներն արդեն նկատել են, որ Իշպուինին և նրա թագաժառանգ որդին դիմել են քաղաքական քայլի՝ դիցարանի մեջ ներառելով բուն բիայնական և նվաճված կամ դաշնակից երկրների աստվածներին՝ պետության սոցիալական հիմքերի գաղափարական միասնությունն ապահովելու համար:

«Միերի դռան» վրա փորագրված արձանագրությունը կատարված է երկու մույնաման սյունակներով: Այդ արձանագրությունը դիտարկվում է որպես Իշպուինի և նրա որդու կազմած տեքստ՝ հրամանագիր: Սակայն արձանագրության երկու սյունակներից 1-ինի 2-րդ տողի մի մասը և համապատասխանաբար 2-րդ սյունակի 2-րդ և 3-րդ տողերը հեղինակները չեն կարողանում ընթերցել:

1-ին սյունակ՝ 2-րդ տող

Ispuinihise inili KA zaaduuali teruni ardise UTU ITU asuse manuse ...

2-րդ սյունակ՝ 2-րդ տողի վերջ և 3-րդ տող

... zaatuuli teertu ardise UTUnini ITU asuuse maanuse ...

Այս տողերի ընթերցման բարդությունը պայմանավորված է նրանով, որ անհնար է վերծանել «ardise UTU-(nini) ITU asuse manuse» բառակապակցության ճիշտ և հասկանալի իմաստը: Գ.Ա. Մելիքաշվիլու կարծիքով հնարավոր է, որ այստեղ նշվում է զոհաբերության ամենամսյա իրականացման պարբերականություն¹: Նրա կողմից այսպիսի ենթադրության հիմքը «ITU» - ամիս բառի առկայությունն է տեքստում:

Ինչ վերաբերում է առաջին սյունակի 2-րդ տողի «zaaduuali teruni» և 2-րդ սյունակի «zaatuuli teertu» բառակապակցություններին, ապա հետազոտողները կարծում են, որ դրանք ոչ թե ուրար-

¹ Տե՛ս **Арутюнян Н.В.**, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, էջ 51:

տական լեզվի, այլ Մուսասիրի որևէ բարբառի արտահայտությունն են:

Իր հերթին Ն. Հարությունյանը ենթադրում է, որ այստեղ առկա է բառերի շփոթ, որով լիքն են ուրարտական արձանագրությունները, և բացատրում է դա փորագրողների անուշադրությամբ կամ գրագիրների կիսագրագիտությամբ¹: Եթե ելնենք այս հանգամանքից, ապա առաջանում է խնդիր. Արարատյան թագավորությունում պաշտոնական լեզուն և խոսակցական լեզուն տարբերվում էին: Միայն դրանով կարելի է բացատրել թագավորական գրագիրների կիսագրագիտությունը: Եթե դա այդպես էր, ապա պաշտոնական լեզուն լավ չիմացող գրագիրը պետք է օգտագործեր իր սեփական խոսակցական լեզուն, այն է՝ հայերենը: Ընդ որում, սյունակները փորագրող գրագիրներից ամեն մեկն օգտագործել է իր բարբառային ձևը: Հենց դրանով կարելի է բացատրել սյունակների նշված տողերում առկա տարբերությունները: Նշանակում է երկու սյունակների այդ երկու տողերի որոշ բառեր պետք է փորձել կարդալ հայերեն:

ardise - ըստ ուրարտական լեզվի լեքսիկոնի նշանակում է ուժ, իշխանություն, հրաման:

UTU - ասորական հետերոգրամա է, որ նշանակում է Շամաշ - «Արևի Աստված»: Արևով երդվելը հայերի մեջ ամենատարածված երդումներից է: Տեքստում այս հետերոգրաման չի նշանակում Շամաշ, այլ արև կամ էլ Արևի Աստված:

ITU - ասորական հետերոգրամա է, որ նշանակում է ամիս:

asuse - հանդիսավորություն, պաշտոնականություն:

manuse թող լինի (եղնի այդպես) ստիպել լինել (այդպես), այսինքն՝ պարտադիր կարգ:

Եթե փորձենք կարդալ առաջին երեք տողերը, ապա կստացվի հետևյալը. «Խալդի Աստծուն Սարդուրուդի արքա Իշպուինին, Իշպուինիաորդի Մենուան այս դարպասները կառուցեցին, արևի (կամ Արևի Աստծո) ամսին zaaduuali teruni (zaatuuli teertu) թող լի-

¹ Տես նույն տեղը, էջ 48:

նի տոնակատարության (հանդիսավորություն) պաշտոնական (իշխանական) կարգը Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի և մնացած աստվածներին»: Կարծում ենք որ «zaatsu li teerti» կամ «zaaduuali teruni» բառակապակցությունները հայերեն արմատներով բառակապակցություններ են:

«Zaa duuali ter uni» բառակապակցության մեջ հստակ երևում են հայերեն արմատները: «Zaa» զատ՝ այսինքն՝ մեկ առ մեկ: «Duu ali» - դավել (պայմանավորվել), հավատալ, դաշնել, դաշինք կնքել: Ռուսերենում կա «договор» բառացիորեն նշանակում է խոսք տալ, պայմանավորվել ինչ-որ բանի վերաբերյալ: «Ter» տերունական, որ նշանակում է պետական: «Uni» - ունի, ունիա, որ նշանակում է միասնություն, միություն: Առաջին պյունակի «zaa duuali ter uni» բառակապակցությունը հայերեն նշանակում է՝ «մեկ առ մեկ խոսք տվեցին (պայմանավորվեցին) տերունական միասնության, միության»: Այսպիսով՝ 1-ին պյունակի առաջին երեք տողերի համար կատանանք հետևյալ միտքը. «Խալդի Աստծուն Սարգուրորդի արքա Իշպուինին, Իշպուինիաորդի Մենուան այս դարպասները կառուցեցին, արևի (կամ Արևի Աստծո) ամսին մեկ առ մեկ խոսք տվեցին (պայմանավորվեցին) տերունական (պետական) միության. բոլ լինի տոնակատարության (հանդիսության) պաշտոնական (իշխանական) կարգը (հրամանը) Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի և մնացած աստվածներին»:

«Zaa tuuli te ertu» բառակապակցության մեջ ևս հստակ երևում են հայերեն արմատները: «Zaa» - զատ՝ այսինքն՝ մեկ առ մեկ: «tuuli» - տուալ, տալ: «Te» - նույն արմատն է ինչ որ մյուս պյունյակի «ter»-ը և նշանակում է տերունական, պետական: «Ertu»-ն անկասկած հայերեն երդ(թ)ումն է: Հետևաբար երկրորդ պյունակի «zaa tuuli te ertu» բառակապակցությունը հայերեն նշանակում է՝ «մեկ առ մեկ տվեցին տերունական (պետական) երդում»:

Մտացվում է հետևյալ միտքը՝ «Խալդի Աստծուն Սարգուրորդի արքա Իշպուինին, Իշպուինիաորդի Մենուան այս դարպասները

ընդ կառուցեցին, արևի (կամ Արևի Աստծո) ամսին մեկ առ մեկ տվեցին տերունական (պետական) երդում. թող լինի տոնակատարության (հանդիսության) պաշտոնական (իշխանական) կարգը (հրամանը) Խաղի, Թեյշերա, Շիվինի և մնացած աստվածներին»:

Այսպիսով, «Մեերի դռան» արձանագրությունը ներքաղաքական ուխտ-դաշինք էր, նորմատիվ պայմանագիր, որի նպատակն էր դավանաբանական դիցարանի կարգավորման, բիայնական Աստվածների հետ միասին դիցարանում նվաճվածների ու կամավոր միացած դաշնակիցների աստվածներին ներառելով՝ ամբաստանել պետության միասնությունը, դավանաբանական միասնության միջոցով հասնել թագավորության սոցիալական հիմքերի ամրապնդման:

Դաշնագրի կատարումն ուներ երկու երաշխիք՝ մախ կրոնական երդումը, ուխտախոստումը, երկրորդ՝ թագաժառանգի ներկայությունն այդ արարողությանը: Դա երաշխիք էր, որ ապագայում տեղի չէր ունենա դաշինքի-ուխտի խզում, լուծում: Հավանաբար դաշինքի կնքման արարողությանը մասնակցել են մասնաշաղկապում թվարկվող աստվածներին դավանող ընդհանրությունների պաշտոնական աշխարհիկ և հոգևոր ներկայացուցիչները, և նրանք ևս տվել են երդում-խոստում: Դրանով պետք է բացատրել «զատ» -մեկ առ մեկ շեշտադրումը:

Կրոնական դիցարանի կարգավորումը ենթադրում էր մասնաշաղկապում ուղղորդումով համակարգի կարգավորում: Ճանաչելով բիայնական գերիշխանության տակ անցած տարածքների Աստվածներին, պետական իշխանությունը միաժամանակ լեգալացնում և լեգիտիմացնում էր մասնաշաղկապում կրոնաիրավական սովորություններն այն ոլորտներում, որոնք չէին մտնում բիայնական արքաների իրավասության շրջանակի մեջ: «Մեերի դռան» արձանագրությունը սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգում կատարում էր հիմնադիր նորմատիվ պայմանագրի - օրենքի (արդի եզրութաբանությամբ՝ սահմանադրության դեր), որն ընդունվել է

մ.թ.ա. 825-810 թթ. միջակայքում՝ Իշպուինի արքայի օրոք:

Իշպուինի հայրը՝ Սարգուրի Առաջինը (մ.թ.ա. 845-825 թթ.) հիմք դրեց Նաիրի-Բիայնայի հզորությանը, հիմնադրեց մայրաքաղաք Վանը, ընդարձակեց պետության սահմանները: Հզորացող պետության բարենորոգչական գործընթացներից մեկն էլ «Միերի դուռ» հիմնադիր նորմատիվ ուխտ-օրենք-դաշինքի ընդունումն էր:

2.3 Հայաստանի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի հիմնական գծերը մ.թ.ա VI դարից մինչև մ.թ. III դարը: Բննարկվող ժամանակաշրջանի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի հիմնական գծերը պարզաբանելու համար, մեր կարծիքով, կարևոր նշանակություն ունեն հայ ժողովրդի՝ որպես էթնոշակությանի հանրության ձևավորման գործընթացը և քաղաքական կառավարման, ներառյալ պետականության կեցությունն ու բնույթը:

Թեոկրատական սովորությանի իրավական համակարգի սոցիալական հիմքը էթնիկ կրոնական հատկանիշով միավորված պահպանողական հասարակությունն է: Այդպիսի իրավական համակարգն անպայման չի ենթադրում էթնիկ միատարրություն: Հնարավոր են նաև տարաէթնոս հասարակություններ՝ սովորությանի իրավական համակարգով, որի քաղաքական հիմքը համադաշնությունն է կամ համաձայնությունը (կոնվենցիան): Այս դեպքում փոքրամասնություն կազմող կամ ենթարկված էթնոսները պահպանում են իրենց ներքին իրավական ինքնավարությունը: Սակայն տարաէթնոս հասարակության մեջ դեպքերի մեծագույն մասում, սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը զուգընթաց, վաղ թե ուշ առաջ են գալիս իրավունքի գրավոր համընդգրկումն ձևեր, որպես կանոն, օրենսգրքեր կամ դատաստանագրքեր, որովհետև սովորությունների տարբերվող բովանդակությունը արգելակում է հասարակական կարգավորման համակարգի գործողությունը, ծնում նորմատիվ կարգավորումների բախումներ՝ ան-

հատական կարգավորում իրականացնող սուբյեկտին դնելով կենսական դեպքի լուծման նորմատիվ հիմքի երկրնորանքի առաջ:

Իրավունքի գրավոր ձևերի առաջ գալու հիմնահարցն անմիջական կապ ունի հայ ժողովրդի ծագման ժամանակագրության հետ: Հայ պատմագրության մեջ ընդունված էր հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը համարել մ.թ.ա. II դարը, երբեմն՝ մ.թ.ա. IV դարը:

Պատմաբանների մի մասը շրջանցում է այդ հիմնահարցը: Ինչպես ամեն մի ժողովրդի, այնպես էլ հայ ժողովրդի ձևավորմանը պետք է ունենա քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական նախադրյալներ: Ընդ որում, նախադրյալներն իրենց ժամանակագրությամբ պետք է նախորդեն հետևանքին՝ ժողովրդի կազմավորմանը: Եթե հայ ժողովրդի ձևավորման ավարտ համարենք մ.թ.ա. IV դարը, կամ էլ մույնիսկ մ.թ.ա. III դարի սկիզբը, ապա կստացվի, որ ժողովրդի ձևավորումն ընթանում էր առանց քաղաքական նախադրյալների:

Արարատյան հարստության անկումից հետո (մ.թ.ա. VI դ.) Հայաստանը հայտնվեց Աթեննյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ՝ ընդգրկվելով XIII և XVIII սատրապությունների մեջ: Մինչ այդ՝ մ.թ.ա. 590-ից մինչև 521 թթ. Հայաստանում կառավարում էին Հայկազունների երկրորդ հարստության արքաները: Պարսկական տիրապետությունը տևեց մինչև մ.թ.ա. 330 թ. (շուրջ երկու հարյուր տարի): Պատմագրության համաձայն՝ պարսկական տիրապետության անկումից հետո Հայաստանում իշխում էին Հայկազուն-Երվանդյանների հարստության քազավորները: Մագնեսիայի ճակատամարտից (մ.թ.ա. 190 թ.) հետո հաստատվեց Արտաշեսյանների քազավորությունը, իսկ այնուհետև՝ Արշակունիների:

Ստացվում է, որ խորհրդային շրջանում հայոց պատմագիտության ձևավորած տեսակետը, թե հայ ժողովրդի կազմավորումն ավարտվել է մ.թ.ա. IV կամ մ.թ.ա. II դարերին, իրականու-

յանը չի համապատասխանում: Եթե ժողովրդի կազմավորման ավարտի ժամանակաշրջանը համարում ենք մ.թ.ա. IV կամ III դարը, ապա գործընթացը պետք է սկիզբ առնել մի քանի դար առաջ՝ Արարատյան թագավորությունից: Բայց չէ՞ որ Արարատյան թագավորության անկումից հետո երկու հարյուր տարի հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը չունեի քաղաքական նախադրյալ, որովհետև Աքեմենյանները շատ ավելի շահագրգռված էին Հայաստանի մշակութային տրոհման, քան թե միասնականացման ու միատարրության հարցում: Ստացվում է, որ ժողովրդի՝ որպես էթնոմշակութային հանրության ձևավորման գործընթացները եզրափակվեցին ընդամենը մեկ հարյուրամյակում՝ մ.թ.ա. III դարի ընթացքում, ինչը շատ անհավանական վարկած է:

Հետևաբար գիտականորեն ավելի ճիշտ ու հիմնավոր է հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը համարել Արարատյան թագավորության անկման շրջանը: Պատմագրական իրողությունները «վկայում են, որ Վանի՝ Արարատյան (Ուրարտու) թագավորության ժամանակաշրջանը հայկական պետականության, մշակույթի, գիտության, քաղաքաշինության ամրոցաշինության, դիցարանի, տնտեսության, արհեստագործության նորովի զարգացման կարևորագույն փուլերից էր»¹:

Հետազոտության նախորդ մասում հիմնավորեցինք, որ Արարատյան թագավորների քաղաքականության կարևոր ուղղությունն էր բնակչության դավանաբանական-իրավական և էթնիկ-իրավական միասնականացումը, իսկ երբեմն՝ նաև բռնի ասիմիլյացիան: Այդ քաղաքականությունը, որի սկիզբը դրվել էր ավելի վաղ, արդեն համզեցրել էր հայ ժողովրդի կազմավորմանը՝ մ.թ.ա. VI դարում:

Այսպիսով, սկսած VI դարից՝ պատմական Հայաստանի տարածքներում հայ ժողովրդի՝ որպես միասնական էթնոսի ձևավորումը արդեն իրողություն էր : Դա, իհարկե, չէր բացառում տեղա-

¹ Տե՛ս **Դանիելյան Է.Լ., Մելքոնյան Ա.Ա.**, Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը.- Եր., Զանգակ-97, 2008, էջ 39:

յին տարբերությունները: Ընդ որում, այդ էթնոսը, Ստրաբոնի վկայությամբ, մ.թ.ա. II դարում արդեն միալեզու էր: Այս հարցում շատ ավելի համոզիչ է Ս.Մ. Կրկյաշարյանի մոտեցումը, որ Աքեմենյանների տիրապետության թոթափմամբ «Երվանդունիների հայկական թագավորության էթնիկական հիմքը հայ ժողովուրդն էր, որի կազմավորման հազարամյա պատմաշրջանն արդեն իր ավարտին էր հասել: Երվանդունիների պետության առաջացումը պատմագրության մեջ հիրավի դիտվում է որպես հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտված պրոցեսի քաղաքական ձևավորման մի նոր փուլ»¹:

Կարելի է եզրակացնել, որ հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը չէր կարող ավարտվել սատրապային կառավարման դարերում և դրանից հետո, որովհետև նման գործընթացը տարերային չէ: Դրանում էական դեր է խաղում քաղաքական-պետական գործոնը: Սատրապային կառավարումը դրան նպաստող գործոն չէր կարող լինել, որպեսզի հետագա դարում հանգեցներ մոնոէթնիկ Հայաստանի ձևավորման: Նշանակում է՝ հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը ավարտվել էր Արարատյան թագավորության օրոք:

Հայ ժողովրդի կազմավորումը և գերազանցապես միաէթնիկության հաստատումը էական նշանակություն ունեն մասնաշրջանում կարգավորման համակարգի համար: Միալեզու հայ ժողովուրդը հանրույթը ենթադրում էր մասնաշրջանական մշակույթ, այդ թվում՝ սովորութային: Միասնական սովորութային իրավունքը, որոշ մասնավոր հարցերում տարբերություններով հանդերձ, կատարում էր հասարակական հարաբերությունների կարգավորման գործառնություններ:

Սովորութային իրավունքը չէր բացառում սատրապային, իսկ այնուհետև, անկախության շրջանում՝ թագավորական իրավունքի գոյությունը և գործողությունը: Սրանց կարգավորիչ կշիռը և

¹ Տե՛ս Ս.Մ. Կրկյաշարյան, Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI - մ.թ.ա. IV դդ.) - Եր., Լուսակն, 2005, էջ 69:

ծավալը կախված էին պետական իշխանության ուժից և հեղինակությունից, որը միջոց էր տեղայնացման միտում ունեցող սովորույթներին դուրս մղելու և կարգավորման տիրույթը զավթելու համար: Այսպիսով՝ կախված պետականության բնույթից և պետական կառավարման ռեժիմից, որի ձևավորման մախառքյալներ էին իրենց բնույթով օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ արտաքին ու ներքին գործոնները, սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի երկու նորմատիվ շերտերի (իրավական ձևերի)՝ սովորույթի և թագավորական իրավունքի հարաբերակցությունը կարող էր փոխվել:

Ուժեղ և հեղինակավոր իշխանությամբ հասուն պետությունն ընդունակ էր ինտերվենցիա ձեռնարկելու սովորութային իրավունքի ոլորտ, դուրս մղելու այն՝ անբնական ենթարկելով նրա կարգավորման տիրույթները: Մակայն, հենց միայն թագավորի անձի փոփոխությամբ թուլական արքայի իշխանության տարիներին կարող էր տեղի ունենալ տեղատվության, թագավորական իրավունքի մահանջ՝ հօգուտ սովորութային իրավունքի: Այդ գործընթացում ապակենտրոնացման միտումները կարող էին հանգեցնել նույնիսկ տեղական կառավարիչների (ստրատեգոսների - մախարարների) վարչատարածքային միավորներում տեղական իրավաստեղծագործության առաջ գալուն և մախարարական իրավունքի ձևավորմանը:

Մակայն հարձակվող թագավորական և մախարարական իրավունքները շատ զգույշ էին վերաբերվում իրավական սովորույթների կարգավորման տիրույթին, որովհետև ամեն մի ուղնձգություն կարող էր դիտարկվել որպես սրբապղծություն, բնակչության շրջանում առաջացնել սոցիալ-կենցաղային անհարմարություն: Ըստ էության, սովորույթը սոցիալական համատեղ կյանքի հարմարավետության միջոցն էր, ինչի հետևանքով ամեն մի ուղնձգություն կարող էր առաջ բերել դժգոհություն, ընվզում, առաջացնել զանգվածային անհնազանդություն: Այն ժամանակվա հասարակության հոգևոր-կրոնական, սոցիալ-մշակութային առանձնահատկությունների ուժով այդ սպառնալիքն իրական

վտանգ էր, և կարող էր դառնալ հարստության կործանման պատճառ, եթե հանկարծ նա հզոր չէր այնքան, որ բռնությամբ ճնշեր այդ ընդվզումը:

Եթե այս տեսանկյունից դիտարկենք հայոց պատմությունը, ապա կհանգզվենք, որ այս պայքարում պատմաքաղաքական մի շարք հանգամանքների ուժով Հայաստանում հաղթանակեց սովորության իրավունքը՝ հասուն պետությունը վերածելով Արշակունյաց տարրալուծված (դիֆուզիոն), դոմդոդանման պետության, որում թագավորի կարգավիճակը պայմանավորված էր ավելի շատ նրա՝ անցյալ դարերի փառքով, քան իրական իշխանությամբ:

Այս քաղաքական կացությունը բերեց նրան, որ թագավորական իրավունքը թագավորի մնան դարձավ առաջինն իրեն հավասար նախարարական և հայոց ճյուղավորված աշխարհների սովորության իրավունքների մեջ: Նման իրավիճակը վերածվել էր պոլիբիտոյան շրջապտույտի, սակայն պտտվողը ոչ թե պետությունն էր իր ձևերի հերթափոխությամբ, այլ իրավական նորմատիվ ձևերը, որոնցից ամեն մեկը ձգտում էր հաստատել իր գերակայությունը: Դրան նպաստում էր արտաքին քաղաքական կացությամբ պայմանավորված թագավորական հարստությունների հերթափոխությունը և պետականության (երևի թե սկսած մ.թ.ա. VI դարից) թուլանալու անընդհատ միտումը:

Այս իրավիճակից դուրս գալու ելքը հայ քաղաքական պետականամետ ընտրանին համարում էր դիցարանի պարբերական վերանայումները՝ սկսած Արարատյան թագավորությունից: Թեոկրատական հասարակության ամբողջ-տաճարային կառավարման պայմաններում դիցարանի վերանայումները, բացի արտաքին ուժերի դրդումներից, պայմանավորված էին նաև սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի գաղափարական միասնության ապահովման ցանկությամբ: Դրա ձևը հասարակական համաձայնությունն էր՝ հանրային ուխտը, որը ձեռնարկվում էր ամեն անգամ, երբ առաջանում էր սոցիալական կարգավորման

համակարգի ճգնաժամ: Նման ճգնաժամերը վտանգում էին պետությունը և կարող էին հանգեցնել դրա կործանման: Այս պարագայում աշխարհիկ իշխանությունը նախաձեռնում էր դիցարանի, հետևաբար նաև դավանաբանական գաղափարախոսության բարենորոգում: Իսկ այդ գաղափարախոսությունն անշուշտ անմիջականորեն սնուցում էր նպատակահարմարությունից բխող թագավորական իրավաստեղծագործությունը, բայց նաև ազդում էր տարերային գործընթացներով կազմավորվող նոր սովորույթների բովանդակության, եղած սովորույթների մի մասի վերանայման, մյուսների վերացման վրա: Այսպիսով, դիցարանի վերանայումները ոչ միայն դավանաբանական գործընթացներ էին, այլ նաև սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի գաղափարական ակունքների վերաբերյալ նոր կոնվենցիա, հասարակության քաղաքական-իրավական սոցիալիզացման նոր գործընթաց:

Դիցարանի պարբերական վերանայումները դրական էին, եթե դրանք պայմանավորված էին ներքին կյանքի իրողություններով, պահանջարկված էին դրանցով և ուղղված էին սոցիալական կարգավորման ճգնաժամի հաղթահարմանը: Սակայն այդ գործընթացների արդյունքում մենք չենք նկատում պետականության աննախադեպ հզորացում, կայունացում, նրա հեղինակության աճ, արդյունքում՝ պետականապաշտություն: Դիցարանի վերանայումը չէր հանգեցնում պետության առասպելաբանական ուղով աննախադեպ լեգիտիմացման, իրավահեղինակության բարձրացման: Այն ընդամենը ճգնաժամը հաղթահարելու ժամանակավոր միջոց էր, բայց ոչ պետության հարատևության կայուն և երկարատև երաշխիք: Իսկ պետականությունը ժողովրդի հզորացման և հարատևության կարևորագույն երաշխիքն է:

§ 3. Արյան վրեժի և թագավորական իրավաբարների ինստիտուտը Հայաստանում մ.թ. I-III դարերում

Հին Հայաստանի իրավունքի պատմությունն ուսումնասիրելիս մեր առջև հառնում են որոշակի դժվարություններ՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ մեզ չեն հասել այդ ժամանակների իրավունքի աղբյուրները: Այդ պատճառով, ցավոք, անհնար է լրիվ վերականգնել հին հայկական իրավունքի (մ.թ.ա. I հազ. – մ.թ. V-VI դդ.) նկարագիրը: Ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս վերհանել հայ ժողովրդի իրավական կեցության միայն որոշ կողմերը, ընդ որում, հիմնվելով ոչ թե զուտ իրավաբանական, այլ հին հայկական պատմագրության վավերագրական աղբյուրների՝ Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի և այլոց երկերի վրա¹:

Սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես բոլոր ժողովուրդների մոտ, Հին Հայաստանում ևս հանրոքեն վտանգավոր արարքների դեմ պայքարի հիմնական ձևը եղել է ինքնադատատանը՝ արյան վրեժը: Հին հայկական իրավունքի՝ մեզ հասած աղբյուրների սակավությունը թույլ չի տալիս հստակ որոշել հին հայկական պետությունների (մ.թ.ա.) կառուցակարգում և իրավունքի համակարգում դատարանի, ինչպես նաև նրա գործունեության կանոնների առաջացման ժամանակը և ձևերը: Իսկ ինչ վերաբերում է մեր թվարկությանը, ապա հենվելով վավերագրական աղբյուրների վրա՝ կարող ենք վերականգնել դատա-

¹ Եղիշե և Խորագինն ուսումնասիրության դեպքում հին պատմագրությունը կարող է ծառայել պետության և իրավունքի հիմնախնդիրների ուսումնասիրության բավականին հուսալի աղբյուր: Արդարադատության իրականացմանը պետության ակտիվ միջամտությունը և Հին Հայաստանում դատական իրավունքի ձևավորումը հաստատող վավերագրական աղբյուրներում եղած վկայությունները մեծամասամբ հաստատում են Հին Հայաստանի իրավունքի դատարանակարգական, ոչ թե դատավարական կողմերը: Այդ վկայությունների օգնությամբ մերժվում է հայագիտության մեջ առկա այն տեսակետը, համաձայն որի միջնադարյան Հայաստանում արդարադատության իրականացման արտոնությունը պատկանում էր հայ եկեղեցուն:

քանի և դատավարության որոշ կողմեր:

Հունական եկեղեցական գործիչ և գրող Եվսեբիոս Կեսարացին (262-340 թթ.) իր շարադրանքներից մեկում գրում է, որ հայերի և պարթևների մոտ մարդասպանները մահվան էին ենթարկվում դատավորների և սպանվածի հարազատների կողմից: Մակայն, եթե ազգակիցները, վրեժի զգացումից դրդված, սպանում էին մարդասպանի ազգակիցներից որևէ մեկին, ապա տեղական օրենքներով նրանք պատասխան չէին տալիս դատարանի առաջ¹: Ճիշտ է նկատել Խ. Թորոսյանը. «Այս վկայությունից երևում է, որ արդարադատության իրականացման մասնավոր ձևի կողքին գոյություն ունեւր նաև նրա պետական ձևը: Բայց, հավանաբար, ինքնադատատանն արդեն կարգավորված էր. սահմանված էր այդ կամայականության առաջին և ամենակարևոր սահմանափակումը՝ ամեն մի ազգակից պարտավոր չէ վրեժ լուծել, և արյան վրեժի իրավունքը կարելի է իրականացնել մարդասպանի ոչ բոլոր ազգակիցների նկատմամբ: Ժամանակի ընթացքում պետությունն ավելի լայն ու ակտիվ կերպով է միջամտում արդարադատության իրականացմանը»²:

Հայ պատմագրության հայրը՝ Մովսես Խորենացին, Հայաստանում Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Վաղարշակ թագավորին (I դ.)³ է վերագրում պետական շինարարության ոլորտում հետևյալ գործունեությունը. «Եվ իր թագավորական տանը օրենքներ է հաստատում, ժամեր է սահմանում (արքունիք) մտնելու և իջնելու, խորհրդի, կերուխումի և զբոսանքների համար: Սահմանում է զինվորական կարգեր՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն. և երկու մարդ գրով հիշեցնողներ՝ մեկը՝ բարին հիշեցնողը,

¹ Տե՛ս **Eusebii Pamphili Caesareae**, Palaestinae episcopi Prae parationis Evangelicae. Patrologiae, cursus completus, accurate. J. P Migne, Patrologiae graecae. t. 21, Turnholti (Belgium). VI, 10, § 276, էջ 471: Հղումն ըստ. **Торосян Х.А.**, Суд и процесс в Армении X-XIII вв., Ереван, 1985, էջ 193:

² Տե՛ս **Торосян Х.А.**, նշված աշխ., էջ 193:

³ Վաղարշակ թագավորը, ըստ Խորենացու ժամանակագրության, կառավարել է մ.թ.ա. II դարում, սակայն Արշակունիների հարստության հաստատումը Հայաստանում տեղի է ունեցել մ.թ. 66 թվականին:

խսկ մյուսը՝ վրեժխնդրությունը: Բարին հիշեցնողին հրաման է տալիս՝ թագավորի բարկանալու կամ անհրավ հրաման տալու դեպքում հիշեցնել իրավացին և մարդասիրությունը: Մահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, իրավարարներ քաղաքներում և ավաններում»¹:

Այս վկայության մեջ մեզ համար հետաքրքրություն են ներկայացնում երկու հանգամանք: Նախ և առաջ՝ հաղորդումը՝ թագավորի կողմից Հայաստանի քաղաքներում և ավաններում իրավարարներ նշանակելու մասին, և երկրորդ՝ հաղորդումը արքունիքում երկու պաշտոնատար անձանց՝ հիշեցնողներ նշանակելու վերաբերյալ: Հարց է ծագում. ի՞նչ պաշտոնատար անձինք էին նրանք և ինչո՞վ էին զբաղվում արքունիքում: Ցավոք, Խորենացին այդ պաշտոնատար անձանց պարտականությունների վերաբերյալ մեզ մանրամասներ չի հաղորդում, բայց եղած տվյալների վերլուծությունը մեզ բերում է հետևյալ մտքին. իսկ արդյոք նրանք իրենց գործառության չափով պարտականություններով նման չէ՞ն «պաշտպանին» և «պետական մեղադրողին»՝ դատավարական իմաստով: Առաջին պաշտոնյան բարին հիշեցնողն է և թագավորի բարկանալու կամ անհրավ հրաման տալու դեպքում պարտավոր է հիշեցնել իրավացին (օրինականը) և մարդասիրությունը: Պատմիչի օգտագործած բառերը բավականին հստակ նկարագրում են այդ պաշտոնատար անձի պարտականությունների շրջանակը: Բնական է, որ թագավորը կարող էր բարկանալ, եթե հպատակներից որևէ մեկը խախտում էր օրենքները կամ չէր ենթարկվում թագավորի հրամաններին, ինչը ևս հավասարագոր է օրենքը խախտելուն՝ հանցագործությանը: Թագավորը, իհարկե, ուներ արդարադատություն իրականացնելու իրավունք: Նա նշանակում է պաշտոնատար անձի, ում հանձնարարում է թագավորական արտոնության իրականացման ընթացքում հիշեցնել «իրավացին և մարդասիրությունը», որպեսզի թագավորական բարկության

¹ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն / Խմբ., ներած. և ծանոթ. Ս. Մալխասյան. – Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1981, էջ 156:

պահին ինքը չվարվի անիրավ կերպով, այսինքն, ժամանակակից խոսքերով ասած, չկայացնի անհիմն և անարդար դատավճիռ: Անկասկած, այդ գործունեությունը կարելի է բնութագրել որպես պաշտպանության գործառույթի իրականացում դատավարության ընթացքում: Իսկ ինչ վերաբերում է երկրորդ պաշտոնատար անձին՝ վրեժխնդրությունը հիշեցնողին, ապա մենք ամբողջովին համամիտ ենք Խ. Թորոսյանի այն կարծիքին, որ այդ անձին բնութագրելու համար Խորենացու գործածած բառը՝ վրեժխնդրությունը, արդեն իսկ տալիս է այդ պաշտոնյայի կարգավիճակի էությունը: «Այդ պաշտոնատար անձը պետք է թագավորին գրավոր հիշեցներ վրեժխնդրության, արդարացի հատուցման մասին: Արտահայտվելով ժամանակակից եզրաբանությամբ՝ այդ չինովնիկը թագավորի առջև հարց էր բարձրացնում քրեական գործ հարուցելու մասին, այսինքն՝ հանդես էր գալիս պետական մեղադրողի դերում»¹:

Ամենից արժեքավորը, որ մենք կարող ենք վերցնել Խորենացու այդ վկայությունից, այն է, որ արդեն վաղմիջնադարյան Հայաստանում նկատվում է պետության ընդհանուր կառուցակարգում դատավորի պաշտոնի առանձնացումը, իսկ արքունիքում նշանակվում են երկու պաշտոնատար անձինք, որոնք իրենց գործառույթային պարտականություններով շատ մման են «պետական մեղադրողին» և «պաշտպանին»՝ քրեական դատավարությունում գործող անձանց: Դա նշանակում է, որ արդեն այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում նկատվում է մրցակցային դատավարությունը հետախուզական դատավարության վերածվելու միտումը, որի ապացույցը «պետական մեղադրողի» պաշտոնն է:

Հայ պատմագիրների մոտ հանդիպում ենք վկայությունների Արշակունիների շրջանում գումարվող աշխարհաժողովների կազմի վերաբերյալ: Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի բոլած տեղեկությունները վկայում են, որ դրանց մասնակցում էին ավատատեր դասակարգի բոլոր աշխարհիկ ներկայացուցիչները:

¹ Տե՛ս **Торосян Х.А.**, նշված աշխ., էջ 199:

Դրանց թվում էր նաև «դատավորը», «իրավաբարը»: Դատավորի մասնակցությունն աշխարհաժողովներին վկայում է, որ նա ուներ բավականին բարձր հասարակական կարգավիճակ: Այսպիսով, հայկական վավերագրական աղբյուրները վկայում են, որ Արշակունիների հարստության շրջանում, քրիստոնեության ընդունումից հետո Հայաստանում, բացի հոգևոր՝ եկեղեցական դատական համակարգից գոյություն ուներ նաև աշխարհիկ՝ պետական դատարանների զարգացած ցանց, ինչն իրավագետներին հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ մ.թ. I-V դդ. «տեղի է ունեցել արդարադատության իրականացման պետության իրավասության հետագա ընդլայնում և, համապատասխանաբար, մասնավոր ուժի կիրառման ոլորտի նեղացում: Դա կարելի է արտահայտել երեք կետով. ընդլայնվել էր գործերի շրջանակը, որոնցով արգելվում էր ինքնադատատանը. ավելի էր սահմանափակվում անձանց շրջանակը, ովքեր կարող էին օգտագործել ինքնադատատանի իրավունքը. այն դեպքերում, երբ թույլատրվում էր մասնավոր վրեժը, դրա իրականացումը թողնվում էր տուժածի հայեցողությանը, այսինքն՝ պետությունը օգնության էր գալիս տուժածին այն դեպքերում, երբ նա ուզում էր, բայց չէր կարող իրականացնել իր իրավունքը»¹:

Այդ մասին են վկայում ոչ միայն պետական դատարանների առկայությունը հաստատող փաստերը, այլև տվյալ շրջանի քաղաքական-իրավական միտքը՝ իբրև հայ ժողովրդի առկա իրավական կեցության արտացոլում: Այսպես՝ 5-րդ դ. հայ փիլիսոփա Եզնիկ Կողբացին, պաշտպանելով քրիստոնեական ուսմունքը և հերքելով զանազան կրոնական աղանդներ, քննարկելով նաև չարի ու բարու հիմնախնդիրները, արձանագրում է. «Եվ պարզ է, որ չար իրողություններ են լինում այն ժամանակ, երբ կարիքները օրինականությամբ չեն բավարարվում: Նույն խոսքերը նաև սպանությանն են վերաբերում: Երբ մեկը անառակության մեջ բռնվածին սպանում է՝ պատժելով նրան հանդգնության պատճառով,

¹ Տե՛ս **Торосян Х.А.**, նշված աշխ., էջ 194:

չար բան չի անում: Իսկ եթե մեկն սպանում է մի անմեղի, որը վճռով հաստատված հանցանք չի գործել, կամ (եթե) բան խլելու, ունեցվածքը հափշտակելու համար է սպանում, չարիք է գործում: Թեև երկուսի գործն էլ նույնն է, բայց նպատակը նույնպիսին չէ»¹:

Հատկանշական է, որ սպանության երկու տարբերակներն էլ բննարկվում են օրինականության համատեքստում: Այսինքն՝ անառակության մեջ բռնվածին սպանելը չար բան չէ, հետևաբար օրինական է: Ուրեմն 5-րդ դարում Հայաստանում դեռ քրեական որոշ գործերով թույլատրվում էր ինքնադատաստանը: Բացի այդ, փիլիսոփայի «վճռով հաստատված հանցանք չի գործել» արտահայտությունը վկայում է բուն քրեական դատավարության և արդարադատության՝ որպես գործունեության տեսակի առկայությունը:

Մեկ այլ տեղում Կողբացի գրում է. «Արդ՝ այս բոլոր համոզիչ բացատրություններից հետո էլ համառում ու նույնն են մեջտեղ բերում. «Չարիքները, – ասում են, – ի բնե են և ոչ կամածին»: Պատասխանում ենք, թե որ ի բնե են, ինչու են թագավորներից սահմանվում օրենքները, իշխաններից՝ սաստումներ, դատավորներից՝ պատիժներ, չէ՞ որ չարիքներն արգելելու համար են դրանք: Այլև եթե չարիքները բնական լինեն, օրենսդիրն օրենքները չպիտի սահմանի, ոչ էլ իշխանը չարագործին պիտի պատժի ենթարկի: Ինչու են պատժում նրան, ով ինքնակամ չար չէ, որին պետք էր կարեկցել և ոչ թե պատժի ենթարկել: Եվ արդ՝ եթե այնպիսին կինը անառակություն անի (նրա կնոջը) չպետք է մեղադրի, որովհետև, ինչպես ասում են, կամովին չի հանձն առել չարիքը, այլ բնականից է հակադրվել: Եվ եթե այնպիսին որդին սուրը վերցրած իր վրա հարձակվի, թող նրան չմեղադրի, որովհետև ինքնակամ չի հարձակվում, այլ չարն է նրան մղում այն բանին... Իսկ երբ տեսնում ենք, որ թագավորը իր օրենքներին (հակառակվելու համար) պատժում է ու պատժելով հանցանքը պակասեցնում է, դատավորը գողին, ավագակին ամուր կապում ու տանջում է՝

¹ Տե՛ս **Եզնիկ Կողբացի**, Եղծ աղանդոց (Աշխարհարար թարգմ. և ծանոթագր. Ա.Փ. Աբրահամյանի), Երևանի համալսարանի հրատ., 1994, էջ 33:

վնասակարությունը մեջտեղից վերացնելու համար և հայրը դաժան որդուն, որպես մահապարտի, դատավորներին է հանձնում, ուրիշ բոլորն էլ իրենց անարգանքների համար պատժում են՝ անձամբ կամ իշխանների միջոցով, – պարզ է, որ կատարվող չարիքները կամաժին են և ոչ ի բնե»¹:

Կողբացու վերոնշյալ դատողությունները մեզ որոշակի պատկերացում են տալիս վաղմիջնադարյան Հայաստանի դատավարության մասին, որոնք հանգում են հետևյալին՝

ա) որոշ հանցագործություններով դեռևս գոյություն ունի ինքնադատատանը, քանի որ մասնավոր անձինք «իրենց անարգանքների համար պատժում են՝ անձամբ».

բ) առկա է, այսպես կոչված, մեղադրական ձևի դատավարության հաստատումը: Դատավարության այդ ձևը կոչվում է մեղադրական, քանի որ և՛ գործի հարուցումը, և՛ դրա հետագա ողջ ընթացքը պայմանավորված են մեղադրողի-տուժողի գործողություններով, կախված են նրանից: Դատարանը ձեռնամուխ է լինում գործի քննությանը միայն մեղադրողի խնդրանքի հիման վրա: Դրան համապատասխան մեղադրական դատավարությունը համարյա ամբողջությամբ հանգում է գործը դատական նիստում քննելուն և լուծելուն: Մինչդատական քննությունը դատավարության այս ձևի մեջ գրեթե լրիվ բացակայում է, քանի որ ապացույցներ հավաքելու և դրանք դատարան ներկայացնելու պարտականությունը ընկած է կողմերի վրա.

գ) առկա են մաս հանցավորության դեմ պայքարի հանրայնացման և հետախուզական դատավարության տարրերի ձևավորման միտումներ: Չէ, որ հետախուզական դատավարությունը պատմականորեն միանգամից չի փոխարինել մեղադրականին: Որոշակի շրջանում դրանք գոյություն են ունեցել զուգահեռաբար: Այդպես էր մաս Հայաստանում՝ համաձայն պետության և իրավունքի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների, ինչը հաստատվում է, մախ՝ զարգացած դատական կորպուսի գոյութ-

¹ Տես նույն տեղը, էջ 51:

յան մասին վավերագրական աղբյուրների վկայություններով, երկրորդ՝ Կողբացու այնպիսի արտահայտություններով, ինչպես «թագավորն իր օրենքներին հակառակվելու համար պատժում է ու պատժելով հանցանքը պակասեցնում է», «դատավորը գողին, ավագակին ամուր կապում ու տանջում է», «բոլորն էլ իրենց անարգանքների համար պատժում են մաս իշխանների միջոցով»: Այս դրսևորումները, մեր կարծիքով, համարվում են հետախուզական դատավարության տարրեր և վկայում են թագավորի, մախարարների, դատավորների ու այլոց կողմից իրականացվող քրեական հետապնդման և հանցագործներին պատժելու կայուն գործառույթի գոյության մասին:

Այսպիսով, մինչև մեր թվարկությունը դատարանը Հայաստանում կազմում էր պետական կառավարման ընդհանուր ապարատի մի մասը, դեռ չէր առանձնացել նրանից որպես ինքնուրույն մարմին, որի միակ խնդիրն էր արդարադատության իրականացումը:

Առանձնացման գործընթացը սկսվել է միայն մեր թվարկությունում, ինչը հստակ երևում է հատկապես Արշակունիների դարաշրջանում (I-V դդ.): Եվ եթե չլինեին քաղաքական իրադրության վատթարացումն ու պետականության կորուստը V դարում, ապա այդ գործընթացը, ինչպես այլ պետություններում, կգտներ իր բնական-պատմական, օրինաչափ ավարտը:

**ԳԼՈՒԽ 2. ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ (IV-IX ԴԱՐԵՐ)**

**§ 1. Քրիստոնեության ընդունումը և
սոցիոնորմատիվ համակարգի երկատումը
աշխարհիկ և կրոնականի**

Մինչ IV դարը Հայաստանի սոցիոնորմատիվ մշակույթը և հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համակարգը գոյատևում էին իբրև սովորութային իրավունքի համակարգ, որը հայ իրականության քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և էթնիկ առանձնահատկությունների շնորհիվ համառոտ են հարատևում էր: Դրանցից հատկապես վերջինը՝ միաէթնիկությունը, նպաստում էր սովորույթների՝ որպես համընդհանուր կարգավորիչ աղբյուրի ու ձևի, սերնդից սերունդ փոխանցմանը և իր կարգավորիչ դերի բարեհաջող կատարմանը: Այս պայմաններում նույնիսկ դրա ամրագրման կարիքը չէր զգացվում: Այսպիսով, իրավական համակարգում հիմնական կարգավորիչը մնում էր սովորույթը, իսկ քաղաքականացված իրավունքը և պետական իրավաստեղծագործությունը պահպանողական հասարակական հարաբերությունների մթնոլորտում կարգավորում էին միայն խիստ քաղաքական, դիպվածային և երբեմն շատ որոշակի հարաբերություններ:

Թագավորական իշխանության կարգադրագրերը, ստանալով օրենքի նշանակություն, գործում էին այնքանով, որքանով ուժեղ էր այն ընդունող թագավորը: Դրանց կյանքը երբեմն շատ կարճատև էր, հատկապես երբ դրանք փորձում էին կա՛ն մերժել, կա՛ն էլ խմբագրել նախարարական սովորութային իրավունքը:

IV դարից Հայաստանի սոցիոնորմատիվ համակարգում կատարվեց հեղաթեկում: Դրա էական պատճառներն էին քրիստոնեության ընդունումը, իսկ այնուհետև՝ հայկական գրի ստեղծու-

մը: Քրիստոնեության ընդունմամբ տեղի ունեցավ ոչ միայն կրոնափոխություն, այլև սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը սնող գաղափարական ակունքների փոփոխություն, որն առաջիկայում հանգեցնելու էր մաս իրավական կարգավորման տրոհմանը երկու ենթահամակարգերի՝ աշխարհիկ (իրավական սովորույթ և թագավորական ակտեր) և կրոնական (կանոնական): Դրանցից առաջինը շատ շուտով գրկվելու էր հետագա զարգացման հիմքերից՝ ի դեմս թագավորական (պետական) իշխանության, որի հետևանքով իրավական կարգավորման համակարգում առաջնային աղբյուրի դերը կատարելու էին չգրված սովորույթը և կայացող կանոնական իրավունքը:

Քրիստոնեության ընդունմամբ հայ եկեղեցին ձեռք բերեց եկեղեցական-կրոնական հարաբերությունների կարգավորման լայն իրավասություն: Հայկական եկեղեցին, ի տարբերություն հայկական պետության, միշտ եղել է խիստ կենտրոնացված կազմակերպություն: Պետական իշխանության թուլությունը և, այնուհետև, անկախության կորուստը նրան հնարավորություն ընձեռեցին ներխուժելու մաս աշխարհիկ հարաբերությունների կարգավորման ոլորտ՝ համառոտեմ դուրս մղելով քրիստոնեությանն անհարիր սովորութային կանոնները:

Քրիստոնեության ընդունմամբ հայկական իրավական համակարգին բնորոշ է դառնում օտարերկրյա իրավունքի նորմերի փոխառումը: Հայկական քրիստոնեական եկեղեցին սկզբում փոխառեց առավելապես կրոնաեկեղեցական բնույթի նորմերը՝ Մովսիսական օրենքները, այնուհետև՝ արտաքին կանոնները: Մովսիսական օրենքները Հայաստան են ներմուծվել ինչպես ասորական ծագում ունեցող ժողովածուների թարգմանության միջոցով, այնպես էլ բուն սկզբնաղբյուրի՝ Հին կտակարանի թարգմանությամբ: Այդ օրենքները (հրեական իրավունքի նորմերը) շարադրված են Հին կտակարանի՝ Մովսեսին վերագրվող առաջին հինգ գրքերում: Դրանցում պարունակվում են մաս դատական իրավունքի նորմեր:

Հայկական եկեղեցին, փոխառելով հրեական իրավունքի նորմերը, կիրառում էր դրանք այն չափով, ինչ չափով չէին հակասում քրիստոնեության գաղափարներին: Այդ նորմերը իրավունքի և իրավաստեղծագործության հիմք էին համարվում ոչ միայն քննարկվող, այլև հետագա շրջանում: Օրինակ՝ XII դարում, երբ Մխիթար Գոշը գրեց իր դատաստանագիրքը:

Տիեզերական եկեղեցու հետ դավանաբանական տարաձայնությունները և հայաստանյան եկեղեցու աստիճանական ազգայնացումը հանգեցրին կանոնական իրավաստեղծագործության զարգացմանն ու ազգային կանոնախմբերի ձևավորմանը, որոնց թվում հատկապես կարևոր էին Գրիգոր Լուսավորչի և Մահակ Պարթևի կանոնադրությունները, Հովհաննես Ա Մանդակունու, Աշտիշատի ժողովի, Շահապիվանի ժողովի կանոնները, Ադվանից թագավոր Վաչագանի Կանոնագիրքը և Դվինի առաջինից հինգերորդ ժողովների որոշումները:

Հայկական կանոնական իրավունքը ներառում էր՝

1) արտաքին կանոնական սահմանումները և որոշումները (Աստվածաշունչ մատյան, առաքելական կանոններ, տիեզերական ժողովների կանոններ, արտաքին տեղական ժողովների կանոններ, եկեղեցու օտար հայրերի կանոններ)։

2) հայ ազգային-եկեղեցական կանոնները (հայոց հոգևոր հայրերի կանոնախմբեր, ազգային-եկեղեցական ժողովների որոշումներ)։

Կանոնական իրավունքի աղբյուրների կուտակման և ազգային կանոնական իրավաստեղծագործության զարգացման տրամաբանական հետևանքը VIII դ. 10-ական թվականներին կաթողիկոս Հովհաննես Օձնեցու կողմից կանոնական իրավունքի համակարգումն էր՝ ի դեմս «Հայոց կանոնագրքի»:¹ Հովհաննես Օձ-

¹ Հովհաննես Օձնեցու Կանոնագիրքն անփոփոխ՝ իր սկզբնական վիճակով մեզ չի հասել: Դարերի ընթացքում նորանոր կանոնական բնագրեր ներառելով, երբեմն էլ կառուցվածքային փոփոխություններ կրելով՝ կանոնագիրքը պահպանվել է 200-ից ավել ձեռագիր ընդօրինակություններով, որոնք բաժանվում են մի քանի խմբագրությունների (տես Կանոնագիրք հայոց, հ. Ա., աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Եր., 1964, էջ XI):

մեցու «Հայոց կանոնագիրքն» իրավաբանական տեսանկյունից կանոնական իրավունքի պաշտոնական ժամանակագրական ինկորպորացիա էր¹: Այն հետապնդում էր ոչ միայն գործնական իրավաբանական, այլև կարևոր քաղաքական-հասարակական նպատակներ:

«Հովհաննես Օձնեցու նպատակը և միջոցառումները գնում էին հայ ժողովրդի տարբեր շերտերի քաղաքական միության վերականգնման ուղղությամբ, պահպանելու և ամրացնելու հայ ժողովրդի ներքին կյանքի ինքնավարությունը՝ պայքարելով նախ բյուզանդական ունեցությունների, աղանդավորական շարժումների դեմ և ապա, ուժեր կուտակելով, նախապատրաստել արարների դեմ բարձրանալիք պայքարի նոր ալիքը: Հենց այդ պայքարի շրջապատյառում է, որ Հովհաննես Օձնեցին մշակում է իր կանոնախումբը և կազմում կանոնագիրքը, որպեսզի կարողանա մինևույն դավանանքի ներքո հավաքագրել հայերին, պահպանել նրանց և հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը և անկախությունը... Ազգային ավանդական կարգ ու կանոնով, սովորույթներով իրականացնել հասարակական քաղաքական որոշակի նպատակներ, այս է Կանոնագրքի այն ժամանակվա քաղաքական և գործնական նշանակությունը»:²

Այսպիսով, IV-V դարերում Հայաստանի իրավական համակարգում իրավունքի ձևեր (աղբյուրներ) էին իրավական սովորույթը, թագավորական ակտերը, կանոնական իրավունքը:

Մինչքրիստոնեական շրջանի վերջի և քրիստոնեական շրջանի սկզբի հայ իրավական մշակույթի այլ բաղադրատարրերի վերաբերյալ ավելի մանրամասն տեղեկություններ մեզ չեն հասել: Սակայն աղբյուրների մանրագնին հետազոտությունը թույլ է տա-

¹ Ինկորպորացիան գործող նորմատիվ իրավական ակտերի (օրենսդրության) համակարգման ձևերից մեկն է, երբ այդ ակտերը միավորում են մեկ ժողովածուի մեջ՝ առարկայական կամ ժամանակագրական սկզբունքով: Այն կարող է լինել պաշտոնական և ոչ պաշտոնական: Օրենսդրության համակարգման ձև են նաև կոդիֆիկացիան և կոմսոլիդացիան (տե՛ս Վաղարշյան Ա.Գ., Պետության և իրավունքի տեսություն-2..., էջ 197-198):

² «Կանոնագիրք հայոց», հ. Ա., 1964, էջ XIV, XV:

լիս վեր հանելու հետաքրքիր տվյալներ հայ իրավական կյանքից: Օրինակ՝ իրավական գործունեության մեջ տարբերում էին երեք հիմնական գործառույթներ և տեսակներ՝ **իրավաստեղծ, իրավակիրառ, իրավապահպան**: Այդ է վկայում տվյալ շրջանի քաղաքական-իրավական միտքը՝ իբրև հայ ժողովրդի առկա իրավական կեցության արտացոլում: Եզնիկ Կողբացին գրում է. «Չարիքները,– ասում են,– ի բնե են և ոչ կամածին»: Պատասխանում ենք, թե որ ի բնե են, ինչու են թագավորներից սահմանվում օրենքները, իշխաններից՝ սաստումներ, դատավորներից՝ պատիժներ, չէ՞ որ չարիքներն արգելելու համար են դրանք: Այլև եթե չարիքները բնական լինեն, օրենսդիրն օրենքները չպիտի սահմանի, ոչ էլ իշխանը չարագործին պիտի պատժի ենթարկի»:¹

Իրավակիրառական զարգացած մշակույթի մասին են խոսում «հիշատակաց տները», որոնց վերաբերյալ վկայությունները վերաբերում են դեռ մ.թ. I դարին: Դրանք իրավական արխիվներ էին, որոնցում հավաքվում և պահպանվում էին թագավորական հրամանները, հրովարտակները, բազմաբնույթ անհատական իրավական ակտ-փաստաթղթերը՝ վաճառագիր, պայմանագիր, մուրհակ, սեփականության վավերագրեր, դատական որոշումներ:

«Յիշատակաց տների» վերաբերյալ տվյալներ կան Դերուբնա (Լաբուբնա) Եղեսացուն վերագրված վկայության մեջ. «Ձամենայն ինչ գոր հրամայեն թագաւորք, եւ զամենայն որ ինչ միանգամ լինի առաջի նոցա, գրի եւ դնի ի տունըս յիշատակաց... Եւ եղին ի տանն յիշատակաց քարտիսից, ուր դնին մատեանք և օրէնք արքունականք. եւ որք գնեն եւ վաճառեն եւ գրին ի միջի նոցա մուրհակք հաստատութեան, անդ պահին հաստատութեամբ առանց արհամարհանց»²: Հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում նաև Մովսէս Խորենացին. «... և գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիտլիցն և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնա-

¹ Տե՛ս **Եզնիկ Կողբացի**, Եղծ աղանդոց (Աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Ա.Փ. Աբրահամյանի), Եր., 1994, էջ 51:

² Տե՛ս **Ձարայիւանայեան Գարեգին**, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ-ԺԳ դար), Վենետիկ, 1886, էջ 162:

կանութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին արաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն»¹:

* * *

Այսպիսով, IV-V դարերում Հայաստանի իրավական համակարգը կրեց էական փոփոխություններ: Նախևառաջ այն հասարակական հարաբերությունների պահպանողական զարգացման հետևանքով գերազանցապես մնաց թեոկրատական սովորույթային իրավական համակարգ: Քրիստոնեության ընդունմամբ և տարածմամբ այդ համակարգը վերածվեց կրոնականացված (կղերական) հասարակության իրավական համակարգի, որում իրավակարգավորիչ նշանակություն ունեին մաս կրոնական կանոնները: Այդ համակարգի մյուս առանձնահատկությունը մասնատվածությունը (պարտիկուլյարիզմը) էր, ինչը հանգեցրեց իրավունքի սղբյուրների բազմազանության և իրավակիրառողի կողմից իրավական կարգավորման ձևերի ընտրության հարաբերական ազատության: Դրա հետևանքով այն կազմավորվեց ու դարձավ քրիստոնեական մշակույթի հիմքերի վրա կառուցված միջնադարյան կրոնականացված (բայց ոչ թեոկրատական), ավատատիրական իրավական համակարգ:

§ 2. Հայոց պետականության կորուստը և Հայաստանի իրավական «բռնազավթումը» VI-IX դարերում

Հայաստանում իրավաբանների ինստիտուտի ի հայտ գալը ազդարարում էր սովորույթային իրավունքի ճգնաժամը: Հասունացել էր գրի առնված իրավական ձևերի ստեղծման պահը: Մակայն քրիստոնեության ընդունումը, իսկ այնուհետև պետականության կորուստը կասեցրին հայկական աշխարհիկ գրված օրենքների համակարգի զարգացումը:

Երկրի քաղաքական-իրավական մնաց ճակատագիրը հան-

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Եր., 1981, էջ 12:

գեցրեց նրան, որ հայ իրավական համակարգում կամավոր և հարկադրաբար տեղի ունեցավ օտարների աշխարհիկ օրենքների փոխառում:

Հայաստանի, հատկապես բյուզանդական մասի քաղաքային բնակավայրերում, որպես իրավական կարգավորման աղբյուրներ սկսեցին կիրառվել «Հռոմեական իրավունքը» և Հուստինիանոսի օրենսդրությունը: Արևմտյան Հայաստանը, 387 թ. սկսած մինչև Հուստինիանոսի գահակալության շրջանը, իրավական բռնազավթման (անեքսիայի) չէր ենթարկվել: Նրա բնակչությունը չունեւ հռոմեական քաղաքացու կարգավիճակ, հետևաբար հռոմեական իրավունքն ու օրենքներն այստեղ դեռևս չէին գործում: Այս շրջանում հայկական մախարարական սովորոթային իրավունքը շարունակում էր գործել և կատարել իր կարգավորիչ դերը, բացառությամբ քաղաքական-պետական հարաբերությունների ոլորտի:

Մաքուր հռոմեական իրավունքը լրիվ չարմատավորվեց մաս Բյուզանդիայում, հելլենիստական մշակութային տիրույթում, առավել ևս Արևմտյան Հայաստանում, սակայն մինչև IX դարն այն կործանիչ ազդեցություն թողեց հայ մախարարական տների վրա՝ նպաստելով դրանց քայքայմանը:

Բյուզանդիայի իրավական միջամտության հետևանքով հռոմեական իրավունքի գործողությունը տարածվեց մաս Արևմտյան Հայաստանի վրա: Հուստինիանոս կայսեր 528 թ. դեկրետով և 536 թ. նովելայով բյուզանդական վարչակառավարչական համակարգը հաստատվեց մաս Արևմտյան Հայաստանում, իսկ հայ մախարարները զրկվեցին զինվորական և վարչական իրավագործություններից:

Չբավարարվելով դրանով՝ Հուստինիանոսը 535 թ. հրապարակում է եղիկո «Հայ ժառանգական իրավունքի մասին», իսկ 536 թ. «Հայերի մասին, որ նրանք այսուհետև ամեն բանում դեկավարվեն հռոմեական օրենքներով» նովելը¹:

¹ Տե՛ս Սամվելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. I, Եր., 1939, էջ 64, 65:

Ավելի ուշ շրջանում Հայաստանում նկատվում է Իսավրյան հունա-բյուզանդական իրավունքի (Էկլոգայի) փոխառումը, ինչը հաստատվում է օրենքների հայկական ձեռագրերում այդ ժողովածուից արված բազմաթիվ քաղվածք-թարգմանությունների առկայությամբ:

Մատենադարանի՝ իրավական բովանդակությամբ ձեռագրերի մեջ աչքի է ընկնում մի դատաստանագիրք, որն իրավունքի պատմության մեջ ստացել է «Ասորահռոմեական դատաստանագիրք» անվանումը: Այդ դատաստանագրքի հայկական խմբագրությունները կրում են «Հաղթող քրիստոնեական թագավորների օրենքները» անվանումը:

Դատաստանագրքի հայկական և ասորական խմբագրությունների իրավական վերլուծությունը հիմք է տալիս մտածելու, որ նախնական է համարվում դրա հայկական խմբագրությունը: Դրա հիմքերը դրվել են IV դ. 20-30-ական թվականներին՝ հունարենով (հայկական գրի բացակայության պատճառով): Այդ դատաստանագրքի հիմքում դրված են գլխավորապես Արշակունյաց Հայաստանում գործող «օրենքները», հայկական սովորույթային և կանոնական իրավունքը, իսկ բուն դատաստանագիրքն ստեղծվել է Բյուզանդիային միացված հայկական պրովինցիաների կարիքների համար: Այն հայկական գրի ստեղծումից հետո թարգմանվել է հայերեն, իսկ Հուստինիանոսի օրոք կրել է մի շարք փոփոխություններ:¹

Արևելյան Հայաստանը, ի տարբերություն Արևմտյանի, չենթարկվեց արագացված իրավական բռնակարգավորման: Պատճառն այն էր, որ նախաքրիստոնեական շրջանում Հայաստանն էական ազդեցություն էր կրել պարսկական մշակույթից, այդ թվում՝ իրավական: Նույնիսկ քրիստոնեության ընդունումից հետո

¹ Այս տեսակետը հայագիտության մեջ զարգացրել է Ս. Հովհաննիսյանը (տե՛ս **Հովհաննիսյան Ս.Հ.**, Ասորական կամ «Ասորահռոմեական» կոչված դատաստանագրքի աղետքը հայ իրավունքի հետ, ՊԲՀ, 1970, N 2, **նոյնի**՝ Ամուսնա-ընտանեկան իրավունքը վաղ ավատական Հայաստանում (IV-IX դդ.), Եր., 1976, էջ 37-43):

«շատ սովորույթներ և պետական կարգ ու կանոնը դեռ մնում էին պարսկական»:¹

Անկախության կորստից հետո դարաշրջանի իրավական համակարգերի օրինաչափություններին համապատասխան՝ Արևելյան Հայաստանում գործում էր զուտ հայկական իրավունքը՝ սովորութային և կանոնական: Իրավական այդպիսի ինքնավարությանը նպաստում էր մաս մարզպանական կառավարման կարգը: Բացի այդ, պարբերաբար տեղի ունեցող հակապարսկական ապստամբություններն ու խռովությունները խոչընդոտում էին պարսկական մշակութային (մաս իրավական) զանգվածային միջամտության իրագործմանը: Նվարասկի դաշնագրով վերահաստատվում են հայ մախարարների և եկեղեցու իրավունքները, ինչն իրավական ոլորտում մշանակում էր, որ Արևելյան Հայաստանի ներքին հասարակական կյանքում հիմնական կարգավորիչը մնալու էր հայկական մախարարական-սովորութային իրավունքը, իսկ եկեղեցական-կրոնական ոլորտում՝ կանոնական իրավունքը:

Արաբական կործանիչ նվաճողական քաղաքականության հետևանքով մախարարական համակարգը քայքայվեց, իսկ հայ մախարարական-սովորութային իրավունքը տեղի տվեց այնպիսի նորմերի, որոնք համապատասխանում էին նոր քաղաքական, հասարակական-տնտեսական պայմաններին: Արաբական խալիֆաթի իրավական համակարգը թեոկրատական-կրոնականացված իրավական համակարգ էր: Դա մշանակում էր, որ Շարիաթը՝ որպես մահմեդական իրավունքի աղբյուր, կիրառվում էր մաս Հայաստանում՝ դուրս մղելով հայկական իրավունքը: Շարիաթի կիրառումը կամավոր փոխառում չէր, այլ հարկադիր: Բացի այդ, Շարիաթի կիրառումը համատարած չէր, այլ սահմանափակվում էր պետավարչական ու հարկային-ֆինանսական հարաբերությունների ոլորտներով:

Այսպիսով, VI-IX դարերում Հայաստանի իրավական համա-

¹ Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայոց լեզվի պատմություն, մ. I, Եր., 1940, էջ 223, 239:

կարգում իրավունքի ձևեր (աղբյուրներ) էին իրավական սովորույթը և կանոնական իրավունքը: Քաղաքական անկախության բացակայության պայմաններում գործում էին մասնավորապես իրավունքի աղբյուրները՝ հիմնականում պետավարչական, հարկային-ֆինանսական հարաբերությունների ոլորտներում: Իրավունքի հատուկ աղբյուր էին հարևան երկրների իրավական համակարգերից հարկադրաբար փոխառված իրավական ձևերը, մասնավորապես՝ «Ստրասհոռնեական դատաստանագիրքը», իսկ արաբական տիրապետության ժամանակ՝ մասնավորապես Շարիաթը:

* * *

IV-IX դարերում Հայաստանի իրավական համակարգը կրեց էական փոփոխություններ: Նախևառաջ այն հասարակական հարաբերությունների պահպանողական զարգացման հետևանքով գերազանցապես մնաց սովորութային իրավական համակարգ: Քրիստոնեության ընդունմամբ և տարածմամբ այդ համակարգը վերածվեց կրոնականացված (կղերական) հասարակության իրավական համակարգի, որում իրավակարգավորիչ նշանակություն ունեին մասնավորապես կրոնական կանոնները: Այդ համակարգի մյուս առանձնահատկությունը մասնատվածությունն էր, ինչը հանգեցրեց իրավունքի աղբյուրների բազմազանության և իրավակիրառողի կողմից իրավական կարգավորման ձևերի ընտրության (մերառյալ փոխառման միջոցով) հարաբերական ազատության: Դրա հետևանքով այն կազմավորվեց ու դարձավ քրիստոնեական մշակույթի հիմքերի վրա կառուցված միջնադարյան կրոնականացված, ավատատիրական իրավական համակարգ:

**ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱԿԱՐԳԸ
ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
X-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

**§ 1. Հայաստանի իրավական համակարգը և իրավունքի
աղբյուրները X-XIV դարերում**

X-XIV դարերը քաղաքական պատմության տեսանկյունից բուռն ու անհանգիստ էին: Պատմաշրջանը սկսվում է Բագրատունյաց թագավորությամբ, հաջորդվում է բյուզանդական կարճատև նվաճումով, սելջուկյան մոտ մեկդարյա տիրապետությամբ, Ջաքարյանների իշխանությամբ և ավարտվում է Հայաստանի մոնղոլական նվաճումով ու տիրապետությամբ: Քաղաքական անկայունությունը և ավատատիրական մասնատվածությունն իրենց ազդեցությունն էին թողնում նաև հայ իրավական մշակույթի զարգացման վրա, մշակույթ, որի զարգացման արտաքին գործոնն անկախ պետականությունն էր, իսկ ներքինը՝ երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքը: Երկու գործոններն էլ իրենց ազդեցությամբ իրավական համակարգի կայուն զարգացման համար նպաստավոր չէին: Մակայն մույնիսկ այդ պայմաններում խաղաղության և անկախության ամեն մի կարճատև ժամանակաշրջանում Հայաստանի իրավական կյանքն արձակում էր մոտ ծիլեր՝ ի դեմս իր գրավոր աղբյուրների:

Այս շրջանի Հայաստանի իրավական համակարգն իր հիմնական գծերով արդեն կայացած միջնադարյան, ավատատիրական, կրոնականացված իրավական համակարգ էր: Դրանում առաջնային իրավական ձևեր էին սովորույթը, աշխարհիկ օրենքները և կանոնական իրավունքը:

Բագրատունյաց թագավորության շրջանում նկատվում է հայոց պետականության ձգտումը՝ ամրագրելու կիրառվող իրավունքը: Դա են վկայում այդ շրջանից մեզ հասած վիճական որոշ արձանագրություններ: Բացի այդ, Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաս-

տանի»-ի «Աշխարհական օրենք» մասի առաջին հոդվածից ևս բխում է, որ նա թագավորի իշխանության, թագավորական ժառանգության, թագավորական դատաստանի, բերդերի, ամրոցների ու քաղաքների, պատերազմի ու ավարառման և այլնի մասին համապատասխան իրավադրույթները քաղել է ինչպես Արշակունյաց, այնպես էլ Բագրատունի թագավորների օրենքներից:¹ Այսպիսով, Բագրատունյաց թագավորությունն իր տնտեսական վերելքով և մշակութային շինարարությամբ նախադրյալներ ստեղծեց հայ իրավունքի հետագա զարգացման համար: Այդ զարգացումը տեղի ունեցավ մի քանի ուղղություններով:

Նախ՝ «Բագրատունյաց թագավորությունը վերականգնում էր իր դերն ու ազդեցությունը նաև օտար օրենքների փոխառմով»:² Դրան էին նպաստում Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունները, հայկական առևտրական կապիտալի ձևավորումն ու կուտակումը: Մինչև սելջուկյան տիրապետությունը Հայաստանում գործել են նաև Իսապղյան հումաբյուզանդական իրավունքի աղբյուրները, որոնցից հայերեն են թարգմանվել մի քանի օրենսդրական ակտեր՝ Էկլոգան, Իրինա կայսրուհու մովելաները վկաների և վկայության մասին, Հուստինիանոսի 83 և 123 մովելաները պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունների մասին, Էկլոգայի 33-րդ հավելվածը՝ «Ջինվորական օրենքը», ինչպես նաև «Օրենքների կարճ հավաքածուն» (բնօրինակը դեռևս չի հայտնաբերվել) և այլն:

Հայաստանում այդ իրավական ակտերը կիրառելու մասին հավաստի տվյալներ չկան: Սակայն, եթե ելնենք այն դրույթից, որ թարգմանություններն արվում էին օգտագործելու նպատակով, և

¹ Խ. Մամվելյանի կարծիքով Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից» երևում է, որ Բագրատունյաց թագավորներն իրենց պետական ու վարչական համակարգը սահմանադրելիս ձգտել են վերականգնել Արշակունյաց պետության իրավական կարգերը, ավաստական իրավունքի սովորույթներն ու նորմերը, և, ամենայն հավանականությամբ, այդ օրենքները կազմված են եղել գրավոր ժողովածուի ձևով, որի բովանդակությունն էլ մտել է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» մեջ (տես **Մամվելյան Խ.**, նշված աշխ., էջ 138-139):

² Տես նույն աեղում, էջ 139:

նկատի ունենանք միջնադարյան պրակտիկան, երբ դատավորներն ազատ էին իրավունքի կիրառման մեջ, ապա կարելի է ասել, որ դրանք Հայաստանում գործադրվում էին:¹

Հովհաննես Գ Օձնեցու համակարգումից հետո հայ եկեղեցու իրավաստեղծ գործունեությունը շարունակվում էր, իսկ կանոնական ակտերը կոտակվում էին: Այդ իսկ պատճառով X-XIII և հետագա դարերում ստեղծվում էին «Հայոց կանոնագրքի» նոր խմբագրություններ:²

Հայ կանոնական իրավունքի արժեքավոր աղբյուրներից է Ալավկա որդի Դավիթ վարդապետի կանոնախումբը:³ Նրա կանոնների թիվն ամբողջական օրինակներում հասնում է 97-ի: Կանոնները նրա կողմից գրվել են ի պատասխան հոգևորականների ամենօրյա գործունեության ընթացքում ծագած հարցերի: Հենց դրանով էլ պայմանավորված է կանոնների բովանդակությունը: Դավթի կանոնների պատմական նշանակությունն այն է, որ դրանք հայկական ինքնուրույն համակարգված և ամբողջական իրավաբանական կողիֆիկացիայի ստեղծման առաջին փորձն էին: Այդ կանոնախմբում արժեքավոր տվյալներ կան հայկական քրեական ու քաղաքացիական իրավունքների, ժողովրդի և հոգևորականների կենցաղի ու բարքերի մասին: Դավիթն արտահայտում է մտքեր, որոնք շատ առաջադիմական էին իր ժամանակի համար, ինչպես օրինակ՝ աշխատանքի պաշտպանության վերաբերյալ կանոնները: Դավթի կանոնները հայկական իրավական մտքի և իրավունքի նոր համակարգումների վրա ազդել են նաև հետագա ժամանակաշրջանում: Նրա որոշ կանոններ Մխիթար Գոշը մտցրել է իր «Գիրք դատաստանի»-ի մեջ:

Զաքարյանների իշխանության ժամանակաշրջանում երկրի

¹ Տե՛ս **Торсян Х.**, նշված աշխ., էջ 44:

² Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիրությամբ **Վ. Հակոբյանի**, հ. Ա, Եր., 1964, հ. Բ, Եր., 1971:

³ Դավիթը ծնվել է Գանձակում և գործել է XI դ. վերջին ու XII դ. սկզբին: Նա իր կանոնները գրել է Արքայություն անունով մի հոգևորականի խնդրանքով՝ ենթադրաբար ավարտելով 1130 թ.:

տնտեսական ու մշակութային կյանքում կատարված փոփոխությունները, ինչպես նաև Հայաստանի բնակչության կառուցվածքում այլ էթնոսների հաստատումը խարխլեցին սովորության չգրված իրավունքի առանց այդ էլ խախտու հիմքերը: Այդ է փաստում այն, որ «Ատրախոռմեական դատաստանագրքի» մեզ հասած հայկական ձեռագրերի մեծագույն մասը համարվում են XIII-XIV դարերի գրչություններ: Այսպիսով, հայ միջնադարյան աշխարհիկ իրավունքը Ջաքարյանների շրջանից թևակոխեց իր զարգացման նոր՝ սովորության գրի առնված իրավունքի շրջանը, որի դրսևորումը Մխիթար Գոշի կողմից հայ իրավունքի համակարգումն էր՝ ոչ պաշտոնական կողիֆիկացիայի ձևով:¹ Այդ համակարգման արդյունքը նրա «Գիրք դատաստան»-ին է՝ հայ իրավունքի, հայ հասարակական-քաղաքական և իրավական մտքի կարևորագույն կոթողը, համաշխարհային իրավական մշակույթի պատմության արժեքավոր հուշարձաններից մեկը: Իր ստեղծագործական ժառանգության գլուխգործոցի շարադրանքը Մխիթար Գոշը սկսել է 1184 թ.:

Դրդապատճառները և նպատակները, որ Մխիթար Գոշին ստիպել են կազմել «Դատաստանագիրքը», բազմաթիվ են և հրատապ: Իրավաբանական գործնական նպատակներից բացի՝ Մխիթար Գոշը հետապնդել է քաղաքական հատուկ նպատակներ, մասնավորապես՝ ամրապնդել հայ եկեղեցու դիրքերը, միավորել հայ ժողովրդի բոլոր ուժերն արտաքին թշնամու դեմ՝ հանուն անկախության վերականգնման, հայկական ապագա պետության մեջ հաստատել ամուր օրինականություն և այլն: Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» գործել և կիրառվող իրավունքի աղբյուր է ծառայել ամբողջ միջնադարի ընթացքում: Դատաս-

¹ Գոշը ծնվել է Գանձակում XII դ. 30-ական թվականներին: Կրթվել է Հովհանես վարդապետ Տավուշեցու մոտ և ստացել վարդապետի գիտական կոչում: Հետագայում փոխադրվել է Կիլիկիա և կրթությունը շարունակել Կարմիր վանքում: Այնուհետև վերադարձել է Հայաստան: Բարեկամական հարաբերությունների մեջ է եղել Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների հետ: Մահացել է 1213 թ.: Նրա գրչին են պատկանում շատ աշխատություններ, այդ թվում՝ առակների ժողովածուն:

տանագիրքն ունի հայկական և օտարալեզու մի քանի խմբագրություններ ու դրանց թարգմանություններ:¹

Հայկական բոլոր զարգացող իրավունքը մոնոթեոկրատիկ տիրապետության ժամանակ կործանիչ հարված ստացավ, քանզի գրկվեց իր զարգացման քաղաքական հիմքերից: Թեև հայ իշխանական տները, առևտրի ու արհեստագործության կենտրոն քաղաքները մասամբ պահպանվում էին, սակայն «չէին ներկայացնում այն պետական կազմը, այն ազգային քաղաքական կուպակտ մարմինը, որտեղ կարողանար տեղական օրենսդրություն գոյանալ և հայ իրավունքն իր հետագա զարգացումն ունենար: Այս պայմաններում հայկական միջավայրի հասարակական հարաբերությունները կարգավորվում էին սովորութային իրավունքի նորմերով և հայ օրենսգրքերով, որոնք հասել էին նախորդ՝ Ջալալյանների իշխանությունից, որտեղ, անկասկած, գլխավոր տեղն էր բռնում Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը»:²

¹ Գիտնականները դեռ վաղուց նկատել էին, որ «Դատաստանագրքի» հայկական ծեռագրերն ունեն երկու (Վ. Բաստամյանց) կամ երեք (Ի. Կարսա) խմբագրություններ: Ձեռագրի մի խմբում տեքստը կազմված է նախադրությունից և 251 հոդվածից: Ընդ որում, հոդվածները միմյանց հաջորդում են ըստ համարների: Ձեռագրերի մյուս խմբում հոդվածները բաժանված են 2 մասի՝ եկեղեցական կանոններ (124) և աշխարհիկ օրենքներ (130): Ձեռագրերի երրորդ խմբում «Դատաստանագրքի» համակարգը մույնն է, ինչ որ առաջինում, սակայն տեքստը որոշ տեղերում նշանակալիորեն կրճատված է: Նորագույն շրջանի հայագետները փորձեցին պարզել դրա սկզբնական հեղինակային խմբագրությունը, հեղինակային տեքստը, որոշիչ խմբագրության ստեղծման մոտավոր ժամանակը, զանազան խմբագրությունների ծագման պատճառները (տե՛ս օրինակ՝ Մխիթար Գոշ «Գիրք դատաստանի», աշխատասիրությամբ **Խ. Թորոյանի**, Եր., 1975, ինչպես նաև **Պիվալյան Էմ.**, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» բանասիրական քննություն, Եր., 1987):

² Տե՛ս **Սամվելյան Խ.**, նշվ. աշխ., էջ 153-154:

§ 2. Սելջուկյան տիրապետությունը և Հայաստանի իրավական համակարգի երկատումը էթնիկ-կրոնական հատկանիշով

Սելջուկյան տիրապետության հաստատումից հետո Հայաստանի իրավական համակարգի զարգացման օրինաչափություն է դառնում դրա երկատումը՝ ըստ էթնիկ-ազգային հատկանիշի: Եթե արաբական տիրապետությունը խոր հետքեր չթողեց Հայաստանի բնակչության ժողովրդագրական կառուցվածքի վրա, ապա սելջուկյան տիրապետությունից սկսած՝ ներհոսքի և կրոնափոխության միջոցով Հայաստանում հաստատվեց մեծաթիվ մահմեդական բնակչություն, որի սոցիալ-նորմատիվ կարգավորման համակարգում առաջնային կարգավորիչը մահմեդական իրավունքի գլխավոր աղբյուր Շարիաթն էր: Արաբական տիրապետության շրջանում Շարիաթի նորմերը գործում էին միայն վարչաքաղաքական և ֆինանսական հասարակական հարաբերությունների ոլորտում՝ նվաճողների շահերին համապատասխան:

Հայաստանում մահմեդական բնակչության ի հայտ գալը հանգեցրեց նրան, որ Շարիաթը սկսեց կարգավորել այդ բնակչության ներհամայնքային և որոշակիորեն նաև արտահամայնքային հասարակական հարաբերությունները: Դրան նպաստեց նաև մոնղոլների մահմեդականացումը: Մահմեդական իրավական համակարգի թեոկրատական և նաև կրոնախտրական բնույթը պայամանավորեցին հայ իրավունքի հետագա գոյությունը, որովհետև այլահավատներն ունեին սեփական օրենքների և իրավական սովորույթների հիման վրա իրենց հարաբերությունները կարգավորելու իրավունք: Իրավական ներքին ինքնավարության այդ փաստը հաստատվում է նաև հայկական վավերագրական աղբյուրների վկայություններով: Օրինակ՝ այդ հանգամանքն ուղղակի հաստատում է հայ եկեղեցու գործիչ Ներսես Լամբրոնացու 1193 թ. վերաբերող վկայությունը. «Գրիգորի պատրիարքության տարիներին, որը երրորդն էր իր անվանակիցների մեջ (նկատի ու-

նի՝ պատրիարքների մեջ), Հռամկլայում, 1193 թվականին, նրա պատրիարքության տասնութերորդ տարում, քաղաքների և գավառների բնակիչները սրբության առջև հարուցեցին հարց քաղաքացիական օրենքների մասին: Քանի որ մահմեդականներից նրանք, ովքեր իշխաններ էին քաղաքներում և դատավորներ, հայերի դատական գործերը չէին լուծում, իսկ նրանցից դատաստան խնդրողներին ուղարկում էին դատվելու իրենց օրենքներով: Քանզի այդպիսին էր նրանց գլխավոր մեղիքների հրամանը տրված քաղաքների դատավորներին՝ նրանց (հայերի) դատը թողնել իրենց դատելու, իրենց իսկ օրենքներով»¹: Այս վկայությունից երևում է, որ մահմեդական դատարանները զիմմի հայերի դատական գործերը չէին ընդունում, դիմողներին էլ ուղարկում էին դատվելու իրենց իսկ օրենքներով:

* * *

Այսպիսով, X-XIV դարերում Հայաստանի զարգացող իրավական համակարգը կրեց էական փոփոխություններ: Մնալով միջնադարյան, ավատատիրական սովորութային իրավական համակարգ՝ այն հասարակական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով չգրված սովորութային իրավունքից անցում կատարեց գրված սովորութային իրավունքի՝ միաժամանակ չփոխելով իր կրոնական բնույթը: Սակայն XIII դ. սկսած՝ քաղաքական միջավայրը հայկական իրավական համակարգի զարգացման համար դարձավ աննպաստ, ինչի հետևանքով իրավական մշակույթի ակնհայտ նվաճումներ բուն Հայաստանում չեն նկատվում: Բացի այդ, բնակչության ժողովրդագրական կառուցվածքի փոփոխությունը Հայաստանի իրավական համակարգը երկատեղ՝ ըստ էթնիկ-կրոնական հատկանիշի՝ բուն հայկական և մահմեդական:

¹ Տե՛ս **Ջադրխանալեան Գ.**, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 754:

§ 3. Հայ իրավական մշակույթը XV-XVII դարերում

Հայկական միջնադարյան իրավունքը, որը բուռն զարգացում ապրեց IX-XIII դդ., քայքայիչ հարվածի ենթարկվեց մոնղոլների արշավանքների, քոչվոր ցեղերի տիրապետության, թուրքապարսկական գերիշխանության հաստատման հետևանքով: Հայկական պետականությունն անհետացավ պատմության քառերաբեմից: Չնայած մնում էին հայկական քաղաքները, մասամբ նաև ավատատիրական տները, սակայն դրանք չէին կարող դառնալ հայ իրավունքի զարգացման էական գործոն, քանի որ Հայաստանն այլևս քաղաքական միավոր չէր, այլ ընդամենը մահմեդական պետությունների տարածքային մաս: Այստեղ այլևս խոսք չէր կարող լինել հայ իրավունքի՝ իբրև ամբողջական իրավական համակարգի՝ մասին: Հայկական պետականության՝ որպես իրավունքի զարգացման էական գործոնի, կորստով և մահմեդական գերիշխանության հաստատմամբ Հայաստանի հայկական համայնքների հանրային բնույթ ունեցող հասարակական հարաբերությունների ոլորտում ավելի ու ավելի էր արմատավորվում Շաիրի և նրանքի կիրառումը:

Հայկական սովորության իրավունքն ու հայ կանոնական իրավունքի աղբյուրներն իրենց գործողությունը շարունակում էին հայկական համայնքների սահմաններում և միայն ընտանեկան, ժառանգական ու մի շարք այլ հարաբերությունների ոլորտում:

Այսպիսով, ավատատիրական հասարակության իրավական համակարգի յուրահատկությունների շնորհիվ հայկական իրավունքը շարունակում էր կատարել հասարակական հարաբերությունների կարգավորման իր դերը: Այդ առաձևահատկությունն ավատատիրական իրավունքի ապակենտրոնացվածությունն էր, որն էլ իր հերթին պայմանավորում էր իրավունքի աղբյուրների բազմազանությունը և իրավակիրառ գործունեության ընթացքում իրավունքի աղբյուրի ընտրության հարաբերական ազատությունը: Ավատատիրական հասարակության իրավական համակար-

գի այդ յուրահատկությունը նպաստում էր հայկական սովորութային իրավունքի, միջնադարյան դատաստանագրքերի, կանոնական իրավունքի, մասամբ նաև հայկական դատարանների պահպանմանն ու գործողությանը:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում, ի տարբերություն հայ աշխարհիկ իրավունքի, կանոնականը, թեկուզ դանդաղ, այնուամենայնիվ որոշակիորեն զարգանում էր. կազմվում էին «Հայոց կանոնագրքի» նոր խմբագրություններ: Դրանցից աչքի են ընկնում Գևորգ Երզնկացու (XIV-XV դդ.), Ազարիա Սասնեցու (XVII դ.) խմբագրությունները: Սակայն, ի տարբերություն Հովհաննես Գ Օձնեցու պաշտոնական համակարգման, կանոնական իրավունքի հետագա ժողովածուները ոչ պաշտոնական կարգով կազմվել են ժամանակի կրթված անձանց՝ հոգևոր սպասավորների կողմից: «Սակայն այս հանգամանքը չի խանգարել, որ Կանոնագիրքն ամբողջությամբ վերցրած չկորցներ իր մախնական պաշտոնական բնույթը և ըստ սովորության շարունակեք մնալ ավատական հասարակության ներքին կյանքի մի շարք կողմեր կարգավորող պաշտոնական ուղեցույց: Այս երևույթը բնականոն էր հայ ժողովրդի պատմության համար, որովհետև նա, դարեր շարունակ գրկված լինելով իր պետականությունից, եկեղեցուն մայում էր որպես միակ կենտրոնական և համագալսյին մի հաստատություն, որի իրավասության տակ գտնվող հարցերի լուծման համար Կանոնագիրքն ամբողջությամբ համարվում էր բարձրագույն իշխանության կամքի արգասիք»:¹

Հայկական իրավունքի, ներհամայնքային ու կրոնական դատարանների պահպանմանը նպաստած մյուս գործոնը իսլամի՝ որպես կրոնի, առանձնահատկությունն էր և այստեղից բխող մուսուլմանական իրավունքի հիմնական աղբյուր Շարիաթի յուրահատկությունը: Այն է՝ Շարիաթն օրենք է միայն մուսուլմանների համար: Իսլամն աշխարհը բաժանում է երկու մասերի՝ դար ալ-իսլամ (իսլամի աշխարհ, հավատի աշխարհ), և դար ալ-խարաբ:

¹ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հ. Բ, Եր., 1971, էջ CXVII:

Ըստ մուսուլմանական իրավունքի՝ անձի իրավական կարգավիճակը վճռում է նրա կրոնը: Լիիրավ անձնական կարգավիճակ ունեն միայն մահմեդականը: Վերջինի հիմնական պարտականություններից մեկը սուրբ պատերազմը՝ ջիհադն էր՝ հանուն հավատի: «Անհավատների» աշխարհը պետք է նվաճվի: Նվաճումը նվաճվածների համար ստեղծում է հետևյալ իրավական կարգավիճակները. նվաճվածների մի մասը կամավոր ընդունում է իսլամը և դառնում է մուսուլմանական համայնք-պետության լիիրավ անդամ, կամ նվաճվածները մնում են իրենց հավատին հավատարիմ և շարունակում են դիմադրությունը: Վերջիններս ենթակա են անխնա ոչնչացման: Վերջապես նվաճվածները մնում են հավատարիմ իրենց կրոնին, սակայն ճանաչում են մուսուլմանական համայնք-պետության իշխանությունը»:¹ Այս «անհավատները» մուսուլմանական պետություններում կազմում էին հպատակների հատուկ խումբ՝ զիմմիներ (մուսուլմանական պետության պաշտպանության տակ գտնվող մարդիկ): Մահմեդական իրավունքի այս դոգմայի գործողության շնորհիվ զիմմիների համայնքներն օգտվում էին իրավական ինքնավարությունից՝ սեփական օրենքների և իրավական սովորույթների հիման վրա իրենց հարաբերությունները կարգավորելու իրավունքից, քանի որ Շարիաթն իրավունք էր միայն մահմեդականների համար:

Այսպիսի իրադրությունը հանգեցրեց նրան, որ, օրինակ, Թուրքիայում XV դ. սուլթան Մեհմեդ II-ի օրոք սահմանվեց կրոնական համայնքների համակարգ, որը, մալխ համապատասխանում էր մուսուլմանական իրավունքի տեսությանը, և ապա սուլթանների կողմից օգտագործվում էր ոչ մահմեդական բնակչությանը հնազանդության մեջ պահելու օժանդակ միջոց: Թուրքական իշխանությունների համար կրոնական համայնքները ստեղծում էին հարկային հարմարություններ, քանի որ հենց դրանց միջոցով էին գանձվում տարբեր հարկեր և տուրքեր: Այդ համայնքները թուրքական պետությանն ազատում էին ոչ մահմեդական

¹ Տե՛ս **Торосян X.**, նշված աշխ., էջ 108:

քնակչության հանդեպ մի շարք գործառույթներ կատարելուց:

XV դարի երկրորդ կեսին թուրքական իշխանությունները ճանաչեցին երեք կրոնական համայնքներ՝ հունաուղղափառ, հայ գրիգորյանական, հրեական: Դրանց ղեկավարությունն իր հավատակիցների վրա ուներ ոչ միայն հոգևոր, այլև որոշակի քաղաքացիական իշխանություն¹: Հունաուղղափառ համայնքի կազմավորումից հետո ստեղծվեց հայ գրիգորյանական համայնքը (Էրմենի միլետի): 1461 թ. Մեհմեդ II-ի հրամանով Բուրսայից մայրաքաղաք բերման ենթարկվեց Հովակիմ եպիսկոպոսը (մրա հետ մայրաքաղաք տեղափոխվեցին բազմաթիվ հայ ընտանիքներ),² ուն և սուլթանը դարձրեց պատրիարք:³

Իրավական ներքին ինքնավարության այդ կարգը գործում էր մաս Դարսկաստանում: 1650 թ. Աբաս II շահի հրամանով հայերին թույլատրվում էր ծագած վեճերը լուծել հայ հոգևորականության միջոցով՝ «փրենց կրոնի և հավատի համաձայն», իսկ Շարիաթի նորմերը կիրառել միայն այն դեպքերում, երբ վեճի կողմերից մեկը մահմեդական էր:⁴

Հետևաբար, հայկական դատարանների՝ եկեղեցական (կաթողիկոս, եպիսկոպոս, վարդապետ, հոգևորական), դատական իրավագործությունը պահպանած ավատատեր-գիմնիների (տերունական), հայկական գյուղական և քաղաքային համայնական, ցեխերի և եղբայրությունների ընդդատությանը ենթակա իրավական գործերով կիրառվում էր հայկական իրավունքը:

Մուսուլմանական դատարանների ընդդատությանը ենթակա գործերով կիրառվում էին Շարիաթի նորմերը, որոնք թույլատրում էին բացահայտ կրոնական խտրականություն և կամայականություն: Այսպես, Դարսկաստանին անցած Արևելյան Հայաստա-

¹ Տե՛ս **Новичев А.Д.**, История Турции. Т. 1, Л., 1963, էջ 72:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

³ Պատրիարքի և պատրիարքարանի իրավագործությունների մասին մանրամասն տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, 1972, էջ 301-305:

⁴ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականք, պրակ երկրորդ, (1601-1650 թթ.), կազմեց Հ.Դ. Փափազյանը, Եր., 1959, էջ 373:

նում XVII դ. սկզբին կազմակերպվեցին վարչատարածքային միավորներ՝ խանություններ՝ շահի նշանակած խանի գլխավորությամբ: «Խանություններում գրեթե ամբողջ դատական լիազորությունները կենտրոնացված էին մահմեդական հոգևորականության ձեռքում: Գլխավոր դատավորը կաղին էր, որի մատավայրը քաղաքն էր, իսկ գյուղերում դատավարությունն իրականացնում էին մոլլաները: Ղուրանի սկզբունքները և Շարիաթի օրենքները հնարավոր էին համարում դատավարության ընթացքում կրոնական խտրականության կիրառումը»:¹

Սկսած XVI դ. Թուրքիային անցած Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպվեցին վարչատարածքային միավորներ՝ փաշայություններ՝ սուլթանի նշանակած փաշաների գլխավորությամբ: Այստեղ «դատական գործը տնօրինում էր իսլամ հոգևորականությունը, իսկ դատական մարմինների գործունեության հիմքում դրված էին Շարիաթի օրենքները: Փաշայություններում Ղուրանի սկզբունքների հիման վրա գործող դատավորները խախտում էին այլահավատ բնակչության իրավունքները, կիրառում էին կրոնական խտրականություն, անտեսում էին արդարադատության սկզբունքները, իսկ դրանից չափից շատ տուժում էին հայերը: Փաշայություններում գլխավոր դատավորը կաղին էր, որի հսկողության տակ գործում էին ստորադաս դատարանները: Չնայած դատական համակարգի գոյությանը՝ փաշայի և այլ պաշտոնատար անձանց կամայականությունը բնակչության ստորին շերտերի և, հատկապես, նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ չունեւ ոչ մի սահման»:² Այդպիսի իրադրությանը նպաստում էին նաև մահմեդական իրավունքի նորմերը, որոնց հիմքում դրված էր անհանդուրժողականությունը և կրոնական խտրականությունը:

¹ Տե՛ս Պողոսյան Ս., Հայաստանը XIII-XVII դդ., Հայ ժողովրդի պատմություն, Եր., 1960, պրակ 5, էջ 104:

² Տե՛ս նույն աեղը, էջ 108:

Այսպիսով, XV-XVII դարերում հայ իրավունքը ոչ թե ամբողջական և ինքնուրույն իրավական համակարգ էր, այլ Թուրքիայի և Պարսկաստանի մահմեդական իրավական համակարգերում գոյատևող՝ կրոնական-էթնիկ հիմքերով հարաբերականորեն ինքնուրույն իրավական կարգավորման ենթահամակարգ, որը սովորաբար, դասային, կրոնականացված, ապակենտրոնացված (մասնատված) իրավունք էր: Այն գոյատևում էր բավականին բարդ և զարգացման համար աննպաստ քաղաքական միջավայրում: Դրա հետևանքով բուն Հայաստանում իրավական մշակույթի (իրավաստեղծագործություն, իրավական գործունեություն, պետաիրավական միտք) ակնհայտ նվաճումներ չեն նկատվում:

§ 4. Հայ իրավական մշակույթի արտահանումը և հայկական գաղթավայրերում դրա զարգացումը XVI-XVIII դարերում

Մահմեդական գերիշխանության պայմաններում գրեթե անտանելի սոցիալ-տնտեսական իրականությունը առաջ բերեց հայ բնակչության հոծ արտագաղթ բուն Հայաստանից: Դա նշանակում էր մաս և հայկական (այդ թվում իրավական) մշակույթի, արտահանում: Միջնադարյան կրոնաիրավական համակարգերում, ի տարբերություն նոր դարաշրջանի աշխարհիկ իրավական համակարգերի, դա սովորական երևույթ էր, իսկ էթնիկ-կրոնական չափանիշով իրավական կարգավորման աղբյուրների տարբերակումը՝ օրինաչափություն: Դրա հետևանքով հայկական իրավունքը, հետևելով հայ էթնոսի գաղթաշարժերին, սկսեց գործել և զարգանալ խոշոր ու կայացած գաղթավայրերում՝ Հայաստանից դուրս՝ օտարերկրյա պետությունների տարածքներում:

Առաջինը Լեհաստանի հայ համայնքը երկար և համառ պայքարի շնորհիվ հասավ ներքին ինքնավարության: Լեհական իշխանությունները համայնքին առաջարկեցին հաստատման ներ-

կայացնել իրենց ազգային օրենքները: Հայերը Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը համապատասխան կրճատումներով ու փոփոխություններով թարգմանեցին լատիներեն (այնուհետև՝ լեհերեն): Լեհական սեյմը քննարկեց և հավանության արժանացրեց Դատաստանագիրքը, իսկ Սիգիզմունդ Մեծ թագավորը 1519 թ. հաստատեց այն: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի լատինական (լեհական) խմբագրությունը մինչև XVIII դ. կիրառվում էր Լվովի հայկական համայնքի դատարաններում:

XVIII դ. հայ իրավունքի գործողությունը Հայաստանից դուրս՝ հայկական գաղթօջախներում, դրսևորվում է մաս Բուսական կայսրությունում: Այս շրջանում կայսրությունը դեռևս լրիվ չէր թոթափել իր իրավական համակարգի ավատատիրական-սովորույթային գծերը, ինչի հետևանքով այստեղ հնարավոր էր իրավակարգավորման տարբերակում՝ ըստ էթնիկ-կրոնական հատկանիշի: 1746 թ. Աստրախանի հայերը և այլ օտարերկրացիներ իրավունք էին ստացել դատվել իրենց օրենքներով և սովորույթներով: Դրա համար ստեղծվեց Աստրախանի հայերի դատաստանագիրքը՝ կազմված 1135 հոդվածներից: Այդ դատաստանագիրքը՝ որպես իրավունքի աղբյուր, օգտագործվել է մաս Հարավային Բուսաստանի հայկական այլ գաղթօջախներում՝ Դրիմում, Նոր Նախիջևանում: 1765 թ. Եկատերինա II-ի հրովարտակով՝ Աստրախան քաղաքի հայկական համայնքին թույլատրվեց ստեղծել մաս «Աստրախանի հատուկ հայկական դատարանը»:

Հայ իրավական մշակույթի ընդհանուր լճացմանը զուգընթաց՝ մենք նկատում ենք դրա զարգացում մոր՝ յուրահատուկ ուղիներում ու ձևերով: Համաշխարհային առևտրի բուն զարգացման պայմաններում ի հայտ է գալիս իրավական այնպիսի կարգավորիչ, ինչպիսին է միջազգային մասնավոր (առևտրական) պայմանագիրը: XVII դարից ձևավորվում են հայ վաճառականների առևտրական ընկերությունները: Դրանցից հատկապես աչքի էր ընկնում «Ջուղայի հայ առևտրական ընկերությունը», որը միջազգային մասնավոր առևտրական պայմանագրեր էր կնքում ոչ միայն օտարերկրյա առևտրական ընկերությունների, այլև ա-

ռանձին պետությունների հետ: Այդ ընկերությունը «1667 և 1673 թթ. առևտրական պայմանագրեր կնքեց Ռուսաստանի հետ, որոնց համաձայն նրան իրավունք էր տրվում ազատ առևտուր անել Ռուսաստանի, ինչպես նաև Ռուսաստանի վրայով՝ Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ: Ջուդայեցի վաճառականների մի այլ ընկերություն Սուրահում՝ 1688 թ. առևտրական պայմանագիր կնքեց անգլիական Արևելահնդկական ընկերության հետ»¹: Այդ միջազգային մասնավոր պայմանագրով հայ վաճառականները հիշյալ ընկերությունից ստացան այն բոլոր արտոնություններն ու իրավունքները, որոնցից օգտվում էին անգլիացի վաճառականները:

Անգլիական Արևելահնդկական ընկերությունը և հնդկահայ վաճառականների ներկայացուցիչ Խոջա Փանոս Զալանթարյանը ևս կնքել են միջազգային մասնավոր առևտրական պայմանագիր, որով «հայ վաճառականներն ստանում էին անգլիական ազդեցության տակ գտնվող բոլոր երկրներում անգլիացուն հավասար իրավունք, կարող էին երթևեկել ցամկացած վայրեր, բնակություն հաստատել ցամկացած տեղում, կալվածքներ ունենալ, պաշտոններ վարել և այլն»²:

Միջազգային մասնավոր պայմանագրային իրավունքի զարգացումը՝ հայկական տարրի մասնակցությամբ, բացատրվում է այն հանգամանքով, որ այս հարաբերությունների զարգացման և դրանց իրավակարգավորումների հիմքում ընկած էր մասնավոր գործոնը, հանձինս հայ վաճառականության: Հենց այդ նույն գործոնը հետագայում նպաստեց նաև հայ պետաիրավական մտքի զարգացմանը Հնդկաստանի հայկական գաղթօջախներում:

Այսպիսով, XVII-XVIII դարերը հայ իրավական մշակույթի «լճացման» ժամանակաշրջանն էր: Այդ միտումը, որոշ բացառություններով, պահպանվեց մինչև Հայաստանի առաջին հան-

¹ Տե՛ս **H.B. Morse**, The chronicles of the East India company trading to China, vol. 1, Oxford, 1926, էջ 174 (հղումն ըստ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Եր., 1972, էջ 330-331):

² Տե՛ս «Ազգասեր», Կալկաթա, 1846, N 39, հղումն ըստ՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Եր., 1972, էջ 341:

քաղաքային հոշակունքը: Լճացման պատճառն իրավական մշակույթի և քաղաքական-պետական գործունի սերտ կապն ու փոխադասմանավորվածությունն էր: Ընդհանրապես հայ մշակույթի զարգացման պատմության մեջ նկատվում է դրա հարաբերական ինքնուրույն զարգացումը անկախ Հայաստանի քաղաքական դրությունից և հայ պետականության առկայությունից: Ի տարբերություն մշակույթի այլ ոլորտների՝ իրավականը սերտորեն կապված է քաղաքական իշխանության հետ, և եթե չկա անկախ պետականություն կամ հայ քաղաքական որևէ այլ գործոն, ապա իրավական մշակույթի գրեթե բոլոր բաղադրատարրերը գրկվում են իրենց զարգացման հիմքերից: Հայ իրավական մշակույթի տարրերից զարգացում նկատվում է միայն միջազգային մասնավոր իրավունքում՝ ի դեմս հայ առևտրականների կնքած միջազգային պայմանագրերի, և հայ գաղթավայրերի իրավական հարաբերությունների կարգավորման ոլորտում:

Հայ իրավական մշակույթի դրսևորումներից միայն պետաիրավական միտքն էր, որ իր ձևավորման և զարգացման մեջ հարաբերականորեն անկախ էր քաղաքական գործունից: Մակայն բուն Հայաստանում XVIII դարում չկային պետաիրավական մտքի զարգացման նախադրյալներ: Հետևաբար հայ պետաիրավական միտքը՝ որպես իրավական մշակույթի բաղադրատարր, ձևավորվեց Հայաստանից դուրս գտնվող գաղթավայրերում: Դրանցից հատկապես աչքի է ընկնում Մադրասի հայրենասիրական խմբակի գործունեությունը, որի արդյունքը հայ պետաիրավական մտքի ականավոր հուշարձաններն են՝ «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ»-ը (Մովսես Բաղրամյան), «Որոգայթ փառաց»-ը (Շահամիր Շահամիրյան), «Նշաակը»:¹

Հայ պետաիրավական մտքի ստեղծագործության արդյունքներից էին նաև XVIII դարի վերջերին մշակված ապագա հայկական պետության և Ռուսական կայսրության միջև կնքվելիք պայ-

¹ «Նշաակի» ամբողջական վերառությունն է՝ «Տետրակ, որի կոչի նշաակ վասն կառաարելոյ ինչս որբոց և առանց կտակ ննջեցելոց»: Այն իրենից ներկայացնում է Մադրասի հայ գաղութի կանոնադրությունը, որի հեղինակը ևա Շահամիր Շահամիրյանն է:

մանագրի երկու մախագծերը, որոնք ներկայացվել են ցարական արքունիքին: Առաջին մախագիծը մշակել և ներկայացրել էր ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոսը՝ 1783 թ.: Այն մախատեսում էր վերականգնել հայկական թագավորությունը: Երկրորդ մախագիծը մշակել է Շ. Շահամիրյանը, որն ազատագրված Հայաստանը հռչակում էր հանրապետություն՝ ազատական բնույթի իրավական համակարգով:

Հայ պետաիրավական մտքի նշված պտուղների մեջ հատկապես աչքի է ընկնում «Ռոքայթ փառացը»: Այն՝ որպես հայ իրավական մտքի ականավոր հուշարձան, հայագիտության մեջ դիտվում է որպես Հայաստանի ազատագրության ծրագիր՝ հայ-ռուս-վրաց ռազմաքաղաքական եռյակ միություն ստեղծելու միջոցով:¹ «Ռոքայթ փառաց»-ը՝ որպես հայ ազգային-ազատագրական շարժման կազմակերպման պետաիրավական կառուցակարգի մախագիծ, ունի 521 հոդվածներից բաղկացած օրենսդրական բաժին՝ ազատագրված Հայաստանի համար առաջարկվող օրենքների մախագծերի տեսքով:

Հայ պետաիրավական մտքի այսպիսի յուրօրինակ զարգացումը, թիկշըր պայմանավորված էր մտավոր իրավական մշակույթի նաև անհատական-մասնավոր հասարակական մախածեմությունների միջոցով զարգանալու ընդունակությամբ: Այսպիսով, մադրասյան խմբակի գործունեությամբ սկզբնավորվեց հայկական իրավագիտությունը: Նոր ձևավորված հայ պետաիրավական միտքը (իրավագիտությունը) աչքի էր ընկնում հետևյալ առանձնահատկություններով՝ 1) ազգային-ազատագրական ուղղվածություն, 2) ազատականություն, 3) աշխարհիկ իրավաբանական աշխարհայացք, 4) լուսավորչականություն:

¹ Տե՛ս **Хачатрян Г.С.**, «Западня честолубия» и «Ншавак» III. Шаамиряна как памятники армянского права эпохи просвещения. Автореф. Дисс. канд. Юр. Наук. Тбилиси, 1990, էջ 3:

**ԳԼՈՒԽ 4. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ**

**§ 1. Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական
համակարգի առանձնահատկությունները**

Կիլիկիայի իրավական համակարգը և իրավական մշակույթի բաղադրիչները նկարագրելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել այդ համակարգի և իրավական մշակույթի ձևավորման ու զարգացման առանձնահատկությունները, որոնք պայմանավորված էին մի շարք գործոններով:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը ժառանգել էր բուն Հայաստանի իրավական մշակույթն ու իրավական կարգավորման աղբյուրները: Դա արդյունք էր հին ու միջնադարյան իրավունքի էթնիկ-կրոնական պայմանավորվածության, ինչի հետևանքով հայ բնակչության արտագաղթին հետևում էր իրավական մշակույթի, ներառյալ իրավունքի աղբյուրների, տեղաշարժը: Հետևաբար Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական համակարգում իրավունքի աղբյուր կամ կարգավորիչ նորմատիվ ձևեր էին համարվում բուն հայաստանյան ձևերը, այն է՝ սովորութային իրավունքը, կանոնական իրավունքը՝ ներառյալ Ալավկա որդի Դավիթ վարդապետի կանոնախումբը, Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը, ինչպես նաև մինչ Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակումը փոխառված օտար իրավական ձևերը:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը կենտրոնացված ու բավականաչափ կենսունակ միապետություն էր, ինչի շնորհիվ այն ոչ միայն պահպանեց հայ իրավական մշակույթի նախորդ շրջանի տարրերն ու կարգավորիչ աղբյուրները, այլև զարգացման նոր աստիճանի հասցրեց հայոց իրավական մշակույթն իր բոլոր բաղադրատարրերով, այդ թվում ստեղծեց իրավական կար-

գավորման նոր աղբյուրներ (ձևեր):

Վերջիններից հատկապես աչքի է ընկնում Սմբատ Սպարապետի դատաստանագիրքը (1265 թ.)՝ որպես պետական պաշտոնական կողիֆիկացիա: Այն հայ տվորութական իրավունքի, կանոնական իրավունքի, Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի՝ արևմտաեվրոպական ազդեցությամբ կատարված իրավական նորմատիվ նյութի կողիֆիկացիա է: Հայ իրավունքի համակարգումն իրականացնելիս հեղինակը ցուցաբերել է ստեղծագործական մոտեցում՝ նորմատիվ իրավական կարգավորումը հարմարեցնելով տեղի և ժամանակի պայմաններին: Բացի այդ, Սմբատ Սպարապետի դատաստանագիրքը «ըստ իր ձևի և համակարգված շարադրանքի, ըստ նյութի դասավորության» իսկական օրենսգիրք է¹:

Այդպիսով, Սմբատ Սպարապետը զարգացրեց հայկական իրավաստեղծագործական տեխնիկան՝ կատարելով իրավական նորմերի համակարգված դասակարգում՝ թագավորական և իշխանական իրավունքի (պետական իրավունքի) նորմեր, եկեղեցական (կանոնական) իրավունքի նորմեր, քաղաքացիական (աշխարհիկ) իրավունքի նորմեր:

Ի տարբերություն մույն շրջանի Հայաստանի, Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական համակարգն իր զարգացման հիմքում ուներ համեմատաբար գորեղ միապետություն, ինչը և իրավունքի զարգացման գլխավոր գործոնն էր: Իրավական համակարգի զարգացման նպաստավոր քաղաքական գործոնի հետևանքը հայ իրավունքի նոր կողիֆիկացիաներն են, ինչպես նաև ներդրումը միջազգային համրային և մասնավոր իրավունքի զարգացման գործում, որոնցից հատկապես վերջինը կարելի է համարել ավանդ համաշխարհային իրավական մշակույթում:

Հայկական կանոնական իրավունքը, որը գործում էր նաև

¹ Տե՛ս **Ստրխասյան Ա.Գ.** Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն (XI-XIV դարեր), Եր., 1978, էջ 240:

Կիլիկիայում, ևս զարգացավ՝ ի դեմս Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի»։ Այդ փաստաթղթի իրավական նշանակությունն այն է, որ Շնորհալին արգելքների ու խրատների ձևով սահմանում է հայ հասարակության բոլոր խավերի վարքագծի ու ապրելակերպի նորմերը։

Կանոնական իրավունքի զարգացման հաջորդ աստիճանը Միսի 1243 թ. եկեղեցական ժողովի կանոնական որոշումներն էին։ Ժողովի ընդունած կանոնախումբը հայ իրականության մեջ վերջին կանոնական նորմատիվ ակտն էր և կարգավորում էր ինչպես ներեկեղեցական, այնպես էլ աշխարհիկ՝ ամուսնաբնտանեկան, քրեական և այլ հարաբերությունները։ Միսի ժողովը, լինելով վերջին կանոնասահմանիչ ժողովը, ամրագրեց մաս երկու կարևոր դրույթներ. ա) օրինականացրեց ծայրագույն պատրիարքի՝ «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի» տիտղոսը, բ) սահմանեց սկզբունք, ըստ որի՝ կանոններն ուժի մեջ են մտնում, երբ դրանք հրատարակվում են կաթողիկոսական կոնդակի ձևով¹։

Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական համակարգի վրա էական ազդեցություն է թողել մաս երկրի բնակչության էթնիկ-դավանանքային կառուցվածքը։

Կիլիկիայի հայկական թագավորության բնակչությունը կազմում էր մոտավորապես 1 մլն, որի գերակշռող մասը հայերն էին։ Սակայն Կիլիկիայում ապրում էին մաս հույներ, ասորիներ, հրեաներ և իտալացիներ²։ Միաժամանակ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունից վասալական կախման մեջ էին ասպետական օրդենները (Հյուրընկալներ, Տաճարականներ, Տևտոնական), որոնք Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջաններում ստացել էին ընդարձակ կալվածներ³։ Կիլիկիայում, այդ կառուցվածքով պայմանավորված, իրավական ինքնավարություն ունեին այլազգիների գաղութները և ասպետական օրդենները։ Թագավորական հրո-

¹ Տե՛ս Սուքիասյան Ա. Գ., նշվ. աշխ., էջ 210։

² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Եր., 1976, էջ 724, 751-752։

³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Եր., 1976, 717-718, 752։

վարտակներով այլազգիներին շնորհվում էր իրավական ինքնավարություն՝ փոխարենն ակնկալելով հավատարմություն: Այսպես՝ Կիլիկիայի քաղաքներում ապրող ջենովացիները և վենետիկցիներն ունեին իրենց հյուպատոսները և դատարանները, որոնք կոչվում էին կուրիաներ՝ պայական կամ հյուպատոսական (կոնսուլական) դատարաններ:¹ Իրեն ենթակա տարածքներում դատարան ունենալու իրավունք էր արտոնված մաս Հյուսիսային Դաունիայի արտոնություն ունեցող այլազգիների, ինչպես և օրդենական դատարաններում կիրառվում էին նրանց իրավական ձևերը: Իրավական ինքնավարություն և արտոնագրություններ չունեցող այլազգիների ու վաճառականների նկատմամբ գործում էր թագավորական իրավունքը:

§ 2. Կիլիկիայի հայկական թագավորության ներդրումը միջազգային մասնավոր իրավունքում

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը գտնվում էր համաշխարհային առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում, ուներ առևտրական մալահանգիստներ և զարգացած քաղաքներ ու քաղաքային (ներառյալ առևտրային) կյանք: Միջազգային առևտրական հարաբերությունները և դրանց պետական խրախուսման քաղաքականությունը խթանեցին միջազգային մասնավոր իրավական կարագվորման զարգացումը թագավորությունում: Այդ իրավունքի զարգացման իրավական ձևը թագավորական շնորհագրերն ու արտոնագրերն էին, որոնք XIII-XIV դդ. տրվում էին օտարազգի վաճառականներին:² Այդ փաստաթղթերի բովանդակությունը հաստատում է, որ Կիլիկիայի հայոց թագավորներն էական ներդրում ունեն միջազգային մասնավոր իրա-

¹ Տե՛ս **Langlois V.**, *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie*, paris, 1860, p. 48-49:

² Այդպիսի իրավական փաստաթղթեր են տրվել 1201, 1215, 1245, 1261, 1288, 1314, 1321, 1335 և այլ թվականներին (տե՛ս **Langlois V.**, *Le trésor des chartes de l'Arménie, ou cartulaire de la chancellerie ryaie des Roupeniens*, Venise, 1863):

վունքի զարգացման գործում, հատկապես դրա երկու ինստիտուտներում՝ այլերկրացու ժառանգության (*drooit d'aubaine*) և նավաբեկության (*droit de bris*) իրավունքներում:

Միջնադարում գործում էր սովորության ճանճան, ըստ որի՝ այլախապատակի մահվան դեպքում նրա ունեցվածքն անցնում էր այն երկրի տիրակալին, որտեղ նա մահացել էր: Կիլիկիայի հայոց թագավորները առաջինը Ջենովայի և Վենետիկի հպատակների հանդեպ հրաժարվեցին գույքի նկատմամբ իրավունքից նրանց մահվան դեպքում: 1285 թ. այդպիսի արտոնություն ստացան նաև Եգիպտոսի սուլթանության հպատակները, իսկ մնացած այլախապատակների նկատմամբ գործում էր նրանց գույքը ժառանգելու թագավորի իրավունքը¹:

Նավարկության իրավունքի ուժով՝ նավաբեկության ենթարկված նավերի սպարանքներին տիրանում էր այն թագավորը, որի երկրի տարածքում էր ծովափը: Օրինակ՝ նավարկության իրավունքի արգելափակման այդպիսի կարգ էր սահմանում «Երուսաղեմի ասիսզներ» կոչված օրինագիրքը²: Կիլիկիայի հայոց թագավորները Ջենովայի և Վենետիկի նավերի նկատմամբ հրաժարվեցին այդ իրավունքից: Մյուս երկրների նավերի նկատմամբ գործում էր հին կարգը:

Միջազգային մասնավոր պայմանագրերից բացի՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավունքի աղբյուրներից էին նաև միջազգային հանրային բնույթի պայմանագրերը, որոնցից հատկապես աչքի են ընկնում 1254 թ. Հեթում Ա-ի և Մոնղոլիայի մեծ խան Մանգուի միջև կնքված բարեկամության պայմանագիրը,³ ինչպես նաև Եգիպտոսի սուլթան Քելավունի ու Լևոն Գ-ի միջև

¹ Տե՛ս **Langlois V.**, *Le tresor des chartes l'Armenie, ou cartularic de la chancelleerie ryale des Roupeniens*, Venise, 1863. P. 106-112, 158; **Langlois V.**, *Essai historigue et critique sur la constitution sociale et politigue de l'Armenie*, paris, 1860, p. 52; *Recueil des historiens des croisades. Documentsarmeniens*, t. II, p. 762:

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Եր., 1976, էջ 752:

³ Հայ-մոնղոլական պայմանագրի բովանդակությունը տե՛ս **Գալստյան Ա.**, *Մոնղոլական ժամանակաշրջանի հայ դիվանագիտության պատմության շուրջ*, Լեւոնական, 1945, 4-10 էջեր, ինչպես նաև **Սոթխասյան Ա.Գ.**, *նշվ. աշխ.*, էջ 73-75:

1285 թ. մայիսի 1-ին կնքված խաղաղության պայմանագիրը:¹ Ի տարբերություն առաջինի, որը զուտ միջպետական ակտ էր, երկրորդը, լինելով միջազգային հանրային պայմանագիր, պարունակում էր դրույթներ, որոնք կարգավորիչ նշանակություն ունեին ներպետական հասարակական հարաբերությունների նկատմամբ և կիրառման առաջնայնություն՝ իրավունքի ներպետական աղբյուրների նկատմամբ: Այդ պայմանագրի մեզ հասած տեքստը և նրա կնքման պատմությունն արժեքավոր տվյալներ են հաղորդում Արևելքի միջազգային իրավական մշակույթի այնպիսի տարրերի վերաբերյալ, ինչպիսիք են պայմանագրի տեքստը կազմելու տեխնիկան, պայմանագիրը կնքելու և վավերացնելու իրավական տեխնիկան, պայմանագրի կատարման երաշխիքները և խախտելու դեպքում սանկցիաները:

§ 3. Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական համակարգի արտաքին միջավայրը և իրավունքի փոխառված աղբյուրները

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը, ի տարբերություն բուն Հայաստանի, գտնվում էր իրավական առումով ավելի առաջադեմ և զարգացած միջավայրում: Բուն Հայաստանը չունեւ քաղաքական անկախություն, իսկ սոցիոմորմատիվ մշակույթը կառուցված էր կրոնախտրական հիմքերով: Կիլիկիայի արտաքին միջավայրը խթանում էր հարևան երկրների արդեն պատրաստի և առաջադեմ իրավական ձևերի փոխառությունը:

Նախ՝ Կիլիկիան մինչև անկախանալը եղել էր Բյուզանդական կայսրության պրովինցիա, որի հետևանքով կիլիկյան իրավական մշակույթ էին ներթափանցել բյուզանդական իրավունքի աղբյուրները: Դա հաստատվում է «Էկոլոգայի», «Ձինվորական

¹ Հայ-մանլուկյան պայմանագրի բովանդակությունը տե՛ս Մուքիսյան Ա.Գ., նշվ. աշխ., էջ 218-225:

օրենքների», «Քաղաքային օրենքի»¹, կայսրուհի Իրինայի՝ վկաների և վկայությունների մասին նովելի, «Պրոխիրոն»-ի որոշ հատվածների հայերեն թարգմանությամբ: Բացի հունա-բյուզանդական օրենքներից՝ Կիլիկիայում փոխառել են նաև խաչակիր կաթոլիկ իշխանությունների դատաստանագրքերը, մասնավորապես՝ Երուսաղեմի և Անտիոքի ասսիզները²:

Փոխառված իրավունքի աղբյուրների շարքում հատկապես կարևոր էր «Ջինվորական օրենքների» թարգմանության և Կիլիկիայում կիրառության սոցիալական նշանակությունը: Այն նպատակ ուներ նպաստելու պետության արտաքին պաշտպանական գործառույթի արդյունավետ իրականացմանը՝ ստեղծելով ամուր, կարգապահ ու մարտունակ հայկական բանակ: «Ջինվորական օրենքները» հռոմեական ծագում ունեցող օրենքներ էին: Բյուզանդական շրջանում դրանք կազմել են «Էկլոգա» ժողովածուի հավելվածներից մեկը: Ներսես Լամբրոնացին 1196 թ. դրանք թարգմանել է հունարեն բնագրից և անվանել նաև «զինվորական սահմանադրութիւն» կամ սահման զինվորության «հաստատութեան և ահարկութեան»: Այդպիսով, «Ջինվորական օրենքները» արդի իմաստով զինվորական կանոնագիրք է, որը կարգավորում է զինվորական ծառայության կարգը³:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության կենսունակությունը և քաղաքական անկախությունը նրան հնարավորություն էին տալիս հարևան պետությունների հարաբերություններում հանդես գալու որպես ինքնիշխան սուբյեկտ: Դրա շնորհիվ կնքվել են միջպետական պայմանագրեր, որոնք յուրահատուկ իրավական

¹ Ընդունված տեսակետի համաձայն «Էկլոգայի», «Ջինվորական օրենքների», «Քաղաքային օրենքի» թարգմանությունը կատարել է Ներսես Լամբրոնացին XII դ. վերջերին:

² Ենթադրվում է, որ «Անտիոքի ասսիզները» ընդունվել են Բոհեմունդ IV-ի օրոք (1201-1235): Սմբատ Սպարապետն այն հայերեն է թարգմանել, ենթադրաբար մինչև 1265 թ., այսինքն՝ մինչև հայկական դատաստանագրքի կազմումը: «Անտիոքի ասսիզները» մեր օրեր են հասել միայն հայերեն թարգմանությամբ:

³ «Ջինվորական օրենքների» կառուցվածքի և բովանդակության վերլուծությունը տես՝ **Սուքիասյան Ա. Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 187-197:

կարգավորիչներ էին, ունեին ոչ միայն միջպետական կարգավորիչ նշանակություն, այլև ներպետական, որովհետև գործում էին նաև որպես ներքին հարաբերությունների կարգավորիչներ:

Այսպիսով, Կիլիկյայի հայկական թագավորության իրավական համակարգում իրավունքի աղբյուրներ էին՝ ա) սովորութական իրավունքը, բ) թագավորական շնորհագրերը, արտոնագրերը և այլ ակտերը, գ) միջազգային հանրային և մասնավոր պայմանագրերը, դ) հայոց կանոնական իրավունքը («Կանոնագիրք Հայոցը», Դավիթ Ալավկա որդու կանոնախումբը, Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը», Մխի 1243 թ. ժողովի կանոնադրությունը), ե) հարևան երկրների իրավական համակարգերից փոխառված իրավունքի աղբյուրները (բյուզանդական իրավունքը, հատկապես «Ջինվորական օրենքները», «Քաղաքային օրենքը», խաչակիր թագավորությունների ասսիզները՝ հատկապես «Անտիոքի ասսիզները»), զ) աշխարհիկ դատաստանագրքերը (Ատորահոմեական «Դատաստանագիրքը», Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» և Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը»):

Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքը բավականին զարգացած էր: Այդ համակարգի գաղափարական ու կազմակերպական տարրերը ևս հասան զարգացման ավելի բարձր մակարդակի՝ պայմանավորված միջազգայնորեն ճանաչված թագավորական իշխանության գոյությամբ: Քաղաքական այդ գործոնը մնացածների (տնտեսական, սոցիալական) հետ միասին խթանում էր դրանց կայացումը և առաջադիմական զարգացումը: Դրա հետևանքով այստեղ ավելի զարգացած ու կազմակերպված էին իրավական մշակույթի այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են իրավական գործունեությունը (իրավաստեղծագործությունը, իրավակիրառությունը և իրավապահպանությունը), պաշտոնեական ու տեսական պետաիրավական գիտակցությունը: Տեսական պետաիրավական գիտակցությունը կամ միտքը մարմնավորում են ժամանակի կարկառուն ներ-

կայացուցիչները՝ Ներսես Լամբրոնացին և Սմբատ Սպարապետը իրենց իրավական ստեղծագործություններով:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմական զարգացումը հաստատում է այն օրինաչափությունը, որ հայ իրավունքը անկախության, խաղաղության և սոցիալ-տնտեսական զարգացման նպաստավոր ժամանակաշրջաններում դրսևորում էր առաջադիմական և մարդասիրական զարգացման միտումներ, ծլարձակում նոր իրավական ձևեր, մասնավորապես Կիլիկիայի հայկական թագավորության ներպետական և միջպետական գրավոր աղբյուրները:

**ԲԱԺԻՆ 2. ՈՒՇՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՎ ՆՈՐ
ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ**

**ԳԼՈՒԽ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ
ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ԱՌԱՆՁԻՆ ՏԱՐԲԵՐԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ XVIII-XIX ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

**§ 1. Հայ հասարակական իրավական մշակույթը
XVIII դարում**

XVIII դարերում Հայաստանը իրենից չէր ներկայացնում քաղաքական միավոր, հետևաբար այս շրջանում արդեն Հայաստանի իրավական համակարգը՝ որպես ամբողջական երևույթ, գոյություն չուներ: Այս տեսանկյունից խոսքը կարող է գնալ միայն հայ ընդհանուր մշակույթի մի մասը համարվող հասարակական իրավական մշակույթի և դրա առանձին տարրերի գոյության և դրսևորման մասին:¹

Այս շրջանի հայ իրավական մշակույթի գոյության և զարգացման օրինաչափությունները պայմանավորված էին դարաշրջանային և տարածաշրջանային նշանակության էական գործոններով, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողել մշակույթի այս ոլորտի յուրօրինակ նկարագրի վրա: Հայ հասարակական իրավական մշակույթը գոյատևում է շնորհիվ միջնադարյան կրոնատվորության իրավական համակարգերի ապակենտրոնացվածությամբ:

¹ «Իրավական մշակույթ» (կուլտուրա) հասկացությունն օգտագործվում է նաև անհատական իմաստով, որն անհատի կողմից իրավունքի իմացությունն ու հասկացումն է, ինչպես նաև իրավունքին համապատասխան նրա դրսևորած արարքները՝ վարքագիծը: Իրավամշակութայնացված անձին, բացի իրավական նորմերի իմացությունից, բնորոշ է դրանց կարգադրագրերի պահպանման, կատարման հոգևոր պահանջմունքը (տես **Վաղարշյան Ա.Գ.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-2..., էջ 239-242):

յան ու անջատվողականության, ինչի հետևանքով գոյատևում էին հայ իրավական մշակույթի որոշ դրսևորումներ:

Դիտարկելով իրավական մշակույթի առանձին բաղադրիչները՝ մասնավորապես իրավունքի ձևերի (օրենսդրություն), իրավական գործունեության (իրավաստեղծ, իրավակիրառ, իրավապահպան) և իրավագիտության վիճակը, նկատում ենք հայ հասարակական իրավական մշակույթի տարրերի զարգացման անհամաչափություն, որի պատճառը քաղաքական անկախության բացակայությունն էր:

Հայ իրավական մշակույթը գոյատևում էր մահմեդական տերությունների իրավական միջավայրում շատ նեղ ինքնավարության միջոցով: Այս պայմաններում հայ իրավունքի ձևերի (օրենսդրության) հետագա զարգացման մասին խոսք գնալ չէր կարող: Հետևաբար պահպանողական հասարակական հարաբերությունների պայմաններում իրենց գործողությունն էին շարունակում նախորդ շրջանի հայ կանոնական իրավունքը, հայկական սովորության (ներառյալ գրի առնված) իրավունքը, ավատական (մեղիքական) իրավունքը, համբարությունների կորպորատիվ իրավունքը:

Մահմեդական գերիշխանության պայմաններում, չնայած հայ եկեղեցու հարաբերականորեն կենտրոնացված կառույցի գոյությանը, չի նկատվում կանոնական իրավաստեղծագործության զարգացում: Աշխարհիկ հարաբերություններում հայ իրավունքի աղբյուրները գործում էին միայն ներհամայնքային մասնավոր հարաբերությունների ոլորտում: Այսպիսով, իրավական մշակույթի այնպիսի տարրերը, ինչպիսիք են պաշտոնական իրավաստեղծագործությունը և դրա արդյունքը համարվող իրավական նոր գրավոր ձևերը, բուն Հայաստանում այս և հետագա դարաշրջանում գոյություն չունեին:

Իրավական գործունեության մյուս տեսակները՝ իրավակիրառ և իրավապահպան, գոյատևում էին մահմեդական տերությունների ներսում այլահավատների իրավական ինքնավարու-

յան շնորհիվ:

Թուրքահայաստանում հայ համայնքի հիմնական և բարձրագույն իրավակիրառ և իրավապահպան մարմինը նախորդ դարաշրջանում ստեղծված և իր գոյությունը պահպանող հայոց պատրիարքի ինստիտուտն էր: XVII դարում տեղի ունեցան հայոց պատրիարքարանի իրավասության վերաձևումներ: Դա կատարվում էր սուլթանի հատուկ հրովարտակներով: Այս հրովարտակներից հնագույնը 1764 թ. հունիսի 3-ին Գրիգոր Պասմաճյանին տրված «Գերաթն» է: «Ըստ սուլթանական հիշյալ հրովարտակի՝ Կ. Պոլսի պատրիարքը իրավունք ուներ տնօրինելու Անատոլիայի ու Ռումելիայի հայ ազգաբնակչության հոգևոր գործերը, ընտրել տալ կամ հրաժարեցնել առաջնորդներին, թեմակալներին: Ամուսնության, ամուսնալուծության և քաղաքացիական այլ խնդիրների դեպքում նրան էր պատկանում վճռական խոսքի իրավունքը: Պատրիարքն էր կարգավորում վակֆային հողերի, կտակների, հոգաբարձության խնդիրները, նվիրակներ հղում եկեղեցական տուրքերի և նվերների հավաքման համար, գավառներից ստացած բողոքները հանձնում սուլթանին կամ Բ. Դռանը, պատժում, երբեմն էլ պատժել տալիս աղանդավորության ուղին բռնած «մուրյալ հայերին»: Պատրիարքն էր արտոնում վանքերի ու եկեղեցիների կառուցումը, դպրոցների ու նախակրթարանների բացումը մայրաքաղաքում, տպարանների հիմնումը, գրքերի տպագրությունը: Մինչև XIX դարակեսը պատրիարքները փաստորեն առինքնել էին նաև գրաքննիչների պաշտոնը»:¹ Ինչպես տեսնում ենք, թվարկված լիազորությունները իրենց բնույթով մեծամասամբ իրավական էին: Այդ լիազորություններն իրականացնելու համար պատրիարքարանն ուներ իրեն ենթակա երկու տասնյակից ավելի պաշտոնյաներ, բանտախցեր, դատական ու ոստիկանական իրավազորություններ:

Իրենց գոյությունն էին պահպանում նաև հայկական դատարանները՝ նախորդ շրջանների հետ համեմատած կրելով որոշ

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Եր., 1972, էջ 302-303:

փոփոխություններ: Դրանցից գլխավորն այն էր, որ հայոց թագավորական դատարանի տեղը զբաղեցնում էր շահի կամ սուրբանի կամ Հայաստանի բարձրագույն մահմեդական կառավարիչի դատարանը, որին ընդդատյա էին քաղաքական բնույթի քրեական գործերը՝ նվաճողներին դավաճանելը, անհնազանդությունը, ապստամբությունը և նման այլ արարքներ: Վեճերը, որոնցով կողմեր էին համարվում հայը և մահմեդականը, ընդդատյա էին մուսուլմանական դատարաններին: Իրենց դատական իրավագործությունն էին պահպանում գոյատևած հայկական իշխանությունները¹:

Այսպիսով, հայ իրավական մշակույթի բաղադրատարր համարվող իրավակիրառ և իրավապահպան գործունեությունը դրսևորվում էր բուն հայկական դատարաններում մասնավորապես եկեղեցական (կաթողիկոս կամ պատրիարքարան, եպիսկոպոս, վարդապետ, հոգևորական), դատական իրավագործությունը պահպանած ավատատեր-գիմմիների (տերունական), հայկական գյուղական և քաղաքային համայնական, ցեխերի, եղբայրությունների, համքարությունների: Այդ դատարաններին ընդդատյա բոլոր տեսակի գործերով կիրառվում էր հայկական (կանոնական և աշխարհիկ) իրավունքը:

Հայ պատմագրության մեջ մենք գտնում ենք բազմաթիվ փաստեր, որոնք նկարագրում են հայ եկեղեցական դատարանների, ինչպես նաև մեկիքությունների կողմից իրավապահպան և դատական գործառնությունների իրականացման դեպքեր²: Հայ մեկիքներն ունեին բավականին ներքին լայն ինքնավարություն, այդ թվում՝ դատական:՝ Նրանց կիրառած հարկադրանքի և պատժի

¹ Տե՛ս **Торсян Х.**, նշված աշխ., էջ 73:

² Քննարկվող շրջանում հայոց եկեղեցու իրավակիրառական և դատական գործունեության առանձնահատկությունների վերաբերյալ հետաքրքիր փաստեր են պարունակում Սիմեոն Երևանցու «Ջամբուր», Ջաքարիա Քանաքեռցու, Թովմա Մեծուփեցու, Գրիգոր Կամախեցու կամ Դարանաղցու պատմությունները:

³ Մեկիքների իրավակիրառական և դատական գործունեության առանձնահատկությունների վերաբերյալ հետաքրքիր տվյալներ մեզ հասել են շնորհիվ Ա. Հակոսահաուզենի, Ս. Եղիազարովի և Ե. Լալայանի հետազոտությունների:

միջոցներից էին ծեծը, տուգանքը, անվանարկումը, դամդա խփելը, ձիու պոչից կապելը և քարշ տալը, ազատագրվումը, մահապատիժը (այրելը, կախաղանը) և այլն¹:

§ 2. Հայ իրավական մշակույթի կացությունը սլայմանավորող գործոնները XIX դարում

Հայ իրավական մշակույթը նոր դարաշրջանում թևակոխել էր զարգացման նոր փուլ: Արևմտյան աշխարհում XVIII դարի երկրորդ կեսի պետաիրավական համակարգերը կորցրել կամ էլ կորցնում էին իրենց կրոնական բնույթը՝ համապատասխանաբար վերածվելով բացարձակ կենտրոնացված միապետությունների և ուշ միջնադարյան աշխարհիկ իրավական համակարգերի: Նոր շրջանում կազմավորվող ազգային կենտրոնացված պետությունները, հաղթահարելով միջնադարյան իրավունքի կրոնականությունը, մասնատվածությունը և ապակենտրոնացվածությունը, ձևավորեցին մաս իրենց միասնական իրավական համակարգերը: Այդ համակարգերի կայացման գործընթացում վճռորոշ դեր էր կատարում պետությունը: Պետական իրավաստեղծագործությունը և դրա արդյունքը համարվող օրենսդրությունը դառնում են իրավունքի առաջնային աղբյուրը: Այդպիսի նկարագիր ուներ մասնաժողովրդի իրավական համակարգը՝ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու պահին, ինչն էականորեն ազդելու էր հայ ժողովրդի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի վրա, փոխելու էր նրա մինչ այդ ունեցած նկարագիրը:

Կենտրոնացված օրենսդրությունը հետին պլան մղեց կամ մերժեց ինքնակարգավորումը, իրավական ինքնավարությունը, իրավական կարգավորման ձևերի ընտրության հայեցողական ազատությունը: Կենտրոնացված իշխանության իրավաստեղծագործությունը դարձավ իրավունքի զարգացման կարևոր գործիք՝

¹ Տե՛ս **Մարկոսյան Ս.Ս.**, Իմունիտետի իրավունքը Արարատյան երկրում XVII-XVIII դդ., Եր., 1975, էջ 82-83:

դարձնելով այն ամբողջական, միասնական, համակարգված: Նոր ժամանակաշրջանի իրավական համակարգերին բնորոշ օրինաչափություն էր մաս դրանց կառուցումը անհատականացվածության սկզբունքի վրա, որն արտացոլում էր անհատի ապաճորտացումը և համապատասխանաբար նրա ազատագրումը կորպորատիվ (էմաֆություններ ու եղբայրություններ), դասային, կրոնական և այլ ավատական սանձերից:

Իրավական համակարգերի զարգացման այս համընդհանուր օրինաչափությունները, որ որոշում էին մաս Ռուսաստանի ու Թուրքիայի իրավական համակարգերի զարգացման ուղղությունները, էական ազդեցություն էին թողնելու մաս քաղաքական անկախություն չունեցող հայ ժողովրդի իրավական մշակույթի վրա:

XIX դ. հայ իրավական մշակույթի հիմնահարցերը վեր հանելիս պետք է նկատի ունենալ մաս մի շարք այլ գործոններ, որոնք պայմանավորել են դրա կացությունը և դրսևորման ձևերը: Առաջին հերթին դա Հայաստանի բաժանումն էր Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև, իսկ այնուհետև՝ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին: Տարբեր տերությունների քաղաքական տիրապետության տակ գտնվելը իր հետքերն էր թողնում հայ իրավական մշակույթի դրսևորման վրա, ինչը պայմանավորված է քաղաքական գործոնի և իրավական համակարգի սերտ կապերով:

Մյուս գործոնը, որն էականորեն ազդում էր հայ իրավական մշակույթի զարգացման վրա, մահմեդական տերությունների իրավական համակարգերի առանձնահատկությունն էր, այն է՝ կրոնական-էթնիկ և ավատատիրական հատկանիշներով ապակենտրոնացվածությունը, ինչի հետևանքով հայ ժողովուրդը և հայկական եկեղեցին պահպանում էին իրենց իրավական ինքնավարությունը շատ նեղ, գերազանցապես մասնավոր հարաբերությունների ոլորտում:

Հաջորդ գործոնը, որն էականորեն ազդեց այս շրջանի իրավական մշակույթի որոշ տարրերի զարգացման վրա, օտար երկրների հայկական գաղթավայրերի մտավոր մշակութային զարգա-

ցումն էր, ինչի հետևանքով հայ պետաիրավական միտքը թոթափեց կղերական բնութագիրը և սկսեց զարգանալ իրավաբանական աշխարհայացքի հիմքերի վրա:

Իր հիմքերում չունենալով պետականություն՝ հայ իրավական մշակույթը բուն Հայաստանում առաջընթաց չէր ապրում: Հետևաբար որպես իրավական մշակույթի դրսևորումներ՝ չկային իրավաստեղծագործությունը ներառյալ իրավաբանական տեխնիկան և դրա հետևանքը համարվող իրավական ձևը՝ օրենսդրությունը: Հայ իրավական մշակույթը Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում մինչև Ռուսաստանին միանալը գոյատևում էր միայն հայկական համայնքներում և հայկական եկեղեցու ներկայակերպական հարաբերություններում՝ որպես իրավակիրառ և մասնակիորեն մաս իրավապահպան գործունեություն: Իրավական մշակույթի այլ դրսևորումները՝ իրավաստեղծագործությունը, իրավագիտական միտքն ու կրթությունը կրոնական (մահմեդական), ավատատիրական, միջնադարյան իրավական համակարգերի և անընդհատ պատերազմների ու ավերածությունների պայմաններում չէին կարող ձևավորվել և զարգանալ:

§ 3. Հայ իրավական մշակույթի առանձնահատկությունները Արևելյան և Արևմտյան Հայաստաններում XIX դարի սկզբին

Արևելյան Հայաստանում պարսկական տիրապետության պայմաններում հայ իրավական մշակույթը դրսևորվում էր միայն հայ եկեղեցու և ինքնավարությունը պահպանած մեկիքությունների ու տանուտերերի իրավակիրառական և իրավապահպան գործունեության միջոցով: Մեկիքությունների և տանուտերերի ինքնավարությունը, սակայն, չէր կարող նպաստել հայկական իրավաստեղծագործության զարգացմանը, որովհետև XVIII դարի 60-ական թթ., նրանցից ոմանք արդեն հպատակված էին, մյուսները՝ կիսանկախ: Բացի այդ՝ հայ համայնքների միջև չկային ներքին

էական սերտ կապեր: Մեկիքությունների ու տանուտերությունների տարածքների փոքրությունը և հետևաբար վերահսկելիությունը, իրենց հերթին, չէին նպաստում նորմատիվ ակտերի միջոցով կարգավորման համակարգի զարգացմանը, քանի որ, գրեթե բոլոր հարաբերությունների կարգավորումը հնարավոր էր անհատական մակարդակով՝ մեկիքի կամ տանուտիրոջ կողմից:

XIX դարի սկզբին դեռևս պահպանվում էր հայկական գյուղական համայնքը: Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք կազմում էր առանձին տնտեսական և վարչական միավոր: Գյուղական համայնքի գլուխ կանգնած էին տանուտերերը (քյոխվա, խեղխուդա, յուզբաշի): Այդ պաշտոնն ընտրովի էր: Տանուտերը, բացի հարկային պարտականությունների կատարումից, լուծում էր նաև մանր-մունր վեճերը: Համայնքի ներքին կյանքի բոլոր հարցերը լուծվում էին սովորութային չգրված իրավունքի նորմերի համաձայն¹: Գյուղական համայնքն ուներ միջնորդ դատարան, որը կոչված էր «խաղաղ» ճանապարհով լուծելու ոռոգման ջրի հերթի խախտման, ցանքսերի փչացման, միջնակների շուրջ եղած վեճերը և այլն²:

Հայ մեկիքությունների, տանուտերների, համայնքների ու համքարությունների իրավագործությունը տարածվում էր միայն ներհամայնքային հարաբերությունների վրա: Քաղաքացիական (գույքային, ընտանեկան, ժառանգական) և մանր քրեական գործերով վեճեր լուծելիս հայ եկեղեցական, մելիքական, տանուտերական, համայնքային դատարանները կիրառում էին կանոնական իրավունքի նորմերը, սովորութային իրավունքը, երբեմն նաև Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»:

Հայկական համայնքների և ստորադաս եկեղեցական դատարանների համար վերադաս էր համարվում Էջմիածնի կաթո-

¹ Այդ մասին մանրամասն տես Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Եր., 1974, էջ 29-31:

² Տես **С.А. Егизаров**, Исследования по истории учреждений в Закавказье, Т. 1, Казань, 1889, էջ 87-88:

դիկոսարանի դատարանը: Ըստ հայկական պատմագրության տվյալների՝ երբեմն հայկական դատարանների որոշումներից դժգոհ կողմերը դիմում էին մահմեդական դատարաններին, ինչը խրախուսվում էր տիրապետողների կողմից, որոնք կարող էին լրիվ հակառակ լուծում տալ գործին՝ հաշվի չառնելով արդարության տարրական պահանջները:

Հայկական արհեստագործական և առևտրական համքարությունները (էսնաֆություններ) ունեին իրենց համքարային իրավունքը, որը երբեմն ամբողջագրվում (կողիֆիկացվում) էր համքարային կանոնադրություններում (սահմանադրություններ): Դրանց նախագծերը երբեմն հաստատվել են Էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից¹: Համքարություններին միավորող գործոններից մեկն էլ իրավակարգավորիչ և վարչադատական գործառույթի իրականացման անհրաժեշտությունն էր, որը կատարվում էր համքարային կորպորատիվ իրավունքի նորմերի, սովորույթների հիման վրա:²

Հայաստանի երկու մասերում էլ պետավարչական, տնտեսական, հողային, ֆինանսահարկային, մաքսային հարաբերությունների ոլորտում որպես կարգավորիչ գործում էր մահմեդական տերությունների իրավունքը: Երևանի խանությունում դատական գործառույթն իրականացնում էր մահմեդական հոգևորականությունը՝ Շարիաթական իրավունքի հիման վրա: Մանր վեճերը լուծելիս խախտվում էին մահ սովորության իրավունքի նորմերը: Սարդարը երբեմն անձամբ էր լսում քրեական գործերը և միջամտում քաղաքացիական գործերին, եթե դրանք եկամուտ էին խոտանում ընչաքաղց իշխանավորին: Սարդարի խոսքը, որքան էլ այն դեմ լիներ արդարության սկզբունքներին, վերջնական վճռի և օրենքի ուժ ուներ: Նման դեպքերում զրպարտության զոհ դար-

¹ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 53, վավ. 8 (հղումն ըստ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Եր., 1974, էջ 37):

² Համքարային կանոնադրությունների, դատարանների ու վեճերի լուծման կարգի մասին մանրամասն տե՛ս **С.А. Егизаров**, Исследования по истории учреждений в Закавказьи, Т. 2, Казань, 1894, ինչպես նաև **А. фон-Гакстгаузен**, Закавказский край, СПб., 1857 աշխատությունները:

ձած հպատակները միայն խոշոր կաշառքների գնով կարող էին փրկել իրենց կյանքը կամ ունեցվածքը: Հետևաբար տարրական օրինականության մասին խոսք լինել չէր կարող: Քրեական գործերի վարույթը գտնվում էր մահալների կառավարիչների՝ միրբոլքների, իսկ հատկապես կարևոր գործերինը՝ Երևանի սարդարի իրավասության ներքո: Նրանք չէին խորշում և ոչ մի միջոցից, որպեսզի նույնիսկ արհեստականորեն մեղքը բարդեն քրիստոնյաների և անգամ Էջմիածնի վրա: Նման դեպքերում դատական ուրշումը ելնում էր ոչ թե արդարության սկզբունքներից, այլ տիրակալի տրամադրությունից ու կամքից, նրա ընչաքաղցության աստիճանից¹:

Հայ իրավական մշակույթը նույն նկարագիրն ուներ նաև Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի այլ տարածքներում: Մինչև XIX դարի առաջին քառորդը Թուրքիան շարունակում էր մնալ միջնադարյան հետամնաց, մասնատված մի կայսրություն, որում գրեթե անփոփոխ էին մնացել ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական կարգերը՝ հողատիրության ձևերն ու հողատիրական հարաբերությունները, այլև կառավարման համակարգն ու իրավունքը: Հետևաբար Թուրքիայի իրավական համակարգը պահպանում էր նախորդ շրջանի իր բնութագրական գծերը՝ ավատատիրական, կրոնամահմեդական, պարտիկուլյար իրավական համակարգ: Այս համակարգում, դրա գործողության օրինաչափություններին համապատասխան, այլադավան բնակչությունը (համայնքները) պահպանում էր ներքին իրավական ինքնավարությունը:

XIX դարի 20-ական թթ. սուլթան Մահմուդ II-ի քաղաքականությունն ուղղված էր Թուրքիայի եվրոպականացմանը և պետաիրավական համակարգի կենտրոնացմանը: Այդ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի սոցիալ-նորմատիվ համակարգի համար ուներ երկակի նշանակություն: Այն մի կողմից այլահավատների համար ստեղծում էր կենտրոնական իշխանությունների կողմից

¹ Տե՛ս Գիլյան Վ.Ա., Արևելյան Հայաստանի վարչական բաժանումը և վարչակարգը XIX դարի սկզբին, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Եր., 1974, էջ 17:

երաշխավորված և օրենսդրական կարգով ամրագրված երաշխիքներ, բայց մյուս կողմից իրավական համակարգի աշխարհիկացման, եվրոպականացման և կենտրոնացման փորձերը սպառնում էին վերացնելու ներհամայնքային իրավական ինքնավարությունը:

Իրենց գոյությունը պահպանած հայկական կիսանկախ իշխանությունները (Մասուն, Սավուր, Իսյան, Մոկս, Շատախ, Խնուս, Ջեյթուն և այլն), ինչպես նաև ներքին հարցերում իրավագործությունը պահպանած հայկական քաղաքային ու գյուղական համայնքներն ունեին իրավական ինքնավարություն՝ իրենց ներքին հարաբերությունները կարգավորելու հայկական կանոնական, ինչպես նաև սովորության իրավունքի նորմերով: Կիսանկախ իշխանությունների և տարածքների տնտեսվարման ձևը՝ փակ բնատնտեսությունը, և դրա հետևանքով հասարակական հարաբերությունների պահպանողական բնույթը չէին նպաստում իրավական նոր ձևերի՝ կոդիֆիկացիաների առաջացմանը: Այստեղ Շարիաթի նորմերը կիրառվում էին հիմնականում միայն հարկային հարաբերությունների ոլորտում, իսկ մնացած հարցերում, այդ թվում նաև դատաիրավական, համայնքն ուներ ինքնավարության իրավունք:¹

Հայկական կանոնական և սովորության իրավակիառական մշակույթը մաքուր կերպով պահպանվել և գործել է հատկապես Ջեյթունի իշխանական տների դաշնակցությունում:² Այստեղ իշխանների կառավարման իրավունքները ժառանգական էին: «Ընդհանուր գավառին վերաբերող խնդիրները լուծելիս իշխանները հավաքվում էին Ջեյթունի խորհրդարան, արքեպիսկոպոսի ու քեհյանների (ընտրովի տեղակալ գյուղապետեր) հետ, վիճա-

¹ Այսպես՝ Ղ. Ինճիճյանը, ճկարագրելով Շատախի և Մոկսի անկախության աստիճանը, արժանագրում է, որ դրանցում «...ստատոս է հայագգի մեյլիքը և գործադրում է ամեն տեսակ իշխանություն, դատավորի պաշտոն, քանի որ քուրդ բեկին չեն թողնում մտախ այստեղ, ինչպես նաև Մոկսում» (տե՛ս Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 163):

² Ջեյթունի կենցաղի և իրավական ոլորտ սովորությունների մասին տե՛ս Պողոսյան Հ.Մ., Ջեյթունի պատմությունը 1409-1921 թթ., Եր., 1969, էջ 27-84:

բանություններից հետո վճռական խոսքի իրավունքը վերապահելով իշխանապետին կամ հոգևոր առաջնորդին, վճիռ էին կայացնում»:¹

Ակնհայտ է, որ այս պայմաններում մոր առաջացող հասարակական հարաբերություններին ներհամայնքային մարմիններն, իրենց իրավասությանը համապատասխան, տալիս էին անհատական իրավական կարգավորում՝ հիմք ընդունելով կանոնական իրավունքի և սովորության իրավունքի սկզբունքները: Մակայն Թուրքիայի հայ համայնքը տարբերվում էր Արևելյան Հայաստանից նրանով, որ հայերի իրավական ինքնավարությունն ուներ լիազոր սուբյեկտ՝ ի դեմս Հայոց պատրիարքարանի, որի իրավական կարգավիճակը ենթադրում էր հայոց եկեղեցու թեմական կառավարումը, ինչպես նաև հայ համայնքների կառավարչական կոորդինացումը: Պատրիարքարանի ման կարգավիճակը պահպանվեց մինչև այսպես կոչված «Մահմանադրության» ընդունումը: Այսպիսով, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներին թուրքական պետությունը ճանաչում էր որպես արևմտահայերի հոգևոր պետ և միաժամանակ միջնորդ կառավարչական օղակ կայսրության տարածքում գտնվող համայնքների ու օսմանյան պետության միջև:

Իրավական մշակույթի բաղադրատարրերից են նաև հասարակական իրավագիտակցությունը և նրա վիճակը: Հայաստանի իրավական մշակույթի այս բաղադրատարրը ևս տրոհված էր ազգային-կրոնական սկզբունքով: Որպես իրավական մշակույթի դրսևորում՝ այն բուն Հայաստանում չէր կազմում միասնական իրավագիտակցություն:

Այս դարաշրջանում Հայաստանում իրավագիտակցության՝ որպես իրավական մշակույթի դրսևորման ոլորտի մասին կարող է խոսք գնալ միայն դրա առօրեական բովանդակության առումով: Ակնհայտ է, որ միջնադարյան ավատատիրական հասարակության պայմաններում կրոնից հստակ տարանջատված չէին մաս-

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Եր., 1974, էջ 74:

նագիտական (պրոֆեսիոնալ) և գիտական (դոկտրինալ) իրավագիտակցությունը, չկար իրավաբանական կրթության տարրական համակարգ: Վերջինիս զարգացմանն արգելակում էր նաև այն հանգամանքը, որ մահմեդական տերություններում իշխանավարելը և պետական պաշտոնությունը իսլամահավատների մենաշնորհն էին:

Բնակչության ամօրեական իրավագիտակցությունը, ըստ բնակչության ժողովրդագրական կառուցվածքի, տրոհված էր երկու հիմնական տեսակների՝ հայկական և մահմեդական: Հայկական բնակչության անհատական և հասարակական իրավագիտակցության առաձնահատուկ գծերն էին քրիստոնեական կրոնամշակութային արմատները և դրանցից բխող համապատասխան սկզբունքները՝ քրիստոնեական մարդասիրություն, արդարություն, հավասարություն, օրինահպատակություն և այլն: Դրան հակառակ՝ իսլամահավատ բնակչության և պետական պաշտոնության իրավագիտակցությունը կառուցված էր ուղղահավատների և անհավատների (ռայա, զինմի, անհավատ-գյալուր) բաժանման սկզբունքի վրա: Կրոնական խտրականության սկզբունքի վրա էր կառուցված շարիաթական ողջ հին ու նոր օրենսդրությունը, և դրան համապատասխան ձևավորվում էր մահմեդական բնակչության ամօրեական ու պետական պաշտոնյաների մասնագիտական իրավագիտակցությունը:

§ 4. Թուրքիայի դատաիրավական համակարգի աշխարհիկացման փորձերը

Թուրքիայի պետականության հիմքում դրված էին պահպանողականությունը, շովինիստական մահմեդականությունը, մեծապետականությունը: Այդ պայմաններում իրավական համակարգը մնում էր կրոնամահմեդական, ավատատիրական, մասնատված (պարտիկուլյար), հետադիմական, որում այլահավատները պահպանում էին իրենց ներքին իրավական ինքնավարությունը:

Դատարանը և դատավարությունը Թուրքիայում իսլամական հոգևորականության մենաշնորհն էր, իսկ ոչ իսլամ հպատակների

կրոնական և քաղաքացիական հարաբերություններում վեճերի լուծումը՝ ազգային եկեղեցիների մենաշնորհը: Թուրքիայում դատական համակարգը կառուցված էր շարիաթական իրավունքի հիման վրա: Շարիաթական դատարանների համակարգը ներառում էր երեք օղակներ. շրջանային (կազա) դատարան, մարզային (էլայեթ) դատարան, վերաքննիչ պալատ (Արզ օղաս), որը ենթարկվում էր շեյխ ուլ-խլամին: Վերջինս բաղկացած էր երկու պալատներից՝ ժումեյիական՝ Ռումեյիի դադիասքերի գլխավորությամբ և անատոլիական՝ Անատոլիայի դադիասքերի գլխավորությամբ: Շրջանային դատարանը կազմված էր պրոֆեսիոնալ դատավորից՝ դադի կամ խաթիմ, քարտուղարից, շարիաթական իրավական հարցերով խորհրդականից՝ մուֆթի: Դատավճիռը կամ վճիռը կայացնում էր միայն դատավորը՝ դադին: Ավելի ցածր վարչական միավորներում՝ նահիեներում, դատական իրավագործություն ունեին նախքան, որոնք համարվում էին շրջանային դադիի տեղակալներ:

Քաղաքացիական գործերը, ներառյալ առևտրային, որ ծագում էին ոչ իսլամ հպատակների միջև, քննում էին համապատասխան կրոնական համայնքի հոգևոր դատարանները: Առավել ծանր հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը և մեծ գումարով հայցերը ընդդատյա էին Բարձր դռանը, իսկ հետագայում՝ մեծ վեզիրի դիվանին: XIX դարի սկզբին դատական իրավագործություններ ունեին նաև տեղական վալիների դիվանները:

Բուրժուական հարաբերությունների ձևավորումը և եվրոպական տերությունների ճնշումները հարկադրեցին թուրքական իշխանություններին XIX դարի առաջին կեսի վերջերին (1840-1853 թթ.) վերակառուցել դատարանակազմությունը և դատավարությունը՝ գրկելով իսլամ հոգևորականությանը դատական մենաշնորհից:

Դեռ 1839 թ. «Գյուլխանեի Հաթթը-շերիֆ»-ով (Վարդաստանի հրովարտակ) թուրքական պետությունը պարտավորվել էր սուլթանի բոլոր հպատակներին ապահովել կյանքի, պատվի և

գույքի անձեռնմխելիություն, օրենքի առջև հավասարություն՝ անկախ հավատքից և էթնիկական ծագումից: Հրովարտակը խոստանում էր վերացնել վարչական և դատական կամայականությունը, ապահովել բարեխիղճ քննություն և հրապարակային դատարան: Մակայն պահպանողական ուժերի դիմադրությունը այդ վերակառուցումը վերածեց կիսատ-պռատ միջոցառումների կամ էլ ձախողեց դրա իրագործումը տեղերում: Այս ընթացքում իրականացված դատական բարեփոխումների արդյունքում Թուրքիայում ստեղծվեցին առաջին աշխարհիկ պետական դատարանները:

Իրավաբանական բարձրագույն խորհուրդը (բառացի՝ Իրավաբանական սամանումների բարձրագույն խորհուրդ), որի հիմնական գործառույթը թանգիմաթի իրավական ապահովումն էր, 1840 թ. ձեռք բերեց մաս դատական իրավագործություն. այն համարվեց բարձրագույն դատական ատյան պետության դեմ ուղղված և բարձրագույն պետական պաշտոնյաների հանցագործությունների քննման և լուծման համար:

1847 թ. ստեղծվեցին խառը առևտրային աշխարհիկ դատարանները՝ կազմված թուրքական (խլամական և ոչ խլամական) և օտարերկրյա առևտրականներից: Այս դատարանները, որ ի սկզբանե կոչված էին քննելու միայն առևտրային վեճերը թուրք և օտարերկրացի առևտրականների միջև, աստիճանաբար սկսեցին քննել և լուծել մաս բոլոր թուրքահպատակ առևտրականների՝ անկախ հավատքից, քաղաքացիական վեճերը:

1847 թ. հիմնադրվեցին խառը քրեական դատարաններ (քննչական խորհուրդներ), որոնք քննում էին թուրքահպատակների քրեական գործերը՝ անկախ հանցագործի դավանանքից և էթնիկական պատկանելիությունից: Այս դատարանները կազմված էին քաղաքացիական ադմինիստրացիայի բաժնի պետից, վիլայեթի մեջլիսի անդամներից՝ վալիի գլխավորությամբ: Եթե քննվում էր թուրքահպատակի և օտարերկրացու քրեաիրավական կոնֆլիկտը, ապա դատարանի կազմի մեջ համամասնորեն ներա-

ռում էին օտարերկրացիների: Դատարանը գործը քննում էր միայն քրեական օրենքի հիման վրա: Իսլամականի և ոչ իսլամականի ցուցմունքները համարվում էին հավասարաարժեք: Արգելվում էին կտտանքները՝ հարցաքննելիս:

Մահապատժով պատժվող հանցագործի վերաբերյալ գործը քննում էր Բարձրագույն իրավաբանական խորհուրդը:

Բարեփոխումների արդյունքում շարիաթական դատարանակազմությունը և դատավարությունը չփոխարինվեց աշխարհիկով: Աշխարհիկ և հոգևոր դատարանների համակարգերը գործում էին գուգահեռաբար:

Ի վերջո, վերակառուցումներն արդարադատության ոլորտում անբավարար էին և քիչ արդյունավետ: Անարդարությունները և կամայականությունները քրիստոնյաների նկատմամբ շարունակվում էր՝ չնայած դրանք վերացնելու թուրքական բարձրագույն իշխանության խոստումներին: Դատարանները, հատկապես շարիաթական, կոռումպացված էին, դատավորները, մաիրները և դատական ծառայողները, կաշառք վերցնելով, գործերը լուծում էին հօգուտ կաշառատուի: Համատարած էր կեղծ վկայությունը: Դատարանների բոլոր նշված արատները հատկապես ծանր էին անդրադառնում ոչ իսլամ բնակչության վրա:

Թուրքիայում 1850 թ. ընդունվեց Առևտրային օրենսգիրքը, ինչը բուրժուական և եվրոպական հիմքերի վրա դրեց առևտրային հարաբերությունների կարգավորումը: 1860 թ. առևտրա-արհեստագործական էսմաֆությունները գրկվեցին դատական իրավագործությունից: Դրանց դատական գործառույթները վերապահվեցին առևտրային դատարաններին, որոնք պետք է ղեկավարվեին աշխարհիկ օրենսդրությամբ¹:

Իրավական բարեփոխումների ծրագիրը հռչակվեց մոր հրովարտակով, որը կոչվեց Հաթթը-հումայուն (1856 թ.):² Այդ հրո-

¹ Տե՛ս **Новичев А.Д.**, История Турции. Т. IV, Новое время, ч. 3-ая (1853-1875 гг.), Лен., 1978, էջ 132, 133:

² Հրովարտակի մասին տե՛ս մյուս տեղը, էջ 74, 82-84, 91-99:

վարտակը կազմվեց և հրապարակվեց արևմտյան տերությունների պահանջով: XIX դարի երկրորդ կեսի առաջին քառորդում Թուրքիայում ընդունվեցին մի շարք համակարգված օրենքներ: Դրանցից էին 1858 թ. հողային օրենքը և քրեական օրենսգիրքը (կառուցված Ֆրանսիայի 1810 թ. քրեական օրենսգրքի օրինակով), որը քրեական ոլորտում դուրս մղեց մահմեդական իրավունքը:

1861 թ. գործի դրվեցին Առևտրային դատավարության օրենսգիրքը, Ծովային առևտրային օրենսգիրքը:¹ Այս օրենսգրքերը կառուցված էին եվրոպական իրավական հայեցակարգերի վրա: Սակայն 1869 թ. ընդունված քաղաքացիական օրենսգիրքը (պարտավորական իրավունքը) կառուցվեց մահմեդական իրավադրույթների վրա: Այն չփոխեց քաղաքացիական (պարտավորական) հարաբերությունների կարգավորումը՝ տարբերակելով քուրքական իրավունքը և ոչ մահմեդականների իրավունքը:

1864-1879 թթ. ընթացքում Թուրքիայում կատարվեց դատարանների և դատավարության բարեփոխման նոր փորձ, որի արդյունքում ստեղծված դատական համակարգը, առանց էական փոփոխությունների, գործեց մինչև նորագույն ժամանակները: Այդ բարեփոխումների արդյունքում դատարանները, որպես համակարգ, առանձնացվեցին պետական կառավարման գործադիր ապարատից: Յուրաքանչյուր վիլայեթում ստեղծվեց եռաստիճան դատական համակարգ. կազայում՝ շրջանում մեկ դատական մեջլիս, սանջակում՝ մեկական քրեական և քաղաքացիական դատարան, վիլայեթում՝ վճռաբեկ դատարան՝ քրեական և քաղաքացիական պալատներով: 1868 թ. ստեղծվեց Ստամբուլի համաքուրքական գերագույն դատարանը: 1872 թ. հիմնադրվեց հաշտարար դատավորների (ծերակույտի դատարան) ինստիտուտը: Հաշտարար դատարանի պարտադիր անդամներ էին իմամը և տեղական ոչ իսլամական կրոնական համայնքների գլուխները:

Բարեփոխումների արդյունքում շարիաթական և ոչ իսլամ

¹ Տես նույն տեղը, էջ 115-128, 130-131, 133-134:

կրոնական համայնքների դատարանները պահպանվեցին, սակայն նրանց ընդդատությունը նեղացվեց. նրանք նոր պայմաններում քննում էին միայն կրոնական բնույթի գործերը, ամուսնալուծության, ժառանգության վերաբերյալ և նման բնույթի մի շարք այլ քաղաքացիական գործեր:

Սակայն 60-70-ական թվականներին անցկացված դատական բարեփոխումներն արմատական չէին, որովհետև աշխարհիկ պետական դատարանները ստեղծվում էին ոչ թե շարիաթական և այլափառների կրոնական դատարանների փոխարեն, այլ դրանց զուգահեռ:

§ 5. Թուրքիայի իրավական վերափոխումները և հայ իրավական մշակույթի առանձին տարրերի վիճակը

Թուրքիայում XIX դարի երկրորդ քառորդից սկսված վերակառուցման գործընթացներն ուղղված էին իրավական համակարգի աշխարհիկացմանը և կենտրոնացմանը, ինչի առաջին ազդարարը 1939 թ. Գյուլիսանեի Հաթթը-շերիֆն էր (Վարդաստանի հրովարտակ): Եթե Ռուսական կայսրությունը XIX դարի սկզբին արդեն լրիվ կենտրոնացված բացարձակ միապետություն էր, ապա Թուրքիայում նոր միայն սկսվում էին բարեփոխումները՝ ուղղված պետության տարածքային և իրավական կենտրոնացմանը: Հետևաբար Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայում հայ իրավական մշակույթը շարունակում էր հարատևել: Սակայն հետագա իրավական բարեփոխումները հանգեցնելու էին նրան, որ հայ իրավական մշակույթի որոշակի տարրեր անհետանալու էին, մասնավորապես էսնաֆությունների իրավունքը, իսկ մյուսները ստանալու էին յուրահատուկ զարգացում՝ շնորհիվ հայկական համայնքի իրավական ինքնավարության, որը ոչ միայն չուժեց բարենորոգումների հետևանքով, այլ ապրեց որոշակի զարգացում:

Հաքթը-հումայուն հաստատում էր նախկին սուլթանների կողմից ոչ մահմեդական կրոնական համայնքներին տրված առանձնաշնորհումները և միաժամանակ հռչակում, որ համայնքներին կառաջարկվի Բարձր դռանը ներկայացնել «նրա ղեկավարության տակ կազմված բարեփոխումների ծրագրեր, որ պահանջվում են լուսավորության և ժամանակի հաջողություններով»։ Հրովարտակը միաժամանակ հայտարարում էր, որ ոչ մահմեդական համայնքների ղեկավարները կզրկվեն իրենց հավատակիցների նկատմամբ քաղաքացիական իշխանությունից, ինչը կանցնի «համայնքի միջավայրից ընտրված հոգևոր և աշխարհիկ ընտրյալների ժողովին»։¹

Բարեփոխումների այդ ծրագրին համապատասխան՝ 1863 թ. թուրքական կառավարությունը եվրոպական պետությունների և Թուրքիայի հայ համայնքի ճնշման տակ հաստատեց Հայ ազգային ժողովի կողմից 1860 թ. մայիսի 24-ին ընդունված «Հայոց ազգային սահմանադրությունը», որը, չնայած իր անվանմանը, ոչ թե սահմանադրություն էր, այլ հայ քրիստոնեական համայնքի ներքին ինքնավարության կանոնադրություն կամ օրենք։ «Հայոց ազգային Սահմանադրությունը» գործեց մինչև 1896 թ. Աբդուլ Համիդի կազմակերպած ջարդերը։ Դրա գործողությունը վերականգնվեց 1908 թ. երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո։ 1915 թ. հայոց եղեռնի օրերին այն վերջնականապես արգելվեց, Ազգային ժողովը ցրվեց, իսկ նրա պատգամավորների մեծ մասը սպանվեց կամ աքսորվեց։

Այդ օրենքի գործադրմամբ ի հայտ եկան հայ իրավական մշակույթի այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են իրավաստեղծագործությունը (իրավաբանական տեխնիկական), դրա արդյունքը՝ հայոց ազգային մարմինների ընդունված ակտերը՝ օրենսդրությունը, նոր իրավական հիմքերի վրա դրվեցին «սահմանադրությամբ» նախատեսված հայկական ազգային մարմինների իրավակիրառ, իրավապահպան և դատական գործունեությունը։ Այսպես, ըստ

¹ Տե՛ս **Karal E.**, *Osmanli tarihi*, c. VI, Ist., 1954, էջ 324:

«սահմանադրության» 34-րդ հոդվածի 2-րդ մասի՝ Ազգային ուսումնական խորհրդի գործառույթն էր «ազգային դաստիարակության ընդհանուր տեսչությունը», որը ներառում էր նաև այդ հարաբերությունների նորմատիվ կարգավորումը: Ազգային տնտեսական խորհուրդը ևս ուներ նորմատիվ կարգավորման իրավագործություն՝ հատկապես ժառանգության հարցերով, մասնավորապես՝ կտակի: Այս ոլորտում «սահմանադրությունը» նրան օժտում էր «կտակի վերաբերյալ հատուկ կանոններ սահմանելու» և «մասնավոր հոգաբարձության հաստատման իրավունքով»: Բացի նորմատիվից՝ տնտեսական խորհուրդը օժտված էր նաև անհատական իրավական կարգավորման իրավագործությամբ:

Համաձայն «սահմանադրության» 56-րդ հոդվածի՝ ստեղծվում էր նաև ազգային դատական խորհուրդ, որի կազմի մեջ մտնում էին 10 անդամներ՝ 5 հոգևորական և 5 աշխարհիկ: Դատական խորհրդի գործառույթն էր «ազգային դատական գործերի ընդհանուր տեսչությունը»: Խորհրդի պարտականությունների մեջ մտնում էր հաշտարար միջնորդությունը վիճող կողմերի միջև՝ արդար համաձայնության հասնելու: Դատավճիռներ (վճիռներ) կայացնելիս դատական խորհուրդը դրանց հիմքում պետք է դներ «նախնիների ավանդական օրենքները» կրոնական գործերով, կայսրության դատավարական կանոնները աշխարհիկ գործերով: Դատական խորհրդի կողմից դատապարտված անձը կարող էր դատավճիռը գանգատարկել կրոնական կամ քաղաքական խորհրդին կամ, ելնելով գործի հանգամանքներից, պահանջել խառը ժողով:

Սահմանադրության քննարկման և ընդունման ողջ գործընթացը խթանեց հայ պետաիրավական մտքի զարգացումը՝ իր համապատասխան հոսանքներով՝ կղերա-աղայական, ազգային-պահպանողական, ազատական, ազգային-ժողովրդավարական և հեղափոխական-ժողովրդավարական: Այդ գործընթացում, ինչպես նաև դրանից հետո, հայ տեսական պետաիրավական մտա-

ծողության մեջ գերիշխեց լուսավորյալ մտավորականությունը, որը և կազմեց ազգային «սահմանադրության» տարբերակները, քաղաքական-իրավական մրցակցության մեջ չեզոքացրեց ամիրայականությունը, կղերականությանն ու պատրիարքին և ազգային ներքին գործերի դեկր վերցրեց իր ձեռքը:¹

Այսպիսով, XIX դարի երկրորդ կեսին ձեռնարկված իրավական բարեփոխումները փորձում էին Թուրքիայի իրավական համակարգը վերածել աշխարհիկ, եվրոպականացված, միասնական իրավական համակարգի: Այդ գործընթացները, սակայն, չհանգեցրին զուտ հայկական իրավական մշակույթի անհետացմանը: Հայկական համայնքի իրավական ինքնավարությունը ապրեց որոշակի զարգացում: «Հայոց ազգային սահմանադրության» գործադրմամբ ի հայտ եկան հայ իրավական մշակույթի նոր տարրեր: Այդուհանդերձ, Թուրքիայի պետականության և հասարակական իրավագիտակցության հիմքում դրված էին պահպանողականությունը, շովինիստական մահմեդականությունը, մեծապետականությունը, որոնք ձախողում կամ արգելակում էին ցանկացած իրավական բարեփոխում, ինչը հաստատում են բազմաթիվ ապօրինությունները, կամայականությունները, կոտորածներն ու Հայոց ցեղասպանությունը:

§ 6. Կայսերական Ռուսաստանի պետաիրավական համակարգի փոխակերպումները XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկիզբին

Արևմտյան Եվրոպայում մինչև XIX դարը տեսականորեն ձևավորվեցին և պրակտիկայում կենսագործվեցին պետաիրավական կարևորագույն հայեցակարգերը՝ ժողովրդաիշխանությունը, իրավական պետությունը, խորհրդարանականությունը, սահմանադրականությունը, իշխանությունների բաժանումը և

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Եր., 1974, էջ 432:

այլն: Ռուսաստանում իրավական միտքը դրանք սկսեց լայնորեն քննարկել միայն XIX դարի երկրորդ կեսին: Արդեն XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Ռուսաստանում նկատվում է ազատական քաղաքական-իրավական մտքի առաջընթաց զարգացում¹:

Ռուսաստանում ամենից համընդգրկուն և արմատական բարեփոխումներ իրականացվեցին միայն XIX դարի 60-70-ական թվականներին: Այդ տարիներին իրականացված բարեփոխումները շոշափեցին հասարակական հարաբերությունների գրեթե բոլոր հիմնական ոլորտները՝ դատաիրավական (1864 թ.), ոստիկանական, տեղական (քաղաքային և հողային) ինքնակառավարման, ֆինանսական համակարգերը, բանակը և այլն: Վերացվեցին ճորտատիրական իրավունքը և գրաքննությունը, հիմնադրվեց համալսարանական ինքնակառավարում, սահմանվեց համընդհանուր զինվորական պարտավորություն (1864-1874 թթ.)²:

Ռուսաստանում՝ Ալեքսանդր II ցարի սպանությունից հետո (1881 թ.), հաստատվեց պահպանողական վարչածևը, որը պետաիրավական ոլորտում դրսևորվեց հակաբարեփոխումներով: Տարածքային (հողային) և քաղաքային ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններում սահմանվեցին ընտրական գույքային ցենզերի ավելի բարձր չափեր:

1881 թ. օգոստոսի 16-ին ընդունվեց «Պետական կարգերի ու հասարակական հանգստության պահպանության, կայսրության առանձին տարածքներում ուժեղացված դրություն հայտարարելու կանոնադրությունը», որը սահմանեց ուժեղացված և արտակարգ պահպանության ռեժիմները: Կառավարման այդ ռեժիմների հայտարարման դեպքում տեղերում ամբողջ իշխանությունն անցնում էր գեներալ-նահանգապետին: Վերջինս ձեռք էր բերում

¹ Տե՛ս Глущкова С.И., Права человека в России. М., 2006, էջ 99:

² Թվարկված բարեփոխումների մասին մանրամասն տե՛ս История государства и права России. Под ред. Ю.П. Титова, М., 1999, 192-210 էջերը:

Ժողովների արգելման, ձեռնարկատիրական կազմակերպությունները փակելու, մինչև 3 ամիս վարչական կալանք կիրառելու, տուգանելու և արտաքսելու լիազորությունները, կարող էր արգելել կոնկրետ անձանց մոտքն ուժեղացված պահպանության դրության վիճակում հայտարարված տարածքներ, վարչական կարգով լուծել կառավարական կամ սեփական պարտադիր որոշումների խախտումների վերաբերյալ գործերը: Գեներալ-նահանգապետը, իսկ այն վայրերում, ուր չկար գեներալ-նահանգապետի պաշտոն, ներքին գործերի նախարարը կարող էին ընդհանուր քրեական գործերի քննությունը հասարակական կարգի և հանգստի պահպանության նպատակով հանձնել ռազմական դատարանների քննությանը՝ ռազմական ժամանակի օրենքներով «դատելու համար»: Նրանք կարող էին պահանջել գաղտնի նիստերում քննել բոլոր այն դատական գործերը, որոնց հրապարակային քննությունը կարող էր առիթ ծառայել «մտքերի բորբոքման և կարգուկանոնի» խախտման համար¹:

1889 թ. հունիսի 12-ին հիմնադրվեց տարածքային պետերի ինստիտուտը, որը խախտեց 1864 թ. դատական բարեփոխման ամենակարևոր սկզբունքը՝ դատարանի բաժանումը պետական գործադիր ապարատից²: Տարածքային տեղամասի պետը արտակարգ լիազորություններով պաշտոնյա էր: Նա իրականացնում էր հսկողություն համայնական գյուղացիական ինքնավարությունների նկատմամբ և հաշտարար ենթակայության գործերի քննություն, ուներ մինչև 3 օր վարչական կալանք և տուգանք կիրառելու իրավունք: Գյուղական և գավառամասային պաշտոնյաների նկատմամբ նա կարող էր կիրառել դիտողություն, նկատողություն, տուգանք, մինչև 7 օր կալանք, պաշտոնից ժամանակավոր հեռացում:

Հակաբարեփոխիչ օրենսդրությամբ ստեղծվեց նաև հատուկ

¹ См.у Титов Ю.П., Хрестоматия по истории государства и права России. М., 1999, էջ 264:

² См.у նույն տեղը, էջ 266-268:

խորհրդակցություն՝ կազմված ներքին գործերի և արդարադատության նախարարության պաշտոնյաներից: Այդ մարմինը իրավագոր էր կիրառելու վարչական աքսոր և արտաքսում պետական կարգերի և հասարակական հանգստության համար վտանգավոր ճանաչված անձանց նկատմամբ¹:

1892 թ. ընդունվեց «Ռազմական դրության մասին» օրենքը, որը, բացի պատերազմական վայրերից, թույլ էր տալիս ռազմական դրություն հայտարարել նաև հեղափոխական առումով վտանգավոր վայրերում: Այդ դեպքում մի շարք հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերի քննությունը կատարվում էր ռազմական դատարանների կողմից՝ ռազմական ժամանակի օրենքներով սահմանված կարգով²:

1905 թ. հեղափոխական իրադարձությունների հետևանքով Ռուսաստանում իրականացվեց իրավական բարեփոխումների նոր քաղաքականություն: 1905 թ. հոկտեմբերի 17-ին կայսրը ընդունեց մանիֆեստ «Պետական կարգերի կատարելագործման մասին»³: Դրանով կառավարությունը պարտավորվում էր «կայսեր կամքով ժողովրդին նվիրել քաղաքացիական ազատության անկախ հիմքեր՝ անձի իրական անձեռնմխելիությամբ, խղճի, խոսքի, ժողովների և միությունների ազատությամբ»: Այս մանիֆեստի շարունակությունն էին մի շարք իրավական այլ ակտեր, որոնք շատ մեծ դեր խաղացին ազատականության և սահմանադրականության հաստատման գործում: Այդ ակտերից էին «Հավատահանդուրժողականության մասին հրովարտակը», որը դադարեցրեց կրոնական հիմքերով պաշտոնական հետապնդումները, «Գյուղացիների իրավունքների սահմանափակումների վերացման մասին հրովարտակը», որով ճանաչվեց գյուղացիների անձնական ազատության և ազատ տեղաշարժվելու իրավունքը,

¹ См. История государства и права России. Под ред. Ю.П. Титова, М., 1999, էջ 210-211:

² См. նույն տեղը, էջ 211:

³ См. **Титов Ю.П.**, Хрестоматия по истории государства и права России. М., 1999, էջ 274-275:

«Միավորումների և միությունների մասին ժամանակավոր կանոնները», որով, բացի մշակութային, լուսավորչական, փոխօգնության, ապահովագրական ու կոոպերատիվ կազմակերպություններից, հպատակներին իրավունք տրվեց առանց հատուկ թույլտվության միավորվելու մաս արհմիություններում՝ հաստատման ներկայացնելով միության կանոնադրությունը¹:

1905 թ. ընթացքում անցկացվեց ներկայացուցչական իշխանության համակարգի բարեփոխում, որն ազդարարեց Ռուսաստանի անցումը բացարձակից՝ սահմանադրական դուալիստական միապետության²:

Բուրժուաժողովրդավարական իրավական վերափոխումների ծրագիրը եզրափակեց 1906 թ. ապրիլի 23-ի «Ռուսաստանի կայսրության հիմնական ակտական օրենքները», որն իրավական համակարգում հավակնում էր կատարելու սահմանադրության դեր:

1917 թ. փետրվարին ստեղծված Ժամանակավոր կառավարությունը, անցնելով իշխանության, հայտարարեց, որ իր գործունեության սկզբունքներն են խոսքի, մամուլի, միությունների, ժողովների և գործադուլների ազատությունները, կրոնական, դասային, ազգային խտրականության վերացումը: Արդարադատության ոլորտում Ժամանակավոր կառավարությունը վերացրեց «դատական հակաբարեփոխումներ» ներմուծած օրենքները, ստեղծեց վարչական արդարադատության ինստիտուտը:

Ժամանակավոր կառավարությունը նախապատրաստում էր Հիմնադիր ժողովի ընտրությունները: Այդ ժողովը պետք է որոշեր Ռուսաստանի կառավարման ձևը և ընդուներ սահմանադրություն: Այդ կապակցությամբ էական փոփոխություններ կատարվե-

¹ См. История государства и права России. Под ред. Ю.П. Титова, М., 1999, էջ 224:

² Այդ կապակցությամբ հրապարակված կարևոր ակտերն էին՝ «Պետական դումայի հիմնադրման մասին» մանիֆեստը, «Պետական դումայի հիմնադրման մասին» օրենքը, «Պետական դումայի ընտրությունների մասին կանոնադրությունը»:

ցին օբյեկտիվ ընտրական իրավունքում: Ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ստացան կանայք և զինվորականները, իջեցվեց տարիքային ցեմզը՝ զինվորականներին՝ 18 տարի, մնացած քաղաքացիներին՝ 20 տարի: Ընտրական իրավունքից զրկվեցին քրեական հանցագործությունների համար դատապարտվածները և կայսեր ընտանիքի անդամները¹:

§ 7. Արևելյան Հայաստանի իրավական մշակույթի զարգացման օրինաչափությունները XIX դարում

XIX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին առաջ բերեց փոփոխություններ և առաջընթաց հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային կյանքում: Սակայն իրավական մշակույթի բաղադրատարրերում այդ առաջընթացը չդրսևորվեց: Պատճառն այն էր, որ Ռուսական կայսրությունը բացարձակ, կենտրոնացված միապետություն էր, որի իրավական համակարգում չէր կարող գոյատևել որևէ իրավական ինքնավարություն: Այդ իսկ պատճառով հայ գործիչների առաջարկած Արևելյան Հայաստանի ինքնավարությունը «հայկական թագավորության» ձևով, որը պետք է ունենար բնակիչների իրավունքներ ապահովող օրենքներ,² անընդունելի էր կայսրության համար: Այդուհանդերձ, Ռուսական կայսրությունը միանգամից չկիրառեց Արևելյան Հայաստանի գաղութացման և իրավական լրիվ միջամտության քաղաքականությունը:

Կառավարման համակարգի և իրավական կարգավորման հարցերում ցարիզմը որդեգրեց աստիճանական գաղութացման և Հայաստանի՝ որպես Ռուսաստանի սովորական վարչատարած-

¹ St'u Лyкaшeвa E.A., Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение. М., 2009, էջ 266:

² Խ. Լազարյանի, Կ. Արդությանի, Ալ. Խուդաբշյանի մշակած այդ նախագծի մասին մանրամասն տե՛ս Վ.Ա. Պաքսամյան, Ա.Ս. Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1947, էջ 267, ինչպես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, էջ 202-204:

քային միավորի վերածելու քաղաքականությունը: Այդ քաղաքականության ճանապարհին առաջին քայլը 1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին Պասկևիչի կողմից ստեղծված Երևանի ժամանակավոր վարչությունն էր, իսկ այնուհետև՝ Հայկական մարզի ստեղծումը (1828 թ. մարտի 20-ին): 1833 թ. հունիսի 23-ի օրենքով Հայկական մարզի կառավարման կոլեգիալ կարգը փոխարինվեց միանձնյա կառավարմամբ:

Այսպիսով, ցարիզմը աստիճանաբար ռուսացնում էր իրավական համակարգը՝ դուրս մղելով տեղական սովորույթներն ու իրավունքը՝ ներմուծելով ռուսական օրենքների գործողությունն ընդհանրապես Անդրկովկասում, ներառյալ նաև Հայաստանում: 1836 թ. մարտի 11-ի «Պոլոժենիե»-ի (հայ եկեղեցական կանոնադրություն) հաստատմամբ խարխլվեցին հայ եկեղեցու ինքնավարության և կանոնական իրավունքի հիմքերը: Այս օրենքով հայ եկեղեցու կազմակերպական կառույցը և իրավակարգավորիչ լիազորությունները ենթարկվեցին կայսերական օրենսդրական կարգավորման: Իրավական տեսանկյունից «Պոլոժենիե»-ի նշանակությունը երկակի էր: Այն իրավաբանորեն ամրագրում էր Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հայության ազգային-մշակութային սահմանափակ ինքնորոշման իրավունքը՝ դրան համապատասխանող եկեղեցական իրավազորություններով: Մակայն, մյուս կողմից՝ «Պոլոժենիե»-ն ջնջում էր հայոց կաթողիկոսի ինքնիշխան իրավունքները ներեկեղեցական հարաբերությունների կարգավորման ոլորտում, իսկ կանոնական իրավունքից մնում էին միայն փշրանքներ:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու հանգամանքը հակասական ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի իրավական կյանքի վրա: Հայաստանը ենթարկվեց իրավական լրիվ գաղութացման. աստճանաբար գործի դրվեց ռուսական իրավունքն իր բոլոր դրսևորումներով: Հայ ժողովուրդը կորցրեց իր մասնակի իրավական ինքնավարությունը, որի փշրանքները

պահպանվել էին պարսկաթուրքական տիրապետության օրոք:¹

Սակայն այդ կորստին զուգահեռ կայսերական իրավունքի գործողությունը պարսկական կամ թուրքական իրավունքի համեմատությամբ բարերար էր իր ընդհանուր կարգավորիչ ազդեցությամբ, որովհետև այն վերացրեց ավատատիրական իրավական մասնատվածությունը, անիշխանությունը, կրոնական խտրականությունը, բնակչության համար ապահովեց անձի, գույքի անձեռնմխելիության տարրական իրավունքներ: Արևելյան Հայաստանը ներգրավվեց հետզհետե զարգացող ռուսական իրավական մշակութային տարածք, որի առաջադիմական գծերը, ի տարբերություն Արևելքի կրոնաիրավական խտրական համակարգերի, ակնհայտ էին: Կայսերական գաղութային, սակայն համեմատաբար առաջադիմական իրավունքը իրավական երաշխիքներ ստեղծեց ընդդեմ հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման:

Ռուսական կայսրությունում դեռևս XVIII դարից նկատվում էր բացարձակ միապետության ձգտում՝ հասարակական և մասնավոր կյանքի բոլոր կողմերը ենթարկել մանրամասն ու մանրակրկիտ կանոնակարգման: Այդ միտումն ահագնացող կերպով դրսևորվեց մահ XIX դարում, երբ Ռուսաստանում իրավական ոլորտում ձեռնարկվեցին բարեփոխումներ և լայնամասշտաբ կողմնափոխումներ աշխատանքներ:

XIX դարի երկրորդ քառորդի վերջում Անդրկովկասի ամբողջ տարածքում գործում էին ռուսական օրենքները և շատ քիչ ոլորտներում՝ տեղական սովորույթները:² XIX դարի երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրության իրավական համակարգն ավելի ու ավելի էր կենտրոնանում՝ դուրս մղելով մասնատվածությունը և պար-

¹ Իրավական համակարգի կենտրոնացումը մեր ժամանակներում կայսրության իրավական զարգացման օրինաչափություններից էր: Այն դրսևորվում էր ոչ միայն Արևելյան Հայաստանում, այլև պետության ողջ տարածքում: Դրա հետևանքով 1841 թ. վերացվեց «Աստրախանի հատուկ հայկական դատարանը», ինչպես նաև Աստրախանի հայոց դատաստանագրքի գործողությունը:

² Տե՛ս **Исаев И.А.**, История государства и права России, М., 2004, էջ 281, 355, 385, 394-396:

տիկույարիզմը: Կայսերական օրենսդրությունը վերածվում է իրավունքի առաջնային աղբյուրի՝ տեղերում դուրս մղելով կամ վերացնելով իրավական ցանկացած ինքնավարություն:

Արևելյան Հայաստանը կայսրության սովորական վարչատարածքային մաս էր, որում գործում էր ռուսական օրենսդրությունը: Ընդ որում, որպես կանոն, XIX դարի առաջադիմական բարեփոխումները կայսրության ծայրամասերում կիրառվում էին կիսատ-պատ, ժողովրդավարական իրավական ինստիտուտների էական վերապահումներով: Այսպես, 1866 թ. Կովկասյան փոխարքայությունում անցկացվեց դատական բարենորոգում: Համաձայն կայսերական օրենքների՝ Էրիվանում ստեղծվեց շրջանային (օկրուգային) դատարան՝ Էրիվանի մահանգի և Կարսի մարզի համար: Այդ դատարանը մտնում էր Թիֆլիսի դատական պալատի դատական շրջանի մեջ:¹

Դատական բարեփոխումները կովկասյան փոխարքայության տարածքում անցկացվեցին էական տարբերություններով, որոնք հետևանք էին ցարիզմի գաղութային քաղաքականության, մասամբ էլ պայմանավորված էին տեղական առանձնահատկություններով:²

Նախ՝ Կովկասյան երկրամասում չհիմնադրվեց երդվյալ ատենակալների ինստիտուտը:

Երկրորդ՝ տեղամասային հաշտարար դատավորները Կովկասում ոչ թե ընտրովի էին, այլ նշանակովի: Հաշտարար դատավորներին այստեղ նշանակում էր կայսրության արդարադատության մախարարը՝ Կովկասի քաղաքացիական մասի պետի համաձայնությամբ:

Երրորդ՝ յուրաքանչյուր հաշտարար դատարանին կից հիմնադրվում էր օգնականի պաշտոն, որն իրականացնում էր դա-

¹ Ст'ю Полный сводъ законов Российской Империи. 1904. Т.16. «Учреждение судебных установлений», книга II, «Особенные учреждения судебных установлений», «Учреждение судебных установлений въ Кавказском крае», С. 430-432:

² Ст'ю նույն տեղը, հոդվածներ՝ 430, 432, 437, 438, 445, 446, 450, 456:

տական գործառույթներ հաշտարար օկրուգի առանձին տեղամասերում: Նա փոխարինում էր հաշտարար դատավորին հիվանդության և արձակուրդի դեպքերում:

Չորրորդ՝ Անդրկովկաս շներմուծվեց դատական քննիչների ինստիտուտը: Դատական քննիչների պարտականություններն այստեղ դրվում էին հաշտարար դատավորների կամ նրանց օգնականների վրա (միայն XX դ. սկզբին դատական քննիչների ինստիտուտը ներմուծվեց Անդրկովկաս): Երևանի օկրուգային դատարանին կից նշանակված էին նաև երկու հաստիքային քննիչներ՝ կարևորագույն գործերով նախաքննությունը վարելու համար:

Հինգերորդ՝ Անդրկովկասում չհիմնադրվեցին հաշտարար դատական ենթահամակարգի այլ օղակները: Էրիվանի օկրուգային դատարանը վերաքննիչ ատյան էր հաշտարար արդարադատության համար, իսկ Թիֆլիսի դատական պալատը՝ վճռաբեկ ատյան: Ընդհանուր ընդդատության գործերով վերաքննիչ ատյան էր Թիֆլիսի դատական պալատը, իսկ վճռաբեկ՝ Կառավարիչ սենատը:

Այսպիսով, դատական բարեփոխումները Կովկասում իրականացնելիս դրա կարևորագույն ժողովրդավարական ինստիտուտները՝ երդվյալների դատարանը, հաշտարար դատավորների ընտրովիությունը, ընդհանուր և հաշտարար արդարադատության առանձնացվածությունը, չկիրառվեցին:

Կայսերական իրավական համակարգի միասնականացումը հանգեցրեց նաև նրան, որ բուն Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերը, որոնք մինչ այդ ունեին դատական և իրավական որոշակի ինքնավարություն, աստիճանաբար զրկվեցին դրանից՝ պետաիրավական ընդհանուր բարեփոխումներին զուգընթաց: Աստրախանի «Հայկական դատաստանագիթքը», որ կիրառվում էր Նոր Նախիջևանում (1782 թ.-ից), Ղզլարում, Մոզդուկում,¹ արդեն XIX դարի երկրորդ կեսից դադարեց գործել, որովհետև հայ-

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Եր., 1974, էջ 465, 478, 481, 488:

կական համայնքները կորցրին իրենց վարչադատական ինքնավարությունը՝ ինտեգրվելով կայսրության կառավարչական և իրավական համակարգին: Առաջինը վերացվեց Աստրախանի հայոց դատարանը՝ (1840 թ.) և, հետևաբար, Աստրախանի հայկական դատաստանագրքի գործողությունը, իսկ այնուհետև վերացվեցին Նոր Նախիջևանի և հայկական մյուս գաղութների առանձնաշնորհումները (1860 թ.): Նրանք իրավական տեսանկյունից հավասարվեցին կայսրության մյուս բնակավայրերին, և դրանցում սկսեց գործել ընդհանուր օրենսդրությունը:¹

Իրավական կենտրոնացումը շատ դեպքերում չունեի օբյեկտիվ հիմքեր, այլ գաղութային քաղաքականության դրսևորում էր: Ինչպես Անդրկովկասի այլ ժողովուրդները, Հայաստանը ևս Ռուսաստանի համար սոսկ վարչատարածքային միավոր էր: Այդ քաղաքականության տրամաբանական հետևանքը 1903 թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II-ի հաստատած օրենքն էր, որով հայ եկեղեցապատկան հողերը և գույքը բռնագրավվում էին: Այդ օրենքը վերացնում էր հայ եկեղեցու ինքնավարությունը, մշակութային գործունեության տնտեսական-մշակական հիմքերը: Երկու տարի հետո՝ 1905 թ. օգոստոսի 1-ին, Նիկոլայ II-ը ստորագրեց նոր հրովարտակ, որով հայ եկեղեցուն վերադարձվեցին նրա գույքը, երկու տարվա ընթացքում դրանից ստացած եկամուտները, ինչպես նաև կրթական գործով զբաղվելու իրավունքը:²

Իրավական մշակույթի բոլոր տարրերը նոր դարաշրջանի պետաիրավական համակարգերում ավելի ու ավելի սերտաճեցին քաղաքականության հետ: Այդ օրինաչափության գործողության հետևանքով հայ իրավական մշակույթն արդեն չունեի դրսևորումներ ոչ իրավաստեղծագործության (օրենսդրության), ոչ իրավական գործունեության ոլորտներում: Հայաստանում գործում էր ոչ

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Եր., 1974, էջ 478, 481, հ. VI, Եր., 1981, էջ 631, 649, 651-652:

² Տե՛ս **Վահե Երկանյան**, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905 թթ.), Եր., 1976, էջ 280:

թե հայկական, այլ կայսերական իրավունքը:

Այս շրջանի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ հայոց ազգային ինքնագիտակցության զարգացման պայմաններում պետաիրավական հոգևոր մշակույթը ևս չդարձավ հայ հասարակական-քաղաքական միտքը հուզող խնդիրներից: XIX դարի կեսերի հայկական կրթական կազմակերպությունները և մտավորականությունն ավելի շատ կենտրոնացել էին հայագիտական, կրթալուսավորչական, բնագիտական ուղղությունների վրա, քան թե պետաիրավական ուսմունքների: Պետաիրավական մտքի (իրավագիտության) զարգացման համար պայմաններն անբարենպաստ էին և՛ երկրի ներսում, և՛ երկրից դուրս: Քաղաքական անկախության չգոյության պայմաններում պետաիրավական հիմնահարցերը հայ ժողովրդին հուզող հիմնախնդիր չէին, իսկ Հայաստանից դուրս, ապրելով այլ պետությունների քաղաքական ու սոցիալ-իրավական միջավայրում, հայ մտավորականները չէին կենտրոնացել հոգևոր մշակույթի այս ուղղության վրա:

Այսպիսով, XIX դարի երկրորդ կեսին Արևելյան Հայաստանը կայսրության սովորական վարչատարածքային մասն էր, որում գործում էր ռուսական օրենսդրությունը: Կայսերական իրավական համակարգի միասնականացումը հանգեցրեց մասնատանի հայկական գաղթավայրերի դատական և իրավական ինքնավարության կորստին: Իրավական կենտրոնացումը շատ դեպքերում գաղութային քաղաքականության դրսևորում էր: Իրավական մշակույթի բոլոր տարրերը ավելի ու ավելի սերտաճեցին քաղաքականության հետ: Դրա հետևանքով հայ իրավական մշակույթն արդեն չունեւ դրսևորումներ ոչ իրավաստեղծագործության, ոչ իրավական գործունեության ոլորտներում: Պետականություն չունեցող հայ ժողովրդին հուզող հիմնախնդիր չէին քաղաքական-իրավական հիմնահարցերը, ինչի արդյունքում հայ մտավորականները չէին կենտրոնացել հոգևոր մշակույթի այս ուղղու-

յան վրա: Միայն XIX դարի երկրորդ կեսին իրավական համակարգերում արդեն կատարված փոփոխությունները ազատ պայմաններ ստեղծեցին իրավաբանական կրթություն ստանալու համար, ինչը նպաստեց հայ իրավագետների առաջ գալուն: Նրանց մի մասը Հայաստանի առաջին և երկրորդ հանրապետություններում զբաղեցնում էին կարևոր պետական պաշտոններ կամ իրենց համեստ ներդրումն արեցին հայ իրավական մտքի զարգացման գործին:

§ 8. Հայ իրավագետների առաջ գալը և իրավագիտության ձևավորումը

XIX դարի առաջին կեսում բուն Հայաստանում չկային արդի հասկացողությամբ իրավագետներ: Արտասահմանյան երկրներում իրավաբանական կրթություն ստացած, ազգությամբ հայ իրավագետները առաջ եկան հայկական այն գաղթավայրերում, որոնցում գործում էին մրցակցության սկզբունքի վրա կառուցված քիչ թե շատ ժողովրդավարական արդարադատության համակարգեր: Այդպիսին էին, օրինակ, Հնդկաստանի հայկական գաղթավայրերը, որոնցում գործում էր անգլիական դատաիրավական համակարգը: Այդ համակարգի զարգացած ինստիտուտներից էր փաստաբանությունը: Արդյունքում արդեն XIX դարի առաջին կեսին այստեղ կային ազգությամբ հայ բազմաթիվ իրավաբաններ:¹ Այս ժամանակ ազգությամբ հայ իրավաբաններ հանդես են գալիս նաև Եգիպտոսում:²

¹ Այդ իրավաբանները ծառայում էին դատաբաններում, քննչական մարմիններում: XIX դարի երկրորդ կեսին հայ իրավաբանների քանակը քսանից ավելի էր: Նրանցից ռմանք ունեին բակալավրի ու մագիստրոսի աստիճան: Նրանց մեջ աչքի ընկնող դեմք էր Գրիքոր Չարլզ Պոլը, ով փաստաբանել է Մ. Նալբանդյանի՝ Մասեհ Բաբաջանյանի կտակի առթիվ հարուցած գործը և շահել այն (տես **Ռ. Գ. Արթուրյան**, Հնդկաստանի հայ գաղթավայրերը, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Եր., 1974, էջ 521-527):

² Նրանցից ռմանք (Պ. Յուսուֆյանը, Նուբարը) Եգիպտոսում հասել են մինչև վարչապետի ու նախարարի պաշտոնի:

Հայ բնակչության շրջանում իրավագետի մասնագիտության բացակայության պատճառով բացակայում էր նաև հայ իրավական միտքը՝ և՛ Արևելյան, և՛ Արևմտյան Հայաստանում: Ռուսաստանի դատաիրավական համակարգը ժողովրդավարական հիմքերի վրա վերակառուցելուց հետո միայն (1863 թ.) այլազգիների համար ազատ պայմաններ են ստեղծվում իրավաբանական կրթություն ստանալու համար, ինչի շնորհիվ հայ երիտասարդության շրջանում նկատվում է նաև ձգտում ստանալ նման կրթություն: Արդեն XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ռուսական համալսարանների իրավաբանական ֆակուլտետներում սովորում էին հայ ուսանողներ, օրինակ՝ Գ. Չուբարը, Ա. Մյասնիկյանը, Ս. Մյասնիկյանը, Ա. Գյուլխանդանյանը, Գ. Վարշամյանը, Ս. Հարությունյանը, Գ. Եվանգուլովը, Ս. Լուկաշինը, Խ. Սամվելյանը և այլք: Նրանց մի մասը, որ կայսրության օրոք աշխատում էր իրավական գործունեության զանազան ոլորտներում, Առաջին համրապետության տարիներին և հետագայում զբաղեցնում էր կարևոր պետական պաշտոններ: Հատկապես հիշարժան է Խ. Սամվելյանի գործունեությունը, որը դեռ մախառեղափոխական շրջանում սկսեց հայ իրավունքի պատմության գիտական հետազոտությունները: Առաջին համրապետության օրոք նա հաշտարար դատավոր էր: Հետագայում, շարունակելով իր իրավագիտական հետազոտությունները, դրանք ամփոփեց հայ իրավունքի պատմական զարգացմանը նվիրված աշխատության մեջ:¹

Արևելահայ իրավական մշակույթում էական ներդրում ունի նաև Գ. Չուբարը, որին համարում են ՀԽՍՀ 1922 թ. Սահմանադրության մախագծի հեղինակը: Գ. Չուբարի իրավագիտական ժառանգությունից մեզ հասել է միայն «Դաշնակցության տաճկական օրինենտացիան և Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» աշխատությունը: Գիտական մյուս աշխատանքները ոչնչացվել են 1937 թ. ձերբակալումից հետո:

¹ Տե՛ս Սամվելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Եր., 1939:

Թուրքահայաստանում ևս մինչ XIX դարի երկրորդ կեսը չկային հայ իրավաբաններ, որովհետև կիսաավատական մահմեդական իրավական համակարգում իրավագիտությունը մահմեդականների մենաշնորհն էր: «Մուսուլմանական իրավունքում կրոնը պետության հիմքն է: Ըստ այդ հայեցակետի՝ քաղաքացիությունն անպայման պետք է համընկնի կրոնի հետ: Միայն մուսուլմանական կրոնին պատկանողներն են, որ մուսուլմանական քաղաքացիություն ունեն: Միայն նրանց է վերապահվում պաշտոնավարելու քաղաքական իրավունքը՝ ինչպես ասենք. արդարադատության, ադմինիստրացիայի և ռազմական բնագավառի հետ կապված պետական պաշտոններում»:¹

Սակայն XIX դարի երկրորդ կեսից Թուրքիայի իրավական համակարգի եվրոպականացման բարեփոխումները նպաստեցին հայ իրավաբանների առաջ գալուն: Նրանցից ակննավորը Գրիգոր Չոհրապե էր, ով զբաղվում էր ոչ միայն գործնական իրավաբանությամբ, այլև կատարում էր իրավագիտական հետազոտություններ, դասավանդում էր: Գ. Չոհրապեի գրչին են պատկանում «Օսմանյան իրավունքում քաղաքացիության տարբերության պատճառով ժառանգություն ստանալու արգելքի մասին», «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լույսի տակ» (առաջին անգամ հրատարակվել է 1913 թ. Փարիզում) ֆրանսերեն աշխատությունները, ինչպես նաև «Քրեական իրավունք» թուրքալեզու հետազոտությունը:

Պոլսահայ իրավագետներ էին նաև Կ. Մասունին, Ս. Տիգրանյանը, ովքեր Առաջին համընդհանուր պետական ակադեմիայի գործիչներից էին: Վերջինս հայտնի է իր «Հայ իրավունքի պատմության ներածություն (Եր., 1924)» աշխատությամբ:

¹ Տե՛ս Գրիգոր Չոհրապե, «Օսմանյան իրավունքում քաղաքացիության տարբերության պատճառով ժառանգություն ստանալու արգելքի մասին» (Ավագյան Ռ.Հ., Գրիգոր Չոհրապեի և Գրիգոր Չուբարյանի իրավական միաբնակ, Երևան, «Մանգ», 2003, էջ 102):

**ԲԱԺԻՆ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ
ԴՐԱ ԱՌԱՆՁԻՆ ՏԱՐԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ**

**ԳԼՈՒԽ 6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ**

**§ 1. Հայաստանի առաջին հանրապետության
կազմավորումը և իրավական համակարգի նորմատիվային
հիմքերի ստեղծումը**

Հայ ժողովրդի պատմաքաղաքական ճակատագրի հետևանքով ազգային անկախ իրավական քաղաքականության իրականացումը և նորագույն շրջանում հայաստանյան լիարժեք իրավական համակարգի կառուցումը իրական հիմնահարց դարձան միայն XX դարի սկզբին: 1918 թ. մայիսի 28-ին հայտարարվեց Հայաստանի անկախությունը և Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հռչակեց Հայաստանի բարձրագույն մարմին: Այնուհետև Ազգային խորհուրդը և Թիֆլիսում ձևավորված կառավարությունը տեղափոխվեցին Երևան, և սկսվեց պետաիրավական համակարգի շինարարությունը: Օրենսդիր մարմինների իրավասության բնույթը, կառավարության ձևավորման կարգը, կառավարության կազմակերպման, կառավարության ու խորհրդարանի հարաբերությունների բնույթը հաստատում են, որ Առաջին հանրապետության կառավարման ձևը խորհրդարանական հանրապետությունն էր՝ իշխանությունների բաժանման և պատասխանատու կառավարության սկզբունքներով¹:

¹ Առաջին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների կազմակերպման և գործունեության պատմաիրավական մանրամասները տես **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Հայաստանի առաջին հանրապետության գործադիր իշխանության համակարգը (1918-1920 թթ.): Եր., ԵՊՀ հրատ., - ԵՊՀ, 2012 թ., **Վաղարշյան Ա. Գ.**, Հայաստանի առաջին հանրապետության օրենսդիր իշխանության համակարգը (1918-1920 թթ.): Եր., ԵՊՀ հրատ., - ԵՊՀ, 2012 թ.:

Պետականության վերածնունդով՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության ձևավորմամբ օրակարգի խնդիր դարձավ մաս հանրապետության իրավական համակարգի կառուցումը: Առաջին հանրապետության հռչակումը նշանավորեց նոր շրջան Հայաստանի իրավունքի զարգացման մեջ: Առաջին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների կազմավորումից հետո նրանց առջև դրված գլխավոր խնդիրներից մեկն էլ հանրապետության իրավական համակարգի կառուցումն էր, հասարակական հիմնական ոլորտների հարաբերությունները կարգավորող համապատասխան օրենքների մշակումն ու ընդունումը: Առաջին հանրապետության իրավական համակարգում ձևավորվելիք նորմատիվային բաղադրատարրը՝ որպես համակարգակազմիչ տարր, շատ կարևոր դեր էր խաղում իրավական կարգավորման խնդիրների, բնականաբար մաս հասարակական հիմնախնդիրների լուծման համար: Հետևաբար, իրավական պատշաճ կարգավորումն Առաջին հանրապետությունում ձեռք էր բերում պատմական նշանակություն՝ իր առջև կանգնած խնդիրների լուծմամբ նպաստել նորահռչակ պետականության կայացմանը:

Մակայն իրավական համակարգի կերտումը Հայաստանում ձեռք բերեց յուրօրինակ գծեր՝ պայմանավորված որոշակի պատմաքաղաքական գործոններով: Դրանցից հիմնականը, որ ազդեց իրավական համակարգի ձևավորման վրա, հանրապետության կազմավորման առանձնահատկությունն էր: Հանրապետությունը հիմնադրվել էր ներքին և արտաքին ծանր իրադրության մեջ: Այստեղ չկար մախորդող պետական կառուցակարգ և իրավական համակարգ: Այս հանգամանքը կանխորոշում էր կառավարության գլխավոր խնդիրը. «կասեցնել քայքայման գործընթացը, հանել երկիրն անիշխանության վիճակից ու պայմաններ ստեղծել պետական շինարարության համար՝ Անձև քառսի և ավերակների կույտից նա պետք է ստեղծի կենսունակ և աշխատող մի մարմին»¹: «Անձև քառսում» գոյատևող հայ ժողովրդի համար

¹ Տե՛ս «Ձանգ», քերթ, 1918 թ., օգոստոս, թիվ 43:

կարևորվում էր արագացված քայլերով ստեղծել պետական կառավարման և իրավական համակարգերը: Նորաստեղծ օրենսդիր և բարձրագույն գործադիր մարմինների առջև կանգնած էր խնդիր՝ դնել իրավական համակարգի նորմատիվային և կազմակերպական բաղադրատարրերի հիմքերը: Այսպիսով, իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի ստեղծման վրա էական ազդեցություն թողեց հանրապետության ներքին և արտաքին բարդ իրավիճակը, ինչը պահանջում էր արագացված լուծումներ:

Որպես կանոն, նորահռչակ պետություններում պետական բարձրագույն մարմինները հայտարարում են պետաիրավական համակարգի ծրագիր համարվող հռչակագրեր, մանիֆեստներ և այլն: Այդպես են ստեղծվել նոր շրջանի գրեթե բոլոր ազատական պետությունները... Սակայն Հայաստանի առաջին հանրապետության պետականակերտությունը չսկզբնավորվեց նման ծրագրային ակտով, որ կարող էր լինել խորհրդարանի հայտարարություն կամ կառավարության դեկլարացիա (հայտարարագիր): Պատճառը Հայաստանում ստեղծված բավականին բարդ և խճճված իրադրությունն էր՝ իր սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական, արտաքին քաղաքական բարդ հիմնախնդիրներով ու դժվարություններով: Այսպիսով, Առաջին հանրապետության օրենսդիր մարմինները որդեգրեցին սպասողական, հետաձգողական քաղաքականություն, պայմանավորված հանրապետության պատմաքաղաքական բավականին խճճված ու դժվարին կացությամբ՝ արտաքին քաղաքական կարգավիճակի անորոշություն¹, սահմանային և տարածքային վեճերի առկայություն, ներքին քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական բարդ իրավիճակ, պատերազմական իրադրություն և ներքին խռովություններ: Այս գործոնների ազդեցությամբ քաղաքական մեծամասնությունը հետաձգեց պետաիրավական շինարարության մի շարք սկզբունքային հարցերի որոշումը, թեկուզև հռչակագրի ձևով:

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը Փարիզի հաշտության վեհաժողովի կողմից դե ֆակտո ճանաչում ստացավ միայն 1920 թ. հունվարի 19-ին (սեւս **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., Հայաստան, 1993, էջ 379):

Հայաստանի Խորհրդի՝ որպես խորհրդարանի, ձևավորումից հետո առաջին կառավարությունը (վարչապետ՝ Հ. Քաջազնունի, 1918 թ. հուլիս-օգոստոսից մինչև 1918 թ. նոյեմբերի 4) 1918 թ. օգոստոսի 3-ին նրան ներկայացրեց իր կառավարության հայտարարագիրը: Պայմանավորված հանրապետության պետական կառավարման ձևով՝ «կառավարությունն առաջատար դեր էր խաղում պետության արտաքին և ներքին քաղաքականության մշակման, ձևավորման և կենսագործման գործում՝ կառավարության, որպես գործադիր իշխանության մարմնավորողի, հիմնական գործառնությամբ ընդհանուր քաղաքականության առաջարկությունն էր, դրա ձևակերպումը, ինվեստիտուրան խորհրդարանում և, անշուշտ, կենսագործումը կյանքում: Այդ գործառնության իրականացման իրավաբանական ձևը նոր ձևավորվող կառավարության հայտարարագիրն էր (դեկլարացիա, հայտագիր, հռչակագիր) էր, որը՝ որպես կառավարության գործողությունների քաղաքական ծրագիր, հաստատվում էր խորհրդարանում»:

Կառավարության հայտարարագիրը հաստատվեց խորհրդարանում 1918 թ. օգոստոսի 6-ին¹: Այդ հայտարարագիրը կարելի է որակել որպես պետության կառուցակարգի հիմնադրման և «նրա գոյությունն ապահովող ամենամանհրաժեշտ գրավականների ծրագիր»²: Իր կառավարության խնդիրը վարչապետը ձևակերպել էր այսպես. «Բացառիկ ծանր պայմանների մեջ է գործի անցել իմ կազմած կառավարությունը: Նա կոչված է իրականաց-

¹ Կառավարության հայտարարագիրն անցնում էր ինվեստիտուրայի գործընթաց, սակայն, ըստ էության, այն ավելի շատ քաղաքական փաստաթուղթ էր, քան իրավական: Այն կարող էր առաջ բերել քաղաքական երկակի հետևանքներ: Նախ հայտարարագիրը պետք է անցներ հաստատման գործընթաց՝ վստահության քվե ստանալու համար: Այնուհետև հայտարարագրի ծրագրերը կյանքի չկոչելու համար կարող էր առաջանալ կառավարության քաղաքական պատասխանատվության հարցը, եթե հանկարծ կառավարությանն այդ կապակցությամբ անվստահության քվե հայտնվեր (տես **Վաղարշյան Ա.Գ.**, Հայաստանի առաջին հանրապետության գործադիր իշխանության համակարգը... էջ 109-110):

² «Հ. Քաջազնունու առաջին կառավարության դեկլարացիան» (տես «Ձանգ», քերթ, Եր., 1918, օգոստոսի 7, թիվ 43(59):

նելու գործադիր իշխանություն մի պետության մեջ, որ դեռ նոր է ծնունդ առել և տակավին գորու չի եղել իր կազմակերպման առաջին շրջանից: Կառավարությունը չունի ոչ մի հեմարան անցյալում, նա չի հաջորդում նախկին կառավարությանը՝ շարունակելու արդեն ընթացքի դրված պետական աշխատանքը: Նա նույնիսկ չի ժառանգում կենտրոնական իշխանության կարիքներին հարմարեցված պատրաստի ապարատներ: Նա հարկադրված է սկսելու ամեն բան սկզբից. անձն քառսի և ավերակների կույտից նա պետք է ստեղծի կենսունակ և աշխատունակ մի մարմին: Մյուս կողմից, կառավարությունը գտնում է երկիրը այնպիսի վիճակի մեջ, որի բնորոշման համար մի բառ կա միայն՝ կատաստրոֆիկ: Այս բացառիկ դրությունը նախորոշում է արդեն կառավարության բնույթը: Նա չի կարող ձգտել բազմակողմանի ու լրիվ գործունեության, չի կարող ունենալ լայն ծրագիր և սահմանափակվելու է ամենաանհրաժեշտ ու միանգամայն անհետաձգելի խնդիրներով¹:

Այս գլխավոր խնդրից ելնելով՝ Քաջագնունու կառավարությունն իր հայտարարագրում ծրագրավորում էր իշխանության խնդիրները ներքին գործերի, ֆինանսների, արդարադատության, զինվորական ոլորտներում և արտաքին հարաբերություններում²: Կառավարության հայտարարագրում բացակայում էին սովորական պայմաններում բնական համարվող ծրագրերը իրավական համակարգի ոլորտում: Այդ հանգամանքը դարձավ հայտարարագրի խորհրդարանական քննարկումների քննադատության թիրախը՝ մնացած կուսակցությունների կողմից³: Կառավարությունը ընդունում էր դեկլարացիայի թերությունները և ոչ երկարատև ծրագրային բնույթը, բայց դա բացատրում էր պահի հրամայա-

¹ Տե՛ս «Հ. Քաջագնունու առաջին կառավարության դեկլարացիան» (տե՛ս «Չանգ», թերթ, Եր., 1918, օգոստոսի 7, թիվ 43(59), ինչպես նաև Մ. Վրացյան, նշված աշխ., էջ 195-196:

² Այդ խնդիրների մասին տե՛ս Մ. Վրացյան, նշված աշխ., էջ 197:

³ Տե՛ս «Ժողովուրդ», թերթ, 1918 թ., օգոստոս, թիվ 1, Մ. Վրացյան, նշված աշխ., էջ 197:

կանով և գլխավոր խնդիրներով, իրատեսական լինելու մոտեցմամբ: Միայն խորհրդարանական ելույթի ժամանակ վարչապետը բանավոր հայտարարեց, որ կառավարությունը ղեկավարվելու է նախկին օրենքներով: Այսպիսով, հանրապետությունում 1918 թ. մայիսից մինչև նոյեմբեր իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերը անորոշ էին:

Հանրապետության իրավական համակարգի ձևավորման հիմնարար քայլն օրենսդիրն իրականացրել էր 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին՝ ընդունելով՝ «Նախկին Ռուսական Կայսրության օրենքները ՀՀ տարածքի վրա գործադրման մասին» օրենքը: Այդ օրենքով պաշտոնապես պարզություն մտցվեց հանրապետության իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի ձևավորման հարցում: Համաձայն այդ օրենքի՝ ՀՀ տարածքում ժամանակավորապես գործադրվելու էին նախկին Ռուսական կայսրության օրենքները՝ Ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, Մեյմի, Հայաստանի խորհրդի փոփոխություններով ու լրացումներով:¹ Այդ քայլը, որը հետագայում խորհրդահայ իրավագիտությունը որակում էր հետադիմական, ստիպողական և ժամանակավոր միջոցառում էր, որովհետև իրավական համակարգը միանգամից ստեղծել հնարավոր չէր:

Դեկտեմբերի 6-ի օրենքի ընդունումը առաջ բերեց քաղաքական դիրքորոշումների լուրջ բախում: Ակնհայտ էր, որ պետության և հասարակության կենսագործունեության հիմքն օրենսդրությունն էր, և այն չէր կարող ստեղծվել կախարդական փայտիկի մեկ շարժումով: Պետական շինարարության տրամաբանությունը հուշում էր, որ կառավարությունը հենց սկզբից պաշտոնապես պետք է ճանաչեր հին օրենսդրական համակարգի գործողությունը՝ փորձելով աստիճանաբար այն վերափոխել և հարմարեցնել հանրապետության պայմաններին: Մակայն այդ հարցն ուներ լուրջ ընդդիմադիրներ՝ ի դեմս խորհրդարանի կուսակցությունների, որոնք իրենց քաղաքական դիրքորոշումներով էականո-

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1918 թ., էջ 28:

րեն տարբեր էին: Աջ ազատականները դեմ էին դրան, հատկապես այն պատճառով, որ կայսերական օրենսդրությունը նվազ չափով ժամանակավոր կառավարության և բավականին մեծ թափով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու Մեյմի ընդունած օրենքներով ձախ բնույթի փոփոխություններ էր կրել: Անդրկովկասյան իշխանությունները որդեգրել էին «սոցիալական բարեփոխումների ուղին և ամենից առաջ բանվորական ու հողային օրենսդրության ոլորտում»¹: Հետաքրքիր է, որ բոլոր սոցիալիստական կուսակցությունները կողմ էին քվեարկել այդ օրենքին, իսկ ՀԺԿ-ն դա համարում էր սահմանադրական խախտում. «Մենք այն համոզմունքին ենք, որ մեր պետական կազմը, ինչպես նաև բարդ սոցիալական հարցերը պետք է վճռի հայ ժողովրդի իսկական ներկայացուցչությունը՝ հայկական հիմնադիր ժողովը: Ուստի լուծել քաղաքական և սոցիալական բարդ հարցեր Հայաստանի խորհրդի ներկա կազմը բարոյական իրավունք չունեն և դա կնշանակի կապել իր կամքը հայ ժողովրդի վզին: Մինչդեռ դեկտեմբերի 6-ին մեր պառլամենտը մի քանի բուպեում և լոկ քվերակությամբ վճռեց քաղաքական խոշոր, ինչպես և հողային ու բանվորական հարցեր: Հայաստանի խորհուրդն այդ օրն ավելի քան երբեք ընտրել էր «հեղափոխական» օրենսդրության ուղին՝ բռնագրավելով այդպիսով ապագա հիմնադիր ժողովի իրավունքները»²: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ կայսերական օրենսդրությունը փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կրած փոփոխությունների շնորհիվ կրել էր էական առաջադիմական փոփոխություններ:

* * *

Այսպիսով, 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքով Առաջին հանրապետությունում իրավաբանորեն գործի դրվեց ռուսական նյութական ու վարույթային օրենսդրությունը՝ ժամանակավոր կա-

¹ Տե՛ս «Ջանգ», թերթ, 1918 թ., դեկտեմբեր, թիվ 81, էջ 2:

² Տե՛ս «Օրենսդրական եղանակը մեր պառլամենտում» հոդվածը «Ժողովուրդ» թերթում, 1918 թ., դեկտեմբեր, թիվ 44:

ռավարության, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Մեյմի փոփոխություններով ու լրացումներով: Այս օրենքով հաստատվեցին հանրապետության իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերը, իսկ օրենքի ընդունումից հետո օրենսդիր մարմինների խնդիրը իրավական համակարգում դարձավ գործադրված օրենսդրության կատարելագործումը և հատկապես դրա կենսագործման ընդհանուր պայմաններին դրական միտվածություն հաղորդելը:

§ 2. Իրավունքի աղբյուրները և Մահմանադրության հիմնահարցը Առաջին հանրապետության իրավական համակարգում

Հայաստանի առաջին հանրապետության իրավական համակարգի նախադրյալների և դրա հիմքերի կառուցման պատմությունը հաստատում է, որ հանրապետությունը վերցրել էր ժամանագերմանական տեսակի իրավական համակարգի շինարարության ուղղություն և բարեհաջող ներքին ու արտաքին քաղաքական կացության դեպքում Հայաստանը կունենար կայացած ու առաջադիմական, աշխարհիկ իրավական համակարգ: Այդ համակարգում իրավունքի առաջնային և հիմնական աղբյուրը նորմատիվ իրավական ակտերն էին՝ օրենքները, ենթաօրենսդրական նորմատիվ ակտերը:

1918 թ. օգոստոսի 3-ին հանրապետության կառավարությունը Հայաստանի խորհրդի հաստատմանը ներկայացրեց իր դեկլարացիան, որի դրույթների մեծագույն մասը վերաբերում էին առօրյա հիմնախնդիրներին՝ ներքին գործերի, ֆինանսների, արդարատության, պաշտպանության, արտաքին գործերի ոլորտներում: Հեռանկարային ծրագրեր այն չունեին: Այսինքն՝ այն սահմանադիր բնույթի ակտ չէր, բացի նրանից, որ նախատեսում էր

Հայաստանի Սահմանադիր ժողովի գումարումը¹, որն էլ պետք է մշակեր ու ընդուներ Հայաստանի Սահմանադրությունը:

Սահմանադրության հարցում և հանրապետության քաղաքական ղեկավարության, և օրենսդիր մարմնի, և ընդդիմադիր քաղաքական որոշ ուժերի դիրքորոշումը եղել է հետևյալը. «ՀՀ Սահմանադրությունը կընդունվի ապագայում խաղաղություն հաստատվելուց և ՀՀ տարածքային սահմանների հարցի վերջնական լուծումից հետո՝ Սահմանադիր ժողովի կողմից»:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը այդպես էլ չհասցրեց ունենալ Սահմանադրություն: Սակայն ՀՀ արդարադատության նախարարությունում 1920 թ. սկզբներին, նախարար Ա. Զիլինգարյանի պաշտոնավարության օրոք, հավանաբար հանրապետության քաղաքական ղեկավարության համաձայնությամբ, աշխատանքներ են տարվել մասն ՀՀ Սահմանադրության նախագծի մշակման ուղղությամբ: Ո՞րն էր դիրքորոշումը փոխելու պատճառը: Նախ՝ հանրապետություն ժամանող տարբեր միջազգային կազմակերպությունների, դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչների, ինչպես մասն արտասահմանում տարբեր երկրների հետ տարվող բանակցությունների ընթացքում ՀՀ պետական կառավարման ձևի մասին խոսք բացվելիս հայկական կողմը բավարարվում էր միայն «զանազան գրական շարադրանքներով», այսինքն՝ ՀՀ պետական կառավարման ձևն ու մարմինները նկարագրող տարբեր տեսակի տեղեկագրեր կազմելով և դրանք ՀՀ արտասահմանյան դիվանագիտական ներկայացուցչություններին ուղարկելով՝ փոխանակ մատնանշելու որոշակի հիմնական, սահմանադրական օրենքներ: Մյուս կողմից՝ Փարիզի հայկական պատվիրակությունը շտապեցնում էր հանրապետության ղեկավարությանը, պատճառաբանելով «թե Ազգերի դաշնակցությունը (լիգան), որին դիմում է եղած դաշնակիցների կողմից վերցնելու իր վրա մեր պետության մանդատը, կամենում է իմանալ ի միջիայլոց, թե ինչ պետական կազմակերպության ենք մենք ինքներս ձգտում», նույնիսկ այդ «մանդատից հրաժարվելու դեպ-

¹ Տե՛ս նույն տեղը:

քում իսկ՝ դաշնակիցները մեզ կարող են պարտադրել ամենակարճ ժամկետում ունենալ և ներկայացնել իրենց այս հիմնական օրենքը, որի վրա պիտի կառուցվի ապագա Հայաստանի պետական շենքը»¹:

Այս հանգամանքներից դրդված, հավանաբար, հանրապետության քաղաքական ղեկավարության հանձնարարությամբ Ս. Չիլինգարյանը 1920 թ. ապրիլի 14-ի նամակով Ս. Տիգրանյանին և Հ. Մանանդյանին (որոնք այդ ժամանակ աշխատում էին Ալեքսանդրապոլում՝ որպես համալսարանի դասախոսներ) առաջարկում է կազմել ՀՀ Սահմանադրության նախագիծը մեկ ամսվա ընթացքում²: Վերջիններս պատասխան նամակում հարցում էին անում, թե «ինչպիսի Սահմանադրության մասին է խոսքը»: Եթե «պետական կազմակերպման ձևն ու մարմիններն որոշող մի մնայուն հիմնական օրենք նախագծելու խնդիր է դրվում այժմ, որով ՀՀ-ն ապրելու է հետագայում»³, ապա այդպիսի ակտի մշակումը նրանք համարում էին դեռ վաղ՝ ՀՀ պետական կյանքի արտաքին անորոշության պատճառով: Ըստ էության, նրանք կողմնակից էին «ավելի համեստ-համառոտ մի օրենքի..., որ պետք է ձևավորի և որոշի այն հիմունքը, որով ներկայումս վարվում է և առաջիկայում էլ ղեկավարվելու է մեր հանրապետությունն իր մարմիններով», այսինքն՝ փաստաթուղթ, որն իրավաբանական ձևակերպում կտար ՀՀ պետական կյանքի առկա, փաստացի վիճակին:

Չիլինգարյանի պատասխանը հետևյալն էր. «Ձեզ առաջարկված է... կազմել նախագիծ Սահմանադրության, որ պիտի որոշի Հայաստանի պետական կազմակերպման հիմնական, մշտական ձևն ու մարմինները: Թե՞ ինչպես կընթանա մեր պետական կյանքը մոտ ապագայում, դժվար է հաստատապես ասել այժմ: Ինչ էլ լինի սակայն, պետք է, որ մեր տրամադրության տակ այժմ իսկ ունենանք մշակված մի նախագիծ այն հիմնական օրենքի, որի վրա մենք կամենում ենք կառուցել ՀՀ՝ մշտապես:

¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 150, ք. 12:

² ՀՀ ԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 150, ք. 13:

³ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 150, ք. 13:

Խնդիրն ուրեմն մշտական սահմանադրության և ոչ թե ժամանակավոր սահմանադրություն մշակելու մեջն է»¹:

Այստեղ զարմանալի են թվում «պետական կազմակերպման հիմնական, մշտական ձևն ու մարմինները որոշող», «մշտական սահմանադրություն» արտահայտությունները: Ամենայն հավանականությամբ կառավարող կուսակցության քաղաքական ղեկավարները փոխել էին իրենց նախնական դիրքորոշումը և ցանկանում էին օր առաջ հաստատել իրենց ձեռնադր և իրենց իշխանությունն ամրապնդող հիմնական օրենք՝ 1919 թ. խորհրդարանական ընտրությունների օրինակով, քանի դեռ իշխանության լծակները գտնվում էին իրենց ձեռքում:

Սահմանադրության ընդունումը մի երկրում, որտեղ դաժան իրականությունը, հասարակական հարաբերությունների անկայուն, ճգնաժամային կացությունը լրիվ անպետք էին դարձնում հասարակական հարաբերությունների որևէ ոլորտ կարգավորող նոր ընդունված օրենքը՝ մեկ կամ երկու ամսվա ընթացքում, երկրում, որում կային ոլորտներ, որոնց օրենսդրական կարգավորմանը իշխանությունները երկու և կես տարվա ընթացքում անդրադարձել են մի քանի անգամ, և չեն կարողացել տալ լավագույն լուծում, երկրում, որում օրենքների ծանրակշիռ մասը վերնագրված էր՝ «ժամանակավոր», այլ կերպ մեկնաբանել անհնարին է, ինչքան էլ արտաքին ուժերի պարտադրանքով արդարացվեն այդ փորձերը:

Մայիսյան իրադարձությունները և հանրապետության քաղաքական կյանքի հետագա դեպքերը ընդհատեցին այս ուղղությամբ աշխատանքները²:

¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 150, ք. 12:

² ՀՀ Սահմանադրության մշակման խնդիրներով զբաղվել է նաև «Հայաստանի իրավաբանական ընկերություն» հասարակական կազմակերպությունը, որի հիմնադիր ժողովը սեղի է ունեցել 1919 թ. ապրիլի 26-ին: Նույն օվի մայիսի 7-ին Շրջանային դատարանը հաստատել և ցուցակագրել է Հայաստանի իրավաբանական ընկերության կանոնադրությունը: Այնուհետև, ընկերությունն անցնելով գործի՝ հիմնել էր դատավարության և դատարանակազմության, նյութական իրավունքի, հայկական իրավունքի, մուսուլմանական իրավունքի, Հայաստանի Սահմանադրության հարցերը ուսումնասիրելու և մշակելու հանձնաժողովներ:

Այսպիսով՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության իրավական համակարգը, որը գոյատևեց ընդամենը երկու և կես տարի չհասցրեց ունենալ իր սահմանադրությունը: Մակայն հանրապետությունում ընդունվել և գործել են նորմատիվ իրավական ակտեր, որոնք կրում էին հիմնադիր, սահմանադիր բնույթ, որովհետև դրանք ունեին սահմանադրական-իրավական բովանդակություն, այսինքն՝ կարգավորում էին պետության և անհատի փոխհարաբերությունները, պետական իշխանության կառույցների ստեղծման և գործունեության հարաբերությունները: Այդպիսի բնույթ ունեցող ակտերից առաջինը 1918թ. մայիսի 30-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդի հրապարակած Հայաստանի անկախության հայտարարությունն էր: Այդ հայտարարությունն հիմնադիր սահմանադրական իրավական ակտ էր, որում ստված էր. «Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գաղափարների գերագույն և միակ իշխանություն... Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գաղափարների քաղաքական և վարչական դեկլարելու համար»¹: Դրանով Ազգային խորհուրդը լուծում էր երկու խնդիր, առաջին՝ հայտարարում էր իր գերագույն մենաշնորհային իշխանությունը, երկրորդ՝ այդ իշխանությունը տարածում էր Այսրկովկասի հայկական գաղափարների վրա: Վերջինս շատ կարևոր քաղաքական-իրավական նշանակություն ունեցող հանգամանք էր:

Հիմնադիր իրավական նշանակություն ունեին նաև հանրապետության կառավարության հայտարարագրերը (հռչակագրեր) և տարբեր ժամանակներում ընդունված օրենքները, օրինակ՝ Հայաստանի խորհրդի հրահանգը (1918 թ. օգոստոս), որը ժամանակակից նորմատիվ կարգավորման համակարգում համապատասխանում է խորհրդարանի կանոնակարգին (ռեգլամենտ): Հայաստանի խորհրդարանի ընտրությունների մասին օրենքը (1919 թ. ապրիլ), Հպատակության (քաղաքացիություն) մասին օրենքը

¹ Տե՛ս Վրացյան Մ., Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 131-132:

(1920 թ. մայիս): Բացի սրանից ՀՀ-ում գործել են բազմաթիվ այլ օրենքներ, ընդունված օրենսդիր մարմինների և օրենսդիր լիազորություններով օժտված կառավարության կողմից, որոնք կարգավորում էին կառավարության և պառլամենտի, պետական իշխանության համակարգի կազմակերպման ու գործունեության հարաբերությունները:

Առաջին հանրապետության իրավական համակարգի մյուս առանձնահատկությունը այն է, որ սահմանադրական հարաբերությունների մի մասը կարգավորվում էին քաղաքական ուժերի բանակցությունների միջոցով կնքված համաձայնագրերի ու պայմանավորվածությունների հիման վրա, ինչպես, օրինակ՝ Հայաստանի խորհրդի կազմավորման կարգը և այլ հարաբերություններ: Երբեմն էլ որոշակի իրավական ինստիտուտներ, առանց նորմատիվ-իրավական ամրագրման, ուղղակիորեն ռեցեպցիայի էին ենթարկվում և կիրառվում էին իբրև իրավական սովորույթներ: Օրինակ՝ կառավարությանն անվտանգություն հայտնելու և դրա հետևանքով կառավարության հրաժարականի ինստիտուտը, չունենալով իրավական-օրենսդրական ամրագրում, կիրառվում էր գործնականում: Առանձին կուսակցությունների քաղաքական պայմանավորվածությունների միջոցով սահմանադրական հարաբերությունների կարգավորման օրինակ էր Հայ հեղափոխական դաշնակցության (այսուհետև՝ ՀԾԴ) և Հայ ժողովրդական կուսակցության (այսուհետև՝ ՀԺԿ) կնքած արձանագրությունը կռիվից ին կառավարություն կազմելու կարգի, դրա կառուցվածքի և մախարարական պորտֆելների բաշխման կարգի մասին»¹: Այսպիսի համաձայնագրեր կնքվել և կիրառվել են Առաջին հանրապետության գոյության ողջ ժամանակաշրջանում: Օրինակ՝ 1919 թ. կնքված այդպիսի արձանագրություններով Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաները կառավարությանը օժտում են արտակարգ լիազորություններով՝ շրջանցելով խորհրդարանը:

¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, ք. 1:

«ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1919թ. մարտի 16-ի Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաների մասնավոր խորհրդակցության. նախագահ է ընտրվում պրն. Ա. Սահակյանը: Ձեկուցում է Մինիստրների խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար պրն. Ա. Խառիսյանը:

Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաների խորհրդակցությունը լսելով ՀՀ կառավարության մինիստր-նախագահի պաշտոնակատարի զեկուցումը մեր երկրի սահմաններին սպառնացող վտանգի և մեր գործի անկազմակերպ կացության մասին, ի նկատի ունենալով նաև, որ Հայաստանի խորհրդի նիստերը կանոնավոր չեն գումարվում, մինչդեռ գործը վերակազմելու և գորեղացնելու համար կառավարությունը դրամի անմիջական կարիք ունի, **ռոշեց**. «թույլ տալ Կառավարությանը գորական նախահաշվի հետևյալ պարագրաֆների վրա նույն նախահաշվի մյուս պարագրաֆներից դրամ ծախսել: Դորա են.

1. Ջինվորների սնունդը լավացնել սննդադրամը շատացնելով:

2. Ջորային գործը կանոնավորելու համար անհրաժեշտ ձիերը և ջորիները գնել:

3. Ջորային զանազան մասնագիտական աշխատանքների համար ռոճիկով մասնագետ ծառայողներ պահել»:

Այս առաջարկը անցնում է միաձայն: Ձեկուցման մյուս մասը քննելու համար որոշվում է մասնավոր խորհրդակցություն գումարել մարտի 18-ին:

ստորագրություններ»¹:

«ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1919թ. մարտի 18-ի Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաների մասնավոր խորհրդակցության:

Մինիստրների խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար պրն. Ա. Խառիսյանը խոսք առնելով, հիմնավորում է նախտրդ ժողովին արած զեկուցումը և առաջարկում է թույլ տալ կառավարությանը՝ ա) ընդհանրապես գորային նախահաշվի մի պարագ-

¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, ք. 149:

րաֆից մյուսը ծախսեր անել, բ) երկրի սահմանները ապահովելու համար արտակարգ և համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել և գ) բանալ կառավարությանը 10 միլիոն վարկ այդ նպատակներով ծախսեր անելու:

Ապա պրն. Խատիսյանն առաջարկում է այդպիսի բացառիկ հանգամանքներում Մինիստրների խորհրդին տալ ավելի լայն իրավունքներ՝ համապատասխան միջոցների դիմելու, վստահելով, որ նա այդ իրավունքից կօգտվի բացառիկ հանգամանքներում միայն:

Ժողովը քննության առնելով Կառավարության արած առաջարկությունը ընդունում է ՀՅԴ ֆրակցիայի հետևյալ որոշումը.

«Երկրի պաշտպանության և գործի վերակազմավորման գործը իրականացնելու համար ա) լիազորել կառավարությանը արտակարգ միջոցներ ձեռք առնել, բ) թույլ տալ կառավարությանը օգտվել զինվորական նախահաշվի գումարներից մի պարագրաֆից մյուսն անցնելով և բ) նոր վարկ բանալ՝ 10 միլիոն ռուբլի, կառավարության անունով՝ նույն նպատակների համար»:

ՀՅԴ ֆրակցիայի այս առաջարկությանը միանում է ՀԺԿ ֆրակցիան: Սոց. դեմոկրատական ֆրակցիան պատճառ բերելով, որ Հայաստանի խորհրդի վերջին նիստում դաշնակցական ֆրակցիան հայտարարել է, որ առաջին հերթին նա քննելու է խորհրդի շենքում եղած ինցիդենտը՝ փետրվարի 28-ին պատահած, տեղական ինքնակառավարության և նոր խորհրդի ընտրությունների օրինագիծը, և որովհետև նույն ֆրակցիան այս մասնավոր նիստում այդ առաջակությունը հետ չի վերցնում, բանաձևի քննության կեսին նոցա հեռանում են ժողովից:

Սոց. հեղափոխական ֆրակցիան համաձայնվում է արված բանաձևին այն պայմանով, որ կամ Ավագների խորհուրդը և կամ Խորհրդից ընտրված մի նոր համաժողով հսկե և վարե արտաքին քաղաքականությունը: Որովհետև Սոց. հեղափոխականների այս պայմանը չի ընդունվում, նոքա ևս հեռանում են ժողովից:

ստորագրություններ»¹:

¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, ք. 150:

§ 3. Իրավական համակարգի գործողության հասարակական պայմանները

Իրավական համակարգի արդյունավետ գործողությունը, օրինականության և իրավակարգի ապահովումը տարերային գործընթաց է: Այն պահանջում է համակարգված, նպատակաուղղված, իրավիճակին համապատասխանող ներգործություն հասարակական հարաբերությունների սուբյեկտների վարքագծի և գործունեության վրա: Ցանկացած պետություն և, հատկապես, նորաստեղծ պետությունը պետք է ունենա և ստեղծի անհրաժեշտ նյութական, քաղաքական, սոցիալական, իրավաբանական մախաղրյալներ և երաշխիքներ ամբողջ պետակաիրավական համակարգի արդյունավետ գործունեության համար:

Բացի նորմատիվ իրավակարգավորումներից՝ իրավական համակարգի համար կարևոր նշանակություն ունի հասարակության տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, գաղափարական պայմանների ամբողջությունը: Դրանք նպաստում են իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի ամրապնդմանը, գործողության արդյունավետության բարձրացմանը:

Միայն դրանց համալիր առկայության, միմյանց միջև փոխգործակցության ու փոխլրացման պայմաններում էր հնարավոր օրինականության իրական ապահովում, հաջող պայքար իրավախախտումների դեմ, իրավական համակարգի արդյունավետ գործողության ապահովում: Հանրապետության իրավական համակարգի կառուցման և գործողության մեջ կային լուրջ թերություններ և անհաջողություններ՝ պայմանավորված մի շարք պատճառներով: Դրանց մի մասը ուներ օբյեկտիվ բնույթ ու ընկած էր օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների հասանելիության ոլորտից դուրս, իսկ մյուս մասն էլ պայմանավորված էր պետական մարմինների կողմից իրավական համակարգում իրականացվող քաղաքականության մեջ թույլ տրված վրիպումներով, սխալներով:

«Չորս տարի տևող պատերազմը, մեծ հեղափոխությունը, ռուսական զորքերի անկանոն մահանջը մեր սահմաններից, կայսրության տարրալուծումը, պատերազմական ճակատի վրա կրած մեր պարտությունը, տերիտորիաների կորուստը, Անդրկովկասի բաժանումը անջատ պետությունների՝ այս խորին ցնցումները չէին կարող չթողնել իրենց հետևից ահռելի հետքեր: Տնտեսական կյանքի ու ֆինանսական դրության կատարյալ քայքայում, ապրանքների արդյունաբերության և փոխանակության դադարում, կենսամթերքների ծայր աստիճան պակասություն, ամենաանհրաժեշտ առարկաների պակասություն կամ սոսկալի թանկություն, երեմոծման բացարձակ ընդհատում, երկաթուղային հաղորդակցության դադարում, երթևեկության ուրիշ միջոցների պակասություն, ապա հարյուր հազարներով հաշվվող անտուն և անսնունդ գաղթականություն, անապահով կացություն սահմանների վրա և որպես անխոստափելի հետևանք այս բոլորի - անիշխանություն: Ահա թե ինչպիսի ծանր պայմանների մեջ է կանչվել աշխատանքի իմ կառավարությունը»¹:

Հանրապետության ֆինանսատնտեսական պայմաններն անմալատ էին իրավական համակարգի համար: Պատերազմի և շրջափակման հետևանքով խաթարվել էին տնտեսական կապերը, հանրապետության ֆինանսական համակարգն ապրում էր խոր ճգնաժամ, տարածված էին համաճարակները, իսկ 1918-19 թթ. ընթացքում մարդիկ մահանում էին մահ սովից:

Իրավական համակարգի արդյունավետ գործողության սոցիալական երաշխիքը ենթադրում է հասարակական կայունություն և համերաշխություն: Սակայն հանրապետությունում այդ երաշխիքը ևս չունեի դրական ուղղվածություն, որովհետև բնակչության մահմեղական հատվածը որդեգրել էր անհնազանդության, իշխանության հետ չհամագործակցելու քաղաքականու-

¹ Տե՛ս «Հ. Քաջագունու առաջին կառավարության ղեկավարացիան» («Զանգ», քերթ, Եր., 1918, օգոստոսի 7, թիվ 43(59):

յուն: Սոցիալական ոլորտում լուրջ հիմնախնդիր էր արևմտահայ գաղթականությունը, որի խնդիրը գոյատևումն էր: Էական բացասական գործոն էր նաև երկրի տնտեսության ագրարային բնույթը և բնակչության կառուցվածքում գյուղացիական, և այն էլ անգրագետ, զանգվածի գերակշռությունը:

Իրավական համակարգի քաղաքական երաշխիքը Առաջին հանրապետության դեպքում ենթադրում էր պետության իրավահեղինակության բարձրացմանն ուղղված քաղաքականության կենսագործում, որը բացառում էր ապակայունացումը հասարակության մեջ, պայքար պետական ապարատի բյուրոկրատության ու կաշառակերության դեմ, քաղաքական կառույցների կայունություն, դրանց ընդունակությունը հասնելու հասարակական համաձայնության, ինչպես նաև բնակչության քաղաքական-իրավական մշակույթի պատշաճ մակարդակ և այլ քաղաքական գործոններ:

Քաղաքական պայմանների հանրագումարը ևս նպաստավոր չէր իրավական համակարգի արդյունավետ գործողության համար: Քաղաքական և պետաիրավական համակարգը մոր հիմնադրված կառույց էր, որը չունեւր կառավարման ավանդույթներ և կայունություն:

Ոչ դրական միտում ունեցող հասարակական պայմաններն իրենց ավերիչ ազդեցությունն էին բողնում ամբողջ հասարակության բարոյահոգեբանական մթնոլորտի, իրավագիտակցության վրա: Անցման շրջանի գործոնները, պատերազմները և հեղափոխությունները, սովը պայմանավորել էին իրավագիտակցության մակարդակի անկում հասարակության լայն զանգվածների մեջ: Թաքար բնակչության կարգախոսն էր դարձել «Թագավոր չկա՝ օրենք չկա» ասացվածքը: Իշխանությունները լուրջ բարդությունների էին հանդիպում տարագիր, անտեղ ու անտուն, վրեժխնդիր արևմտահայության հետ հարաբերություններում, և կառավարությունը ստիպված հայտարարություններ էր անում, որ ՀՀ օրենքները պարտադիր են և՛ ժուսահայերի, և՛ անխտիր բոլոր տաճկահայերի համար: Իրավագիտակցության մակարդակի

ընդհանուր անկումը, հին ու նոր արժեքների շփոթն ու բարոյական հասկացությունների աղավաղումը մուտք էին գործում նաև պետական մարմիններ, դատարաններ, ինչն էլ հանդիսանում էր իրավունքի նորմերի պահանջների չիրացման գործոններից մեկը: Մանձարձակության և անիշխանության մթնոլորտը պայմանավորված էր նաև պատասխանատվության անխտուսափելիության սկզբունքի չիրացմամբ: Այս գործոնների ուժով կտրուկ անկում էր ապրում իշխանությունների հեղինակությունը՝ առաջ բերելով նրանց սուր քննադատություն հասարակության կողմից, որ կառավարող կուսակցության պաշտոնաթերթի որակմամբ վերածվել էր կառավարության հանդեպ «թշնամական» դիրքորոշման:

Քաղաքական կուսակցություններն իրենց քաղաքական դիրքորոշումներում ունեին լուրջ տարաձայնություններ: Մեծամասնականները ձախ հեղափոխական սոցիալիստներ էին, որոնք չէին համագործակցում իշխանությունների հետ: Խորհրդարանում ներկայացուցչություն ունեցող կուսակցություններից երկուսը սոցիալիստական էին, սակայն իրարից էականորեն տարբերվող հայեցակարգերով՝ դաշնակցականներն ազգային-սոցիալիստական էին, իսկ սոցիալ-դեմոկրատները ժառանգել էին ռուսական ժողովրդավարական (ոչ հեղափոխական) սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը: Վերջիններս իրենց արտաքին քաղաքական դիրքորոշմամբ հակված էին դեպի Ռուսաստան: Ազատական քաղաքական գաղափարախոսության կրողներ էին սահմանադրական ժողովրդավարները (կադետները) և Հայ ժողովրդավարական կուսակցությունը: Սրանց գաղափարախոսությունն ուներ ընդհանրություններ, սակայն այդուհանդերձ քաղաքական դիրքորոշումներն էականորեն տարբերվում էին¹: Քաղաքական ոչ նպաստավոր պայմաններից էին նաև կառավարող կուսակցու-

¹ Տե՛ս **Գ. Մանուկյան**, «Քաղաքական կուսակցությունները Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանում», Նորք, հասարակական-քաղաքական, գեղարվեստական հանդես, 1991 թ., մայիս, թիվ 5, էջ 101-102, **Հակոբյան Ա.Մ.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.): Երևան, 1998, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 40 էջ:

յան անհանդուրժողական և մեմատիքական ձգտումները, հանրապետության արտաքին քաղաքական կացության անորոշությունը, սահմանային և տարածքային վեճերը Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների հետ, պատերազմները և խռովությունները:

Այս ամենը հաստատում է այն օրինաչափությունը, որ շրջակա միջավայրը կարևոր նշանակություն ունի գրեթե «փղեալական» պետաիրավական նորմատիվային համակարգի համար: Ռեցեսսիայի ենթարկված ցանկացած իրավական մոդել կարող է լինել բավականին ժողովրդավարական, առաջադեմ, սակայն լիովին չկատարել իր առջև դրված խնդիրները: Պատճառը կոլիզիան է սովորական, կայուն հասարակական պայմանների համար մոդելավորված համակարգի և օբյեկտիվորեն առկա հասարակական արտակարգ, բացասական պայմանների միջև, որոնք, ի վերջո, չեզոքացնում են ներդրված իրավական մոդելի գործառնությունը, եթե այն ադեկվատ կերպով չի տեղայնացվում ու հարմարեցվում շրջակա հասարակական միջավայրի պայմաններին:

Նման պայմաններում կարևորվում էր պետական մտածողության, իմաստուն քաղաքականության և կառավարման դերը՝ ուղղված օրինականության և իրավակարգի ապահովմանը, դրանց հաստատման համար անհրաժեշտ նախադրյալների երաշխավորմանը: Հատուկ իրավաբանական-կազմակերպական, նորմատիվ երաշխիքները՝ իրավապահպան և դատական համակարգերի կազմակերպական և գործառնության ճանաչման հատկությունները, որ ընդունակ էին ազդելու արտաիրավական երաշխիքների և պայմանների փոփոխման վրա դրական տեսանկյունից և անհրաժեշտ էին օրինականության ապահովման, արդարադատության ճիշտ, արագ և արդյունավետ իրականացման համար: Հետևաբար պատասխանատվության մեծ մասը ընկնում էր քաղաքական ղեկավարության և օրենսդիր մարմինների վրա, որովհետև նրանք ավելի լայն սոցիալական և պետական մտահոլիզոն պետք է ունենային, օրենքներ ընդունելու գործընթացում

գգալիորեն ավելի մեծ քանակով գործոններ պետք է հաշվի առնեին, ուսումնասիրեին և համեմատեին խնդիրների նկատմամբ բազմատարբերակ լուծումները, այդ ընթացքում ապահովելով նաև օրինատեղծ աշխատանքի որակական հատկանիշները: Քաղաքական դեկավարության և օրենսդիր մարմինների գործելակերպը ավելի շատ մնան էր «հին շալվարը կարկատելուն», որովհետև չէին որոշված պահի հրամայական գիրխնդիրներն ու կողմնորոշիչները, չկար համակարգված մոտեցում, որոնք էլ պիտի պայմանավորեին իրավաստեղծ աշխատանքի ռազմավարական ու մարտավարական ուղղությունները, և որոնց համապատասխան պետք է կազմվեին կյանքի պահանջմունքներից ու կարիքներից բխող օրենսդրական ծրագրեր ու իրագործվեին:

ԳԼՈՒԽ 7. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԲԱՎԱԴՐԱՏԱՐԸ

§ 1. Առաջին համրապետության հռչակումը և կառավարման համակարգը մինչև առաջին խորհրդարանի հիմնադրումը

Նորահռչակ պետության ինքնիշխան ներկայացուցչի կարգավիճակն իրեն վերապահեց Թիֆլիսի Հայոց կենտրոնական ազգային խորհուրդը, որը որպես մարմին 1917 թ. հիմնվել էր Հայոց ազգային համախորհրդակցության կողմից: Ռուսական փետրվարյան հեղափոխությունից հետո երկրի ամբողջ տարածքում տիրում էր անկառավարելի իրավիճակ, քառու: Ս. Վրացյանը այդ կացությունը Հայոց ազգային համախորհրդակցությանը ներկայացրած իր՝ «Քաղաքական մոմենտի մասին» զեկուցման մեջ որակում է հետևյալ կերպ. «Երկիրը կանգնած է ծանր ճգնաժամի հանդեպ: Պատճառները գորեղ են և մեկից ավելի: Ամենից առաջ խանգարված է պետության մեխանիզմը: Չկա իշխանություն, ճիշտ է, թեև անվանապես գոյություն ունին պետական օրգաններ, սակայն նրանց ազդեցությունը կյանքի վրա չեն անդրադառնում: Գյուղերը, ծայրագավառները քայքայվում են անիշխանությունից: Երկիրը առաջ է գնում տաքերային ընթացքով՝ չզգալով պետական իշխանության ուժը»¹: Ստեղծված իրավիճակում ազգային բազմազան հարցերը լուծելու և ազգային միասնական ներկայացուցչություն ապահովելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել ազգային հավաքական պատասխանատու մարմին: «Հայ հասարակական ու քաղաքական կազմակերպությունների ու գործիչների կողմից սկզբում մտադրություն է եղել հրավիրել հայոց ազգային համագումար, որի համար 1917 թ. ապրիլի 13-14-ը Թիֆլիսի

¹ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Եր., 1992, թիվ 1(92) - 2(93): Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը. Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, փաստաթղթեր ու նյութեր, էջ 24:

Հայոց առաջնորդարանում հրավիրված հատուկ խորհրդակցությունում որոշվել էր, որ համագումարի պատգամավորներն ընտրվեն քառանդամ ընտրական համակարգով (ընդհանուր, հավասար, գաղտնի և ուղղակի) և համագումարը հրավիրվի Երևանում:

Սակայն Թիֆլիսի միջկուսակցական մարմինը, մասնակցությամբ Ազգային բյուրոյի նախագահության և Պետրոգրադի ու Մոսկվայի Հայկական կոմիտեների նախագահներ Ն. Ադունցի և Ստ. Մամիկոնյանի, հաշվի առնելով ընտրությունների կազմակերպման հետ կապված դժվարությունները, ռուսահայերի սփռված լինելը անծայրածիր Ռուսաստանում, շարունակվող պատերազմը և այլն, 1917-ի սեպտեմբերի 8-ի նիստում որոշեց, մինչև Ազգային համագումարը (որն այդպես էլ չհրավիրվեց), սեպտեմբերի 27-ին Թիֆլիսում հրավիրել համախորհրդակցություն: Միջկուսակցական մարմինը հարմար գտավ համախորհրդակցությունը գումարել ոչ թե քառանդամ ընտրողական հիմունքներով, այլ հայ ազգի մեջ գոյություն ունեցող բոլոր դասերի, դասակարգերի և հոսանքների ներկայացուցիչների հրավիրմամբ: Խորհրդակցությունն իր նիստերն սկսեց սեպտեմբերի 29-ին¹:

Ազգային համախորհրդակցությանը որպես պատգամավորներ մասնակցում էին ՀՀ դաշնակցության, Հնչակյան (սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան), Հայ ժողովրդական կուսակցության, Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության («Սպեցիֆիկներ»), Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (մենշևիկյան) և սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսեռներ) ներկայացուցիչները: Հայ բոլշևիկները հրաժարվեցին քիֆլիսյան խորհրդակցությանը մասնակցելուց²:

¹ Տե՛ս նույն աեղը, էջ 6-7:

² Կուսակցական պատգամավորներն ընտրվել էին «Ռուսահայ ժողովրդի յուրաքանչյուր 10000 հոգուց մեկ պատգամավոր» սկզբունքով՝ ըստ ընտրական շրջանների, ընդամենը 11 շրջան, 46 շրջանակ և 185 պատգամավոր: Ինչպես և սպասվում էր, նախընտրական մրցապայքարում ավելի շատ ծայրեր ստացել էին ՀՀ Դաշնակցության պատգամավորական թեկնածուները՝ 91 հոգի: Կային նաև պատգամավորներ անկուսակցականներից (4 մանդատ) և հոգևոր դասից: Պատգամավորների ընդհանուր թիվը 228 էր (տե՛ս նույն աեղը, էջ 8, 105-108):

Համախորհրդակցության պատգամավորները հասկանում էին, որ պահը հայ ժողովրդի համար խիստ ճակատագրական է, որ պետք է համախմբել ժողովրդի բոլոր ուժերը՝ ամրապնդելու Կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանությունը: Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը, քննարկելով ազգամիջյան և ինքնորոշման հարցերը, ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Ընդունելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, հայ ժողովուրդը պիտի ձգտի իրականացնել իր այդ իրավունքը պետականության հիմունքներով և սկզբունքներով, անդրկովկասյան ժողովուրդների դեմոկրատիայի փոխադարձ համաձայնությամբ»¹: Համախորհրդակցությունը գտնում էր, որ «ռուսական պետության կառուցվածքը պետք է լինի դաշնակցային (ֆեդերատիվ) համրապետություն, որ Անդրկովկասը պետք է ենթարկվի նոր վարչական բաժանման, և մտցվի գեմստվային կառավարում, որ երկրամասում պետք է կազմակերպվեն Ռուսաստանի հետ կապված երեք ազգային (հայկական, վրացական, թաթարական) ինքնավար կենտրոններ»²:

Բոլոր քննարկումներից հետո համախորհրդակցությունն իր աշխատանքի վերջին օրը՝ հոկտեմբերի 13-ի երեկոյան նիստում, կարողանում է ընդհանուր համաձայնության գալ ստեղծվող Ազգային ժողովի և Ազգային խորհրդի «կազմակերպության և կոմպետենցիայի մանրամասնությունների վերաբերյալ»³: Արդյունքում թիֆլիսյան համախորհրդակցությունն ընտրեց ազգային հարցերի կառավարման երկու մարմին՝ **Ազգային ժողով**՝ բաղկացած քաղաքական կուսակցությունների, Ռուսաստանի հայաշատ խոշոր քաղաքների ազգաբնակչության, արևմտահայերի, ինչպես նաև զանազան հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից, և **Ազգային խորհուրդ**՝ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներից: Ազգային ժողովը բաղկացած էր

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 13, 77:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 13:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 92:

35 անդամից, որից 25-ը ընտրվում էին 4 կուսակցություններից՝ համախորհրդում իրենց ներկայացրած անդամների համամասնության սկզբունքով, 4-ը՝ Պետրոգրադ, Մոսկվա, Նոր Նախիջևան (ներառյալ Ռոստով) և Բաքու քաղաքների Հայկական կոմիտեներից, 1-ը Հայոց կաթողիկոսն էր առաջադրում, 5-ը՝ Արևմտահայ խորհուրդը¹: Ազգային ժողովի գործադիր մարմինը Ազգային խորհուրդն էր, որ անմիջապես զբաղվելու էր ընթացիկ աշխատանքով: Նրա կազմը բաղկացած էր 15 անդամներից, որից 12-ը՝ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, և 3-ը՝ անկուսակցականներ²:

Ազգային ժողովը համարվում էր ռուսահայոց գերագույն ներկայացուցչական մարմինը, լուծելու էր «սկզբունքային ու առանձին գործնական կարևորություն ունեցող ժողովրդական խնդիրներ»: Ազգային խորհուրդը համարվում էր Հայոց ազգային համախորհրդակցության և Ազգային ժողովի «գործադիր մարմինը, որը ամբողջ ժողովրդի անունից վարում էր ռուսահայ քաղաքականությունը թե՛ ներ ժողովրդի և թե՛ ամբողջ պետության մեջ»: Ազգային խորհրդի իրավասությանը վերապահված էին ազգային «ընթացիկ խնդիրները, եթե դրանք առանձնապես սկզբունքային բնույթ և գործնական կարևորություն չունեին»: Հակառակ դեպքում՝ խնդիրները քննարկվելու էին Ազգային ժողովում, իսկ Ազգային խորհուրդն իրականացնելու էր նրա որոշումները: Խորհրդում հարցերի լուծման երկու կարգ էր նախատեսված. սկզբունքային խնդիրները լուծելու էին փոխհամաձայնությամբ (կոնսենսուս), իսկ ընթացիկները՝ պարզ քվեարկությամբ³:

Դեպքերի բերումով հետագայում հայկական քաղաքական

¹ Տե՛ս նույն աեղը, էջ 92:

² Անկուսակցականներին հրավիրում էին ՀՅԴ-ն, ՀԺԿ-ն, իսկ սոցիալիստ-հեղափոխականները և մենշևիկները միասին՝ 1-ական անդամ (աե՛ս նույն աեղը, էջ 92):

³ Տե՛ս «Որոշում Ռուսահայ Ազգային ժողով ու Ազգային խորհուրդ ստեղծելու և դրանց կանոնադրությունը ընդունելու մասին» («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Եր., 1992, թիվ 1(92)-2(93): Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը. Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, փաստաթղթեր ու նյութեր, էջ 98-99):

շահերի ներկայացուցչության և ազգային հարցերի կառավարման իրավագործությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը: Այս խորհուրդը ժամանակի քաղաքական և իրավական գրականության մեջ, մամուլում երբեմն անվանել են «գերագույն և կամ կենտրոնական խորհուրդ»՝ նկատի ունենալով նրա ավելի բարձր կարգավիճակը մնացած հայկական ազգային խորհուրդների նկատմամբ: Հենց Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդն էր, որ 1918 թ. մայիսի 30-ին հրապարակեց Հայաստանի անկախության «Հայտարարությունը»¹, որում ամրագրված էր. «*Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության հանդեպ, Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերը կազմել Հայոց ազգային կառավարություն, Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գավառների քաղաքական և վարչական դեկը վարելու համար:*

*Հայոց ազգ. խորհուրդ, 1918 թ. մայիս 30, Թիֆլիս»*²:

Միայն հայկական հաշտատար պատվիրակության Բաթումից վերադառնալուց հետո (Բաթումիի պայմանագիրը ստորագրվել է 1918 թ. հունիսի 4-ին) «Հայոց Ազգային Խորհուրդը ձեռնարկեց Հայաստանի կառավարության կազմակերպման՝ հրավիրելով վարչապետության Հ. Քաջազնունիին Քաջազնունիին հաջողվեց կյանքի կոչել հետևյալ կազմով կառավարություն. վարչապետ՝ ինքը, Քաջազնունին, արտաքին գործերի նախարար՝ Ա. Խատիսյան, ներքին գործերի՝ Արամ, ելևմտական՝ Խ. Կարճիկյան, զինվորական՝ Հ. Հախվերդյան: Վերջինը միայն ան-

¹ Ըստ Ս. Վրացյանի «Հայտարարություն» նախագիծ-բանաձևի հեղինակը Նիկոլ Աղբալյանն էր:

² Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 131-132:

կուսակցական էր, մյուսները անդամ էին Հ.Հ. Դաշնակցության»¹:

Մինչև 1918 թ. հուլիսի 19-ը Հայոց Ազգային խորհուրդը և կառավարությունը գործում էին Թիֆլիսում: Բուն Հայաստանում ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքն էր վերցրել Երևանի նահանգային Հայոց ազգային խորհուրդը՝ Արամի գլխավորությամբ²: Չսպասելով Թիֆլիսի ազգային մարմինների կարգադրություններին և դժգոհելով այն հանգամանքից, որ կենտրոնական խորհրդի կազմը և նոր ձևավորված կառավարությունը դեռևս գտնվում են Թիֆլիսում, Արամը Երևանի Ազգային խորհրդի հունիսի 15-ի նիստում անցկացնում է մի որոշում: Այդ որոշմամբ ստեղծվում է «վարչություն, որը փաստորեն պետք է ունենար կառավարության ֆունկցիա հայկական հանրապետությունը ժամանակավորապես կառավարելու, մինչև Թիֆլիսից գա Հայաստանի իսկական կառավարությունը և կենտրոնական Ազգային խորհուրդը»³: Այդ վարչության ստեղծմամբ վերացվեցին Երևանի նահանգային կոմիտեի սարխատը, նահանգային պարենավորման բաժանմունքը, նահանգային գործադիր կոմիտեն, լուծարվեցին Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագրով Թուրքիային անցած տարածքների պետական մարմիններն ու հիմնարկները, իսկ դրանց պաշտոնյաները ծառայությունից արձակվեցին⁴: Բացի կառավարման

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 2, ինչպես նաև **Վրացյան Մ.**, նշված աշխ., էջ 185-186:

² Ըստ ականատեսների հուշերի՝ 1918 թ. մարտի 1-ից Երևանի բնակչության հանրահավաքում Արամը հռչակվեց դիկտատոր: Մարմնավորելով ամբողջ իշխանությունը՝ Արամը «... իր զարմանալի նրբամտության ու տակաի շնորհիվ կարողացավ շարք-կապել շրջանի բոլոր գործոն տարրերին, աշխատանքի լծել ամենքին: Չեղք-ձեղքի տված Դրոյի, գոր. Միլիկեանի ու Փիրումեանի, նահանգական կոմիտար Ս. Թորոսյանի, քաղաքական կուսակցությունների և կառավարական ու հասարակական մարմինների հետ՝ նա երևան բերեց արտակարգ եռանդ և, ամենատագնապալի վայրկեանին ձեռնահասությամբ վարեց Արարատյան դաշտի հայ ժողովուրդին և նրա ճակատագիրը» (տե՛ս **Վրացյան Մ.**, նշված աշխ., էջ 115):

³ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 11, թ. 12:

⁴ Երևանում Արամի գլխավորած այդ վարչությունը «...փաստորեն Արարատյան դաշտի կառավարությունն էր, որի նախագահն ու զինվորական գործերի վարիչն Արամն էր, ներքին գործերի վարիչը՝ Ս. Թորոսյանը, պարենավորմանը՝ Մ.Կ. Մուսիկյանը, ելմտականը՝ Հ. Մելիքյանը, ինքնապաշտպանությանը՝ Արշ. Աստվածատրյանը» (տե՛ս **Վրացյան Մ.**, նշված աշխ., էջ 115):

համակարգ կազմակերպելուց, Երևանի Ազգային խորհուրդը որոշումներ է ընդունել մաս հանրային կառավարման մի շարք այլ հրատապ հարցերի վերաբերյալ, հատկապես ֆինանսական համակարգը կանոնակարգելու և գաղթականությանը տեղավորելու, ապահովելու առումով: Մասնավորապես, ազգաբնակչությանը հայտարարվեց, որ պետական ամեն տեսակ հարկերը և դրանց պարտքերը պետք է անպայման վճարվեն: Նախատեսվում էր մշակել մախսագիծ մոր հարկեր սահմանելու վերաբերյալ և ներմուծել ակցիզային հարկ ոգելից խմիչքների համար: 1918 թ. մարտի 21-ին Հայկական Ազգային խորհրդի բոլոր մասնաճյուղերին ուղարկվեց թիվ 5 հրամանը, որով սահմանվում էր ազգային տուրք, որը կարող էր բռնագանձվել մաս հարկադրաբար¹: Ազգային խորհրդի որոշմամբ՝ հացամթերքի շրջանառությունը հայտարարվում էր պետական մենաշնորհ: Հատուկ հայտարարությամբ հաստատվում էր, որ բոլոր դրամանիշները (ցարական, Կերենսկու, անդրկովկասյան բոներ և այլն) համարվում էին պաշտոնական վճարամիջոց: Երևանի Ազգային խորհուրդը ֆինանսական հարցերի կառավարչին միաժամանակ հանձնարարեց «լիտոգրաֆիայով» տպել մանր դրամանիշներ: Գաղթականության պարենավորման կարիքները բարելավելու համար ստեղծվում էին հատուկ «արժեթղթեր»²: «Երևանի կառավարությունն» ուներ 10-12 հազար վարժ ու կարգապահությամբ աչքի ընկնող գորք, ինչը նրան հնարավորություն տվեց բացել ռազմավարական նշանակություն ունեցող գլխավոր ճանապարհները, ցրել Երևանի շրջակայքի մահմեդական խռովությունների բույները և որոշ կարգ ու կանոն հաստատել իրեն ենթակա տարածքներում: Միաժամանակ այն միջոցներ ձեռնարկեց՝ պայքարելու դասալքության և հանցավորության դեմ³:

1918 թ. հուլիսի 19-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի կազմը ու կառավարության անդամները հասան Երևան: Այսպիսով, անկախության ճանաչումից մինչ 1918 թ. օգոստոսի 1-ը Հա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 8, ք. 1:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 11, ք. 12:

³ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշված աշխ., էջ 115:

յաստանի առաջին հանրապետության պետական բարձրագույն իշխանության ու ինքնիշխանության մարմնավորողը Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդն էր: Որպես պետական մարմին՝ այն հայոց ազգային տեսանկյունից լեգիտիմ էր, որովհետև ի վերջո ձևավորվել էր «համահայկական» ընտրությունների արդյունքում: Թիֆլիսի կենտրոնական ազգային խորհուրդը նորահռչակ պետության ինքնիշխան ներկայացուցիչ ճանաչելը երկի թե միակ ճիշտ, տրամաբանական, հանրային իշխանության կառուցման և դրա լեգիտիմության ապահովման քաղաքական քայլն էր: Սակայն այդ մարմնի ու նրա կառավարության թիֆլիսյան ժամանակի գործունեության մանրամասնությունները հնարավոր չէ պարզել, որովհետև չեն պահպանվել արխիվային փաստաթղթերը. այդ մասին պատկերացում ենք կազմում մամուլի նյութերից և Ս. Վրացյանի թռուցիկ հուշերից: Ըստ դրանց այն ձևավորեց հանրապետության առաջին կառավարությունը, միջոցներ ձեռնարկեց կառավարությունը Երևան տեղափոխելու համար: Նոր ձևավորված կառավարությունը կարգավորեց մի շարք խնդիրներ, մասնավորապես՝ Վրաստանի կառավարության հետ կնքեց համաձայնություն անդրկովկասյան նոր բռնեք բաց թողնելու և դրանց մի մասը Հայաստանին հատկացնելու մասին, կարգավորեց հայկական կորպուսի գույքը Երևան տեղափոխելու հարցը, ինչպես նաև անդրկովկասյան ընդհանուր գույքի բաժանման հարցը, դիվանագիտական կապեր հաստատեց Ավստրիայի, Գերմանիայի, Թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ, նշանակեց Պոլիսի հաշտության խորհրդաժողովի հայկական պատվիրական անդամներին և իրականացրեց այլ ձեռնարկներ¹:

Թիֆլիսի կենտրոնական ազգային խորհուրդը կատարեց պատմական մեծ նշանակություն ունեցող դեր և ստանձնեց պատասխանատու պարտականություն: Հռչակեց Հայաստանի անկախությունը, իսկ այնուհետև իրեն «հայտարարեց Հայաստանի պետական գերագույն իշխանության տեր և կատարեց բոլոր

¹ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշված աշխ., էջ 186:

պահանջած բոլոր պաշտոնական քաղաքական գործառնությունները»¹:

Այսպիսով, Առաջին հանրապետության հռչակման պահից մինչև 1918 թ. օգոստոսի 1-ը պետական իշխանության գերագույն մարմնի գործառնությունները՝ ներառյալ օրենսդիր իրավասությունը, պատկանում էր Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդին, որը իր կազմավորման կարգով պայմանավորված, համարվում էր միայն հայերի ազգային ներկայացուցչական մարմինը:

§ 2. Հայոց ազգային-քաղաքական ներկայացուցչության համակարգից անցումը բնակչության և քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցչական խորհրդարանական կառավարման համակարգին

Երբ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի անդամները և այնտեղ ձևավորված Հայաստանի առաջին կառավարությունը տեղափոխվեցին Երևան, Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը և Երևանի Ազգային խորհուրդը մի քանի համատեղ ժողովներից հետո որոշեցին կազմել Հայաստանի խորհուրդը՝ որպես երկրի օրենսդիր և գերագույն մարմին: Իհարկե, Երևան տեղափոխվելուց հետո հնարավոր էր Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի՝ որպես պետական իշխանության գերագույն մարմնավորողի գործունեության շարունակությունը: Սակայն ժամանակի քաղաքական կուսակցությունները, ինքը՝ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը հրաժարվեցին ապագա խորհրդարանի «հայ ազգային ներկայացուցչության» տարբերակից: Օրենսդիր մարմնի կազմավորման այդ եղանակից հրաժարվելու իրական դրդապատճառներն ու հանգամանքները մեզ հայտնի չեն: Հաստատապես հայտնի է միայն, որ Երևանում Թիֆլիսի հայոց ազգային և Երևանի ազգային խորհուրդները մի քանի համատեղ ժողովներից հետո որոշեցին կազմել «Հայաստանի խորհուրդ» կոչվող խորհրդարանը: Ս.

¹ Տե՛ս «Ձանգ», թերթ, 1918, 4 օգոստոսի, թիվ 42(58):

Վրացյանն այս հարցին անդրադառնում է թուցիկ, սակայն նշում է, որ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը դեմ է եղել այդ քայլին¹:

Հայաստանի խորհուրդը կազմավորվեց՝ համամասնորեն եռապատկելով Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի տասներկու կուսակցական անդամների թիվը, գումարած երկու չեզոք՝ անկուսակցական հայ, վեց մուսուլման, մեկական ռուս և եզդի պատգամավորներ (ընդամենը՝ քառասունվեց)²:

Թե որոնք էին հայոց ազգային ներկայացուցչական խորհրդարանից Հայաստանի բնակչության ներկայացուցչական խորհրդարանին անցնելու պաշտոնական դրդապատճառները և հանգամանքները, մեզ հայտնի չեն: Սակայն ակնհայտ է մի բան. տեղի ունեցավ անցում հայերի ազգային ներկայացուցչական համակարգից Հայաստանի բնակչության պետական ներկայացուցչական համակարգի, որի իրական դրդապատճառները կարելի է միայն եզրակացնել:

Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի գործունեությունը շարունակելը սպառնում էր նրան վերածել ոչ լեգիտիմ պետական մարմնի՝ պայմանավորված կենտրոնական խորհրդի կազմի թերությամբ, այն է՝ դրանում ներկայացված էին միայն արևելահայեր: Այդ խորհուրդը, որն իր արմատներով գալիս էր Հայոց ազգային համախորհրդակցությունից (1917 թ.), ձևավորվել էր այլ պատմական պայմաններում ու այլ նպատակներով: Այն ռուսահայության ազգային ներկայացուցչական մարմինն էր: Ներկայացուցչական մնան սահմանափակվածությունը այդ մարմնի գլխավոր թերությունն էր, որը սպառնում էր ոչ լեգիտիմ դարձնել նրան: Պատմական իրադարձությունները և դեպքերը հանգեցրել էին նրան, որ Հայաստանը հռչակվել էր անկախ պետություն և ստացել էր միջազգային ճանաչում: Պատմական պայմանների էական շրջադարձը պահանջում էր փոխել մասնապետական իշխանությունը մարմնավորողի բնույթը: Պետականության ու նրա

¹ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշված աշխ., էջ 190:

² Տե՛ս «Զանգ», թերթ, 1918, 4 օգոստոսի, թիվ 42(58):

կառույցների և ազգի ու նրա ազգային ներկայացուցչական մարմինների տարբերությունը տեսական մակարդակով ըմբռնում էր նաև ժամանակի քաղաքական միտքը: Այս կապակցությամբ «Չանգ» թերթն իր 1918 թ. օգոստոսյան համարներից մեկում արձանագրում է. «*Պետություն ասածդ երկրային (տերիտորիային) համախմբություն է, մի երկրի բովանդակ բնակչությունն է, որը առանց ազգութեան, կրոնի և դասակարգի խտրության, կազմում է նոյն հանրապետությունը. համայն ժողովուրդը տեղ ու կարգադրիչ է հանդիսանում ոչ թե այս կամ այն ազգային, կրոնական կամ դասակարգային հատածի որոշ գործերի, այլ ամբողջ բնակչության բոլոր քաղաքական հարցերի և պարագաների վերաբերմամբ: Միաժամանակ պետությունը համախմբությունն է, որն իրաւատէր է համարում նաև նոյն ինքն երկրի (տերիտորիայի) քաղաքական հանգամանքներն ու բախտը տնօրինելու:*

Այս կարևոր հատկանիշներից սովորաբար գուրկ է լինում ըստիներեան ազգային համախմբությունը, որպես այդպիսին: ...»¹:

Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայացնում էր ոչ միայն բուն Հայաստանի, այլև ամբողջ Կովկասի և նույնիսկ Ռուսաստանի հայությանը: Բայց Հայաստանի բնակչությունն ազգային առումով խայտաբղետ էր, բազմազգ: Հայաստանի բնակչության կառուցվածքից Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայացնում էր միայն հայ ազգաբնակչությանը: Այս պարագան, այսինքն՝ հայի և հայաստանցու տարբերակումը և պետական կառույցներում ողջ ազգաբնակչության ներկայացուցչությունն ապահովելու անհրաժեշտությունը, ընդունում էին նաև ժամանակի քաղաքական գործիչները: Այդ է վկայում ժամանակի մամուլում տեղ գտած հետևյալ միտքը. «*Այս հանգամանքը մեր առաջ նոր պարտականություններ և իրավունքներ է դնում մեր հայրենիքի, նաև բոլոր ոչ հայ ազգերի ժողովուրդների և անձերի, ինչպես նաև նոյն ինքն երկրի հանդեպ: Հայաստանը միայն հայի գործն ու խնդիրը չէ, այլ նաև յուրաքանչյուր հայաստանցու:*

¹ Տե՛ս «Չանգ», թերթ, 1918, 4 օգոստոսի, թիվ 42(58):

Պիտի տարբերները Հայկականի (հայութեան) և Հայաստանի հասկացություններն ու իրողությունները: Հայաստանի սահմաններում և Հայաստանի վերաբերմամբ մեր նշանաբանը պիտի լինի գործել հանուն երկրի և իր ամբողջ բնակչության շահերի առանց ազգի և կրոնի խտրության»¹:

Այսպիսով, Հայաստանի առաջին հանրապետությունում օրենսդիր գործառույթը 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. ապրիլի 27-ը իրականացնում էր Հայաստանի խորհուրդը: Վերջինս՝ որպես խորհրդարան (պառլամենտ), իրականացնում էր օրենսդիր գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում մինչև 1919 թ. ապրիլի 27-ը, երբ այս մարմինն իր իսկ ընդունած օրենքով մեկ ամսով դադարեցրեց «Հայաստանի խորհրդի պարապմունքները» և իր «բոլոր իրավունքները» հանձնեց կառավարությանը²: Մինչ այդ Հայաստանի խորհուրդն ընդունել էր «Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունների մասին» օրենքը, որովհետև հանրապետության քաղաքական ղեկավարությունը մտադրված էր անցկացնել խորհրդարանական ընտրություններ: Հայաստանի խորհուրդն իր վերջին նիստը գումարել է 1919 թ. հունիսի 5-ին, երբ ընդունվեց օրենք, համաձայն որի՝ դադարեցվեց այդ մարմնի գործունեությունը մինչև Հայաստանի պառլամենտի նիստ գումարելու օրը, իսկ Հայաստանի խորհրդի իրավասությունը նորից վերապահվեց կառավարությանը³:

1919 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը օրենսդրական գործառույթն իրականացրել է Ժողովրդի կողմից համամասնական կարգով ուղղակի ընտրված Հայաստանի պառլամենտը: Վերջինս ևս իր իրավունքները, այդ թվում և օրենքներ ընդունելու իրավունքը, 1920 թ. մայիսի 5-ից սկսած մինչև հանրապետության անկումը, հատուկ օրենքներով հանձնում էր կառավարությանը՝ «Հայաստանի խորհրդարանի դադարի միջոցին խորհրդարանի բո-

¹ Տե՛ս «Ջանգ», քերթ, 1918, 4 օգոստոսի, թիվ 42(58):

² Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Եր., 1919, հոդվ. 115, էջ 61:

³ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Եր., 1919, հոդվ. 116, էջ 61:

լոր իրավունքները հանձնել կառավարությանը» կամ «դադարի միջոցին ընթացիկ օրինագծերը հաստատելու կամ մերժելու իր իրավունքը Հայաստանի խորհրդարանը փոխանցում է կառավարությանը» ձևակերպումներով:

Այն ժամանակահատվածում, երբ օրենսդիր գործառույթն իրականացնում էր բուն օրենսդիր մարմինը՝ խորհրդարանը, նախարարությունների մասնակցությունը օրինաստեղծ գործունեությանը հանգում էր նրան, որ նրանք մշակում էին օրինագծեր, իսկ այնուհետև նախարարը դրանք դնում էր Նախարարների խորհրդի նիստերի քննարկմանը: Կառավարությունում հավանություն ստանալու դեպքում օրինագծերն ուղարկվում էին Հայաստանի խորհրդի, իսկ 1919 թ. օգոստոսի 1-ից՝ Հայաստանի պառլամենտի դիվանների, իսկ այնուհետից էլ՝ օրենսդիր մարմնի համապատասխան հանձնաժողովներ: Ըստ սահմանված կարգի՝ բոլոր օրինագծերը, որ մշակվել էին օրենսդիր մարմիններից դուրս, պետք է անցնեին Նախարարների խորհրդով, և «ոչ մի նախարար առանձին չի կարող օրինագիծ բերել խորհրդարան առանց Նախարարների խորհրդի, որը հավաքաբար պատասխանատու է»¹: Քանի որ որոշ նախարարություններ երբեմն շրջանցում էին կառավարությունը, ուստի 1919 թ. մոյսեմբերի 28-ի օրենքով պահանջվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունից օրենսդիր մարմին մտնող յուրաքանչյուր օրինագիծ պետք է ունենար «վարչապետի և համապատասխան նախարարի ստորագրությունները, իսկ ֆինանսական բնույթ ունեցող օրինագծերը նաև ֆինանսների նախարարի ստորագրությունը»²:

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, ք. 116:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետութիւն, Օրենքների հախաբաժու, հրատ. Պարլամենտի, Եր., 1919, քիվ 6, հոդվ. 70, էջ 48:

**§ 3. Գործադիր իշխանության համակարգը և
կառավարությանը օրենսդրական լիազորություններով
օժտելու ինստիտուտը**

Առաջին հանրապետության կառավարության կազմակերպման, կառավարության ու խորհրդարանի հարաբերակցության հիմնահարցերը ենթարկված էին ծավալով չնչին և մասնակի իրավական կարգավորման, ինչն առաջացնում էր բավականին շատ իրավական բացեր և հանգեցնում պատեհապաշտ անհատական իրավական կարգավորման: Հանրապետության պետաիրավական շինարարության փորձի ուսումնասիրությունից կարող ենք դուրս բերել կառավարության կազմավորման կարգի միայն ընդհանուր գծերը: Կառավարության ձևավորման եղանակը պայմանավորված էր հանրապետության կառավարման ձևով, այն է՝ խորհրդարանական հանրապետություն: Կառավարության ձևավորման ուղիներից հանրապետությունը որդեգրել էր խորհրդարանականը, այդ գործընթացում վճռական դեր էր խաղում խորհրդարանը: Կառավարության ձևավորումը տեղի էր ունենում հետևյալ կերպ. խորհրդարանը խորհրդարանական խմբակցությունների առաջարկած թեկնածուին ընտրում էր վարչապետ, որն այնուհետև կազմում էր կառավարության անվանական կազմը և ներկայացնում էր խորհրդարանին ի գիտություն: Դրանից հետո վարչապետն իր կառավարության անունից խորհրդարանի հավանությանն էր ներկայացնում նաև ապագա կառավարության գործունեության ծրագիրը՝ վստահության քվե ստանալու համար: Ծրագրի հաստատումը խորհրդարանի կողմից նշանակում էր կառավարության վերջնական հաստատում՝ ինվեստիտուրա: Բացի այդ, կառավարության գլուխը՝ նորընտիր վարչապետը, կառավարության անվանական կազմը հաստատում էր իր հրամանով: Վարչապետն օրենսդրի գծած կառուցվածքի շրջանակներում ինքն էր որոշում անհատական կազմը, հանում և նշանակում նախարարներին, այդ մասին տեղյակ պահելով խորհրդարանին:

Բայց նոր նախարարությունների հիմնադրման իրավունքը պատկանում էր բացառապես օրենսդրին: Վարչապետը չէր կարող ինքը բաժանել նախարարությունները, ստեղծել նոր նախարարություն: Սակայն նա կարող էր երկու նախարարությունների կառավարումը հանձնարարել մեկ անձի կամ մեկը վերապահել իրեն: Արդեն 1920 թ. կառավարության կազմավորման այդ կարգը հստակ դրվածք էր, որից և՛ օրենսդիրը, և՛ գործադիրը չէին շեղվում: Այսպիսով, Առաջին հանրապետության կառավարությունն իր մոդելով կարող ենք համարել բացարձակ խորհրդարանական կառավարություն, որը ձևավորվում էր միայն խորհրդարանի կողմից և լրիվ պատասխանատու էր միայն խորհրդարանի առջև: Այդ կառավարության կազմում ներառվում էին վարչապետը կամ նախարար-նախագահը, ինչպես նաև որոշակի նախարարություններ ղեկավարող նախարարները: Կառավարությունն ընդունում էր ընդհանուր և անհատական-կոնկրետ բնույթի որոշումներ, իսկ հանրապետության կյանքի զանազան ոլորտների գործադիր-օպերատիվ կառավարումն իրականացնում էին կենտրոնական ճյուղային կառավարման մարմինները՝ նախարարությունները և գերատեսչությունները:

Առաջին հանրապետության կառավարության՝ որպես կոլեգիալ մարմնի կազմում մտնում էին կառավարության գլուխը՝ նախարար-նախագահը կամ վարչապետը, և պորտֆելով նախարարները: Վարչապետը միաժամանակ կարող էր ունենալ պորտֆել: Փոխվարչապետի ինստիտուտը սահմանված չէր: Նախարարների խորհրդի նիստերին վճռական ձայն ունեին միայն կառավարության այս անդամները: Խորհրդակցական ձայնի իրավունքով կառավարության նիստերին մասնակցում էին նաև գյուղատնտեսության և պետական կալվածքների վարչության պետը, ինչպես նաև պետական վերահսկիչը:

Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարության կառուցվածքը և թվական կազմը պետականության կայացմանը զուգընթաց դրսևորում էր կոշտ օրենսդրական կարգավորման մի-

տում: Դիշտ է, սկզբնական շրջանում կառավարության կառուցվածքը և թվական կազմը չէին սահմանվում այդ հարաբերությունները կարգավորող հատուկ օրենք ընդունելու միջոցով, բայց, այնուամենայնիվ, հարցի որոշողն, ինվեստիտուրայի միջոցով, օրենսդիր մարմինն էր, այլ ոչ թե կառավարությունը: Գործադիր իշխանության համակարգի զարգացման կայուն միտումներից մեկն էլ նախարարությունների և գերատեսչությունների աճն էր, որը կապված էր մի կողմից՝ նորահռչակ պետության պետական ապարատի գրեթե ոչնչից ստեղծելու հետ, մյուս կողմից՝ պետական կառավարման խնդիրների ու գործառնությունների բարդացման հետ:

Կառավարության անդամների անձնական-անհատական հավաքագրումը կատարում էր խորհրդարանի կողմից ընտրված վարչապետը, որն իր կարգավիճակում զուգատեղում էր գործադիր իշխանության գլխի բոլոր լիազորությունները և պետության գլխի որոշ լիազորություններ¹: Վարչապետի՝ որպես կառավարության ղեկավարի կարգավիճակը ենթադրում էր մի շարք գործառնություններ, այն է՝ կառավարության գործունեության ղեկավարում, նախարարների և գործադիր այլ մարմինների աշխատանքի համակարգում, կառավարության գործունեության կազմակերպման հարցերով կարգադրությունների և շրջաբերականների ընդունում:

Այսպիսով, կառավարության կառուցվածքում ներառվող նախարարությունների շրջանակը որոշում էր օրենսդիր մարմինը: Նոր նշանակված վարչապետն օրենսդրի գծած կառուցվածքի շրջանակներում ինքն էր որոշում անհատական կազմը, հանում և նշանակում նախարարներին՝ այդ մասին տեղյակ պահելով

¹ Գործնականում կառավարության անդամների հավաքագրումը կատարվում էր կառավարող կուսակցության կողմից: Երկու խորհրդարաններում էլ դա պայմանավորված էր ՀՅԴ-ն ունեցած ժայների քանակով՝ 46-ից 18-ը Հայաստանի խորհրդում և 80-ից 73-ը Հայաստանի պառլամենտում: Կոալիցիոն համաձայնագրերի առկայության դեպքում նախարարների ընտրության կարգը սահմանվում էր այդ համաձայնագրով:

խորհրդարանին: Նոր նախարարությունների հիմնադրման և վերացման իրավունքը պատկանում էր բացառապես օրենսդիրին:

Նախարարությունը համարվում էր գործադիր իշխանության կենտրոնական մարմին, որի կազմակերպման ու գործունեության հիմունքները կառուցված էին իշխանությունների բաժանման և օրինականության հիմնարար սկզբունքների վրա: Նախարարությունների՝ որպես ճյուղային պետական կառավարման մարմինների կազմակերպման կարգի ու իրականացվող գործառնությունների առանձնահատկությունների վրա ազդել են հասարակական կյանքի համապատասխան ոլորտների գործադիր կառավարման իրավական և կազմակերպական-կադրային նախադրյալները մինչև հանրապետական շրջանում, Առաջին հանրապետության պետական կառավարման ձևը, տվյալ նախարարության կողմից իրականացվող գործառնությունների բնույթը:

Առաջին հանրապետությունում նախարարությունների կազմակերպման և գործունեության իրավական հիմքերն էին՝ հանրապետության օրենսդիր մարմինների կողմից հաստատված առանձին նախարարությունների «նախահաշիվներն ու հաստիքացուցակները», կոնկրետ նախարարության կամ դրա առանձին օղակների ստեղծման և կարգավիճակի մասին օրենքները, Ռուսական կայսրության նախարարությունների՝ որպես պետական մարմինների կարգավիճակը կանոնակարգող օրենսդրական ակտերը, որոնք գործել են Առաջին հանրապետությունում:

Նախարարության կազմակերպման հիմքում ընկած էր միանձնյա կառավարման սկզբունքը, և դրա գլուխ կանգնած էր նախարարը: Նախարարի իրավունքներն ու պարտականությունները և նրա իշխանության սահմաններն իրեն հանձնված ոլորտի կառավարման գծով սահմանված էին օրենսդրությամբ: Ամեն մի նախարարություն՝ իր կենտրոնական ապարատով և տեղական կառուցվածքային օղակներով, կազմում էր միասնական գերատեսչություն: Այդ գերատեսչությունն օժտված էր իրեն հատուկ կառավարչական կարգերով, բյուջեով, պաշտոնյաների կազմով:

Օրենքով նախարարության կառավարմանը հանձնված գերատեսչության մեջ նախարարին էր պատկանում ամբողջ իշխանությունը, սակայն այդ իշխանությունն իր բնույթով միայն «գործադիր-կարգադրիչ ու ենթաօրենսդրական իշխանություն» էր¹: Նախարարները նշանակվում էին ներկայացուցչական-օրենսդիր մարմնի կողմից ընտրված նախարար-նախագահի կամ վարչապետի կողմից: Վարչապետը, կատարելով նախարարի նշանակում կամ պաշտոնից ազատում, այդ մասին հայտնում էր օրենսդիր մարմնին՝ ի գիտություն: Այդպիսով նախարարը միանձնյա, նշանակովի պետական պաշտոնյա էր, որի պաշտոնը քաղաքական հայեցողական էր: Նախարարը կառավարության անդամ էր՝ վճռական ձայնի իրավունքով:

Գործող օրենսդրությունը յուրաքանչյուր նախարարի պարտավորեցնում էր անցնելով պաշտոնավարության ունենալ իրեն կառավարմանը վստահված ոլորտի կատարելագործման գործողությունների հիմնավոր ծրագիր²: Ծրագիրը պետք է պարունակեր այն առաջարկությունները և դրանց հիմնավորումները, որոնք նախարարը նախատեսում էր որպես իրեն հանձնարարված ոլորտի հաջող և լավագույն կառավարման պայմաններ: Այդպիսի ծրագրեր, որոնք քիչ թե շատ հիմնարար ծրագրային բնույթ ունեին, որոշ նախարարների կողմից մշակվում էին հանրապետության առաջին տարում: Սակայն հետագայում չեն հանդիպում կառավարությանը ներկայացված համակարգված և հիմնարար ծրագրեր: Արխիվում եղած փաստաթղթերն ավելի շատ մնան են հռչակագրային հայտարարությունների՝ հրամանների, հրահանգների, շրջաբերականների:

Նախարարի՝ որպես գործադիր իշխանության կենտրոնական, ճյուղային իրավասության պետական կառույցի միանձնյա ղեկավարի կողմից իրականացվող կարևորագույն խնդիրներն

¹ Стѣн Сводъ законовъ Россійской имперіи, 1910. Т. 1, книга 5. “Учреждение министерствъ”, стр. 172, ст. 154:

² Стѣн նույնատեղ, էջ 172, հոդվ. 146-150:

էին իր գերատեսչական համակարգի կառավարումը (անձնական կազմի կառավարումը, պետական շինարարության հարցերի լուծումը) և իրեն ենթակա հիմնարկությունների գործունեության վրա հսկողության իրականացումը:

Նախարարի խորհուրդը կամ նախարարության խորհուրդը, եթե նախարարությունում այն կար, գործում էր որպես նախարարին կից խորհրդակցական մարմին: Նախարարի խորհրդի նիստերն ըստ անհրաժեշտության հրավիրում էր նախարարը: Նիստերի ընթացքում քննարկվում էին նախարարության գերատեսչության գծով գործող կարևոր օրենքների լրացման կամ փոփոխման նախագծերը, նախարարության գործունեության կարևորագույն այլ հարցեր: Խորհրդի նիստերը նախագահում և վարում էր նախարարը կամ, նրա հանձնարարությամբ, նախարարի օգնականը:

Հայաստանի Հանրապետության կայացմանը զուգընթաց՝ գործադիր իշխանության մարմինների համակարգը բարդանում, ծավալվում և ճյուղավորվում էր: Դա օրինաչափ երևույթ էր, քանզի պետական կառավարման խնդիրներն օրավուր առաջ էին բերում նոր գործառույթների իրականացման անհրաժեշտություն, իսկ սա էլ իր հերթին պահանջում էր կատարող սուբյեկտի հիմնադրում: Եթե հանրապետության գոյության սկզբնական շրջանում կառավարությունը գոյություն ուներ և գործում էր լոկ որպես Մինիստրների խորհուրդ և դրա աշխատակազմ, ապա հետագայում աստիճանաբար ստեղծվեցին կառավարությանը սպասարկող գործառույթներ իրականացնող, նրան կից գործող հատուկ մարմիններ, ինչպես նաև գործակալություններ: Որպես այդպիսիք էին իրավաբանական խորհրդակցությունը, Նախարարների փոքր խորհուրդը, Հայաստանի հեռագրական գործակալությունը և տեղեկատվական բյուրոն: Գործադիր իշխանության համակարգում առանձնահատուկ տեղ էին գրավում նախարարությունները: Ստեղծվելով գրեթե ոչնչից, առանց որևէ կազմակերպակառուցվածքային և նյութական նախադրյալների՝ 1920 թ. դրությամբ

գործադիր իշխանության համակարգում գործում էին ներքին գործերի, արտաքին գործերի, զինվորական, արդարադատության, ֆինանսների, հանրային կրթության և արվեստի, հաղորդակցության, աշխատանքի, խնամատարության և վերաշինության, գյուղատնտեսական և պետական գույքերի մախարարությունները: Հանրապետության գոյության վերջին շրջանում ստեղծվեց Հայաստանի կենտրոնական բանկը: Փորձեր են արվել հիմնադրելու նաև ժողովրդական տնտեսության միմիստություն, տնտեսական կառավարման մասնագիտացված մարմին:

Գործադիր իշխանության համակարգի մեջ մտնող բոլոր մարմիններին բնորոշ կազմակերպման ու գործունեության սկզբունքն օրինականությունն էր: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ վարչապետի գլխավորությամբ, 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչև օգոստոսի 1-ը, իսկ այնուհետև 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև հանրապետության անկումը՝ դեկտեմբերի 2-ը, վերածվում էր օրենսդրական լիազորություններով օժտված գործադիր մարմնի: Հետևաբար այս ժամանակահատվածներում մախարարների կողմից Նախարարների խորհուրդ բերված օրինագծերը հաստատվելուց հետո ստանում էին օրենքի ուժ¹: Համաձայն Նախարարների խորհրդի ընդունած կարգի՝ յուրաքանչյուր մախարար իր առաջարկությունը պետք է ներկայացներ գրավոր և մախօրք, իսկ այն առաջարկությունները, որոնք պահանջում էին օրենսդրական լուծում, անպայման պետք է ունենային համապատասխան օրինագիծ և բացատրագիր:

Հանրապետության քաղաքական ղեկավարության՝ օրենսդրական լիազորությունների փոխանցմանն ուղղված քայլերը պայմանավորված էին երկու հիմնական հանգամանքներով: Մի կողմից՝ օրենսդիր մարմնում՝ հատկապես Հայաստանի խորհրդում կառավարող կուսակցությունը մյուս կուսակցությունների

¹ Այդ ժամանակամիջոցներում կառավարության կողմից ընդունված օրենքները բազմաթիվ են և իրենց քանակական առումով չեն զիջում, եթե չեն գերազանցում խորհրդարանական օրենքներին:

ընդդիմադիր դիրքորոշման պատճառով հանդիպելով որոշակի դժվարությունների, այսինքն՝ չկարողանալով անարգել իրագործել իր քաղաքականությունը, իր պատգամավորական մեծամասնության միջոցով կարողանում էր հասնել օրենսդրական լիազորությունների այդպիսի փոխանցման և դրանով իսկ՝ ազատվում ավելորդ գլխացավանքից: Մյուս կողմից՝ կառավարող ուժերի կամքից անկախ, ճգնաժամը հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտներում, պատերազմները, հակապետական խռովությունները և անցման շրջանը հրամայաբար պահանջում էին իշխանության կենտրոնացում, օպերատիվություն, և ակնհայտ էր դառնում, որ այդպիսի արտակարգ իրադրությունում պետական կառավարումը «պառլամենտական դանդաղաշարժ ձևով» չէր կարող ձեռնարկել կտրուկ միջոցներ, ունենալ արագ մանևրող պետական իշխանություն: Հանրապետության իրականության առաջադրած հրատապ խնդիրները պահանջում էին շուտափույթ և առանձնահատուկ լուծումներ, որոնք հնարավոր էին միայն արագ ու օպերատիվ կառավարական որոշումներով, կարգադրություններով ու ձեռնարկումներով: Այսպիսի իրավիճակում քաղաքական ուժերի մի մասը կարծում էր, որ խորհրդարանը որոշ ժամանակ պետք է ձեռնպահ մնար օրինաստեղծ գործունեությունից, մինչև վիճակը կայունանար, և հնարավոր կդառնար խորհրդարանական աշխատանքը, խորհրդարանական օրինաստեղծությունը: Հանրապետության գոյության ողջ ժամանակահատվածում ժողովրդավարական կառավարման ձևերի, հաստատությունների ձգտման և ճգնաժամային իրավիճակից բխող արտակարգ, դիկտատորական միջոցառումների անհրաժեշտության միջև հակասությունը երբեք լուծում չգտավ, ինչի վկայությունն է մահ «պատշաճ» ու արտակարգ դատարանների, օրենսդիր ու գործադիր մարմինների գործառնության մրցակցությունը:

* * *

Այսպիսով, պետական իշխանության գերագույն մարմնի կամ օրենսդիր իշխանության համակարգի կայացման և ներքին

զարգացման տեսանկյունից Առաջին հանրապետության պետական կառավարման համակարգի պատմությունը կարելի է բաժանել կազմակերպական երեք փուլի:

Առաջին փուլն ընդգրկում է 1918 թ. մայիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 1-ն ընկած ժամանակաշրջանը, որը, ըստ էության, հայոց ազգային ներկայացուցչական համակարգով խորհրդարանական կառավարում էր: Այս շրջանի յուրահատկությունն այն է, որ պետական իշխանության բարձրագույն մարմին էր համարվում Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդը: Առաջին հանրապետության տարածքում տեղական կառավարման բոլոր գործառնություններն իրականացնում էր Երևանի Հայոց ազգային խորհուրդը:

Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. օգոստոսի 1-ը, և իր բնույթով հանրապետության բնակչության և քաղաքական հիմնական ուժերի (կուսակցությունների) նշանակովի-ներկայացուցչական համակարգով խորհրդարանական կառավարում էր, որում օրենսդիր իշխանությունը մարմնավորում էր **Հայաստանի խորհուրդը**:

Երրորդ փուլը՝ 1919 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև հանրապետության անկումն ընդգրկող ժամանակաշրջանը, կարելի է բնութագրել քաղաքական կուսակցությունների համամասնական ներկայացուցչության համակարգով ընտրված խորհրդարանական կառավարման համակարգ: Այս շրջանում առկա օբյեկտիվ ընտրական իրավունքը, այսպես կոչված, քաղաքական կուսակցությունների համամասնական ներկայացուցչության համակարգ էր, ըստ որի՝ ամեն մի կուսակցություն խորհրդարանական մանդատն ստացել էր իրեն տրված ձայներից համամասնորեն: Այս փուլում օրենսդիր իշխանությունը մարմնավորում էր **Հայաստանի պառլամենտը**: Երկրորդ և երրորդ փուլերի առանձնահատկությունն այն էր, որ այս ժամանակամիջոցներում խորհրդարաններն իրենց օրենսդրական լիազորությունները երբեմն փոխանցել են կառավարությանը:

§ 4. Առաջին հանրապետության դատական համակարգը

Առաջին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների կազմավորումից հետո նրանց առջև դրված գլխավոր խնդիրներից մեկն էլ հանրապետության դատական համակարգի կառուցման և գործունեության հիմունքների մշակումն էր, դատարանակազմական, քրեական ու քաղաքացիական դատավարական հարաբերությունները կարգավորող համապատասխան օրենքների մշակումն ու ընդունումը:

Առաջին հանրապետության պետական կառուցակարգում դատական մարմինները պետք է զբաղեցնեին կարևոր տեղ, որը պայմանավորված էր նրանց առջև դրված արդարադատության խնդիրներով: Այդ խնդիրների ուժով դատարանը և դատավարությունը առաջին հանրապետությունում ձեռք էին բերում մաս պատմական նշանակություն՝ արդարադատության խնդիրների լուծմամբ նպաստել նորահռչակ պետականության կայացմանը¹:

1918 թ. օգոստոսի 3-ին Հայաստանի խորհրդի երկրորդ նիստում հրապարակվեց կառավարության հայտարարագիրը (դեկլարացիան)², ըստ որի արդարադատության ոլորտում կառավարությունն իր առջև դրել էր հետևյալ խնդիրները. «Հարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրավահասկացության և իրավական սովորույթներին, միաժամանակ քրեական դատավարությանը մասնակից դարձնել ժողովրդի ներկայացուցիչներին»³: Ինչպես տեսնում ենք, հայտարարագրի այդ դրույթները շատ ընդհանուր էին: Կառավարությունը չէր նախատեսել, թե ինչ միջոցներով ու եղանակներով պետք է օրինականություն և իրավա-

¹ Տե՛ս Վաղարշյան Ա. Գ., Հայաստանի առաջին Հանրապետության դատական համակարգի հիմունքների մշակումը և դրանց օրենսդրական կենսագործումը, Իրավունք և օրինականություն, Երևան, 1996, թիվ 2(10), էջ 26:

² Տե՛ս Ջանգ, 1918, օգոստոս, թիվ 43:

³ Տե՛ս նույն աեղը:

կարգ հաստատվի Հայաստանի Հանրապետությունում, թե ինչպիսի դատական համակարգ և իրավապահպան մարմիններ պետք է հիմնադրվեն, որպեսզի լուծվեն այդ խնդիրները¹: Այս հիմնախնդիրների լուծման նպատակով արդարադատության մախարարի նախաձեռնությամբ գումարվեցին մի շարք խորհրդակցություններ և ժողովներ²: Արդյունքում մշակվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում դատարանի կազմակերպման մասին» օրինագծերի փաթեթը, որը 1918 թ. սեպտեմբերի 5-ին քննարկվեց Նախարարների խորհրդում և, հավանության արժանանալով, ուղարկվեց Հայաստանի խորհուրդ³:

1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայաստանի խորհուրդը ընդունեց դատարանակազմական բնույթ ունեցող 6 օրենք: Նույն օրը Հայաստանի խորհուրդը ընդունեց մեկ այլ օրենք, որը անմիջականորեն առնչվում է մեր կողմից քննարկվող հիմնախնդիրներին: Դա «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ժուսական կայսրության օրենքները գործողության մեջ դնելու մասին» օրենքն էր: Դրանով Հայաստանի խորհուրդը պաշտոնապես պարզություն մտցրեց հանրապետության իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի հարցում՝ սահմանելով, որ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ժամանակավորապես գործողության մեջ են դրվում Ռուսական կայսրության օրենքները, Ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, Անդրկովկասյան Մեյմի, Հայաստանի խորհրդի փոփոխություններով և լրացումներով: Այդ օրենքի ուժով Հայաստանի Հանրապետությունում սկսեց գործել մասնական կայսրության քրեական և քաղաքացիական նյութական ու դատավարական, ինչպես նաև դատարանակազմական օրենսդրությունը: Այսպիսով, ստացվում էր, որ, նախ՝ Հայաստանի Հանրապետությունում գործողության

¹ Տե՛ս Վաղարշյան Ա.Գ., Հայաստանի առաջին Հանրապետության դատական համակարգի հիմունքների մշակումը և դրանց օրենդրական կենսագործումը, Իրավունք և օրինականություն, Երևան, 1996, թիվ 2(10), էջ 26:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, Ձանգ, 1918 թ., օգոստոս, թիվ 45:

³ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, թ. 32:

մեջ էր դրվում ռուսական 1864 թ. դատական բարեփոխման հիմքը կազմող օրենքների փաթեթը, իսկ այնուհետև՝ Հայաստանի խորհրդի վերոհիշյալ օրենքներով դրանցում ներմուծվում էին համապատասխան փոփոխություններ և լրացումներ:

Այդ օրենքների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ռեցեպցիայի էր ենթարկում ռուսական դատական համակարգը, բացառելով XIX դ. երկրորդ կեսի հակաբարենորոգումների հետևանքով մտցված իրավական դրույթները: Վերացվում էին Ալեքսանդր II-ի դատական կանոնադրություններում պարունակվող դատական պաշտոնների և երդվյալ ատենակալների թեկնածուների համար սահմանված արտոնություններն ու սահմանափակումները ծառայողական, կրոնական, դասային, գույքային հատկանիշներով: Վերացվեցին նաև Անդրկովկասի համար հատուկ սահմանված դատավարական կանոնները: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործողության մեջ դրվեցին ընդհանուր դատավարական և դատարանակազմական նորմերը: Չէր նախատեսվում քաղաքական և պաշտոնական հանցագործությունների համար դասային ներկայացուցիչների դատարանի ստեղծումը: Այդ բնույթի գործերը Հայաստանի Հանրապետությունում ընդդատյա էին միայն շրջանային դատարանին: Հայաստանի Հանրապետությունում չէր հիմնադրվում նաև գերագույն քրեական դատարան:

Այսպիսով, համաձայն 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքների՝ համաքաղաքացիական դատական համակարգը Հայաստանի Հանրապետությունում ընդգրկում էր հետևյալ դատական մարմինները.

1) Միանձնյա հաշտարար դատավորներ՝ իրենց սահմանափակ քրեական, քաղաքացիական ու լրիվ վարչական ընդդատությամբ:

2) Երևանի շրջանային դատարան, որն ընդհանուր իրավասության գործերով առաջին ատյանն էր, և որի կազմում պետք է գործեր երդվյալ ատենակալների դատարանը: Երևանի շրջանային դատարանը ուներ քրեական, քաղաքացիական, վարչական և

կություններին, ապա դրանք գրեթե գոյություն չունեին: Դատական համակարգի նորմատիվային հիմքը կազմում էին այն նույն օրենքները (դատարանակազմական և դատավարական), ինչ Ռուսական կայսրությունում: Այդ օրենքներով ամրագրված էին այնպիսի սկզբունքներ, ինչպես գործադիր և դատական իշխանությունների բաժանումը, որը պետք է ընկալել որպես արդարադատության իրականացումը միայն դատարանի կողմից սկզբունքի, այլ ոչ թե իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի արտահայտություն: Այդ օրենքներով Հայաստանի Հանրապետությունում ներմուծվում էին այնպիսի կարևորագույն ժողովրդավարական ինստիտուտներ, ինչպիսիք են երդվյալ ատենակալների դատարանը, դատական քննիչների ինստիտուտը, վարչական արդարադատության ինստիտուտը և այլն: Դատարանակազմության ժողովրդավարական ինստիտուտներին համապատասխանում էին դատավարության ժողովրդավարական սկզբունքները՝ ամրագրված քրեական և քաղաքացիական դատավարությունների կանոնադրություններում: Այս օրենսդրական ակտերը ամրագրում էին դատավարության մի շարք հիմնարար սկզբունքներ՝ օրինականության, հրապարակայնության, բանավորության, մրցակցության, անմեղության կանխավարկածի, մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքի, անմիջականության և անընդհատության, կողմերի իրավահավասարության, դիսպոզիտիվության և այլն:

Այսպիսով, Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում սկզբում ստեղծվեց այնպիսի դատական համակարգ, որը՝ և՛ իր կառուցվածքի, և՛ իր գործունեության սկզբունքների առումով, և՛ տվյալ ժամանակաշրջանում այլ երկրներում գոյություն ունեցող դատական համակարգերի՝ հատկապես դրանից հետո եկող խորհրդային դատական համակարգի հետ համեմատած, անվերապահորեն կարելի է համարել առաջադիմական, ժողովրդավարական: Այսպես՝ քրեական դատավարության կանոնադրությունը սահմանում էր. «Ոչ ոք չի կարող պատժվել դատական գերատես-

չությանը ենթակա հանցագործության կամ զանցանքի համար այլ կերպ, քան պատշաճ դատարանի օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով և դատական կանոնադրություններով սահմանված պատշաճ ընթացակարգով»¹:

Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի դատարանակազմական և դատավարական օրենքների համաձայն՝ արդարադատությունը, որպես պետական գործունեության հատուկ տեսակ, առանձնանում էր գործադիր և օրենսդիր մարմիններից:

Դատական հաստատությունների կանոնադրության առաջին հոդվածի՝ «Դատական իշխանությունը պատկանում է հաշտարար դատավորներին, շրջանային դատարաններին, Դատական պալատին և Սենատին»², ինչպես նաև քրեական դատավարության կանոնադրության առաջին հոդվածի «պատշաճ դատարաններ», «պատշաճ ընթացակարգ» արտահայտությունները վկայում էին, որ արտակարգ դատարանների ստեղծումը օրենքով արգելված էր, և դատավարության իրականացման կարգը չէր կարող կամայականորեն փոփոխվել օրենսդիր մարմինների կողմից: Արդարադատությունը ՀՀ-ում պետք է իրականացվեր միայն օրենքում նշված պատշաճ դատարանների կողմից, որոնք հռչակված էին անկախ, իսկ դատավորները օժտված էին անփոփոխելիության իրավունքով³:

Ռուսական դատական բարենորոգման հետազոտողները «արդարադատության իրականացումը միայն դատարանների կողմից» սկզբունքի օրենսդրական իրացումը համարում են ոչ լիարժեք և խախտված՝ հիմք ընդունելով քրեական դատավարության կանոնադրության առաջին հոդվածի ծանոթագրությունը, ըստ որի՝ «Դատական հետապնդում չեն համարվում այն միջոցառումները, որ օրենքով նախատեսված կարգով ձեռնարկում են ոստիկանական և այլ վարչական իշխանությունները հանցա-

¹ Стѣи Российское законодательство X-XX веков, т. 8, Судебная реформа, М., 1991, Устав уголовного судопроизводства, էջ 1, 14:

² Стѣи նույնը, Учреждение судебных установлений, էջ 32, հ. 1:

³ Стѣи նույն տեղը, էջ 59, 243 հ.:

գործությունների ու զանցանքների կանխման համար»¹: Այս դրույթը էապես նպաստում էր «վարչական իշխանության ներխուժմանը դատարանների գործունեության մեջ»², հնարավորություն տալով նրանց վարչական կարգով կիրառելու արտաքսում և արքայը:

Մականյան ցարական կառավարության օրոք նույնիսկ վարչական հարկադրանքը կիրառվում էր օրենքի հիման վրա, և առանց օրինական հիմքերի վարչական մարմիններն այդպիսի հարկադրանք կիրառելու իրավունք չունեին: Արդարադատության իրականացումը միայն դատարանի կողմից սկզբունքը Հայաստանի Հանրապետության գոյության ընթացքում էլ ավելի խեղաթյուրվեց, որովհետև արտակարգ լիազորություններով օժտված գործադիր զանազան մարմիններ, օգտվելով իրենց արտոնյալ վիճակից, դատ ու դատաստան էին իրականացնում հանրապետության ամբողջ տարածքում: Հաճախ այդ մարմինները գործում էին իրավական հիմք ընդունելով ոչ թե օրենքները, այլ, այսպես կոչված՝ «իշխանությունների պարտադիր որոշումները», այսինքն՝ կառավարման կենտրոնական մարմինների կողմից ընդունված նորմատիվ-իրավական ակտերը³: Իրավական տեսակետից այդ որոշումները «չպետք է հակասեին գործող օրենքներին»⁴: Բայց իրականում այդ կանոնը չէր պահպանվում: «Բյուրո կառավարության» ներքին գործերի նախարար Ա. Ջամալյանը 1920 թ. մայիսի 13-ին արձակել և նախարարության ստորին օղակներին է ուղարկել հետևյալ հրամանը. «Ստանձնելով ժամանակավորապես ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը՝ սրանով հայտնում եմ ի գիտություն ներքին գործերի վարչության բոլոր մարմիններ-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 120, 1 հ.:

² Տե՛ս **Вилениский Б.В.**, Судебная реформа и контрреформа в России, С., 1962, էջ 337:

³ Հաշտարար դատարանները, որպես վարչական ընդդատության առաջին աստիճան, հեղեղված էին, այսպես կոչված, «լիազորական գործերով», այսինքն՝ զանգառներով ընդդեմ կառավարական և տեղական զանազան կոմիսարների, միլիցիայի պետերի:

⁴ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 221, ք. 57:

րին ու պաշտոնյաներին.

1. Այն պաշտոնյան, որ կներկացվի գեղծում կատարելու, կաշառք վերցնելու, խուզարկության ժամանակ իրեր սեփականացնելու, քաղաքացիների վրա բռնություն գործի դնելու և շանտաժի մեջ, 48 ժամվա ընթացքում բանտարկությունից մինչև մահվան պատիժ կտանա՝ համաձայն արտակարգ դատարանի համար սահմանված օրենքների:

2. Այն պաշտոնյան, որ կներկայանա կատարելու իր պարտականությունները և կանցնի իր իրավունքների սահմաններից, կենթարկվի բանտարկությունից մինչև տաժանակիր աշխատանքների համաձայն նույն օրենքների տրամաբանության¹:

Հրամանում խոսքը գնում է 1920 թ. մայիսի 8-ի «Արտակարգ դատարանի և դրա դատին ենթակա գործերի մասին» ժամանակավոր օրենքի հիման վրա ստեղծված արտակարգ դատարանների և նրանց ընդդատյա հանցագործությունների մասին: Բայց օրենքով՝ պաշտոնեական հանցագործությունները հրամանը ընդունելու պահին ընդդատյա էին ընդհանուր իրավասության դատարաններին, այլ ոչ թե արտակարգ դատարաններին: Փաստորեն, նախարարն իրեն իրավունք էր վերապահում փոխել արտակարգ դատարանների ընդդատությունը և մահապատիժ սահմանել այն հանցավոր արարքների համար, որոնք օրենքով մահապատժի ենթակա չէին:

Օրենսդիր և գործադիր մարմինները ներխուժում էին արդարադատության իրականացման ոլորտ մաս արտակարգ դատարանների հիմնադրմամբ՝ հատկապես 1920 թ. մայիսյան արտակարգ դատարանների, որոնք աչքի էին ընկնում ոչ միայն իրենց արտակարգությամբ, դատավարական երաշխիքներ ապահովելու անկարողությամբ, այլև նրանով, որ անմիջապես և ուղղակիորեն ղեկավարվում էին կառավարության կողմից՝ ստանալով հրահանգներ՝ դատելու կամ չդատելու, մահապատիժ նշանակելու կամ չնշանակելու մասին: Այդ դատարանները, նույնիսկ ձևակա-

¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 98, ք. 47:

նորեն, չէին մտնում արդարադատության նախարարության համակարգի մեջ, նրանցում չէր գործում դատավորի անկախության երաշխիք հանդիսացող անփոփոխելիության սկզբունքը:

Այս փաստերը և ընդհանրապես Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգի պատմաիրավական ուսումնասիրությունը մեզ հիմք են տալիս պնդելու, որ արդարադատության, որպես պետական գործունեության հատուկ տեսակի, և օրենսդիր ու գործադիր մարմինների իրավասությունների տարանջատումը կատարված էր ոչ լիարժեք կերպով, որ այն հանրապետության գոյության տարիներին, օրենսդիր, գործադիր և կուսակցական մարմինների կողմից անընդհատ խախտվում էր:

Այսպիսով՝ չնայած այն բանին, որ օրենսդիրն օգտագործել է «դատական իշխանություն» տերմինը, այնուամենայնիվ, իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը, որի մեխը ոչ միայն ամբողջական պետական իշխանության սովորական, աշխատանքային, մեխանիկական բաժանումն է, այլ այնպիսի կազմակերպարարական միջոցառումները, որոնք ապահովում են դրանց համագործակցությունը, հավասարակշռումը և հակակշռումը¹, ՀՀ-ում, փաստորեն, չէր իրականացված:

Դատական իշխանությունը՝ որպես պետական իշխանության լիարժեք տարրերից մեկը, միայն արդարադատությունը չէ: Դատական իշխանությունը և արդարադատությունը նույնական հասկացություններ չեն: Տեսական գրականության մեջ «դատական իշխանություն» հասկացությունը բնորոշվում է՝ որպես պետական կառուցակարգի մեջ հատուկ տեղ զբաղեցնող մարմինների՝ դատարանների կողմից մարդկանց վարքագծի և ընկերային գործընթացների վրա ներգործելու հնարավորություն ու ընդունակություն²: Այլ կերպ ասած՝ դատական իշխանություն հասկացությունը ընդգրկում է բազմազան լիազորություններ, որոնցով օժտված են դատարանները: Ամբողջության մեջ դրանց իրացումն

¹ Տե՛ս **Азаркин Н.М.**, Монтескье. М., 1988, էջ 69-70:

² Տե՛ս **Гуденко К.Ф., Ковалов М.А.**, Правоохранительные органы. М., 1995, էջ 33:

էլ հենց դատական իշխանության իրացումն է, որպես իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի բաղկացուցիչ: Այդ լիազորությունների մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում արդարադատությունը, սակայն լիիրավ դատական իշխանությունը չի հանգում միայն քրեական և քաղաքացիական արդարադատությանը: Դատական իշխանությունը պարտադիր ընդգրկում է նաև մի շարք այլ լիազորություններ, ինչպես՝ սահմանադրական վերահսկողությունը, պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց որոշումների ու գործողությունների օրինականության և հիմնավորվածության վրա կանոնավոր վերահսկողությունը, գործող օրենսդրության մեկնաբանումը դատական պրակտիկայի հիման վրա և այլն:

Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը չունեւ սահմանադրական արդարադատության ինստիտուտ, չկար կանոնավոր վերահսկողություն գործադիր մարմինների ընդունած որոշումների օրինականության և հիմնավորվածության վրա: Այս իմաստով օրենսդիր մարմիններն իրենց իրավաստեղծագործության ընթացքում ունեին անսահմանափակ պոզիտիվիստական հնարավորություններ և կարող էին կամայականորեն փոխել քրեական դատավարության իրականացման կարգը, հիմնել դատավորների անկախությունը և անկողմնակալությունը չապահովող իրավական ընթացակարգ ունեցող արտակարգ դատարաններ առանձին գործերի և անձանց, կոնկրետ իրադրության համար: Օրենքն ու իրավունքը «պարտադիր էին միայն ենթակաների համար, բայց ոչ այն ստեղծող իշխանության»¹, դա էլ հիմք է տալիս մեզ պնդելու, որ ՀՀ-ն իր կառավարման ձևով հանրապետություն էր, սակայն ոչ իրավական պետություն: Այդպիսի պոզիտիվիստական իրավաընկալումը և գործելակերպը հայրենասիրական բռնապետության նպատակահարմարության տեսանկյունից էլ արդարացնելու հիմքեր չկան, որովհետև ուժեղ ազգային պետական իշխանությունը չի նշանակում կամայականություն:

¹ Տե՛ս **Нерсисянц В.С.**, Пути развития советского государства и права /в книге Пульс реформ. М., 1989, էջ 38:

Ոչ բավարար տնտեսական, անկայուն քաղաքական մա-
խադրյալները, բացասական միտում ունեցող բարոյահոգեբանա-
կան գործոնները պայմանավորում էին պետական կառուցակար-
գի ոչ լավագույն, անարդյունավետ գործունեությունը: Այդ երաշ-
խիքների բացասական ազդեցության պայմաններում կարևոր-
վում էր հատուկ իրավաբանական-կազմակերպական, նորմատի-
վային երաշխիքը, որ երկրորդական տեղ չէր զբաղեցնում մնա-
ցած երաշխիքների շարքում, այլ հանդես էր գալիս որպես ակտիվ
գործոն: Պետության կողմից ընդունված հատուկ իրավաբանա-
կան միջոցառումները (դատական համակարգի կազմակերպա-
կան և գործառնության խնամակալությունները) ընդունակ
էին ազդելու մյուս երաշխիքների փոփոխման վրա դրական մի-
տումով և շատ կարևոր էին օրինականության ապահովման, ար-
դարադատության ճիշտ, արագ, արդյունավետ իրականացման
համար: Ռուսական դատական բարեփոխումն իրականացնում
էր հաջողակ ձևով ընկալումը դարձավ արդարադատության մար-
մինների անարդյունավետ գործունեության պատճառներից մեկը:
Հանրապետության իշխանությունները չկարողացան «ստեղծել
պայմաններ, որոնցում դատարանները կկարողանային անցնել
արդարադատության իրականացմանը»:

Անհաջողության գլխավոր պատճառը ռազմավարական
խնդրի սխալ ընտրությունն էր, այսինքն՝ ոչ թե իրականությունը
պետք է հարմարեցվեր դատական համակարգին, այլ դատական
համակարգը պետք է կառուցվեր իրականությանը, հասարակա-
կան հարաբերություններին համապատասխան: Իսկ հնարավոր
բազմատարբերակ լուծումներ այսպիսի պայմաններում կային:
Օրինակ՝ սկզբում կառուցված դատական համակարգում
տեղական պայմաններից ելնելով պատշաճ կառուցվածքային և
դատավարական վերափոխումների իրականացումը, սակայն
պայմանով, որ դրանք կապահովվեին անհարժեշտ կազմակեր-
պական-տեխնիկական և կադրային երաշխիքներով: Վերջինս,
այսինքն՝ բարեփոխումների կադրային ապահովումը ենթադրում
էր դատական, դատախազական, քննչական պաշտոնյաների աշ-

խատանքի և կյանքի նվազագույն պայմանների բանական սահմաններում երաշխավորումը, ինչը հնարավորություն կտար նրանց լինել անկախ և ինքնուրույն, գործուն: Նման մոտեցման կենսագործումը նախադրյալներ կստեղծեր համակարգից դուրս գտնվող մասնագետներին ներգրավել ոլորտում աշխատելու համար: Իր բացասական ազդեցությունը թողեց մաս այն հանգամանքը, որ արդարադատության նախարարությունը գլխավորել են տաս նախարարներ կամ պաշտոնակատարներ: Հերթականորեն փոխարինելով միմյանց՝ ամեն մեկը միջին հաշվով պաշտոնավարել է երեքից-չորս ամիս: Նախարարական այդպիսի խառնաշփոթը և ամեն անգամ կառավարական կուրսի փոփոխությունը չէին կարող լավագույն ազդեցություն թողնել դատական համակարգի գործունեության վրա:

Արդարադատության մարմինների համակարգի կառուցման թերություններն ակնհայտ էին մաս ժամանակակիցների համար: Հատկապես մամուլը և հասարակայնությունը պահանջում էին վերափոխումներ, պայքար հանցավորության դեմ, մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանություն և ապահովում: Իշխանություններն էլ այդ ճնշման տակ փոխանակ միջոցներ ձեռնարկելու՝ արդեն կառուցված համակարգը արդյունավետ դարձնելու, դիմում էին արտակարգ դատարանների և դատավարական ձևերի օգնությամբ՝ խախտելով դատարանի միասնականության սկզբունքը, քաղաքացու շահերը շոշափող յուրաքանչյուր գործի արդարացի և օբյեկտիվ քննության իրավունքը: Մակայն մույնիսկ արտակարգ միջոցառումներն իրենց օրենսդրական, կազմակերպական-կառուցակարգային առանձնահատկություններով այնքան վատ էին, որ սրանք ևս չէին կարողանում կենսագործել իրենց առջև դրված խնդիրները, հաստատել օրինականություն և իրավակարգ հանրապետությունում: Մայիսյան արտակարգ դատարանների հիմնադրման հարցադրման, նրանց վերաբերյալ օրենքների մշակման ու ընդունման, դրանք կենսագործելու և հետագայում դրանցում փոփոխություններ կատարելու մեջ, ինչպես ջրի կաթիլի մեջ, արտացոլվել է ժամանակի իրա-

կանության, քաղաքականության հակասականությունը, ազգային բռնապետության և ժողովրդավարության հակասությունը, քաղաքական ղեկավարների անորոշ դեգերումներն ու խաբխափումները: Այդպիսի քաղաքականության հետևանքով պետական կառուցակարգում դատական մարմինները վերածվել էին պետական կառավարման արտակարգ լիազորություններով օժտված մարմինների, ՆԳՆ-ն քմահաճույքներից կախված, կառավարչական ապարատի հետևից քարշ եկող կառուցակարգի:

Աղբյուրների ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում մաս մեկ այլ օրինաչափություն. դատական համակարգը, ինչպես և ամբողջ պետական կառուցակարգը սոցիալապես պայմանավորված է, այսինքն՝ այն պետության կամայական հայեցողության արդյունքը չէ, այլ հասարակական հարաբերություններին, իրավիճակին համապատասխան ստեղծվող ու գործող համակարգ: Դատական համակարգը, որը սովորական պայմաններում գործում էր բավականին արդյունավետ, հանրապետության ծանր տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, հոգեբանական իրականության մեջ ի վիճակի չէր ապահովելու իր առջև դրված խնդիրների նվաճումը: Անիշխանությունը և քառու, Առաջին հանրապետության գորշ իրականությունը ռուսական դատական կառուցողությունների շատ դրույթներ վերածեցին «խղեալիզմի»: Եթե հնարավոր չէր ապահովել եղած համակարգի գործունեության համար անհրաժեշտ պայմաններ, ապա համակարգը պետք է վերափոխվեր, հարմարեցվեր իրականության պայմաններին: Առաջնակարգ խնդիրը ոչ թե «ներդաշնակ և ամբողջական» դատական համակարգի հաստատումն էր, այլ իրավական հիմքերի վրա դրված արդարադատության իրականացումը: Այլ կերպ ասած գերխնդիրը, նպատակը արդյունքն է, այսինքն՝ իրավակարգի հաստատումը, արդարադատության խնդիրների լիովին կենսագործումը, այլ ոչ թե դատական մարմինների համակարգը, որը միայն միջոց է հասնելու իրավական հիմքերի վրա դրված արդարադատության կենսագործմանը:

**ԳԼՈՒԽ 8. ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԵՆԹԱՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ
ԻՐԱՎԱՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

**§ 1. Խորհրդարանների իրավասության բնույթը և
իրավական ամրագրման հիմնախնդիրը**

Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանների՝ Հայաստանի խորհրդի և Հայաստանի պառլամենտի տեղը պետական մարմինների համակարգում որոշելու համար կարևոր նշանակություն ունի նրանց՝ որպես խորհրդարանների իրավասությունը: Սովորաբար խորհրդարանների իրավասությունը կախված է պետական կառավարման և կառուցվածքի ձևերից, երկրում ժողովրդավարության աստիճանից, քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունից և մի շարք այլ պայմաններից: Հայաստանի համար հատուկ նշանակություն էին ձեռք բերում նրա նորահռչակ հանրապետություն լինելը, չձևավորված իրավական համակարգը, վերջինիս սահմանադրական կարգավորում չունենալը: Խորհրդարանների իրավասությունը Առաջին հանրապետությունում չունեի իրավական հստակ ամրագրում: Պետաիրավական համակարգի հիմունքները որոշելիս հանրապետության հայրերը ընտրեցին կառավարման խորհրդարանական հանրապետության ձևը, որով էլ պայմանավորվեց առաջին և երկրորդ խորհրդարանների իրավասությունը: Սակայն ո՛չ հանրապետության հռչակման պահին և ո՛չ էլ հետագա գոյության ընթացքում քայլեր չձեռնարկվեցին խորհրդարանի իրավասությունն իրավաբանորեն ամրագրելու ուղղությամբ¹: Միակ իրավական ակտը, որն ա-

¹ Խորհրդարանի իրավասության ոչ բավարար իրավական ամրագրումը եզակի երևույթ չէ: Երկրների մի մասում խորհրդարանների իրավասությունը ենթարկված է մանրամասն իրավական ամրագրման, մյուսներում այդ իրավասությունն իրավական հստակ կարգավորում չունի:

նուդղակիորեն շոշափում էր այդ հարցը, 1918 թ. օգոստոսի 10-ին ընդունված «Հայաստանի խորհրդի նակագ»-ն էր, որում ամբարզված խորհրդարանական գործառնության կառուցակարգը և ընթացակարգերը հնարավորություն են տալիս անուդղակիորեն փաստել խորհրդարանի իրավասության բաղադրատարրերը: Այսպիսով, Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանների իրավասության հիմնախնդիրներն ուսումնասիրելու և դրա բաղադրատարրեր վեր հանելու համար շատ թույլ ելակետ են խորհրդարանի ներքին կանոնակարգը և, անշուշտ, Հայաստանի խորհրդի ու Հայաստանի պառլամենտի փաստական գործունեությունը, որոնց վերաբերյալ կցկտուր տվյալներ են պահպանվել դրանց նիստերի համառոտ արձանագրություններում:

Խորհրդարանների իրավասության բնույթից կամ լիազորությունների հանրագումարի տեսանկյունից պառլամենտագիտության մեջ ընդունված է առանձնացնել խորհրդարանների երեք տեսակ՝ անսահմանափակ լիազորություններով, սահմանափակ լիազորություններով և խորհրդատվական բնույթի պառլամենտներ¹: Մեկ այլ դասակարգման համաձայն, որի չափանիշը խորհրդարանների իրավասության ծավալն է, առանձնացնում են երեք տեսակի խորհրդարան՝ անսահմանափակ իրավասությամբ, բացարձակ սահմանափակ իրավասությամբ, հարաբերականորեն սահմանափակ իրավասությամբ: Վերջին դասակարգման հեղինակներն անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարանի օրինակ են համարում խորհրդարանական կառավարման ձև ունեցող երկրների պառլամենտները՝ որպես օրինակ վկայակոչելով բրիտանական պառլամենտը, որի վերաբերյալ արժե հիշատակել հայտնի թևավոր խոսքը, որ «Խորհրդարանը կարող է անել ամեն ինչ, բացի կնոջը տղամարդ դարձնելուց և հակառակը»²: Մակայն պետք է նկատի ունենալ, որ «անսահմա-

¹ Տե՛ս **Циркин В.Е.**, Парламенты в зарубежных государствах, М., 2006, էջ 22-25:

² Տե՛ս **Енгивария Р.В.**, Сравнительное конституционное право, М., 2005, էջ 295-298:

նափակ իրավասությամբ խորհրդարան» հասկացությունը չի ենթադրում բացարձակություն: Եթե պետական իշխանության համակարգում գործում է թեկուզև իշխանությունների բաժանման սկզբունքը, ապա դրանով իսկ արդեն առկա է խորհրդարանի իրավասության սահմանափակում, հետևաբար «անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարան» ձևակերպմանը պետք է վերաբերվել վերապահումով¹:

Իրավաբանական տեսանկյունից «անսահմանափակ խորհրդարան» հասկացությունը կամ խորհրդարանի գերակայությունը, ըստ բրիտանական սահմանադրագետների, նշանակում է ընդամենը մի շարք պայմանների առկայություն, մասնավորապես՝ «ա) օրենքների գերակայություն (օրենսդրելը խորհրդարանի մենաշնորհն է, իսկ օրենքներն ունեն բարձրագույն իրավաբանական ուժ այլ ակտերի նկատմամբ), բ) խորհրդարանի իրավագործությունը հաստատել պետական բյուջեն և սահմանել հարկեր, գ) կառավարության կոլեկտիվ պատասխանատվությունը խորհրդարանի առջև, դ) մման այլ մրցակցող իշխանության բացակայությունը և այլն»²:

* * *

Առաջին հանրապետության հիմնադրման եղանակը և պետական իշխանության ստեղծման առանձնահատկությունները, ներառյալ խորհրդարանական կամ պետական շինարարության փորձի բացակայությունը, կառավարման դուալիստական միապետական համակարգից անցումը հանրապետականի, պատշաճ սահմանադրական կարգավորման բացակայությունը, անսպասելիության գործոնը պայմանավորեցին այն հանգամանքը, որ առաջին խորհրդարանը հիմնադրվեց ոչ թե որպես բացարձակ

¹ Անսահմանափակ լիազորություններով բարձրագույն ներկայացուցչական մարմիններ եղել են միայն ամբողջատիրական սոցիալիստական երկրներում, որոնցում այդ մարմինների իրավասությունը կառուցված էր լիիշխանության սկզբունքի վրա և կարող էր իր թմնարկմանը վերցնել ցանկացած հարց:

² Տե՛ս **Бенгвария Р.В.**, Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции, М., 2007, էջ 356:

սահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարան կամ հարաբերականորեն սահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարան¹, այլ անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարան: Նման կարգավիճակի «ավանդույթները» շարունակեց Հայաստանի պառլամենտը: Լինելով անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարաններ՝ դրանց իրավասության առանձին, լիարժեք և հիմնական տարրեր էին օրենսդիր լիազորությունը, բյուջետային լիազորությունը, գործադիր իշխանության նկատմամբ վերահսկողական իրավասությունը՝ իր բազմազան լիազորություններով հանդերձ, իրավասությունը դատական իշխանության ոլորտում:

§ 2. Խորհրդարանի օրենսդրական իրավասությունը և օրինաստեղծագործության կառուցակարգը

Օրենսդրական իրավասությունն օրենքներ ընդունելու լիազորությունների համակցություն է, որը կազմում է խորհրդարանի ամբողջ իրավասության գլխավոր մասը, և որի կեսագործումը խորհրդարանի գործունեության մեջ զբաղեցնում է ամենամեծ տեղը: Ընդ որում, Հայաստանի դեպքում խոսքը և՛ օրենքների ընդունման, և՛ դրանց հրապարակման մասին է, որովհետև այստեղ վերջին գործառույթը ևս իրականացնում էր խորհրդարանը: Օրենքների հրապարակման գործընթացին չէր մասնակցում որևէ այլ արտախորհրդարանական մարմին: Ռուսական կայսրության «Հիմնական պետական օրենքների հավաքածուն»՝ 1906 թ. ապրիլի 23-ի խմբագրությամբ, սահմանում էր, որ օրենսդիր իշխանությունն իրականացնում է կայսրը՝ Պետական դումայի և Պետական խորհրդի հետ համատեղ: Ընդ որում, կայսրն ուներ օրենսդրական նախաձեռնության և բացարձակ վետոյի իրա-

¹ Առաջին հանրապետության խորհրդարանները չի կարելի դիտել որպես բացարձակ սահմանափակ կամ հարաբերականորեն սահմանափակ իրավազորությամբ խորհրդարաններ, որովհետև Հայաստանում չկար խորհրդարանի օրենսդիր իրավազորության շրջանակի մեջ մտնող հարցերի սահմանափակում, ինչպես նաև դաշնային կամ այլ հիմքերով պետության ապակենտրոնացում:

վումը¹: Նման սահմանադրական կարգավորման պայմաններում Հայաստանի խորհրդարանները օրենսդրման ոլորտում յուրացրել էին և՛ կայսեր, և՛ Պետական դումայի իրավունքները:

Օրենքների՝ որպես խորհրդարանի ընդունած ակտերի գերակայությունը խաբսխված է այն հիմնադրույթի վրա, որ դրանք ժողովրդի ընդհանուր կամքն արտահայտող մարմնի ակտեր են և կարգավորում են կարևոր, կայուն հասարակական հարաբերությունները: Հայաստանի խորհուրդը՝ խորհրդարանի կարգավիճակ ունեցող առաջին մարմինը, ստեղծվեց որպես «պետական իշխանության բարձրագույն օրենսդիր մարմին»: Այդ են վկայում Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ՝ բացման կամ հիմնադիր նիստին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի փոխնախագահ Ա. Սահակյանի հետևյալ խոսքերը. «*Քաղաքացիներ, պատգամավորներ Հայաստանի խորհրդի՝ Գերագույն Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից ես պատիվ ունիմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի խորհրդի և հայտարարել, որ այսուհետև սա է միակ լիազոր մարմինը ամփոփող իր մեջ Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանությունը: Կազմակերպված է վերջնականապես և Հայաստանի խորհուրդը, իբրև երկրի օրենսդիր բարձր մարմին*»²:

Պառլամենտագիտության մեջ, ըստ խորհրդարանի օրենսդրական իրավասության ամրագրման բնույթի, խորհրդարաններն ընդունված է բաժանել երեք խմբի՝ բացարձակ անսահմանափակ, բացարձակ սահմանափակ, հարաբերական սահմանափակ օրենսդրական իրավասությունով³: Եթե այս տեսանկյունից դիտարկենք Առաջին հանրապետության օրենսդիր իշխանության

¹ Ст'я Свод основных законов, 1906 г., 23 апреля, ст. 7, 8, 9. /в кн. **Печосев В.К., Орлова Н.Е.**, История государства и права России XIX-XX вв.: Феникс, 2000, т. 2 82-83:

² Ст'я ՀՀ ԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 11, ք. 32-33:

³ Ст'я Конституционное право зарубежных стран. Под общей редакцией М.В. Баглая, Ю.И. Лейво, Л.М. Энтина. М., Норма, 2005, т. 309: **Енгварян Р.В.**, Сравнительное конституционное право..., т. 297:

իրական մոդելը, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ երկու խորհրդարաններն էլ՝ և՛ Հայաստանի խորհուրդը, և՛ Հայաստանի պառլամենտը, իրենց օրենսդրական իրավասության բնույթով բացարձակ անսահմանափակ օրենսդրական իրավասությամբ խորհրդարաններ էին, քանզի դրանք իրավաբանորեն օժտված էին իրավագործությամբ՝ ընդունելու օրենքներ ցանկացած հարցով: Առաջին հանրապետության ոչ մի օրենսդրական ակտով թվարկված չէր հարաբերությունների որևէ շրջանակ, որը չէր կարող քննարկվել խորհրդարանում և լուծվեր դրա ընդունած օրենքով¹: «... պարզագույն ձևեր են ՀՀ մեջ գործող օրենսդիր օրգանն ու օրինադրման ձևը: Մենք ունենք մեկ հառիկ մարմին, որն իրավունք ունի մենակ և անբաժան գործադրելու օրենսդրական իշխանությունը. մեզանում գոյություն չունի ոչ 2-րդ պալատ, ոչ հանրապետության նախագահ, կամ որևէ այլ հիմնարկություն ու պաշտոնատար անձ, որն իրավատեր լիներ բաժանելու օրենսդիր իշխանություն բանեցնելու իրավասությունը Հայաստանի խորհրդի հետ: Միայն այն կարգադրությունն է օրենք մեզանում, ինչ որ Խորհրդարանն է սահմանում. և ինչ որ սահմանում է Խորհրդարանը – օրենք է»²:

Անշուշտ, խորհրդարանի օրենսդրական իրավասության բացարձակ անսահմանափակ բնույթը, որ հաստատվեց սկզբնական շրջանում, կայուն կարգավիճակ չէր, որովհետև մույնիսկ երկու և կես տարվա գործունեության ընթացքում նկատվում էր դրա, այսինքն՝ օրենսդրական իրավունքների սահմանափակման միտում: Այդ միտումը դրսևորվում էր նախ նրանով, որ օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը մեծապես կենտրոնացնում էր կառա-

¹ Խորհրդարանների իրավասության, ներառյալ օրենսդրական, կարգավորման անհստակությունը բնորոշ է շատ երկրների: Բայց, այդուհանդերձ, բոլոր երկրներում սահմանադրական ակտերը խորհրդարանների իրավասության շրջանակ են ներառում օրենսդիր, բյուջետային, վերահսկողական, արտաքին քաղաքական և մի շարք այլ բնույթի ոլորտները (տե՛ս Конституционное право зарубежных стран..., էջ 308):

² Տե՛ս «Չանգ», թերթ, Եր., 1918, 20 սեպտեմբերի, թիվ 55 (71):

վարության ձեռքին, և երկրորդ՝ Առաջին հանրապետության պետական կառուցակարգում պատվիրակված օրենսդրման յուրահատուկ ինստիտուտի դրսևորմամբ: Նույնիսկ այս դեպքում խորհրդարանը, հատկապես Հայաստանի պառլամենտը, ձգտում էր իր ձեռքում կենտրոնացնել վերահսկողությունը պատվիրակված օրենսդրության նկատմամբ:

Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանների օրենսդրական իրավասություններն իրենց բնույթով, իրավական կարգավորման առանձնահատկություններով իրարից չէին տարբերվում: Ուստի օրենսդրական իրավասության հետազոտումը չենք կատարի հատվածաբար, առանձին-առանձին, հատկապես որ երկուսն էլ գործել են օրենսդրական գործունեության մույն կառուցակարգի հիման վրա: «Հայաստանի խորհրդի նախագ»-ի 4-րդ գլխի (խորհրդում գործերի վարույթի կարգը) առաջին բաժինը, որ նվիրված էր «օրենսդրական գործերի քննարկման կարգին», կարգավորում էր օրենսդրական գործընթացը խորհրդարանում: Այստեղ այդ կարգավորումը վերաբերում էր օրենսդրական գործընթացի միայն ներխորհրդարանական փուլին, չէր ներառում օրենսդրական նախաձեռնության և այնուհետև օրենքների հրապարակման ու ուժի մեջ մտնելու հարաբերությունների կարգավորումը: Սա, անշուշտ, «նախագի» թերություններից էր, որը, սակայն, հետագայում մասնավոր ընթացիկ օրենքներով ներառվեց օրենսդրական կարգավորման շրջանակ:

Սովորաբար օրենսդրական գործընթացը ենթադրում է օրենսդրական նախաձեռնության, օրինագծի քննարկման, օրինագծի ընդունման, օրենքի հաստատման և հրապարակման, ինչպես նաև ուժի մեջ մտնելու փուլերը: Նշված փուլերից խորհրդարանի կանոնակարգը կարգավորում էր օրինագծի քննարկման և օրինագծի ընդունման փուլերը: Մնացած փուլերի կարգավորումը սկզբնական շրջանում կատարվում էր հին օրենսդրության հիման վրա, սակայն հանրապետության պետական կառուցակարգի ձևավորմանը զուգընթաց՝ դրանք ևս ենթարկվեցին կարգավոր-

ման գուտ հանրապետական, ընթացիկ օրենքներով:

Օրենսդրական նախաձեռնության փուլը: Օրինագիծը, որ-
պես կանոն, քննարկման ենթակա էր, եթե այն նախաձեռնված էր
պատշաճ սուբյեկտների կողմից և համապատասխանում էր սահ-
մանված կանոններին: Ընդհանրապես, կախված օրենսդրական
նախաձեռնության սուբյեկտից, տարբերում են մաս ժողովրդա-
կան և հատուկ նախաձեռնությունները (պետական արտախորհր-
դարանական որոշ մարմինների իրավունքը՝ կատարել օրենսդ-
րական նախաձեռնություն): Օրենսդրական նախաձեռնության
սուբյեկտների շրջանակի հարցը օրենսդրական հստակ կարգա-
վորման ենթարկված չէր: Խորհրդարանների արձանագրություն-
ների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ վերը նշված երկու տե-
սակներն Առաջին հանրապետությունում գոյություն չունեին: Հա-
յաստանի առաջին հանրապետությունում ընդունված էր օրենսդ-
րական նախաձեռնության երկու տեսակ՝ կառավարական (բայց
ոչ պետության գլխի) և խորհրդարանական¹: Խորհրդարանի կա-
նոնակարգը կարգավորում էր միայն օրենքների քննարկման և
ընդունման կարգը: Իսկ դրանց նախորդող հարաբերությունները
դուրս էին մնացել օրենսդրական կարգավորման շրջանակից: Ար-
խիվային փաստաթղթերի հետազոտությունը վկայում է, որ Հա-
յաստանի երկու խորհրդարաններում էլ օրենսդրական նախա-
ձեռնության իրավունքով օժտված էին կառավարությունը, խորհր-
դարանի պատգամավորը և խորհրդարանի հանձնաժողովները²:

¹ Խորհրդարանական օրենսդրական նախաձեռնությունը, որպես կանոն, ըն-
դունված է բոլոր պետություններում, և դրա սուբյեկտներն են համարվում անհատ
պատգամավորը, պատգամավորների խումբը, մշտական հանձնաժողովները և
այլն (տե՛ս Конституционное право зарубежных стран..., էջ 323: **Еггивария Р.В.**,
Сравнительное конституционное право..., էջ 314):

² Օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք ունեցող սուբյեկտների շրջանակը
թուցիկ մատնանշում է «Հայաստանի խորհրդարան (Ամսական համառոտ տե-
սություն)» հոդվածը, որը հրապարակվել է «Չամգ» թերթի 1918 թ. հոկտ. 9-ի թիվ
60(78) համարում: Տարօրինակ է, բայց այդուհեղ անհատ պատգամավորների
այդ իրավունքն ուղղակիորեն չի նշված: Սակայն խորհրդարանների աշխա-
տանքի ընթացքում նկատվում են անհատ պատգամավորների նախաձեռնած օ-
րինագծեր:

Օրինաստեղծագործության այս փուլի հարաբերությունների իրավական կարգավորմանն առաջինն անդրադարձավ կառավարությունը: Վերջինս օրինագծերը դնում էր քննարկման մախարարների խորհրդի նիստում, այնուհետև, եթե օրինագիծը հավանության էր արժանանում կառավարության կողմից, այն ուղարկվում էր խորհրդարան՝ պատշաճ կարգով ընթացքի մեջ դնելու համար: Կառավարությունը կարող էր օրինագիծը հայտարարել շտապողական¹: Այդ դեպքում խորհրդարանը պետք է անցկացներ արագացված քննարկում: Կառավարությունը հենց սկզբից կանխեց մախարարությունների կողմից, այսպես կոչված, «օրենսդրական առաջարկության» ինստիտուտի կիրառումը, երբ որ օրենսդրական մախաձեռնության սուբյեկտը միայն առաջարկում կամ գաղափար է տալիս ընդունելու, փոխելու կամ վերացնելու օրենքը: 1919 թ. մայիսի 2-ին վարչապետի պաշտոնակատարը բոլոր մախարարներին ուղարկել էր շրջաբերական, որով նրանց պարտադրվում էր իրենց առաջարկությունները «Մինիստրների խորհուրդ ներկայացնել գրավոր կերպով, մախօրոք, և այն առաջարկություններին, որոնք պահանջում են օրենսդրական լուծում, կցել անպայման օրինագիծ»: Իհարկե, այդ պահին կառավարությունն ուներ օրենսդրական լիազորություններ և նրա համար շատ դժվար էր հանպատրաստից ձեռնարկել օրենսդրական գործընթաց, որով և պայմանավորված էին շրջաբերականի պահանջները: Մակայն հետագայում, երբ սկսեց գործել Հայաստանի պառլամենտը, նկատվում էին օրենսդրական մախաձեռնության կարգի խախտումներ, ինչը հանգեցրեց խորհրդարանի կողմից հարցի քննարկմանը (10 հոկտեմբերի, 1919 թ.): Քննարկման մախաձեռնողը պատգամավոր Վ. Փափազյանն էր, որն առաջարկում էր այնպիսի կարգ սահմանել, որով բոլոր օրինագծերը

¹ Օրինակ՝ կառավարությունը 1919 թ. հունվարի 27-ի նիստում հաստատված օրինագծի կապակցությամբ կայացրել է հետևյալ որոշումը. «Օրինագծին հավանություն տալ և ներկայացնել Հայաստանի խորհրդին՝ ի հաստատություն՝ հայացնելով շտապողականությունը» (տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, թ. 19):

խորհրդարան մտնեն մախարարների խորհրդի անունից, այլ ոչ թե առանձին մախարարների կողմից¹։ Քանի որ Նախարարների խորհուրդը «հավաքական պատասխանատուն» էր, ուրեմն, որպես նրա համաձայնության հավաստիք, բոլոր օրինագծերը պետք է կրեին մախարարապետի և համապատասխան մախարարի ստորագրությունները։ Ֆինանսական բնույթի օրինագծերը (վարկային խնդրանք, հարկային, բյուջետային և այլն) անպայման պետք է կրեին նաև ֆինանսների մախարարի ստորագրությունը, որովհետև նա էր միակ պատասխանատուն պետական բյուջեի հավասարակշռության և համաչափության համար։

1919 թ. նոյեմբերի 28-ին Հայաստանի պառլամենտն ընդունեց օրենք «Կառավարության կողմից պառլամենտ մտնող օրինագծերի ձևի մասին», որով ամրագրվեց հետևյալը. կառավարության կողմից Հայաստանի խորհրդարան մտնող յուրաքանչյուր օրինագիծ պետք է կրի վարչապետի և համապատասխան մախարարի ստորագրությունները, իսկ ֆինանսական բնույթ ունեցող օրինագծերը՝ նաև ֆինանսների մախարարի ստորագրությունը²։ Սակայն մույնիսկ այս օրենքի ընդունումից հետո մախարարությունները շարունակում էին օրինագծերը ներկայացնել օրենքի խախտումով։ Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը 1919 թ. դեկտեմբերի 23-ին ստիպված շրջաբերական մամակ է հղում բոլոր մախարարություններին՝ պահանջելով օրինագծի ձևին ներկայացվող կանոնների պահպանում։ Նամակում արձանագրված է, որ «Կառավարության դիվանը ստիպված է լինում երբեմն մի քանի անգամ վերադարձնել օրինագծերը, մինչև որ միևնույնությունը կկատարի օրինագծերը ներկայացնելու պահանջված ձևականությունները։ Այդ հանգամանքը տեղիք է տալիս երկուստեք ավելորդ գրագրության, ժամանակի կորստյան, որի հետևանքով հաճախ կառավարության դիվանը հնարավորությու-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, ք. 116:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության, Օրենքների հախքածու, հրատ. Պարլամենտի, 1919 թ., դեկտեմբերի 5, Եր., թիվ 6, հոդվ. 70, էջ 47-48:

յում չի ունենում օրինագծերը ժամանակին ներկայացնել պառլամենտ»¹:

Օրինագծի քննարկումը: Ըստ «նակագի»՝ խորհրդարանը առանց հանձնաժողովների քննարկման և նրանց ներկայացրած զեկուցման չէր կարող ձեռնարկել օրինագծի քննարկում: Խորհրդարանի ստացած օրինագծերի (կառավարական) և օրենսդրական հայտարարությունների մասին մոտակա նիստերից մեկում զեկուցվում էր խորհրդարանի ընդհանուր ժողովին: Այնուհետև օրենսդրական հայտարարությունները և օրինագծերը խորհրդարանի որոշմամբ փոխանցվում էին համապատասխան խորհրդարանական հանձնաժողովին: Բոլոր օրինագծերը, որ հանձնաժողովներից փոխանցվում էին ընդհանուր ժողովին, ենթակա էին երեք քննարկումների:

Օրինագծի քննարկումը սկսվում էր դրա հիմնական դրույքների ընդհանուր քննարկումով (առաջին ընթերցում), որից հետո նիստի նախագահողը քվեարկության էր դնում օրինագիծը հոդված առ հոդված քննարկելու հարցը: Եթե դա քվեարկությամբ մերժվում էր, ապա օրինագիծը համարվում էր չընդունված: Երկրորդ և երրորդ ընթերցումների առարկան օրինագծի հոդված առ հոդված քննարկումն էր: Սակայն տարբերությունն այն էր, որ երկրորդ քննարկման ընթացքում կարելի էր անել փոփոխությունների և լրացումների գրավոր առաջարկներ, իսկ երրորդ ընթերցման ժամանակ՝ ոչ:

Եթե օրենսդրական նախաձեռնության հեղինակը կառավարությունն էր, ապա օրինագիծը նախքան խորհրդարանի քննությունը տրվում էր համապատասխան հանձնաժողովներին՝ ելնելով օրինագծի բովանդակությունից: Եթե օրինագիծն օրենսդրական բնույթի էր, հանձնվում էր օրենսդրական հանձնաժողովին, ֆինանսականի ղեկավար՝ ֆինանսականին և այլն: Հանձնաժողովում քննարկվելուց հետո օրինագիծը հանձնաժողովի եզրակացությամբ հանձնվում էր խորհրդարանի քննարկմանը: Իսկ եթե օ-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, ք. 202:

քենսդրական նախաձեռնության հեղինակը հանձնաժողովն էր, ապա խորհրդարանի նախագահության կողմից նիստում հայտարարվելուց հետո այն անմիջապես մտնում էր հաջորդ նիստի օրակարգ: Խորհրդարանի ընդհանուր նիստի քննարկմանը հասած օրինագծերը կարող էին լինել երկու տեսակ՝ սովորական կամ ոչ շտապողական և շտապողական: Սովորական օրինագծերի դեպքում 2-րդ և 3-րդ ընթերցումների միջև եղած ժամանակամիջոցը լինում էր 3 օրից ոչ պակաս և 7 օրից ոչ ավելի: Շտապողական ճանաչված օրինագծերի դեպքում այդ ժամանակամիջոցը սովորաբար կրճատվում էր:

Օրինագծի ընդունումը: Երրորդ ընթերցման ժամանակ հողված առ հողված քվեարկվելուց հետո նախագահողը քվեարկության էր դնում հարցն այն մասին, թե ընդունում է արդյոք խորհրդարանն օրինագիծն ամբողջությամբ: Դրական ելքի դեպքում օրինագիծը համարվում էր ընդունված: Խորհրդարանի ընդունած օրինագիծը հանձնվում էր խորհրդարանի խմբագրական հանձնաժողովին, որը խմբագրում էր օրինագծի վերջնական տեքստը, իսկ այնուհետև օրինագիծը ներկայացնում էր ընդհանուր ժողովի հաստատմանը:

Օրենքի հաստատումը և հրապարակումը: Խորհրդարանի ընդունած օրինագիծը, որպես կանոն, անցնում է հաստատման (կամ ստորագրում) և հրապարակման (պրոմուլգացիա) փուլերը: Խորհրդարանական կառավարման ձև ունեցող հանրապետության համար առաջանում էր օրինաստեղծ գործընթացի այս երկու փուլերից հատկապես առաջինի հիմնախնդիրը, որովհետև խորհրդարանական հանրապետությունում օրենքի ստորագրությունը սովորաբար կատարում է պետության գլուխը: Առաջին հանրապետության պետական կառավարման առանձնահատկություններից ելնելով՝ երևի թե այդ գործառույթը պետք է կատարեր ՀՀ վարչապետը: Մակայն Առաջին հանրապետության քաղաքական վերնախավը չընտրեց այդ ուղին: Ամենայն հավանականությամբ, օրենքները ստորագրելու և հրապարակելու հարցին չտրվեց օրինաչափ լուծում, որովհետև դա ձեռնառու չէր ո՛չ դաշ-

նակցականներին, ո՛չ էլ Հայաստանի խորհրդի մյուս խմբակցություններին: 1918 թ. օգոստոսին վարչապետ ընտրված ուրույն քաղաքական գործիչ Հ. Քաջազունին դաշնակցության համար անվերապահորեն ընդունված չէր: Նրա վարչապետ ընտրվելը քաղաքական փոխզիջումների արդյունք էր: Հենց այդ հանգամանքն էր պատճառը, որ օրենքների հաստատման իրավունքը հանրապետության վարչապետին չվերապահվեց: Հետագա իրադարձությունները՝ դաշնակցության կողմից Հ. Քաջազունու մեկուսացումը և չեզոքացումը, նրա՝ արդեն հետհանրապետական շրջանում բռնած դիրքորոշումը հաստատում են այս ենթադրությունը, բացատրում օրենքների հաստատման նման ինստիտուտ հիմնադրելու քաղաքական դրդապատճառները:

Համաձայն «Հայաստանի խորհրդի նակագի» 61-րդ հոդվածի՝ խորհրդարանի ընդունած օրինագիծը հանձնվում էր խմբագրական հանձնաժողովին, որը, հաստատելով օրինագծի վերջնական շարադրանքը, այն ներկայացնում էր խորհրդարանի ընդհանուր ժողովի հաստատմանը: Խորհրդարանի կանոնակարգը չէր կարգավորում ընդունված օրենքի հետագա ճակատագիրը: Խորհրդարանի գործունեության առաջին իսկ օրից նկատվեց այս բացը: Այս դեպքում չէր կարող գործել կայսերական հին օրենսդրությունը, որովհետև օրենքների հրապարակման միապետական կառուցակարգը չէր համապատասխանում խորհրդարանական հանրապետության կառավարման ձև ունեցող իշխանական կառույցին: Հանրապետական օրենսդրությամբ բաց էր մնացել օրենքների հաստատման և հրապարակման գործընթացի կարգավորումը: Այդ հարցը դարձավ վիճահարույց, վերածվեց բանավեճի կառավարության և խորհրդարանական որոշ ուժերի, խորհրդարանի տարբեր խմբակցությունների միջև¹: Դա վկայում է դաշնակցական օրգան «Չանգ» թերթում հրապարակված հոդվածը,

¹ Այդ հաստատվում է Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. սեպտեմբերի 11-ի և 24-ի նիստերի, թեկուզև թույցիկ, արձանագրություններով («Կառավարության լրաբեր», պաշտոնաթերթ, 1918թ., սեպտեմբեր, թիվ 4, «Չանգ», թերթ, Եր., 1918, սեպտեմբեր, թիվ 60(75):

որի հեղինակն ամեն կերպ փորձում է հիմնավորել, որ օրենքների հրապարակումը զուտ խորհրդարանական գործառույթ է. «Եվ վերջապես այդ մեկ հատիկ օրենսդիր մարմինը (Հայաստանի խորհուրդը) ինքն է սահմանում ազատորեն օրենք հրատարակելու կարգն ու եղանակը և գոյություն չունի որևէ այլ մարմին կամ իշխանության կողմից սահմանված, խորհրդարանի համար դրսից հրամանագրված և պարտադիր իրավական կանոն օրենքներ հրատարակելու և հաստատելու կարգի վերաբերյալ: Մեկ հատիկ և կատարելապես լիազոր, որևէ ուրիշ իշխանությունից չսահմանափակված օրենսդիր հիմնարկություն և մեկ օրենսդրական եղանակ գոյություն ունեն չ՝ մեջ ամեն խնդրի, առարկայի և գործի վերաբերյալ ամեն տեսակ օրենքներ դնելու և վերացնելու համար: Հայաստանի պետական խորհրդարանն է այդ հիմնարկությունը, սրա կազմի ճայների մեծամասնության վճիռն է այդ եղանակը: Հեռևապես, մեզանում օրենքի իրավական ծագման վավերականության ստուգումը՝ պարզապես խորհրդարանի համապատասխան նիստի և որոշման օրինավորության հարցի ստուգումն է:

Ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր կոլեգիայի նախագահի իրավունքն ու պարտականությունն է՝ հետամտել և վերահսկել ժողովի նիստի օրինապահության սահմաններից չշեղվելու վրա, իսկ օրինավոր ճանաչելու վերին իրավունքը, երբ խնդիրը գերագույն մի ժողովի (պարլամենտի) նիստի է վերաբերում, պատկանում է բնականորեն նույն այդ ժողովին. այդ օրինավորության վավերագիր-ապացույցը – նույն նիստի արձանագրությունն է՝ պատշաճավոր կերպով վավերացված: Հեռևապես, Խորհրդարանի նախագահի վկայությունն ու վավերացումը լուծում է մեզանում օրենքի ծագման վավերականությունն հաստատելու խնդիրը: Այդ ակտը կատարվում է նախագահի պարզ մակագրությամբ՝ տվյալ օրենքը հրապարակելու մասին: Նույն մակագրական կարգադրությունը խորհրդարանի նախագահի պարտականությունն ու իրավունքն է նաև մի այլ տեսակետով: Օրենքը խորհրդարանի մի վճիռ է, որը սահմանվում է երկրում, ժողովրդի ու կառավարութ-

յան կողմից կատարվելու համար. երկրում կատարելու համար օրենքը պետք է, այսպես ասած, դուրս գա խորհրդարանի դահլիճի պատերից և հաղորդվի դրսի աշխարհին, ընդհանրությանը. օրենքի հրապարակումն այն առաջին քայլն է, որ մախսապայմանն ու անհրաժեշտ հիմքն է հանդիսանում օրենքի գործադրման. յուրաքանչյուր կոլեգիայի (բազմանձնյա աստիճանի) վճիռների գործադրման մասին առաջին և գլխավոր հոգացողը և կարգադրողն է պաշտոնե հանդիսանում է նույն կոլեգիայի մախսագահը: Հետևապես Հայաստանի խորհրդի մախսագահին է պատկանում օրենքի հրապարակման պատշաճավոր կարգադրությունը, որպես մեր պարլամենտական կոլեգիայի դրած վճռի (օրենքի) գործադրման մասին հոգալու մի ակտ:

Օրենքի հրապարակման կարգադրությունը և հսկողությունը մեզանում բնականաբար խորհրդարանի մախսագահին պատկանող մի ֆունկցիա է: Նույն կարգով է լուծվում նաև օրենքի հրատարկվելիք բովանդակության ստուգության և ճիշտ սրբագրության խնդիրը: Օրենքի իսկական բնագիրը մեզանում պետք է որդենել խորհրդարանի համապատասխան միստի արձանագրության մեջ, որի անբաժան մասն է նա կազմում: Այդ բուն բնագրից ընդօրինակած պատճենը, խորհրդարանի ավագ քարտուղարի ձեռքով վավերացված մախսագահի մակագրությամբ հանձնվում է տպագրության»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, հոդվածագիրը, որը կատարել է խորհրդարանի դաշնակցական խմբակցության պատվերը, լրիվ միակողմանի դիրք ընդունելով, անտեսելով այդ հարցում համաշխարհային փորձը, հիմնավորել է, որ Հայաստանի համար բնական և օրինաչափ է օրենքի հաստատման ու հրապարակման գործառույթը խորհրդարանում կենտրոնացնելը: Հակամարտության հետևանքը եղավ այն, որ 1918 թ. սեպտեմբերի 24-ին Հայաստանի խորհուրդն ընդունեց օրենք «Օրենքները պահելու և հրատա-

¹ Տե՛ս «Ձանգ», քերթ, Եր., 1918, 20 սեպտեմբերի, թիվ 55(71):

րակելու մասին»¹: Փոփոխելով և լրացնելով հին օրենսդրությունը՝ այս օրենքը սահմանեց, որ օրենքների բնագրերը պահվում են Հայաստանի խորհրդում: Օրենքի իսկական բնօրինակ էր համարվում Հայաստանի խորհրդի կողմից հաստատված վերջնական բնագիրը՝ վավերացված խորհրդի նախագահի և ավագ քարտուղարի ստորագրություններով: Այսպիսով, օրենքի հաստատման լիազորությունը Հայաստանի խորհուրդը վերապահեց խորհրդարանի նախագահին: Նա ղեկավարում էր նաև օրենքների հրապարակման գործընթացը: Հայաստանի խորհրդի կողմից հաստատվելուց հետո օրենքի կրկնօրինակները՝ վավերացված խորհրդի ավագ քարտուղարի կողմից, խորհրդի նախագահի կարգադրությամբ տրվում էին «Օրենքների հավաքածու»-ում տպագրելու, հրապարակելու²: Այսպիսով, 1918 թ. սեպտեմբերի 24-ի «Օրենքները պահելու և հրատարակելու մասին» օրենքը հիմնեց նաև «Օրենքների հավաքածու», որի տպագրության ու սրբագրության աշխատանքները ղեկավարում էր խորհրդարանի դիվանի համապատասխան պաշտոնյան՝ օրենքների բաժնի վարիչը: Վերջինս նշանակվում էր խորհրդարանի նախագահի կողմից և գործում էր նախագահի «վերին հսկողությամբ»:

Հայաստանի պառլամենտի դիվանի կազմում կար նաև «օրենքների բաժին»՝ վարիչի գլխավորությամբ, որը ենթարկվում էր պառլամենտի նախագահին և զբաղվում էր «Օրենքների հավաքածուի» հրատարակմամբ³: Եթե Հայաստանի խորհուրդը «օրենքների հավաքածու» հրապարակել է տարեկան ժամանակագրական ինկորպորացիայի տեսքով, ապա Հայաստանի պառլամենտն օրենքների հրապարակումն իրականացնում էր ամսական ժամանակագրական ինկորպորացիայի ձևով:

Հայաստանի խորհրդի հրատարակած օրենքների հավաքա-

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, 1918 թ., հոդվ. 12, էջ 7-8:

² Մինչև «Օրենքների հավաքածու»-ի ստեղծումը, օրենքները հրապարակվում էին «Կառավարության լրագրեր» կոչված պաշտոնաթերթում՝ հայերեն և ռուսերեն:

³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պարլամենտի, 1919 թ., նոյեմբերի 24, Եր., թիվ 4, հոդվ. 41, էջ 29:

ծուն կրում էր «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները» վերտառությունը՝ առանձին բաժիններով՝ 1918 և 1919 թթ.: Օրենքները դրանում ունեին հողվածային համարակալում, հաստատման օրվա նշում: Ժողովածուի վերջում կար ժամանակագրական ցանկ՝ «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները» վերտառությամբ, 1918 և 1919 թթ. համար առանձին-առանձին: Այդ ցանկում նշված էին օրենքների հաստատման օրը, ամիսը, տարին, հողվածային համարը, վերտառությունը և «Կառավարության լրաբերում» հրատարակման օրը, համարը: Հետաքրքիր է, որ օրենքների հավաքածուի մեջ չկար «Հայաստանի խորհրդի նախագրը»: Ժողովածուն ավարտվում է հողված 116 կարգային համարն ունեցող «Հայաստանի խորհրդի պարապմունքների դադարեցման մասին» 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքով: Ինչպես գիտենք, 1919 թ. ապրիլի 27-ից սկսած մինչև 1919 թ. օգոստոսի 1-ը օրենսդրական լիազորությունները փոխանցված էին կառավարությանը, որն ընդունել էր բավականին մեծ թվով օրենքներ, սակայն դրանք չեն հրապարակվել: Տարօրինակ է, բայց ոչ բուն ժողովածուի մեջ, ոչ էլ նրա ժամանակագրական ցանկում նշված չէ նաև «Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունների մասին» օրենքը:

Հայաստանի պառլամենտում պահպանվեց Հայաստանի խորհրդի կողմից սահմանված օրենքների հաստատման և հրապարակման կարգը: Սակայն այստեղ օրենքները տպագրվում էին «Օրենքների հավաքածու. հրատարակություն պարլամենտի» վերտառությամբ՝ պարբերական համարներով: Դրանք կազմված էին այնպես, որ էջակալումը և օրենքների հողվածային համարները շարունակական էին, այնպես որ կարող էին միացվել և դառնալ տարեկան ժողովածու: Դրա համար, օրինակ, 1919 թ. վերջին համարում տրված էին «Օրենքների հավաքածու»-ի բովանդակությունը՝ ըստ պրակների, դրանց հրապարակման օրը, յուրաքանչյուրում ընդգրկված օրենքների հողվածային համարները և

էջերը: Միաժամանակ կար մահ 1919 թ. օրենքների ցանկը՝ ըստ պրակի, հրապարակման օրվա, համարի, օրենքի վերտառության, հաստատման ու հրապարակման կարգադրության օրվա և հավաքածուի էջերի: Ժողովածուն եզրափակում էր այբբենական ցանկը՝ ըստ ազգանունների և նյութերի, որոնց դիմաց նշված թիվը ցույց էր տալիս օրենքի հոդվածային համարը: Ժողովածուի ամենավերջում գետեղված էին էական վրիպակները՝ ըստ օրենքների համարների:

Հայաստանի պառլամենտի «օրենքների հավաքածու»-ի մեջ, բացի օրենքներից, տեղ են գտել մահ խորհրդարանի մի շարք որոշումներ, ինչը չենք նկատում Հայաստանի խորհրդի դեպքում: Երկու խորհրդարանների որոշումներն էլ կանոնավոր չեն հրատարակվել, և դրանց միակ հավաստի աղբյուրը նիստերի կցկտուր պահպանված արձանագրություններն են: Այսպիսով, ինչպես տեսանք, Հայաստանի խորհուրդը օրենքների հաստատման և հրատարակման գործը կենտրոնացրեց իր ձեռքում՝ որպես սեփական լիազորություն: Նույն կարգով գործեց մահ պառլամենտը: Մակայն օրենքի հաստատման և հրապարակման գործընթացը սովորական վարույթ չէ: Անշուշտ, վերջնական նպատակն այն է, որ յուրաքանչյուր ոք՝ անհատ, պետական մարմին, հասարակական կազմակերպություն, հմարավորություն ունենա իմանալու, թե որ պահանջներն են օրենք, և որն է այդ օրենքի բովանդակությունը: Այսինքն՝ պաշտոնական հրատարակությունը նպատակամղված է հանրության իրազեկմանը և օրենքների կենսագործման ապահովմանը: Մակայն օրենքների պաշտոնական հրատարակությունը խորհրդանշում և ապացուցում է մահ օրենքների մեկ այլ որակ՝ վավերականությունը: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ այս խնդիրն առաջացել է մահ Առաջին հանրապետությունում: Այսպես, 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին «Չանգ» թերթում լույս է տեսել «Օրենքների հրապարակման կարգի խնդիրը մեզանում» վերտառությամբ հոդվածը, որտեղ անանուն հեղինակը նշում է. «Օրենք է միայն այն կարգը կամ կանոնը, որը որոշ օ-

քինավոր եղանակով է առաջ եկել ու հաստատվել: Մի օրենք հրապարակելիս՝ պետք է նախապես ստուգվի նրա օրինավոր եղանակով հաստատված լինելը: Օրենք է միայն այն բովանդակությունը, այն բնութագիրը, որը աչքի առաջ է ունեցել և հաստատել օրենսդիր մարմինը: Օրենքը հրապարակելիս պետք է միջոցներ ձեռք առնել, որ լույս ընծայված բովանդակությունը ճիշտ ընդօրինակությունը, վավերական պատճենը լինի օրենսդիր մարմնի հաստատած իսկական բնագրի: Օրենքի պաշտոնական հրապարակման կարգը պետք է այնպես կազմակերպված լինի, որ իր այդ կրկնակի կոչման կատարումը երաշխավորել կարողանա: Առաջին պահանջը՝ օրենքի իրավական ծագման վավերականության ստուգումը ավելի բարդ է, քան երկրորդը՝ հրապարակվող բնագրի վավերականության կիրառումը: Առաջինը մի իրավական-սահմանադրական խնդրի իրավասու լուծումն է. երկրորդը՝ տրիշ քան չէ, բայց եթե տվյալ բնագրի տպագրության պատասխանատու սրբագրումը¹: 1918 թ. սեպտեմբերի 24-ի «Օրենքները պահելու և հրատարակելու մասին» օրենքը, կարգավորելով օրենսդրական գործընթացի մեզ հետաքրքրող փուլերը, շեշտադրել էր միայն օրենքի վավերականության երկրորդ պահը՝ «բնագրի տպագրության պատասխանատու սրբագրումը»: Բաց էր մնացել օրենքի իրավասահմանադրական վավերության հիմնախնդիրը: Սովորաբար պետական իշխանության համակարգում օրենսդիր մարմնից դուրս լինում է մի առանձին պետական կառույց, որը կատարում է օրենքի բովանդակային քննողի ու ստուգողի դեր՝ պարզելու համար՝ արդյոք տվյալ օրենքն իր ծագման և բովանդակության իրավական հանգամանքներով համապատասխանում է օրենսդրության սահմանադրական պահանջներին: Կայսերական Ռուսաստանում պետական իշխանության համակարգում այդպիսի գործառույթը հատկացված էր Կառավարիչ սենատին. սենատը արգելում էր հրապարակել այն օրենսդրական որոշումները, որոնց հրատարակման-հաստատման կարգը չէր համապա-

¹ Տե՛ս «Ձանգ», քերթ, Եր., 1918, 20 սեպտեմբերի, թիվ 55 (71):

տասխանում «Հիմնական օրենքների» կանոններին¹: Ստացվում է, որ Հայաստանի խորհուրդը վերացրեց օրենքների վավերականության նկատմամբ այլ մարմնի կողմից նման հսկողության իրավունքը՝ չսահմանելով հսկողության նոր ընթացակարգ: Բացի այդ, «բնագրի տպագրության պատասխանատու սրբագրման» ընթացակարգը ևս թերի էր: Այդ է հաստատում պառլամենտի նախագահության կողմից պառլամենտին առաջարկվող «Հաստատված, բայց դեռ չհրապարակված օրենքի հրապարակման կանգ առնվելու մասին» օրինագիծը, որի բացատրագրում Ս. Տիգրանյանը՝ օրենսդրական հանձնաժողովի նախագահը, հիմնավորում էր հետևյալը. «Պառլամենտից վերջնականապես հաստատվելուց հետո, օրենքը հանձնվում է հրապարակման: Մրա համար պատրաստվում է իսկական օրինակը, որը վավերացվում է պարլամենտի նախագահի և ավագ քարտուղարի ստորագրությամբ, ապա իսկականից ընդօրինակվում է օրենքի այն պատճեն-օրինակը՝ վավերացված ավագ քարտուղարից, որի վրա ստորաբար կատարվում է օրենքի սղագրությունն ու սրբագրությունը (վերջնական սրբագրությունը, իհարկե, կատարվում է օրենքի իսկականի համեմատ) այնուհետև նախագահի կողմից կարգադրվում է օրենքը հրապարակելու մասին: Այսպիսով, օրենքը հաստատելու և հրապարակելու միջև որոշ, առնվազն մի քանի օր, ժամանակ է անցնում: Այդ միջոցին կատարվող վերևում հիշատակված գործառնությունների շնորհիվ նախագահությունը, քարտուղարությունը և օրենքների բաժինը կրկին անգամ զբաղվում են օրենքի մանրակրկիտ զննությամբ, որով կարող են երևալ օրենքի այնպիսի թերություններ, որոնք ի նկատի չէին առնվել նույն օրենքի նախորդ մշակման և քննության ընթացքում: Մասնավորապես մեզանում, օրենսդրական գործի նորության և աշխատող մարմինների ու անձների անփորձ ու անվարժ լինելու պատճառով հեշտությամբ կա-

¹ Ст'ю Свод основных законов, 1906 г., 23 апреля, ст. 91 /в кн. Печоев В.К., Орлова Н.Е., История государства и права России XIX-XX вв.: Феникс, 2000, էջ 84:

բող են պատահել դեպքեր, երբ օրենքը հաստատվելուց հետո միայն պարզվում են նրա այնպիսի թերի ու պակասավոր կողմերը, որոնց անմիջական, նախքան օրենքի հրապարակվելը և գործադրելը սկսելը, ուղղումն անհրաժեշտ է թե՛ օրենսդիր մարմնի վարքը բարձր պահելու, թե՛ Հանրապետության Հահերի տեսակետով: Անշուշտ օրենքը հրապարակվելուց հետո նրա ուժի մեջ մտնելը տեղի է ունենալու սահմանված կարգով, նրա գործողությունը չի կարող կանգ առնել նախագահի կարգադրությամբ, իսկ վերաքննությունը կարող է կատարվել միայն մեկ եղանակով՝ պարլամենտի ուշադրությանը այդ մասին նոր օրինագիծ ներկայացնելով: Բայց և հրապարակումը դեռ չէ կատարվել և օրենքը տակավին չէ դուրս եկել պարլամենտական շրջանակից, թվում է, թե ավելի նպատակահարմար կլիներ կանգնեցնել դրա հրապարակումը, եթե նախագահությունը բավականաչափ կարևոր հիմքեր է տեսնում այդ անելու նկատված թերությունների պատճառով¹: Այս հիմնավորումներով խորհրդարանի նախագահությանն առաջարկվում էր օրենսդրորեն սահմանել, որ եթե վերջնականապես հաստատված, բայց դեռ չհրապարակված օրենքի թերության պատճառով պառլամենտի նախագահը դիմում է պառլամենտին՝ օրենքը վերաքննելու մասին, ապա այդ օրենքի հրապարակումը կասեցվում է մինչև պառլամենտի կողմից վերաքննվելը: Սակայն այս նախագիծը չի դարձել խորհրդարանի քննության առարկա:

Օրենքների ուժի մեջ մտնելը: Օրենսդրական գործընթացի կարևորագույն և եզրափակիչ փուլն օրենքի ուժի մեջ մտնելու կարգն է: Կայսերական Ռուսաստանի օրենքներն այս հարաբերությունները կարգավորում էին սահմանադրական մակարդակով: Համաձայն «Պետական հիմնական օրենքների հավաքածուի» 89-րդ հոդվածի՝ «Օրենքն ուժ ունի միայն ապագա ժամանակում, բացի այն դեպքերից, երբ բուն օրենքում սահմանված էր, որ դրա ուժը տարածվում է նաև նախորդ ժամանակի վրա, կամ

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 36, ք. 8:

որ այն համարվում է միայն մախորդ օրենքի հաստատում կամ մեկնաբանություն¹: Հայաստանի խորհուրդը 1918-19 թթ. իր օրենսդրական գործունեության ընթացքում չանդրադարձավ այս հարաբերությունների կարգավորմանը: Դա նշանակում էր, որ այս հարաբերությունները կարգավորվում էին ռուսական օրենքների հիման վրա, սակայն մինչև 1919 թ. գարունը, երբ կառավարությունն առաջին անգամ ձեռք բերեց օրենսդրական լիազորություններ: 1919 թ. մայիսի 5-ին մախարարների խորհուրդը ֆինանսների մախարարի զեկուցման հիման վրա ընդունել է օրենք «Օրենքները հաստատելու օրից ուժի մեջ մտցնելու մասին»²: Ցավոք, կառավարության նիստի համառոտ արձանագրության մեջ չկան մանրամասնություններ, որոնցից հնարավոր կլիներ պարզել դրդապատճառները: Արդյո՞ք խոսքը վերաբերում էր բոլոր օրենքներին, թե՞ միայն ֆինանսական բնույթ ունեցողներին: Միգուցե վերջին դեպքում նման պահանջն ինչ-որ տեղ արդարացված էր, եթե նկատի ունենանք պաշտոնական վճարամիջոցի արագ արժեզրկումը: Բայց եթե խոսքը բոլոր տեսակի և բնույթի օրենքների՝ նման կերպ ուժի մեջ մտնելու և գործողության մասին էր, ապա դա առնվազն տարօրինակ լուծում էր³:

Այսպիսով, օրենքներն ուժի մեջ մտնելու կարգի իրավական կարգավորմանն առաջինը անդրադարձել է օրենսդրական լիա-

¹ Стен Свод основных законов, 1906 г., 23 апреля, ст. 89, 90 /в кн. Цецоев В.К., Орлова Н.Е., История государства и права России XIX-XX вв.: Феникс, 2000, էջ 71, 85-86:

² Стен ՆԽ-ի 1919 թ. մայիսի 5-ի նիստ թիվ 73 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, 84-85):

³ Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը վերաբերում էր ոչ բոլոր օրենքներին: 1919 թ. հուլիսի 8-ին կառավարությունն ընդունել է մեկ այլ օրենք, որի **ա)** հոդվածով սահմանվում էր, որ «մեկից ավելի անգամ դատալության մեջ բռնվողները հանձնվում են զինվորական դատի», իսկ **բ)** կետով սահմանվում էր, որ «օրենքը ամենուրեք ուժ է ստանում լույս տեսնելուց 24 ժամ հետո: Եթե վերը նշված «Օրենքները հաստատելու օրից ուժի մեջ մտնելու մասին» օրենքը վերաբերում էր բոլոր օրենքներին, ուրեմն օրենսդիր լիազորություններով օժտված կառավարությունն ինչո՞ւ էր մույն օրը ընդունած մեկ այլ օրենքով սահմանում, որ օրենքն ուժի մեջ է մտնում «լույս տեսնելուց 24 ժամ հետո» (տես ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս, ք. 7 (ՆԽ-ի 1919 թ. հուլիսի 8-ի նիստի թիվ 117 օրագիրը)):

գորություններով օժտված կառավարությունը: Սակայն հետագայում Հայաստանի պառլամենտը, դժգոհ լինելով կառավարության նման կարգավորումից, պատվիրակված օրենսդրման նկատմամբ վերահսկողության կարգով՝ չհաստատեց կառավարության ընդունած «Օրենքները հաստատելու օրից ուժի մեջ մտցնելու մասին» օրենքը, ուղարկեց այն օրենսդրական հանձնաժողովին, որի իրավաստեղծ ջանքերի շնորհիվ խորհրդարանը 1919 թ. դեկտեմբերի 22-ին ընդունեց օրենք «Օրենքն ուժի մեջ մտնելու ժամանակի մասին»¹: Այդ օրենքը սահմանում էր օրենքների ուժի մեջ մտնելու հետևյալ կարգը.

1) Յուրաքանչյուր օրենք գործողության մեջ էր մտնում՝ Երևանում «Օրենքների հավաքածուի» մեջ հրապարակվելու 5-րդ օրը, իսկ հանրապետության մնացած վայրերում՝ 15-րդ օրը:

2) Առանձին դեպքերում, խորհրդարանի հատուկ որոշմամբ, օրենքը գործադրության մեջ էր մտնում՝ այդ օրենքում սահմանված ժամանակից սկսած և նույն օրենքում հիշատակված ձևով՝ անկախ «Օրենքների հավաքածու»-ի մեջ հրապարակվելուց: Դա նշանակում էր, որ խորհրդարանը առանձին օրենքի համար կարող էր սահմանել հրատարակման այլ ձև, ինչպես նաև գործողության ընդհանուր ժամկետներից շեղումներ²:

Այսպիսով, խորհրդարանների գործունեության ժամանակաշրջանում երկուսն էլ փորձում էին քիչ թե շատ իրավական դիրքորոշումների հիմքի վրա կարգավորել օրենքների հրապարակման և գործողության մեջ մտնելու հարաբերությունները: Հենց որ օրենսդրական լիազորությունները փոխանցվում էին կառավարությանը, սա անպայման դիմում էր արտակարգ միջոցներ նախատեսող օրենսդրական կարգավորումների: Դա հաստատում

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պարլամենտի, 1919 թ., դեկտեմբերի 25, Եր., թիվ 9, հոդվ. 94, էջ 69:

² Նման կարգով հրատարակված օրենքը պետք է գետեղվեր մաս «Օրենքների հավաքածուի» մեջ, որով, սակայն, այդ օրենքների ուժի մեջ մտնելու ժամանակը չէր փոխվում:

են ոչ միայն 1919 թ. կառավարության ընդունած վերոնշյալ երկու օրենքները, այլ նաև «բյուրո կառավարության»՝ 1920 թ. գարնանից ընդունած օրենքները: Այսպես, 1920 թ. մայիսի 8-ին կառավարությունը լսել է «Կառավարության որոշումները պաշտոնաթերթի մեջ իր ժամանակին հրատարակելու մասին» գեկուցումը¹ և կայացրել է հետևյալ որոշումը. «Այն կառավարական որոշումները, որոնք կհրատարակվեն «Հառաջ» թերթի մեջ, նկատել զայն պաշտոնական թերթի մեջ հրատարակված լինելուն համազոր»: Այսպիսով, բացի «Կառավարության լրաբեր»-ից, կառավարական պաշտոնաթերթ էր ճանաչվում նաև ՀՅԴ օրգան «Հառաջ» թերթը: Ընդ որում, այդ թերթը 1920 թ. նոյեմբերից կառավարության շրջաբերականով դիտվում էր լրիվ պաշտոնաթերթ²: Նույնիսկ այս հարցում դաշնակցական կառավարությունը ձեռնարկեց կուսակցականացված լուծում: Փոխանակ միջոցներ ձեռնարկելու, որ պաշտոնաթերթը պատշաճ հրատարակվի և արագ հասցվի տեղեր, նա կուսակցական օրգանը դարձրեց պաշտոնաթերթ:

Օրենքներն ուժի մեջ մտնելու կարգի իրավական սկզբունքների հաջորդ խախտումը կառավարությունը կատարեց 1920 թ.: 1920 թ. մայիսի 8-ին Նախարարների խորհուրդն ընդունեց «Արտակարգ դատարանի և նրա դատին ենթակա գործերի մասին» ժամանակավոր օրենքը: Համաձայն այդ օրենքի՝ Հայաստանի Հանրապետությունում հիմնադրվում էին չորս արտակարգ դատարաններ: Օրենքը սահմանում էր արտակարգ դատարանների քննությանը ենթակա և ընդդատյա հանցագործությունների շրջանակը, տալիս էր այդ հանցավոր արարքների հանցակազմերի հատկանիշները, մախատեսում պատժամիջոցները: Պատժական քաղաքականությ-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թ. 82, ՆԽ-ի 1920 թ. մայիսի 8-ի թիվ 254ա օրագիրը:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 103, թ. 268: Այս շրջաբերականից բխում է, որ մինչ այդ «Հառաջ»-ը պաշտոնաթերթ էր ընտրողաբար, իսկ 1920 թ. նոյ-ից արդեն՝ բոլոր օրենքների և որոշումների համար:

յան տեսակետից նորանուծություն էր այն, որ քրեախրավական ուժակի արարքներ կատարելու համար որպես սանկցիա նախատեսվում էր միայն մահապատիժը (Ժամանակավոր օրենքի 2-րդ և 3-րդ հոդվածներ): «Բյուրո կառավարությունը», որպես օրենսդիր անտեսելով այն հանգամանքը, որ եղած օրենսդրական դաշտը հնարավորություն էր տալիս պատասխանատվության ենթարկելու մայիսյան դեպքերի մասնակիցներին, հետագայում այդ օրենքի կիրառման ընթացքում իրականացրեց նաև ոչ իրավական քայլեր, որոնք հետևանք էին իրավական մշակույթի ու իրավագիտակցության ցածր մակարդակի, պետական շինարարության մեջ տեղ գտած տարատեսակ թերությունների, այսպես կոչված, «հեղափոխական վճռականության»: Այդ քայլերից մեկն էլ այն էր, որ մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքին տրվեց հետադարձ ուժ: Ժամանակավոր օրենքի 19-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ այդ օրենքն ուժի մեջ է մտնում ընդունման օրից, այսինքն՝ մայիսի 8-ից: Սակայն 1920 թ. մայիսի 17-ի օրենքով այդ հոդվածը փոփոխության ենթարկվեց և սահմանվեց, որ «ներկա օրենքին ենթակա են սույն օրենքում նախատեսված գործողությունները, որոնք տեղի են ունեցել ապրիլի 15-ից հետո»: Օրենսդիրի այս քայլը բացատրվում է նրանով, որ մեծամասնականները նախապատրաստվել էին մայիսյան իրադարձություններին և շատ դեպքերում հակապետական արարքներ կատարել և քարոզչություն էին տարել մայիսյան դեպքերից առաջ կամ դրանց ընթացքում՝ մինչև ժամանակավոր օրենքի ընդունումը և գործողության մեջ մտնելը: Իրավական առումով մեծամասնականների ներքոհիշյալ փաստարկները հիմնավոր էին և կարող էին խոչընդոտել դատավարությանը: Այսպես՝ մեծամասնական խռովարարների մի մասը, որպես իրենց պաշտպանության կովան, բերում էր այն փաստարկը, որ նախ և առաջ իրենք չէին կարող դատապարտվել մայիսի 8-ին ընդունված օրենքով դրա ընդունումից առաջ կատարած արարքների համար, իսկ երկրորդ, որ օրենքը հրապարակվել է մայիսի 14-ին, այսինքն՝ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում խռովություն

նը ճնշելուց հետո միայն, հետևաբար այն չի տարածվում իրենց՝ մինչ այդ կատարած հակապետական արարքների վրա¹: Այս ամենի հետևանքով ստեղծվել էր իսկական իրավական խառնաշփոթ, որի մանրամասներն ու կողմերից յուրաքանչյուրի (մեղադրող և պաշտպանվող) փաստարկներն ու այդ վիճակից դուրս գալու լուծումները հայտնի չեն մեզ, քանի որ չեն պահպանվել արտակարգ դատարանների գործունեության վերաբերյալ կոնկրետ փաստաթղթերն ու նրանց քննած քրեական գործերի նյութերը:

Հենվելով գուտ իրավական նյութի վրա՝ կարելի է անել որոշ ենթադրություններ միայն: Համաձայն Հայաստանի խորհրդարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ի օրենքի՝ յուրաքանչյուր օրենք գործադրության, այսինքն՝ ուժի մեջ էր մտնում Երևանում «Օրենքների հավաքածուի» մեջ հրապարակելու հինգերորդ օրը, իսկ հանրապետության մնացած վայրերում՝ տասնհինգերորդ օրը: Բայց առանձին դեպքերում խորհրդարանի հատուկ որոշմամբ օրենքը կարող էր գործողության մեջ դրվել ընդունվող օրենքում սահմանված ժամանակից սկսած՝ անկախ «օրենքների հավաքածուի մեջ հրապարակվելուց»: Սա նշանակում է, որ մեծամասնականների երկրորդ պաշտպանական փաստարկն անհիմն էր: Օրենքները կարող էին ուժի մեջ մտնել և կիրառվել նաև առանց օրենքների հավաքածուի մեջ հրապարակվելու: Սակայն հիմնավորված էր մեծամասնականների առաջին փաստարկը, այսինքն՝ հակաիրավական ու հակաօրինական էր մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքի այն լրացումը, որով հետադարձ ուժ էր տրվում քրեական պատիժը խստացնող կամ հանցավոր նոր արարքներ սահմանող այս օրենքին, առավել ևս, որ այդ իրավական սկզբունքը, այն է՝ օրենքը հետադարձ ուժ չունի, Հայաստանի Հանրապետության իրավական համակարգն ինքնաբերաբար փոխառել էր ռուսական օրենսդրությունից:

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 4009, ց. 2, գ. 5, քք. 27-28:

Այսպիսով, Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանների օրենսդրական իրավասություններն իրենց բնույթով, իրավական կարգավորման առանձնահատկություններով իրարից չեն տարբերվում: «Հայաստանի խորհրդի նախագ»-ի 4-րդ գլխի (խորհրդում գործերի վարույթի կարգը) առաջին բաժինը, որ նվիրված էր «օրենսդրական գործերի քննարկման կարգին», կարգավորում էր օրենսդրական գործընթացը խորհրդարանում: Այստեղ այդ կարգավորումը վերաբերում էր օրենսդրական գործընթացի միայն մեկ խորհրդարանական փուլին, չէր ներառում օրենսդրական մասնաձեռնության և այնուհետև օրենքների հրապարակման ու ուժի մեջ մտնելու հարաբերությունների կարգավորումը: Սա, անշուշտ, «նախագի» թերություններից էր, որը, սակայն, հետագայում ընթացիկ օրենքներով մասնակիորեն ներառվեց օրենսդրական կարգավորման շրջանակ: Առաջին հանրապետությունում օրինաստեղծ գործընթացի առանձնահատկությունն այն էր, որ օրենքի հաստատման և հրապարակման գործը ևս կենտրոնացված էր խորհրդարանում: Բաղաքական հանգամանքների պատճառով օրենքների հաստատման իրավունքը հանրապետության վարչապետին չվերապահվեց: Հայաստանի պառլամենտում պահպանվեց Հայաստանի խորհրդի կողմից սահմանված օրենքների հաստատման և հրապարակման կարգը: Օրենսդրական գործընթացի կարևորագույն և եզրափակիչ փուլն օրենքի ուժի մեջ մտնելու կարգն է: Խորհրդարանների գործունեության ժամանակաշրջանում երկուսն էլ փորձում էին քիչ թե շատ իրավական դիրքորոշումների հիմքի վրա կարգավորել օրենքների հրապարակման և գործողության մեջ մտնելու հարաբերությունները: Հենց որ օրենսդրական լիազորությունները փոխանցվում էին կառավարությանը, սա անպայման դիմում էր արտակարգ միջոցներ նախատեսող օրենսդրական կարգավորումների, սահմանելով օրենքների ընդունումից հետո ուժի մեջ մտնելու կարգ, ինչպես նաև պատասխանատվությունը խստացնող կամ պատասխանատվություն սահմանող օրենքների հետադարձ գործողություն:

§ 3. Հայաստանի խորհրդի և Հայաստանի պառլամենտի օրենսդրական գործունեությունը

Հայաստանի խորհուրդը 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. հունիսի 5-ը, երբ ընդունվեց օրենք «Հայաստանի խորհրդի պարապմունքների դադարեցման մասին», ըստ Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքների ժամանակագրական ինկորպորացիայի ցանկի, ընդունել է 116 օրենք: Այդ ցուցակում ընդգրկված չեն երկու հիմնարար օրենքները՝ «Հայաստանի խորհրդի նակագր» (1918 թ. օգոստոս) և «Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունների օրենքը» (1919 թ. ապրիլ):

Հայաստանի խորհրդի ընդունած և հավաքածուում հրապարակված այդ ակտերը, որոնք բոլորն էլ կրում են օրենք անվանումը, մասամբ անհատական իրավական ակտեր են և ունեն խորհրդարանի որոշումների կարգավիճակ: Այդպիսիք են, օրինակ, ժամանակագրական ցանկում տեղ գտած որոշակի պաշտոնատար անձանց նշանակելու և ներման կամ պատժի մեղմացման որոշումները: Այդպիսով, 118 օրենքների քանակից եթե հանենք խորհրդարանի որոշման բնույթ ունեցող 7 ակտը, ապա կմնա ընդամենը 111 օրենք: Մյուս կողմից՝ օրենքների մեծագույն մասը ֆինանսաբյուջետային բնույթ ունեցող նորմատիվ ակտեր են: Դրանց քանակը հասնում է 69-ի: Այսպիսով, իրական օրենքների քանակը մնում է ընդամենը 42: Եթե այդ արդյունքը դիտարկենք 9 ամսվա կտրվածքով, ապա տվյալներն այնքան էլ գոհացուցիչ չեն:

Որպես հաստատում այս եզրակացության՝ կատարենք հետևյալ վերլուծությունը. 1918 թ. սեպտեմբերին Հայաստանի խորհրդի քննարկման առարկա է դարձել 17 օրինագիծ, որոնց մի մասը խորհրդարանի օրակարգ էր փոխանցվել օգոստոսից: Ընդ որում, օգոստոսին դրանք կամ բոլորովին քննարկման չեն եմքարկվել, կամ էլ անցել էին միայն առաջին կամ երկրորդ ընթեր-

ցումները: 17 օրինագծից սեպտեմբերին խորհրդարանն ընդունել է միայն 10 օրենք¹: Եթե նկատի ունենանք, որ դրանցից երկուսն ընդամենը ֆինանսական հատկացումներ են, ապա կստացվի 8 օրենք, որոնցից չորսն ունեն ընդամենը մեկ էջ ծավալ, իսկ չորսը՝ կես էջ: Կարծում ենք, որ պատկերը գոհացուցիչ չէ: Հայաստանի խորհրդի գործունեությունից գոհ չեին մաս ժամանակակիցները: Իհարկե, դաշնակցական կողմնորոշում ունեցող գործիչներն ու թերթերը 1918 թ. ընթացքում դեռևս գովաբանում էին խորհրդարանը և նրա օրենսդրական գործունեությունը: Այդ գործունեությունը վառ գույներով է ներկայացրել մաս Ս. Վրացյանը²: Չնայած մա ընդհանուր առմամբ դժգոհ էր Հայաստանի խորհրդից, սակայն ոչ թե գործունեության արդյունավետության, այլ կազմի պատճառով: Ըստ Վրացյանի՝ «... *իբ կյանքի առաջին իսկ օրից, Հայաստանի Խորհուրդը դուրս եկավ ներքին շաղախից գուրկ, ամուր մեծամասնություն չունեցող, հակամարտություններով և անակնկալներով հարուստ մի մարմին: Նրա այս հիվանդությունը բնածին էր և մինչև վերջ էլ կարելի չեղավ դարմաներ*»:

Ընդդիմությունը և հանրությունը մեղադրում էին խորհրդարանին դանդաղաշարժության մեջ և առաջին հերթին նրա համար, որ խորհրդարանը շաբաթական ընդամենը երկու միստ էր գումարում: Դաշնակցական գաղափարախոսները 1918 թ. ընթացքում փորձում էին պաշտպանել խորհրդարանին: Այսպես, «Զանգ» թերթը, անդրադառնալով խորհրդարանի գործունեությանը, հիմնավորում էր. «*Ամենից առաջ սխալ է այն կարծիքը, որը հաճախ լսվում է այստեղ կամ այնտեղ, որ իբր Հայաստանի Խորհրդարանը քիչ է աշխատում - այդ բառի ֆիզիկական իմաստով: Մենք ձեռքներս դնելով մեր խղճի վրա, խոստովանում ենք, որ մա աշխատում է մինչև հնարավորության վերջին սահմանը: Դիշա է, մա շաբաթական միայն երկու հերթական միստ ունի և*

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, 1918 թ., հոդվ. 7-17, էջ 4-10:

² Տե՛ս Վրացյան Ս., նշված աշխ., էջ 200-202:

այս հանգամանքը թերևս կարող է շատերի համար պատճառ լինել ենթադրելու, թե խորհրդարանը քիչ է աշխատում, բայց դա իրող ճիշտ չէ: Խորհրդարանի գլխավոր աշխատանքը կատարվում է խորհրդարանից դուրս, հանձնաժողովներում, որոնց թիվը ներկայումս 16 է: Խորհրդարանի յուրաքանչյուր պատգամավոր անդամ է մի քանի հանձնաժողովների, որոնց մեջ մա գործում է հասարակության ու մարդկանց աչքերից հեռու: Մյուս կողմից, պետք է նաև արձանագրել, որ Խորհրդարանի անդամների ճնշող մեծամասնությունը - եթե ոչ ամենքը – տոգորված է աշխատանք կատարելու ցանկությամբ, որ նրանք այն գիտակցությունն ունեն, թե միայն համառ և անդույլ աշխատանքի միջոցով կարելի է մեղմել մեր երկրի ու պետության ներկա ծանր կացությունը: Երկրորդ, մեր կարծիքով մի քիչ խիստ է այն մեղադրանքը, թե Խորհրդարանի աշխատանքները արդյունավետ չեն: Եվ, եթե դա այդպես էլ է, բայց ունի իր արդարացուցիչ պատճառները: Նման դժվարին պայմաններում Խորհրդարանի մի այլ կազմ - այն է պարլամենտական անցեալ և փորձառություն չունեցող – հազիվ թե ի վիճակի լիներ ավելի արդյունք ցուցադրելու: Մակայն դրա հետ մեկտեղ, մենք ընդունում ենք, որ այո, Խորհրդարանում աշխատանքները ցանկալի արագությամբ չեն ընթանում, դանդաղում են»¹:

Հոդվածագիրն աշխատանքի անարդյունավետությունը բարդում է խմբակցությունների և նրանց դիրքորոշումների վրա: Բայց չէ՞ որ կարելի էր նիստերի քանակը դարձնել շաբաթական գոնե երեք անգամ:

Հայաստանի խորհուրդը 1919 թ. հունվար-ապրիլ ամիսներին ևս գործեց անարդյունավետ: Այդ ընթացքում խորհրդարանն ընդունել է 52 օրենք, որոնցից 29-ը, այսինքն՝ գրեթե կեսը, ունի ֆինանսահարկային բնույթ և բովանդակություն: Եթե նկատի ունենանք, որ մնացած 23 օրենքներից 4-ը ներման կամ պատժի մեղմացման անհատական որոշումներ են, իսկ 3-ը՝ պաշտոնատար անձանց նշանակման որոշումներ (երկու տեսակ որոշումներն էլ

¹ Տե՛ս «Ձանգ», թերթ, Եր., 1918, 9 հոկտեմբերի, թիվ 60 (78):

ընդունվել են օրենք անվան տակ), ապա կստացվի, որ իրական օրենքներ են համարվում Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. ընթացքում ընդունված 17 ակտերը: Տպավորությունն այնպիսին է, որ Հայաստանի խորհրդի ղեկավարությունը նման ձևով, այսինքն՝ ֆինանսահարկային օրենքների անընդհատ քննարկումով փորձում էր շեղել խորհրդարանի ուշադրությունը իրավասության կարևորագույն այլ ոլորտներից:

Որպեսզի պատկերն ամբողջական դառնա, իսկ եզրակացությունը ճշմարիտ լինի, փորձենք ամփոփել նաև Հայաստանի պառլամենտի օրենսդրական գործունեությունը: Թվում է, թե Հայաստանի պառլամենտի ձևավորմամբ օրենսդիր իշխանության գործունեության անարդյունավետությունը և դանդաղաշարժությունը կվերանան: Սակայն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նման գործելակերպը բնորոշ էր նաև Հայաստանի պառլամենտին: Այս մասին՝ 1919 թ. ընդունված 117 օրենքների մեջ նորից գերակշռում են ֆինանսահարկային և բյուջետային բնութագիր ու բովանդակություն ունեցող օրենքները, որոնց թիվը հասնում է 70-ի: Մնացած 47 օրենք կոչվածներից 9-ը ներման կամ պատժի մեղմացման և նույնիսկ դատավճռի վերաքննության որոշումներ են՝ օրենք անվան տակ, իսկ 11-ը՝ ընտրությունների կամ պաշտոնատար անձնաց նշանակման վերաբերյալ «անհատական օրենքներ»: Ստացվում է, որ 1919 թ. 5 ամսվա ընթացքում Հայաստանի պառլամենտն ընդունել է ընդամենը 27 իսկապես կարգավորիչ օրենք: Խորհրդարանի 1920 թ. հունվար-մայիս գործունեության ընթացքում ընդունված 85 օրենքից 52-ը ֆինանսահարկային բովանդակություն ունեն: Մնացած 33 օրենքից 11-ը ներման կամ պատժի մեղմացման ակտեր են: Հետևաբար խորհրդարանի ընդունված բուն օրենքների քանակը 5 ամսվա ընթացքում կազմում է 22 համառոտ օրենք:

Եթե թվաբանական վերլուծությունն ամփոփենք, կստացվի հետևյալ պատկերը. Հայաստանի երկու խորհրդարաններն իրենց գործունեության ընթացքում ընդունել են օրենք կոչված 318 ակտ,

որից 38-ը ուղղակիորեն անհատական իրավական ակտեր են (ներման, ընտրությունների և պաշտոնյաների նշանակման որոշումներ): Մնաց 280 օրենք: Դրանցից 191-ը ֆինանսական-հարկային ոլորտի օրենքներ էին: Մնացած 89 օրենքից հիմնարար և ծավալուն օրենքներ էին «Հայաստանի խորհրդի նախագը» և «Պառլամենտի ընտրությունների օրենքը»: Մյուսները կարևոր, սակայն համառոտ օրենքներ էին: Երկու խորհրդարանների 18 ամսվա գործունեության ընթացքի համար ամսական ստացվում է 5 օրենք, ինչը շատ քիչ էր նորակազմ և վատթար կացության մեջ գտնվող պետության համար:

Օրենսդրական աշխատանքի մնան նկարագրի պատճառներից մեկն էլ խորհրդարանի կանոնակարգն էր, որում չկար տարբերակված կարգավորմամբ մոտեցում՝ քննարկման և հաստատման պարզ և բարդ ընթացակարգեր՝ կախված «օրենսդրական գործեր» կոչված հարցերի բնույթից և բարդությունից: Ընդ որում, այդ փաստը ցցում ու ակնհայտ էր մասն ժամանակակիցների համար, ովքեր, կաշկանդված չլինելով կուսակցական-քաղաքական դիրքորոշումներով, փորձում էին անկողմնակալ վերլուծել խորհրդարանի գործունեությունը: Օրինակ՝ «Զանգ» թերթի հոդվածագիրներից մեկը, դիտարկելով խորհրդարանի գործունեությունը 1918 թ. ընթացքում, արձանագրել է. «*Այդ մեկ հատիկ օրգանը միևնույն եղանակով է գործում օրենքներ հաստատելիս, ինչ խնդրի և առարկայի էլ վերաբերելիս լինի հորինվող օրենքը. մեզանում այսպես կոչված «սահմանադրական» և «հասարակ» օրենքների, ոչ էլ սահմանադրական և սովորական օրենստվության տարբերություն չկա: Արդյոք մինիստրական կառավարության սահմանադրության իրավական հիմքերն ենք դնում, մի առանձին մինիստրություն ենք հիմնարկում, դպրոցի պետությունից ազատագրումն ու քաղաքացիների՝ կառավարությունից դպրոցական ասպարեզում վայելելիք անկախությունն ենք սահմանում, թե մի ուսուցչական սեմինարիայի ժամանակավոր փակումն ենք կար-*

գաղղրում, համաճարակից մահացած ֆելդշերի ընտանիքին տրվելիք նպաստի քանակն ենք որոշում, կամ դատարանին՝ դատավճիռը հայտնելուց հետո նույն դատավճիռը մանրամասն կազմելու համար 5, թե 10 օր ժամանակ տալու հարցն ենք որոշում, այս բոլոր դեպքերում էլ օրենքը մեզանում սահմանվում է և վերացվում է (մի նոր օրենքով) միևնույն եղանակով՝ Խորհրդարանի կազմի մեծամասնության որոշումով»¹։ Բուն խորհրդարանում իշխող ուժերն այդ փաստի վրա որևէ ուշադրություն չէին դարձնում, ինչն էլ հիմք է տալիս պնդելու, որ իշխող կուսակցությանը ձեռնառու էր մնան իրավիճակը՝ որպես խորհրդարանի ուշադրությունը շեղելու միջոց։

Այսպիսով, ակնհայտ էր, որ նորահռչակ պետության խորհրդարանի առջև հառնում էր օրենսդրական ահռելի աշխատանք։ Վիճակը բարդ էր մասն ալն առումով, որ ՀՀ օրենսդրական համակարգը հեղհեղուկ վիճակում էր։ Ռուսական հին օրենքների մնացորդները, ժամանակավոր կառավարության հրատարակած օրենքները, այնուհետև Կովկասյան կոմիսարիատի ու Մեյմի օրենսդրական ակտերը, Հայաստանի խորհրդի, կառավարության, հետագայում մասն պառլամենտի օրենքները խառնվել էին իրար։ Այս վիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ էր կազմել օրինաստեղծ աշխատանքի ռազմավարական ծրագիր։ Դրա անհրաժեշտությունը կար, սակայն Հայաստանի խորհուրդը չէր շտապում այն մշակելու և կենսագործելու։ Եթե դա բացատրենք միայն խմբակցությունների հակամարտությամբ, ապա ճիշտ չի լինի, որովհետև նույն ուղով գնաց մաս երկրորդ խորհրդարանը։ Օրինակ՝ տեղական պետական կառավարման մարմինների, միլիցիայի, գավառական և քաղաքային ինքնավարությունների վերաբերյալ օրենսդրական ակտերը, որոնցից մի քանիսը ներքին գործերի նախարարության միջոցներով թարգմանվել ու տպվել էին, լի էին լրացումներով, փոփոխություններով, որոնք շատ հա-

¹ Տես «Ձանգ», քերթ, Եր., 1918, 20 սեպտեմբերի, թիվ 55 (71)։

ճախ հակասում էին իրար, առաջացնում իրավական շփոթ: Լինում էին դեպքեր, երբ, օրինակ՝ ներքին գործերի նախարարությունը դիմում էր խորհրդարանին՝ պահանջելով մեկնաբանել որոշ օրենսդրական ակտեր: Հայաստանի պառլամենտի փոխնախագահը՝ որպես նախագահի պաշտոնակատար, պառլամենտին տված զեկուցման հիման վրա կազմած պատասխան գրության մեջ մատնանշում է, որ պառլամենտն օրենքի մեկնաբանմամբ չի զբաղվում. «Կառավարության մարմինները և պաշտոնյաները պարտավոր են ինքները մեկնաբանել բոլոր օրենքները, թե Հայաստանի խորհրդի և ներկա Պարլամենտից հաստատվածները, թե Ռուսական և Անդրկովկասյան ծագում ունեցողները: Յուրաքանչյուր վարչաճյուղի մարմիններն ու պաշտոնեաները ղեկավարվելու են իրենց բարձր մարմնի, համապատասխան մինիստրության, հրահանգներով և ցուցումներով: Որևէ օրենքի մեկնաբանութեան առիթով զանազան մինիստրությունների միջև ծագող տարածայնությունները հարթելու և համաձայնութեան են բերվելու Մինիստրների խորհրդում: Շահողը քաղաքացիները կառավարության ընդունած մեկնաբանության դեմ բողոքով պիտի դիմեն դատական իշխանությանը: Հեռևապես, օրենքը մեկնաբանելու խնդիր հարուցանող դիմումները, պառլամենտի կամ իր հանձնաժողովի անունով ստացված, անընթացք և անհետևանք են բողոքվելու»¹:

Առաջացած իրավական խառնաշփոթը հուզում էր մասնաշարժարարության նախարարությանը: Նախարարությունը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է հիմնել մի հանձնաժողով ռուսական օրենքները վերաքննելու համար, ինչպես մասն կազմել մի «կարգավորյալ ընդհանուր օրենք», որը լինի պարզ, հասկանալի ու կենսունակ: 1919 թ. սեպտեմբերի 26-ին այդ մասին զեկուցելով Նախարարների խորհրդին՝ նախարարությունը ստացավ մերժում. առաջարկը համարվեց վաղաժամ՝ 5 դեմ և 1 կողմ ձայնով²:

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 280:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս, ք. 73:

Իրավական խառնաշփոթում իր բաժինն ունեւ արևմտահայ գաղթականությունը, որի համար ռուսական իրավական համակարգն անհասկանալի էր, իսկ շատ դեպքերում՝ նրա իրավամտածողությանը խորք։ Այստեղ, բացի իրավամտածողության տարբերությունից, առկա էր նաև քաղաքացիական անհնազանդության պես մի բան։ Իրավիճակը շտկելու համար կառավարությունը 1919 թ. օգոստոսի 8-ին կայացնում է հատուկ որոշում, որը հրապարակվում է ի լուր բոլորի. «ՀՀ Կառավարությունը հայտարարում է. Համաձայն Միացյալ Հայաստանի անկախության 1919 թ. մայիսի 28-ի ակտի՝ Պառլամենտի և Հանրապետության կառավարության բոլոր օրենքները և որոշումները համահավասար չափերով պարտադիր են Միացյալ Հայաստանի բոլոր քաղաքացիների՝ նրանց թվում և Օսմանյան կայսրության նախկին հպատակ հայերի համար»¹։

Որպես գաղթականության իրավական հիմնահարցերի լուծման երաշխիք՝ սկզբնական շրջանում արդարադատության մախարարության կենտրոնական ապարատում կար արևմտահայ գործերով խորհրդական, որը կոչված էր հանրապետության իրավական ոլորտում ապահովելու արևմտահայ իրավագետների մասնակցությունը, իսկ նրանց միջոցով՝ Հայաստանի իրավական համակարգը հարմարեցնելու արևմտահայ գաղթականության իրավամտածողությանը²։ Հետագայում՝ 1920 թ. մարտի 1-ին, պառլամենտը կառավարության օրենսդրական մախաձեռնությամբ ընդունեց օրենք՝ արդարադատության մախարարության դիվանին կից արևմտահայոց իրավագիտական բաժին հիմնելու մասին³։ Բաժնի գործառույթն էր ուսումնասիրել բնակչության արևմտահայ հատվածի մեջ գոյություն ունեցող ընտանեկան, ժառանգական և այլ սովորույթներն ու իրավագիտակցությունը՝

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, մաս 1-ին, ք. 473։

² Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 121, ք. 34։

³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետութիւն, Օրենքների հախաքաձու, հրատ. Պառլամենտի, 1920, թիվ 3, էջ 21։ Համաձայն այդ օրենքի՝ բաժինը բաղկացած էր 3 հոգուց՝ մախագահ և 2 անդամներ։

դրանց ոգին նոր մշակվող օրենսդրության մեջ ապահովելու համար: Այդ գործառույթի իրականացման համար բաժինը պետք է կարողանար իր շուրջ համախմբել արևմտահայ իրավագետներին, շահագրգռել նրանց հանրապետության օրենսդրական աշխատանքով¹:

Պատշաճ վիճակում չէր մաս իրավաբանական եզրութաբանության և հասկացությունների վիճակը: Ըստ ժամանակի մամուլի տվյալների՝ «*Խորհրդարանը, Կառավարությունը ու պաշտոնաթերթերը և ոչ մի ուշադրություն չեն դարձրել լեզվի վրա: Վերջինիս մեջ մենք հաճախ հանդիպում ենք այնպիսի կոպիտ լեզվասխալների, որ խմբագրի տեղ դուր ինքներդ եք ամաչելու: Օրենքների թարգմանությունը ռուսերեն բնագրից հայերենի, միշտ էլ եղել է շտապ և տառացի: Դրանով հաճախ ստացվում է մի այսպիսի պատկեր, որ հայերեն ու ռուսերեն թարգմանություններն իրար հակոտնենա, իրարից տարբեր են ներկայացնում: Այդպիսի պարագաներում, ասացեք խնդրեմ, դատարանը դրանցից որ մեկովն է դեկավարվելու: Դա էլ մի հարց է, պատասխանի կարոտ, բայց Խորհրդարանի ներկա կազմը մեզ այդ պատասխանը չի ուզեցել տալ»²: Իրավաբանական լեզվի հիմնախնդիրը, իհարկե, մաս օբյեկտիվ պատճառներ ուներ, որի լուծման համար ընդամենը ժամանակ էր պետք: Այդ ուղղությամբ էլ կառավարությունը որոշակի քայլեր ձեռնարկեց: 1919 թ. հունիսի 25-ին կառավարությունն արդարադատության մախարարությանը գումարներ է հատկացրել իրավաբանական տերմինների բառարան հրատարակելու համար³:*

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 121, ք. 35:

² Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», 1919 թ., 13 ապրիլի, թիվ 42:

³ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1-ին, ք. 144, ՆԽ-ի 1919 թ. հունիսի 25-ի նիստի թիվ 108 օրագիրը:

§ 4. Կառավարության լիազորություններն օրինաստեղծագործության կառուցակարգում

Բացի գործադիր կանոնակարգող իշխանությունից՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարությունն ուներ լայն լիազորություններ, որոնք թույլ էին տալիս նրան լուրջ կերպով ազդել օրենսդրական գործընթացի վրա: Այդ ազդեցության լծակները երկուսն էին, առաջին՝ կառավարության օրենսդրական մախաճեռնության իրավունքը և դրան հարակից մի շարք իրավունքներ, երկրորդ՝ կառավարությանն օրենսդիր մարմնի իրավագործությունների փոխանցման արդյունքում նրա կողմից իրականացվող օրինաստեղծ գործունեությունը:

Կառավարությունը, լինելով օրենսդրական մախաճեռնության իրավունքի սուբյեկտ, ըստ էության ինքն էր տնօրինում խորհրդարանի ողջ ժամանակը: Խորհրդարանների, ինչպես նաև կառավարության նիստերի արձանագրությունների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ խորհրդարանի կողմից ընդունված և օրենքի ձև ստացած օրինագծերի գերակշռող մասը մշակվել և օրենսդրական մախաճեռնության կարգով խորհրդարան էր ներկայացվել կառավարության կողմից:

Կառավարությունն օրինագծերը դնում էր քննարկման Նախարարների խորհրդի նիստում, այնուհետև, եթե օրինագիծը հավանության էր արժանանում կառավարության կողմից, այն ուղարկվում էր խորհրդարան՝ պատշաճ կարգով ընթացքի մեջ դնելու համար: Կառավարությունը կարող էր օրինագիծը հայտարարել շտապողական¹: Այդ դեպքում խորհրդարանը պետք է անցկացներ արագացված քննարկում: Հենց սկզբից կառավարությու-

¹ Օրինակ՝ կառավարությունը 1919 թ. հունվարի 27-ի նիստում հաստատված օրինագծի կապակցությամբ կայացրել է հետևյալ որոշումը. «Օրինագծին հավանություն տալ և ներկայացնել Հայաստանի խորհրդին ի հաստատություն՝ հայտնելով շտապողականությունը» (տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, ք. 19):

նը կանխեց նախարարությունների կողմից, այսպես կոչված, «օրենսդրական առաջարկության» ինստիտուտի կիրառումը, երբ որ օրենսդրական նախաձեռնության սուբյեկտը միայն առաջարկում կամ գաղափար է տալիս ընդունել, փոխել կամ վերացնել օրենքը: 1919 թ. մայիսի 2-ին վարչապետի պաշտոնակատարը բոլոր նախարարներին ուղարկել էր շրջաբերական գրություն, որով նրանց պարտադրվում էր իրենց առաջարկությունները «Մինիստրների խորհուրդ ներկայացնել գրավոր կերպով, նախօրոք, և այն առաջարկություններին, որոնք պահանջում են օրենսդրական լուծում, կցել անպայման օրինագիծ»¹: Իհարկե, այդ պահին կառավարությունն ուներ օրենսդրական լիազորություններ, և նրա համար շատ դժվար էր հանպատրաստից ձեռնարկել օրենսդրական գործընթաց, որով և պայմանավորված էին շրջաբերականի պահանջները: Մակայն հետագայում, երբ սկսեց գործել Հայաստանի պառլամենտը, նկատվում էին օրենսդրական նախաձեռնության կարգի խախտումներ, ինչը հանգեցրեց խորհրդարանի կողմից հարցի քննարկմանը: Քննարկում նախաձեռնողը պատգամավոր Վ. Փափագյանն էր, որն առաջարկում էր (1919 թ. հոկտեմբերի 10-ին) այնպիսի կարգ սահմանել, որով բոլոր օրինագծերը մտնեն խորհրդարան Նախարարների խորհրդի անունից, այլ ոչ թե առանձին նախարարների կողմից²: Քանի որ Նախարարների խորհուրդը «հավաքական պատասխանատուն» էր, ուրեմն որպես նրա համաձայնության հավաստիք, բոլոր օրինագծերը պետք է կրեին նախարարապետի և համապատասխան նախարարի ստորագրությունները: Ֆինանսական բնույթի օրինագծերը՝ վարկային խնդրանք, հարկային, բյուջետային և այլն, անպայման պետք է կրեին նաև ֆինանսների նախարարի ստորագրությունը, որովհետև նա էր միակ պատասխանատուն պետական բյուջեի հավասարակշռության և համաչափության համար:

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, մաս 1-ին, ք. 255:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, ք. 116:

1919 թ. նոյեմբերի 28-ին Հայաստանի պառլամենտն ընդունեց օրենք «Կառավարության կողմից պառլամենտ մտնող օրինագծերի ձևի մասին», որով ամրագրվեց, որ յուրաքանչյուր օրինագիծ, որ կառավարության կողմից մտնում է Հայաստանի խորհրդարան, պետք է կրի վարչապետի և համապատասխան նախարարի ստորագրությունները, իսկ ֆինանսական բնույթ ունեցող օրինագծերը՝ նաև ֆինանսների նախարարի ստորագրությունը¹: Սակայն մույնիսկ այս օրենքի ընդունումից հետո նախարարությունները շարունակում էին օրինագծերը ներկայացնել օրենքի խախտմամբ: Ստիպված Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը 1919 թ. դեկտեմբերի 23-ին շրջաբերական մամակ է հղում բոլոր նախարարություններին՝ պահանջելով օրինագծի ձևին ներկայացվող պահանջների կատարում: Նամակում արձանագրված է, որ «Կառավարության դիվանը ստիպված է լինում երբեմն մի քանի անգամ վերադարձնել օրինագծերը, մինչև որ նախարարությունը կկատարի օրինագծերը ներկայացնելու պահանջված ձևականությունները: Այդ հանգամանքը տեղիք է տալիս երկուստեք ավելորդ գրագրության, ժամանակի կորստյան, որի հետևանքով հաճախ կառավարության դիվանը հնարավորություն չի ունենում օրինագծերը ժամանակին ներկայացնել պառլամենտ»²: Խորհրդարանի ստացած կառավարական օրինագծերի մասին զեկուցվում էր խորհրդարանի ընդհանուր ժողովին՝ մոտակա նիստերից մեկում: Այնուհետև օրինագծերը խորհրդարանի որոշմամբ փոխանցվում էին համապատասխան խորհրդարանական հանձնաժողովին և ընթացք ստանում խորհրդարանի կանոնակարգով սահմանված վարույթակարգին համապատասխան:

Հանրապետության պետական կառավարման կառուցակարգի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ կառավա-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. պառլամենտի, 1919, դեկ. 5, եր., թիվ 6, հոդվ. 70, էջ 47-48:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, թ. 202:

բությունն օրենսդիր մարմնի կողմից՝ և՛ Հայաստանի խորհրդի, և՛ Հայաստանի պառլամենտի, ստացել է օրենսդիրի իրավունքներ: Այդ ժամանակաշրջաններն են՝ 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչև օգոստոսի 1-ը և 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև հանրապետության անկումը: Այդ ժամանակամիջոցներում կառավարությունն ընդունել է բազմաթիվ օրենքներ, ընդ որում՝ նաև լուրջ բնույթի հիմնադիր, սահմանադիր օրենքներ, որոնք, ըստ էության, որպես գործադիր ընդունելու իրավունքը չունեն: Օրինակ՝ Միացյալ և Անկախ Հայաստանի հռչակման ակտը և դրա հետ կապված Հայաստանի խորհրդի անդամների քանակի ավելացումը և այլն: 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչև 1919 թ. հունիսի 1-ը կառավարությունը, ըստ հետագայում խորհրդարանին ներկայացրած հաշվետվության, ընդունել էր «99 օրենքներ. դրանցից 71-ը 1918 թ. դեկտեմբերից մինչև 1919 թ. փետրվար ամիսն ընկած ժամանակամիջոցը կառավարության կողմից օրենսդրական մախսաձեռնության կարգով խորհրդարան ներկայացված օրինագծեր էին», որոնք, սակայն, խորհրդարանը չէր հասցրել ընդունել¹: Մնացած 28 (95 – 71 = 28) օրենքները բանակի կազմակերպման, Հայաստանին անցած նոր տարածքների կառավարման, հանրային կրթության հարաբերությունները կարգավորող նորմատիվ ակտեր էին, որոնք, ըստ վարչապետի, «միանգամայն անհետաձգելի էին: 99 օրենքներից

¹ Ընդ որում, կառավարությունը մախսապատրաստվել էր իրեն օրենսդրական լիազորություններով օժտելուն: Արդեն 1919 թ. ապրիլի 27-ին, երբ խորհրդարանը նոր միայն պետք է կառավարությանն օժտեր օրենսդրական լիազորություններով, վարչապետը Նախարարների խորհրդի նիստում հաղորդում է, որ Հայաստանի խորհուրդ է մտցված խորհրդարանին մեկ ամսով արձակուրդ տալու և նրա բոլոր գործառնությունները կառավարությանը հանձնելու օրինագիծը: Այդ կապակցությամբ վարչապետի առաջարկության հիման վրա Նախարարների խորհուրդն ընդունում է որոշում՝ **ա)** դիմել Հայաստանի խորհրդին խնդրանքով՝ կառավարությանը հանձնել խորհրդում կուտակված բոլոր օրինագծերը, **բ)** բոլոր նախարարություններին առաջարկել կազմել իրենց ներկայացրած օրինագծերի ցուցակը և դրանցից առանձնացնել ու կառավարությանը ներկայացնել այն օրինագծերը, որոնք մախարարությունների կարծիքով անհետաձգելի են (տես՝ ՆՖԻ-ի 1919 թ. ապրիլի 27-ի նիստի թիվ 67 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, ք. 75)):

96-ը անցել են միաձայն»¹: Այդ օրենքների մի մասը, հատկապես պետական մարմինների և հաստատությունների մախահաշիվներն ու հաստիքացուցակները սահմանող ակտերը, իսկապես, անհետաձգելի էին, ու շատ հրատապ էր դրանց օպերատիվ ու արագ գործադրումը: Քանի որ Հայաստանի խորհուրդն արձակուրդում էր, և նրա օրենքների հավաքածուն չէր հրապարակվում, մնում էր «Կառավարության լրաբերում» դրանց հրապարակումը և այնուհետև ուժի մեջ մտնելը: Դա ևս բավականին դանդաղաշարժ գործընթաց էր: Այդ պատճառով 1919 թ. մայիսի 5-ին՝ ֆինանսների մախարարի առաջարկով, Նախարարների խորհուրդն ընդունեց օրենք «Օրենքները հաստատելու օրից ուժի մեջ մտցնելու մասին»²: 1919 թ. հունիսի 5-ին, նորից ստանալով «պառլամենտի բոլոր իրավունքները», կառավարությունը շարունակեց իր օրենսդրական գործունեությունը: Եթե մինչ այդ ընդունվել էր 99 օրենք, ապա հունիսի 6-ից մինչ օգոստոսի 1-ն ընկած ժամանակամիջոցում նա ընդունեց ևս 53 ($152 - 99 = 53$) օրենք³:

Հետաքրքիր է, որ Նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված օրենքների խորհրդարանական վերահաստատման գործընթաց չէր սահմանված: Սակայն կառավարությունն իր կողմից ընդունված օրենքների ցուցակը 1919 թ. հունիսի 5-ին ներկայացրել էր Հայաստանի խորհրդի մախագահությանը⁴: Բայց այդ օրն ընդունված օրենքի համաձայն՝ «Հայաստանի խորհրդի պարապ-

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունիսի 5-ի նիստի արձանագրությունը («Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, 1919, հունիս, թիվ 65):

² Տե՛ս ՆԽ-ի 1919 թ. մայիսի 5-ի նիստի թիվ 73 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գործ 14, 1-ին մաս, թերթ 84-85): Հետագայում պառլամենտը վերացրեց այդ օրենքը և 1919 թ. դեկտեմբերի 22-ին ընդունեց «Օրենքն ուժի մեջ մտնելու ժամանակի մասին» օրենքը (տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. պառլամենտի, 1919, դեկտեմբերի 25, Եր., թիվ 9, հոդվ. 94, էջ 69):

³ Տե՛ս Հայաստանի պառլամենտի 1919 թ. օգոստոսի 1-ի նիստի արձանագրությունը («Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, 1919, օգոստոս, թիվ 115):

⁴ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունիսի 5-ի նիստի արձանագրությունը («Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, 1919, հունիս, թիվ 65):

մունքները դադարեցվեցին» ընդհանրապես, և Հայաստանի խորհուրդը հնարավորություն չունեցավ արտահայտելու իր վերաբերմունքը կառավարության կողմից ընդունված օրենքների նկատմամբ: Երբ գումարվեցին նորընտիր խորհրդարանի նիստերը, նրա ղեկավար մարմինների ու հանձնաժողովների կազմավորումից հետո որոշ պատգամավորներ սկսեցին հետաքրքրություն դրսևորել կառավարության՝ 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչև հուլիսի 31-ն իրականացրած օրենսդրական գործունեության նկատմամբ: Արդյունքում 1919 թ. օգոստոսի 15-ի նիստում դաշնակցական խմբակցությունը դիմում է խորհրդարանի նախագահությանը՝ պահանջելով, որ կառավարության ընդունած օրենքները «բերվեն պառլամենտ, որպեսզի հարկ եղածները վերաքննության ենթարկվեն»¹: Պառլամենտն ընդունում է այդ առաջարկը և այն մտցնում առաջիկա նիստի օրակարգի մեջ: 1919 թ. օգոստոսի 24-ին՝ քննելով այդ հարցը, պառլամենտն ընդունում է որոշում՝ «լիազորել օրենսդրական հանձնաժողովին՝ պահանջել կառավարությունից սույն թվի ապրիլի 28-ից սկսած բոլոր հրատարակված օրենքները և դրանցից պառլամենտի քննության նյութ դարձնել այն օրենքները, որոնք օրենսդիր հանձնաժողովն անհրաժեշտ կգտնի»: Այդ հարցը քննելիս սոց.-հեղ. խմբակցությունն առաջարկեց մեկ այլ բանաձև, այն է. «Պարտավորեցնել Նախարարների խորհրդին երկու շաբաթվա ընթացքում ներկայացնել պառլամենտին ի քննություն և ի հաստատումն բոլոր այն օրենքները, որոնք հրատարակված են ապրիլի 28-ից մինչև օգոստոսի 1-ը, այն լիազորությունների հիման վրա, որ տրված էին Նախարարների խորհրդին Հայաստանի խորհրդի կողմից»:² Այսպիսով, ընդդիմությունը պահանջում էր կառավարության ընդունած բոլոր օրենքներն անխտիր վավերացնել խորհրդարանում, սակայն դաշ-

¹ Տե՛ս Հայաստանի պառլամենտի օգոստոսի 15-ի նիստի արձանագրությունը («Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, 1919 թ. , օգոստոս, թիվ 123-124):

² Տե՛ս Հայաստանի պառլամենտի 1919 թ. օգոստոսի 24-ի նիստի արձանագրությունը («Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, 1919, օգոստոս, թիվ 130):

մակցական խմբակցությունն այդ դիրքորոշմանը դեմ գնաց՝ հարցի լուծումը թողնելով օրենսդրական հանձնաժողովի հայեցողության վրա: Պարզ է, որ ընդդիմության դիրքորոշումը չէր կարող անցնել, բանի որ պառլամենտում արդեն գերակշռող մեծամասնությունը պատկանում էր դաշնակցությանը: Մոտ մեկ ամիս հետո՝ 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ին, օրենսդրական հանձնաժողովը գեկուցում է խորհրդարանին իր կատարած աշխատանքների մասին: Ցավոք, խորհրդարանի այս նիստի արձանագրությունը շատ համառոտ է, և հմարավոր չէ պարզել մանրամասնությունները: Ըստ օրենսդրական հանձնաժողովի ներկայացուցչի գեկուցման՝ «... հունիսի 5-ից մինչև օգոստոսի 1-ը կառավարության հրատարակած օրենքներից 150-ը վերաքննության կարոտ չեն, իսկ 34 օրենքներ հանձնաժողովը քննել է, ուստի և առաջարկում է ուղարկել համապատասխան հանձնաժողովների քննությանը»: Հանձնաժողովի գեկուցումն առաջ է բերում մտքերի փոխանակություն, որի մանրամասներն արձանագրված չեն: Ըստ արձանագրության առաջարկված երեք բանաձևերից՝ «Ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է պատգամավոր Արդությանի առաջարկը: 34 օրենքները վերադարձնել մախագահությանը՝ բաշխելու համապատասխան հանձնաժողովներին, որոնք իրենց եզրակացություններով կմտցնեն պառլամենտ՝ որպես նոր օրինագծեր»¹: Ամենայն հավանականությամբ ընդդիմությունը նորից դեմ է դուրս եկել դաշնակցական խմբակցության դիրքորոշմանը՝ առաջարկելով կառավարության բոլոր օրենքների վերաքննություն խորհրդարանում, որը, սակայն, չի ընդունվել խորհրդարանական մեծամասնության կողմից:

Կառավարությունը երկրորդ անգամ բավականին երկար ժամանակով ձեռք բերեց խորհրդարանի իրավունքները 1920 թ. մայիսի 5-ից, որն ըստ էության տևեց մինչև հանրապետության ան-

¹ Տե՛ս Հայաստանի պառլամենտի 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ի նիստը («Յառաջ», քեթթ, Եր., 1919, հոկտեմբեր, թիվ 13):

կումը: Այդ ընթացքում ևս կառավարությունը ծավալեց լուրջ օրինաստեղծ գործունեություն¹: Դրա վերաբերյալ ամբողջական հաշվետվություն պառլամենտին չի տվել, քանի որ հանրապետության պատերազմական վիճակի մեջ հայտնվելը և անկումն այդպիսի հնարավորություն չտվեցին: Հայաստանի պառլամենտի 1920 թ. օգոստոսի 2-ի նիստում վարչապետի զեկուցման մեջ կա ընդամենը մեկ պարբերություն՝ նվիրված կառավարության օրենսդրական գործունեությանը: «Այս երկու ամսվա ընթացքում կառավարությունն ընդունել է 52 օրինագիծ, անց է կացրել 117 նախահաշիվ ու վարկ և ունեցել է շատ կարևոր որոշումներ»²: Ենթադրվում է, որ խոսքը միայն կառավարության հունիս և հուլիս ամիսների օրենսդրական գործունեության մասին է, քանի որ մայիս ամսվա գործունեության համար կառավարությունը հաշվետվություն էր տվել հունիսի 5-ին և ստացել էր խորհրդարանի հավանությունը: Եթե նկատի ունենանք, որ նախահաշիվները և վարկային հատկացումներն օրենքի կարգավիճակ ունեցող փաստաթղթեր էին, ապա կառավարության երկու ամսվա ընթացքում ընդունած օրենքների թիվը հասնում է 169-ի:

Կառավարության կողմից օրենսդրական գործառույթի իրականացման թաքնված կառուցակարգ էր պառլամենտական հանձնաժողովների միջոցով օրինագծերին օրենքի ուժ տալու հնարավորությունը: Ինչպես Հայաստանի խորհրդում, այնպես էլ Հայաստանի պառլամենտում կառավարությունն ուներ այդ հնարավորությունը: Հայաստանի խորհրդի գործունեության ընթացքում գործել են մի քանի նման կառուցակարգեր: Այդ ընթացակարգերից առաջինը խորհրդարանի երկու արտակարգ, հատուկ

¹ Այդ կապակցությամբ դեռ 1920 մայիսին Նախարարների խորհուրդն ընդունեց որոշում «Կառավարության մեջ օրենսդրական աշխատանքը գորացնելու մասին»: Այդ որոշմամբ դիմեց պառլամենտի նախագահությանը՝ իր դիմանի պաշտոնյաներից մի քանիսին դնել կառավարության արամադրության տակ (տե՛ս ՆՆԽ-ի 1920 թ. մայիսի 5-ի նիստի թիվ 251 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թ. 70):

² Տե՛ս Հայաստանի պառլամենտի 1920 թ. օգոստոսի 2-ի նիստի արձանագրությունը («Յառաջ», թերթ, Եր., 1920, 4 օգոստոսի, թիվ 165):

մարմիններն էին, որոնք իրենց բնույթով մնան էին հանձնաժողովներին, սակայն լիազորությունների առումով էապես տարբերվում էին դրանցից: Այդ մարմինների ստեղծումը պայմանավորված էր ռազմական և դիվանագիտական գաղտնիքների պաշտպանության անհրաժեշտությամբ: Հայաստանի խորհրդի որոշ խմբակցություններ, մեղմ ասած, բարեկամաբար չէին տրամադրված հայկական պետականության նկատմամբ: Այստեղից էլ առաջանում էր որոշակի ոլորտներում ձեռնարկվող միջոցառումների գաղտնիության պահպանման հիմնախնդիրը: Որպեսզի երաշխավորվի այդ գաղտնիությունը, Հայաստանի խորհրդի նախագահն առաջարկում է կառավարությանը ստեղծել խորհրդի անդամներից կազմված հատուկ մարմին, որը կառավարության հետ համատեղ պետք է լուծեր ռազմական գերատեսչության և արտաքին քաղաքականության հարցերը¹: Կառավարությունը 1918 թ. օգոստոսի 8-ին քննարկելով այդ նախաձեռնությունը՝ համաձայնվում է խորհրդի առաջարկին: Նույն օրը տեղի է ունենում կառավարության անդամների և Հայաստանի խորհրդի խմբակցությունների ներկայացուցիչների համատեղ նիստը²: Քննարկումների արդյունքում խորհրդի ներկայացուցիչների և կառավարության անդամների համատեղ նիստը որոշում է ստեղծել երկու հանձնաժողովներ, որոնք կառավարության հետ համատեղ լուծելու էին ռազմական գերատեսչության և արտաքին քաղաքականության կարևորագույն հարցերը: Հանձնաժողովները բաղկացած էին Հայաստանի խորհրդի անդամներից՝ խորհրդի ընտրությամբ³: Անդամներին ներկայացնելու էին խորհրդի հայկական կազմ ունեցող խմբակցությունները:

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 206, ց1., գ.2, ք.5:

² Խորհրդի ներկայացուցիչներն էին՝ Հայաստանի խորհրդի նախագահ Ա. Սահակյանը, պատգամավորներ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Արշամ Խոնդկարյանը, Հայկ Ազատյանը, Արշալույս Մխիթարյանը և Սմբատ Խաչատրյանը: Ինչպես տեսնում ենք, մասնակցում էին միայն խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների ներկայացուցիչները:

³ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 201, ց 1., գ. 484, ք. 5:

Որպեսզի հետագայում չառաջանա բանավեճ, կառավարության առաջարկով համատեղ նիստում որոշվեց, որ կարևորագույն են ճանաչվում այն հարցերը, որոնք՝ 1) խորհրդում օրենսդրական կարգով ենթակա են քննարկման, 2) կճանաչվեն կարևորագույն ռազմական և արտաքին գործերի նախարարների կողմից¹: Այսպիսով, ստացվում էր, որ վերը նշված կարևորագույն հարցերի լուծումը, թեկուզև օրենսդրական բնույթի, շրջանցում էին Հայաստանի խորհրդի նիստերը, այնտեղ չէին անցնում ընդհանուր հիմունքներով քննարկման և ընդունման ընթացակարգերը: Արտակարգ հանձնաժողովների հաստատումից հետո դրանք ձեռք էին բերում օրենքի ուժ: Այս երկու արտակարգ հանձնաժողովների գործունեության մասին մանրամասն տվյալներ չեն պահպանվել, բայց ակնհայտ է, որ դրանք գործել են: Այդ հաստատում են այն փաստերը, որ, առաջին՝ Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. օրենքների և որոշումների շարքում քիչ են այդ երկու ոլորտներին վերաբերող հարցերը: Դա նշանակում է, որ այդ հարցերը լուծվում էին բուն խորհրդի նիստերից դուրս և չէին հրապարակվում: Այս երկու կառույցներից զինվորականը գործեց մինչև Հայաստանի խորհրդի զինվորական մշտական հանձնաժողովի ստեղծումը՝ 1918 թ. սեպտեմբերը: Դրանից հետո պաշտպանական ոլորտի օրինագծերը և հարցերը անցնում էին այս հանձնաժողովով, որը, սակայն, նույնպես օժտված էր արտակարգ լիազորություններով: Այսպես՝ կառավարության 1918 թ. սեպտեմբերի 1-ի որոշումից ակնհայտ է դառնում, որ զինվորական հանձնաժողովը, շրջանցելով խորհրդարանը, կարող էր կառավարությանը հատկացնել վարկեր պաշտպանական ոլորտի ծախսերը կատարելու համար²: Մեկ այլ

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 484, ք. 5, նաև ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, ք. 5:

² Այդ օրը զինվորական նախարարը կառավարությանը զեկուցում է հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար միջոցներ տրամադրելու անհրաժեշտության մասին: Կառավարության նիստի օրագրում որոշումը ձևակերպված է հետևյալ կերպ. «Հավանություն տալ և խնդրել պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովին բաց թողնել այդ գումարը» (տե՛ս ՆԽ-ի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստի թիվ 145 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս, ք. 47):

դեպքում, կառավարության 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ի նիստում պաշտպանական ոլորտի ֆինանսական օրինագիծը, հավանություն ստանալով, ներկայացվում է «Հայաստանի խորհրդի զինվորական հանձնաժողովի և կառավարության խառը նիստի քննությանը»¹: Որոշումից բխում է, որ խառը նիստում հավանություն ստանալուց հետո օրինագիծը ձեռք էր բերում օրենքի ուժ:

Խորհրդարանական օրինաստեղծագործության սովորական ընթացակարգը շրջանցելու կառուցակարգ էր մաս 1919 թ. գործածած հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցությունը: Արխիվային նյութերում հաջողվել է հայտնաբերել այս արտակարգ մարմնի երկու նիստերի արձանագրություններ. դրանցից մեկը թվագրված է 1919 թ. մարտի 16-ով, իսկ մյուսը՝ մարտի 18-ով: Առաջին նիստում, որը վարել է խորհրդի նախագահ Ա. Սահակյանը, զեկույցով հանդես է եկել վարչապետի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանը: Նիստի արձանագրության մեջ ամրագրված է հետևյալը. «Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաների խորհրդակցությունը լսելով ՀՀ կառավարության մինիստր-նախագահի պաշտոնակատարի զեկույցումը մեր երկրի սահմաններին սպառնացող վտանգի և մեր գործի անկազմակերպ կացության մասին, ի նկատի առնելով մաս, որ Հայաստանի խորհրդի նիստերը կանոնավոր չեն գումարավում, մինչդեռ գործը վերակազմելու և գորեղացնելու համար կառավարությունը դրամի անմիջական կարիք ունի, որոշեց. «Թույլ տալ Կառավարությանը գորական նախահաշվի հետևյալ պարագրաֆների վրա մույն նախահաշիվների մյուս պարագրաֆներից դրամ ծախսել. դրքա են. 1) Զինվորների սնունդը լավացնել՝ սննդադրամը շատացնելով, 2) Զորային գործը կանոնավորելու համար անհրաժեշտ ձիեր և ջորիներ գնել, 3) Զորային զանազան մասնագիտական աշխատանքների համար ռոճիկով մասնագետ ծառայողներ պահել»:

¹ Տե՛ս ՆԽ-ի 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ի նիստի թիվ 55 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 207):

Այս առաջարկն անցնում է միաձայն: Ձեկուցման մյուս մասը քննելու համար որոշվում է մասնավոր խորհրդակցություն գումարել մարտի 18-ին»¹:

Խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցությունը նիստ է գումարել նաև մարտի 18-ին: Որպեսզի հասկանանք կատարվածի էությունը, այդ արձանագրությունը բերենք ամբողջությամբ: «Արձանագրություն 1919 թ. մարտի 18-ի Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաների մասնավոր խորհրդակցության.

Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատար պ. Ա. Խառնայանը խոսք առնելով հիմնավորում է նախորդ ժողովին արած զեկուցումը և առաջարկում է թույլ տալ կառավարությանը՝ ա) ընդհանրապես գորային նախահաշվի մի պարագրաֆից մյուսը ծախսեր անել. բ) երկրի սահմանները ապահովելու համար արտակարգ և համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել և գ) բանալ կառավարությանը 10 մլն ռ վարկ՝ այդ նպատակներով ծախսեր անելու: Ապա պ. Խառնայանն առաջարկում է այդպիսի բացառիկ հանգամանքներում Մինիստրների խորհրդին տալ ավելի լայն իրավունքներ՝ համապատասխան միջոցների դիմելու, վստահելով, որ նա այդ իրավունքներից կօգտվի բացառիկ հանգամանքներում միայն:

Ժողովը՝ քննության առնելով կառավարության արած առաջարկությունը, ընդունում է ՀՅԴ ֆրակցիաների հետևյալ որոշումը. «Երկրի պաշտպանության և զորքի վերակազմավորման գործը փութացնելու համար. ա) լիազորել կառավարությանը արտակարգ միջոցներ ձեռք առնել. բ) թույլ տալ կառավարությանն օգտվել զինվորական նախահաշվի գումարներից՝ մի պարագրաֆից մյուսին անցնելով. գ) նոր վարկ բանալ 10 մլն. ռ՝ կառավարության անունով՝ նույն նպատակի համար»:

ՀՅԴ ֆրակցիայի այս առաջարկությունը միանում է ՀԺԿ-ի

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, ք. 149:

Ֆրակցիան: Մոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան պատճառ բերելով, որ Հայաստանի խորհրդի վերջին նիստում դաշնակցական ֆրակցիան հայտարարել է, որ առաջին հերթին նա քննելու է խորհրդի շենքում եղած ինցիդենտը փետրվարի 28-ին պատահած, տեղական ինքնավարության և նոր խորհրդի ընտրությունների օրինագիծը և, որովհետև նույն ֆրակցիան այս մասնավոր նիստում այդ առաջարկությունները հետ չի վերցնում, բանաձևի քննության կեսին նոցա հեռանում են ժողովից:

Մոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիան համաձայնփում է տրված բանաձևին այն պայմանով, որ կամ Ավագների խորհուրդը և կամ խորհրդից ընտրված մի նոր հանձնաժողով հսկե և վարե արտաքին քաղաքականությունը: Որովհետև մոցիալիստ-հեղափոխականների այս պայմանը չի ընդունվում, նոքա ևս հեռանում են ժողովից»¹:

Այսպիսով, խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցությունը խորհրդին շրջանցելու յուրահատուկ ձև էր, որը, սակայն, տապալվեց: Մոց.-դեմ. կուսակցության խմբակցությունը խորհրդարանական կոալիցիայի հետ համագործակցությունը պայմանավորում էր պառլամենտական ընտրությունների գաղափարից հրաժարվելով, զգալով, որ ապագա խորհրդարանում ինքը ձայներ չի ստանալու:

Օրենսդիրին շրջանցելու կառուցակարգեր գործել են նաև Հայաստանի պառլամենտի գործունեության ժամանակաշրջանում: Հայաստանի պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովը ևս օժտված էր արտակարգ լիազորություններով²: Բացի այդ, զինվորական հանձնաժողովի բոլոր 8 անդամները դաշնակցա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, ք. 150:

² Հայաստանի պառլամենտն արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողով չունեւ: Դրա 1920 թ. հունվարի 10-ի նիստում քննության է առնվում պատգամավոր Լ. Թումանյանի առաջարկը՝ արտաքին գործերի հանձնաժողով ընտրելու մասին, սակայն խորհրդարանը քվեարկությամբ (10 կողմ, 18 դեմ, մեկ ձեռնպահ ձայներով) այդ առաջարկը մերժում է (տե՛ս «Հառաջ», թերթ, 1920, 1 փետրվարի, թիվ 23, ինչպես նաև ՀՀ ԱԱ, ֆ. 198, ց.1, գ. 52, ք. 14):

կան էին: Հանձնաժողովը՝ շրջանցելով խորհրդարանին, կարող էր կառավարությանը հատկացնել վարկեր պաշտպանական ոլորտի ծախսերը կատարելու համար: Այսպես, 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ին զինվորական նախարարը գեկուցել է Նախարարների խորհրդին հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար նախարարությանը վարկ տրամադրելու մասին: Կառավարությունը՝ հավանություն տալով նախարարի առաջարկությանը, դիմել է պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովին՝ այդ գումարը բաց թողնելու խնդրանքով¹: Խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցությունը այստեղ ևս գործել է, երբեմն ընդունելով շատ կարևոր որոշումներ: Հանդիպում են մաս խորհրդարանների բոլոր խմբակցությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը, խորհրդարանական հանձնաժողովների նախագահների խորհրդակցությունը: Սակայն բոլոր այդ խորհրդակցությունների խորհրդարանական կարգավիճակի, ընդունած որոշումների բնույթի վերաբերյալ տվյալներ չեն պահպանվել²:

* * *

Առաջին հանրապետության կառավարության իրավասությունը չունեի որևէ իրավական ամրագրում, սակայն ակնհայտ է, որ դրա իշխանությունը՝ որպես գործադիր-կարգադրիչ, ուներ ենթաօրենսդրական մշանակություն: Կառավարության իրավասության հարցերը կարգավորում էին «կառավարությունը և նրա ղեկավարն իրականացնում են ազգային քաղաքականության մշակումն ու կենսագործումը» դասական բանաձևով: Արխիվային նյութի հետազոտությունը թույլ է տալիս կառավարությունը բնութագրել որպես երկրի ընթացիկ կառավարումն իրականացնող ընդհանուր իրավասության գործադիր-կարգադրիչ մարմին, որի իրավասությունն ընդգրկում էր պետական կյանքի բոլոր հարցե-

¹ Տե՛ս ՆԽ-ի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստի թիվ 145 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս, ք. 47):

² Տե՛ս «Յառաջ», թերթ, 1920, փետրվար, թիվ 23:

րը, որքանով որ դրանք չէին վերապահված խորհրդարանի և մյուս պետական մարմինների իրավասությանը:

Կառավարության հիմնական գործառնությունը պետության արտաքին և ներքին քաղաքականության ընդհանուր ծրագրի առաջարկությունն էր, դրա ձևակերպումը, ինվեստիտուրան խորհրդարանում և, անշուշտ, կենսագործումը կյանքում, իսկ դրա իրականացման իրավաբանական ձևը նոր ձևավորվող կառավարության հայտարարագիրն էր, որը, որպես կառավարության գործողությունների քաղաքական ծրագիր, հաստատվում էր խորհրդարանում: Առաջին հանրապետության հինգ կառավարություններից հայտարարագիր ունեցել են միայն առաջին, երրորդ և հինգերորդ կառավարությունները: Բացի գործադիր կանոնակարգող իշխանությունից, Առաջին հանրապետության կառավարությունն ուներ լայն լիազորություններ, որոնք թույլ էին տալիս նրան լուրջ կերպով ազդել օրենսդրական գործընթացի վրա: Այդ ազդեցության լծակները երկուսն էին՝ առաջին՝ կառավարության օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը և դրան հարակից մի շարք իրավունքներ, երկրորդ՝ կառավարությանն օրենսդիր մարմնի իրավագործությունների փոխանցման արդյունքում նրա կողմից իրականացվող պատվիրակված օրինաստեղծ գործունեությունը: Կառավարության կողմից օրենսդրական գործառնության իրականացման թաքնված կառուցակարգ էր պառլամենտական հանձնաժողովների միջոցով օրինագծերին օրենքի ուժ տալու հնարավորությունը, ինչպես նաև կառավարության և խորհրդարանի անդամներից կազմված հատուկ հանձնաժողովները, խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցությունը:

§ 5. Գործադիր իշխանության ենթաօրենսդրական ակտերը և «պարտադիր որոշումների» ինստիտուտը

Կառավարության կողմից ընդունված ակտերն իրենց իրավաբանական բնույթով տարատեսակ նշանակություն ունեին: Դասական սահմանադրական դոկտրինային համապատասխան՝ գործադիր իշխանության ակտերն իրենց բնույթով ենթաօրենսդրական ակտեր էին և ընդունվում էին օրենքի հիման վրա՝ ի կատարումն դրա: Կառավարության ընդունած ակտերը կարելի է բաժանել երկու տեսակի՝ նորմատիվ իրավական ակտեր և անհատական իրավական ակտեր: Նորմատիվ իրավական ակտերը, որոնք ընդունվել են Առաջին հանրապետության կառավարության կողմից, իրենց հերթին բաժանվում են երկու տեսակի՝ օրենքներ և ենթաօրենսդրական նորմատիվ ակտեր, որոնց պաշտոնական անվանումն էր «որոշում»: Կառավարությունն օրենքներ ընդունելու լիազորություններ ստացել է երկու անգամ՝ 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչև օգոստոսի 1-ը և 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև հանրապետության անկումը:

Չուտ իրեն պատկանող իրավասության շրջանակում կառավարության ընդունած նորմատիվ ակտերը՝ որոշումները, իրենց կարգավիճակով ենթաօրենսդրական ակտեր էին և կարգավորում էին գործադիր իշխանության իրավասության շրջանակում գտնվող տարաբնույթ և բազմազան հարաբերություններ: Կառավարության նորմատիվ որոշումներն ունեին համապարտադիր բնույթ, գործում էին ամբողջ երկրի տարածքում և կազմում էին նոր ձևավորվող ազգային իրավունքի կարևորագույն մասը: Կառավարության ընդունած ակտերի քանակական աճը և ոլորտային ընդարձակումը ցույց էին տալիս կառավարության դերի անընդհատ աճը պետական իշխանության կառուցակարգում, որը երբեմն մրցակցում էր օրենսդիրի հետ, դրսևորում էր օրենքներից դուրս մղելու միտում:

Կառավարության ընդունած ակտերի իսկական օրինակը ստորագրում էին մախարար-մախագահը, գործերի կառավարիչը

և քարտուղարը: Իսկականի պատճենները բազմացնում էր Նախարարների խորհրդի քարտուղարը և իր ստորագրությամբ ուղարկում էր համապատասխան նախարարությունների գլխավորին՝ ի գիտություն և ի կատարումն այն դրույթների, որոնք վերաբերում էին տվյալ նախարարությանը¹:

Կառավարության որոշումները հրապարակվում էին «Կառավարության լրաբեր» պաշտոնաթերթում: 1920 թ. մայիսի 8-ին Նախարարների խորհրդի ընդունած որոշման համաձայն՝ «Հառաջ» թերթի մեջ հրապարակված կառավարական որոշումները ևս համարվում էին պաշտոնական հրապարակում²:

ՀՀ կառավարությունը, ինչպես նաև վարչապետը, **շրջաբերական մամուլներով և կոչերով** դիմում էին գործադիր իշխանության տեղական և կենտրոնական, ինչպես նաև ինքնակառավարման մարմիններին, ազգաբնակչությանը: Օրինակ՝ 1920 թ. օգոստոսի 25-ին նախարարապետ Հ. Օհանջանյանը հրապարակել է հետևյալ կոչը. «Հայաստանի ազգաբնակչության և գործակալների միջև սերտ կապ հաստատելու նպատակով կազմակերպված է «Ձորաճակատին օժանդակող կոմիտե», որի կենտրոնը գտնվում է Երևանում և շուտով ճյուղերը կըբանայ գավառում և հանրապետության մյուս քաղաքներում³: ՀՀ գործը, որ անձնվի-

¹ Տե՛ս ՆԽ-ի 1919 թ. մայիսի 20-ի նիստի թիվ 87 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, թ. 106):

² Տե՛ս ՆԽ-ի 1920 թ. մայիսի 8-ի նիստի թիվ 254 ա օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թ. 82):

³ «Ձորաճակատին օժանդակող կոմիտեն» (ԶՕԿ) ստեղծվել էր 1920 թ. ամռանը: Որպես հասարակական նախաձեռնության հիման վրա գործող կազմակերպություն՝ նրա կանոնադրական խնդիրներն էին՝ դասալքության դեմ պայքարին օժանդակելը, հայրենիքի ինքնապաշտպանության քաղաքությունը, զինվորների կարիքավոր ընտանիքների ապահովության հոգացողությունը, անկախության փոխառության հաջողությանը նպաստելը: ԶՕԿ-ի մասնաճյուղերը պետք է կազմակերպվեին ՀՀ գավառային քաղաքներում, շրջանային կենտրոնական վայրերում և գյուղերում: Գյուղական կոմիտեները պետք է ենթարկվեին շրջանային կոմիտեներին, վերջիններս՝ գավառային կոմիտեներին: Այդ կազմակերպության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնություններից մեկն էլ «գորաց ուտեստի ֆոնդ» կազմելն էր (տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 215, ց. 1, թթ. 296-299):

րաբար և արհաբար պաշտպանում է Հայրենիքի ազատությունն ու անկախությունը մեր բազմառեսակ թշնամիների դեմ, պետք է մեր ժողովրդի հատուկ գուրգուրանքի առարկա դառնա, քանի որ նրանց ենք պարտական մեր կյանքի, գույքի և պատվի պաշտպանության համար: Այն երիտասարդը, որ գորքի մեջ չէ, և այն քաղաքացին, որ գորքի հետ չէ, հայ ժողովրդի թշնամին է: Չորքը գոհում է իր անձն ու իր աշխատանքը, թեթևացնելու այն ծանր պարտականությունը, որ անողոք պայմանների բերումով բաժին է ընկած մեր քաջարի գորքին: Ուստի ողջունելի է «Ձորաճակատին օժանդակող կոմիտեին» կազմակերպությունը և արժանի քաջալերանքի: Հրամայում են պատշաճավոր իշխանություններին, աջակցություն ցույց տալ այդ կոմիտեին և նրա գործակալներին, որ կարողանան հաջողությամբ կատարել իրենց հանրօգուտ հանձնառությունները»¹: Նման կոչերով բնակչությանը դիմում էր ոչ միայն կառավարությունը, այլև վարչապետը: Այսպես, «հայրենիքի փրկության կառավարությունը» չմշակեց և խորհրդարանի հաստատմանը չներկայացրեց հայտարարագիր՝ որպես կառավարության գործունեության ծրագիր, այլ ընդունեց և հրապարակեց ՀՀ քաղաքացիներին ուղղված «Կոչ»-եր (1920 թ. մայիսի 5-ին): Դրանցից մեկը կառավարության կողմից ուղղված էր ժողովրդին: Կոչը պետք է ստորագրվեր բոլոր նախարարների կողմից, տպագրվեր և տարածվեր: Երկրորդ կոչն ուղղված էր գորքին և պաշտոնեականը՝ ստորագրված վարչապետի, զինվորական նախարարի և «սպարապետի», այսինքն՝ գլխավոր հրամանատարի կողմից²:

Շրջաբերական հրահանգները կամ մամակները հրապարակում էր հիմնականում վարչապետը կամ նրա անունից Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը: Օրինակ՝ վարչապետ

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 215, ց. 1, գ. 17, ք. 296:

² Տե՛ս ՆԽ-ի 1920 թ. մայիսի 5-ի նիստի թիվ 251 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, ք. 70): Կառավարության կողմից ժողովրդին ուղղված կոչի տեքստը տե՛ս Ս. Վրացյան, նշված աշխ., էջ 415-416:

Գ. Խատիսյանը գործադիր իշխանության համակարգի մարմիններին 1920 թ. հունվարի 6-ին ուղարկել է հետևյալ շրջաբերականը. «Պետական մեխանիզմի դանդաղկոտության դեպքերի և հետևապես անկանոնության ամենագլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն է, որ հիմնարկությունների դիվաններում գործավարությունը երբեմն տարվում է ոչ ցամակալի արագությամբ: Մի որևէ գրություն, մինչև որ կհասնի իր վերջնական լուծման, անցնում է երբեմն ամիսներ: Այս երևույթը առանձնապես անբույլատրելի է պետական նշանակություն ունեցող խնդիրների նկատմամբ, ինչպես, օրինակ, օրինագծերի և ընդհանրապես օրենսդրական աշխատանքների հետ կապված խնդիրները, որոնց դանդաղեցումը զգալի չափով հետաձգում է սեփական օրենսդրություն ունենալու գործը: Շնորհիվ դիվանական օրինագանցությունների մեր երկրի համար անհետաձգելի պահանջ ներկայացնող մի օրինագիծ օրենք է դառնում այն ժամանակ, երբ նրա անհրաժեշտության սուր կարիքն արդեն անցած է լինում:

Ի նկատի ունենալով, որ մեր երկիրը գտնվելով մի անցողիկ շրջանում, երբ օրենքները մեռնում են մինչև որոշ ժամանակներում վերջնական նշանակություն են ստանում, խնդրում են պայ. մինիստրներին առանձին ուշադրություն դարձնել պետության օրենսդրական աշխատանքների հետ կապված գրագրությունների վրա, մասնավորապես, որպեսզի վերջինները կատարվեն ամենակարճ ժամանակամիջոցում, առաջին հերթին և գործավարությունն արագացնելու վրա ընդհանրապես»¹:

Կառավարությունն ընդունում էր մահ հայտարարություններ (երբեմն՝ հաղորդագրություններ) ու նոտաներ, որոնք ունեին տարբեր նշանակություն: Հայտարարությունների մի մասը կառավարական կոչեր էին՝ ուղղված բնակչությանը, կամ պաշտոնական տեղեկատվական նշանակություն ունեին: Այսպես, 1920 թ. մայիսյան դեպքերից հետո կառավարությունում պատ-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 103, ք. 3:

քատվեց և հրապարակվեց Ալեքսանդրապոլի դեպքերի հաղորդագրությունը¹: Մյուս մասն օրենքների պարզաբանման իմաստ ունեցող ակտեր էին: Օրինակ՝ 1919 թ. օգոստոսի 8-ին կառավարությունն ընդունել է հայտարարություն «Հայաստանի բոլոր օրենքները թե՛ ռուսահայերի և թե՛ տաճկահայերի, անխտիր բոլորի համար պարտադիր լինելու մասին» և որոշել է հրապարակել այն²: Կառավարությունն ընդունում էր այլ պետությունների բողոքի նոտաները և արձագանքում դրանց, ինչպես նաև ինքն էր հղում բողոքի նոտաներ՝ ուղղված այլ պետությունների:

Գործադիր իշխանության արտակարգ լիազորություններից էր «պարտադիր որոշումների» կայացման իրավունքը: «Պարտադիր որոշումների» ինստիտուտը հանրապետությունը ժառանգել էր ռուսական իրավական համակարգից: Պարտադիր որոշումներ հրապարակելու իրավունքը սահմանված էր 1881 թ. «Պետական կարգերի ու հասարակական հանգստության պահպանության, առանձին տարածքներում ուժեղացված դրություն հայտարարելու» կանոնադրությամբ: Այդ օրենքը սահմանում էր, որ պարտադիր որոշումները հրապարակվում են այն շրջաններում, ուր հայտարարված է ուժեղացված կամ արտակարգ պահպանության կամ զինվորական դրություն: Պարտադիր որոշման ընդունման իրավունքը պատկանում էր մահանգապետերին, քաղաքապետերին: Ռուսական հիմնական օրենքների 124-րդ հոդվածի համաձայն՝ պարտադիր որոշումներ ընդունելու իրավունք ձեռք բերեցին Նախարարների խորհուրդը, նախարարությունների գլխավոր վարչությունների կառավարիչները և այլ պաշտոնյաներ: Այդ որոշումները չէին կարող հակասել գործող օրենքներին, չէին կարող սահմանել նոր հարկեր և տուրքեր, պարհակներ (վերջիններին կարգավորման աղբյուրը միայն օրենքն էր): Պարտադիր ո-

¹ Տե՛ս ՆԽ-ի 1920 թ. մայիսի 12-ի նիստի թիվ 257 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, ք. 83):

² Տե՛ս ՆԽ-ի 1919 թ. օգոստոսի 8-ի նիստի թիվ 136 օրագիրը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս, ք. 34):

որոշումների ընդունման իրավունքից զրկված էին զինվորական պաշտոնյաները¹: Այս ինստիտուտը լայնորեն կիրառվում էր հանրապետությունում, հատկապես այն ժամանակամիջոցներում, երբ խորհրդարանները չէին գործում և խորհրդարանական վերահսկողությունը գործադիր իշխանության նկատմամբ բացակայում էր:

Պարտադիր որոշումները կոչված էին պայքարելու և կանխելու հասարակական կարգի դեմ ուղղված իրավախախտումները: Պարտադիր որոշումները կարող էին սահմանել դրամական տուգանքներ: Սակայն պարտադիր որոշումների առանձնահատկությունը այն էր, որ նույն ռուսական օրենսդրությունից հանրապետությունը ժառանգել էր արտադատական (վարչական) կալանքի ինստիտուտը: Այդպիսով, գործադիր իշխանությունն իր պարտադիր որոշումները երբեմն երաշխավորում էր վարչական կալանքով՝ վկայակոչելով օրենսդրությունը, ըստ որի՝ նա այդ իրավունքն ուներ:

Ռուսական դատական կանոնադրությունները գործադիր իշխանությանն այդպիսի լիազորություն տալիս էին: Ռուսական դատական բարենորոգման հետազոտողներն արդարադատության իրականացումը միայն դատարանների կողմից սկզբունքի օրենսդրական կենսագործումը գնահատում են ոչ լիարժեք և մասամբ խախտված այն բանի հետևանքով, որ «Քրեական դատավարության կանոնադրության» I-ին հոդվածի ծանոթագրությունը սահմանում էր հետևյալ դրույթը. «Դատական հետապնդում չեն համարվում այն միջոցառումները, որ օրենքով մախատեսված կարգով ձեռնարկում են ոստիկանական և այլ վարչական իշխանությունները հանցագործությունների և զանցանքների կանխման համար»²: Այս դրույթը էապես նպաստում էր գործադիր իշխանության ներխուժմանը դատարանների գործունեության ոլորտ՝

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 221, ք. 57:

² Տե՛ս Устав уголовного судопроизводства. http://. 1 /В кн.: Российское законодательство X-XX веков. Том 8, Судебная реформа. М., 1991:

հանրավորություն տալով նրանց վարչական կարգով կիրառելու արտաքսում և արտո: Ժամանակավոր կառավարությունը երկրում անիշխանությունները և անկարգությունները կանխելու նպատակով չվերացրեց վարչական կալանքի ինստիտուտը, բայց 1917 թ. հուլիսի 16-ին ընդունեց «Արտադատական կարգով կալանված անձանց վերաբերյալ գործերի քննության կարգի մասին» որոշումը¹: Նույն տրամաբանությամբ և նախադրյալներից ելնելով՝ Օգակոմը (Հատուկ Անդրկովկասյան կոմիտե) 1917 թ. հոկտեմբերի 27-ին ընդունեց որոշում, որով Անդրկովկասի վարչական իշխանություններին իրավունք տվեց կատարել արտադատական կալանավորում²: Ինչպես ցույց են տալիս արխիվային փաստաթղթերը, և՛ կառավարությունը, և՛ նախարարները լայնորեն կիրառում էին «պարտադիր որոշումների» ինստիտուտը և դրանցով մույնիսկ սահմանում էին արտադատական կալանավորում:

Այսպիսով, Հայաստանի առաջին հանրապետությունում օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության մարմինների կարճատև գործունեության իրավական փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հանրապետությունը վերցրել էր ռոմանագերմանական տեսակի իրավական համակարգի շինանարության ուղղություն և բարեհաջող ներքին ու արտաքին քաղաքական կացության դեպքում Հայաստանը կունենար կայացած ու առաջադիմական աշխարհիկ իրավական համակարգ:

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 62, թ. 87, ինչպես նաև գ. 49, թ. 24:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 62, թ. 85, ինչպես նաև գ. 49, թ. 25:

ԲԱԺԻՆ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

ԳԼՈՒԽ 9. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

§ 1. Սոցիալիստական հասարակության և պետության տեսական հիմունքները

Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության ծանր պայմաններում ձևավորված հանրապետական պետական կարգերը, պառլամենտարիզմը, իրավական օրենսդրական կարգավորման փորձը իրենց հակասականությամբ հանդերձ մի շարք պատճառների ուժով չապրեցին բնական պատմական զարգացում, որովհետև ընդհատվեցին բոլշևիկյան ամբողջատիրության և դրան համապատասխանող իրավական կարգավորման հաստատմամբ:

Ամբողջատիրական իրավունքի, սոցիալիստական սահմանադրությունների ելակետային սկզբունքները և պատմական զարգացումը պայմանավորված էին մարքս-լենինյան ուսմունքով, որը պետությունը դիտարկում էր որպես կոմունիզմի կառուցման նպատակով բոլոր հասարակական հարաբերությունների վերակառուցման գլխավոր գործիք: Հետևաբար մինչև բուն սոցիալիստական իրավական կարգավորման հիմնահարցերի քննարկմանն անցնելը կարիք կա անդրադառնալու սոցիալիստական պետության և իրավունքի տեսական հիմունքներին:

Մարդիկ դարերով որոնել են շահագործումից, բռնությունից, նյութական և հոգևոր աղքատությունից ազատվելու ուղիներ: Հեքիաթներում, լեգենդներում, ուտոպիստ-սոցիալիստների աշխատություններում ձևավորվում էին պատկերացումներ արդար և

մարդասիրական հասարակության մասին: Դեռ XVI դարից սկսած՝ ուտոպիստ-սոցիալիստները նկարագրում էին պետություններ (ուտոպիա - վայր, որը չկա), որտեղ հաստատված էր հասարակական սեփականություն, բոլորը բարեխիղճ աշխատում էին հավասարության և ժողովրդավարական կառավարման պայմաններում:

Մարդիկ տարբեր կերպ էին պատկերացնում բանականության, բարու և արդարության հասարակության ու պետության հաստատման եղանակները: Ոմանք հույսը դնում էին իմաստուն և լուսավորյալ միապետների, մյուսները՝ ամբոխին իրենց հետևից տանող քաջարի հերոսների վրա, երրորդները կոչ էին անում դիմելու դավադրությունների և տեռորի՝ ուղղված ընդդեմ իշխողների:

XIX դարի երկրորդ կեսին տեսական կոմունիզմի հիմնադիրներ Մարքսը և Էնգելսը մշակեցին սոցիալիստական հեղափոխության, սոցիալիստական պետության և իրավունքի տեսական հիմքերը, որոնք հետագայում զարգացվեցին Լենինի կողմից, կոմունիստական կուսակցությունների փաստաթղթերում, մարքս-լենինյան տեսության դիրքերում կանգնած իրավագետների տեսական հետազոտություններում:

Բոլոր ուղղությունների մարքսիստները խոսում են իրենց կողմից առաջ քաշված սոցիալիստական պետության և իրավունքի գաղափարի գիտականության և առաջադիմության մասին: Նրանց քաղաքական և գաղափարական ընդդիմախոսները, բնականաբար, պնդում են հակառակը: Սոցիալիստական պետության և իրավունքի մասին մարքսիստական ուսմունքին տրված գնահատականներից և մոտեցումներից անկախ՝ նրա հիմնական ելակետային դրույթները հանգում են հետևյալին.

1. Սոցիալիստական պետությունը և իրավունքը, համաձայն մարքսիստական տեսության, ծագում են ոչ թե էվոլյուցիոն ճանապարհով, այլ սոցիալիստական հեղափոխության միջոցով: Կոմունիստների մոտակա նպատակն էր, ասվում էր «Կոմունիստա-

կան կուսակցության մանիֆեստում», «բուրժուազիայի գերիշխանության տապալումը, պրոլետարիատի կողմից քաղաքական իշխանության նվաճումը»: Մարքսիզմ-լենինիզմի դասականների աշխատություններում հանգամանորեն մշակված էին սոցիալիստական հեղափոխության տեսությունը, նրա նպատակը, իրականացման ձևերը (խաղաղ և ոչ խաղաղ), մեթոդները: Օգտագործելով մարքսիստական թեզը հեղափոխության անընդհատության մասին և առաջ քաշելով իմպերիալիզմի դարաշրջանում կապիտալիզմի թռիչքաձև զարգացման օրինաչափությունը՝ Լենինը մշակեց բուրժուաժողովրդավարական հեղափոխությունը սոցիալիստական հեղափոխության վերաճելու տեսությունը:

2. Սոցիալիստական պետության և իրավունքի առաջացման և զարգացման կարևոր օրինաչափությունը և միաժամանակ նախադրյալը, ըստ մարքսիստական դոկտրինայի, հանդիսանում է հին պետական մեխանիզմի ջարդը, բուրժուական պետական ապարատի վերացումը: Բոլոր հեղաշրջումները, գրում էր Մարքսը, միայն կատարելագործել են հին պետական մեքենան՝ փոխանակ ջարդելու այն¹: Չարգացնելով այդ միտքը՝ Լենինը համոզում էր, որ «հեղափոխությունը չպետք է հանգի նրան, որ նոր դասակարգը կառավարի հին պետական մեքենայի օգնությամբ, այլ նրան, որ նա ջարդի այդ մեքենան և կառավարի նոր մեքենայի օգնությամբ»²: Սակայն Լենինը միաժամանակ կոչ էր անում այդ հարցում դրսևորել խիստ տարբերակված մոտեցում, այն իմաստով, որ ջարդման ենթակա էին միայն առավելապես հարկադրանքի մարմինները և ինստիտուտները, իսկ հաշվիչ-վիճակագրական գործառույթ կատարող մարմիններն անհրաժեշտ էր պահպանել: Այդ ջարդը անխզելիորեն կապված էր նաև բուրժուական իրավունքի համակարգի հեղափոխական բացասման հետ:

3. Նոր պետության էությունը, որ գործում է կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցման փուլում, պրոլետարիատի դիկտատուրան

¹ Տե՛ս **Маркс К., Энгельс Ф.**, соч. Т. 8, էջ 206:

² Տե՛ս **Ленин В.И.**, Полн. собр. соч. Т. 33, էջ 114-115:

է: Այս դրույթին մարքսիստական տեսության մեջ այնքան սկզբունքային ու կարևոր նշանակություն էր տրվում, որ դրա հետ անուղղակիորեն կապում էին քաղաքական մտածողների և գործիչների՝ մարքսիզմին կամ օպորտունիզմին պատկանելու հարցը: Այսինքն՝ իսկական մարքսիստ էր համարվում միայն նա, ով դասակարգային պայքարի ճանաչումը տարածում էր մինչև պրոլետարիատի դիկտատուրայի անհրաժեշտության ընդունումը: Ըստ մարքսիստական պետության և իրավունքի տեսության՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետությունը նորովի ժողովրդավարական պետություն է՝ աշխատավորների համար և նորովի դիկտատորական՝ ընդդեմ բուրժուազիայի: «Դիկտատուրայի անհրաժեշտ հատկանիշը, պարտադիր պայմանը շահագործողների, որպես դասակարգի, բռնի ճնշումն է»¹: Պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետության գլխավոր խնդիր էր համարվում սոցիալիզմի կառուցումը: Հետևաբար, դասակարգային բռնությունը պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետության մպատակը չէր, այլ սոցիալիզմի կառուցման համար պայմաններ ստեղծելու մեթոդներից մեկը:

4. Ըստ մարքսիզմի՝ կապիտալիզմից սոցիալիզմի անցման ժամանակաշրջանում սուր պայքար է գնում նորի և հինի միջև, լուծվում է «ով՝ ում» հարցը: Տապալված, բայց դեռ չվերացված շահագործող դասակարգերն անհաշտ պայքար են մղում հեղափոխական իշխանության դեմ: Այդ իսկ պատճառով պետությունը և իրավունքն անցման ժամանակաշրջանում չեն կարող լինել ոչ այլ ինչ, քան պրոլետարիատի դիկտատուրա: Անցման շրջանի պայմանները պրոլետարիատի դիկտատուրայի առջև դնում են բարդ խնդիրներ՝

ա) քաղաքական ոլորտում պետական իշխանության ամրապնդում, նոր պետական ապարատի և օրենսդրության ստեղծում, պաշտպանություն ներքին և արտաքին թշնամիներից,

բ) տնտեսական ոլորտում՝ բազմակացութաձևության վերա-

¹ См. Ленин В.И., Полн. собр. соч. Т. 37, էջ 266:

ցում, նոր արտադրանեղանակի հաստատում, սոցիալիզմի նյութատեխնիկական բազայի ստեղծում,

գ) սոցիալ-դասակարգային ոլորտում՝ շահագործող դասակարգերի վերացում, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի ամրապնդում,

դ) գաղափարախոսության ոլորտում՝ նոր մշակույթի ստեղծում, մարքս-լենինյան գաղափարախոսության գերիշխող վիճակի ապահովում¹:

5. Սոցիալիստական պետության կառավարման ձևը հանրապետությունն է: Այդ հարցի առնչությամբ Ֆ. Էնգելսը գրել է. «Մարքսը և ես 40 տարվա ընթացքում անվերջ պնդում էինք, որ մեզ համար ժողովրդավարական հանրապետությունը միակ քաղաքական ձևն է, սակայն այն, ինչպես և ցանկացած կառավարման ձև, պայմանավորված է իր բովանդակությամբ»²: Դա նշանակում էր, որ սոցիալիստական պետության համար ընդունելի կառավարման ձև է միայն այն հանրապետությունը, որը ծառայում է աշխատավոր մասսաների շահերին և, հետևաբար, լցված է սոցիալիստական բովանդակությամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է մնացած բոլոր կառավարման ձևերին, այդ թվում և բուրժուական հանրապետությանը, ապա այն՝ որպես սոցիալիստական պետության ձև, մարքսիստների համար անընդունելի էր: Ջարգացնելով սոցիալիստական պետության հանրապետական կառավարման ձևի մասին գաղափարները Ռուսաստանի վերաբերմամբ՝ Լենինը որպես այդպիսին ճանաչեց խորհուրդների հանրապետությունը: «Ապրիլյան թեզիսներ» աշխատության մեջ նա արձանագրում է. «Ոչ թե պառլամենտական հանրապետություն, վերադարձ դեպի նրան, բանվորների դեպուտատների խորհուրդներից կլինի մի քայլ ետ, այլ բանվորների, բառրակների և գյուղացիների դեպուտատների խորհուրդների հանրապետություն, ամ-

¹ Տե՛ս Теория государства и права, М., 1985, էջ 159:

² Տե՛ս **Маркс К., Энгельс Ф.**, соч. Т. 22, էջ 287:

բողջ երկրում՝ վերից վար»¹:

Խորհրդային հանրապետությունը պետության նոր ձև էր, որի կարևորագույն հատկանիշներից էին ժողովրդավարական կենտրոնացումը, միևնույն մարմնում՝ խորհրդում օրենսդիր և գործադիր գործունեության միավորումը: Ըստ Լենինի՝ խորհուրդների այդ հատկանիշը, բուրժուական պառլամենտարիզմի հետ համեմատած, ուներ համաշխարհային պատմական նշանակություն ժողովրդավարության զարգացման գործում²:

6. Մարքսը, Էնգելսը և Լենինը չեն օգտագործել սոցիալիստական իրավունք հասկացությունը: Ըստ նրանց՝ սոցիալիզմի ժամանակ գործող իրավունքը բուրժուական իրավունք է: Հետագայում խորհրդային իրավագետները մշակեցին սոցիալիստական իրավունքի՝ որպես իրավունքի նոր տիպի հայեցակարգը՝ համարելով այդ իրավունքը պետության առջև կանգնած մոտակա և ռազմավարական խնդիրների լուծման միջոց:

7. Ըստ մարքսիզմի՝ պետությունը և իրավունքը հավերժական և անփոփոխ երևույթներ չեն: Դասակարգային հասարակության զարգացմանը զուգընթաց և դասակարգերի աստիճանական «մահվամբ», պետությունը և իրավունքը՝ որպես դասակարգային ինստիտուտներ ու երևույթներ, ևս «մահանում» են: Պետության և իրավունքի մահացման համար անհրաժեշտ են նյութական, սոցիալական և այլ պայմաններ, որոնք տանում են դասակարգային տարբերությունների վերացման, ինչպես նաև հասարակական գիտակցության բարձր մակարդակի ձևավորման, երբ մարդիկ կսկսեն աշխատել հասարակության համար՝ առանց իրավունքի նորմերի և հարկադրանքի:

Այսպիսով, ըստ մարքսիզմի դասականների՝ սոցիալիստական պետությունը՝ որպես կիսապետություն, կոչված էր ճնշելու տապալված դասակարգերի դիմադրությունը, աշխատավորների համար ապահովել բարձրագույն տիպի ժողովրդավարություն,

¹ Տե՛ս Լենին **В.И.**, Полн. собр. соч. Т. 33, էջ 115:

² Տե՛ս Լենին **В.И.**, Полн. собр. соч., Т. 34, էջ 305:

կառուցել սոցիալիզմ, նախապատրաստել անցումը դեպի անդասակարգ հասարակություն, այնուհետև՝ «մահամալ»:

Սակայն իրականության մեջ այդ կանխագուշակությունները չարդարացան: Պրոլետարիատի դիկտատուրայի գոյության շրջանը չափից դուրս ձգձգվեց: Պետությունը՝ որպես բռնության բյուրոկրատական հսկայական ապարատ, վեր էր կանգնած հասարակությունից, և ծառայում էր ոչ թե բանվոր դասակարգին, այլ կուսակցական պետական վերնախավին: Ժողովրդավարությունը սահմանափակված էր միակուսակցական համակարգով: Ընտրությունները ձևական էին: Պետությունը դարձել էր զանգվածային բռնությունների գործիք, տեղի էր ունեցել հասարակական կյանքի լրիվ պետականացում: Սոցիալիստական տնտեսությունը կապիտալիզմի հետ մրցակցությունում պարտվում էր:

§ 2. Իրավունքի նկատմամբ իշխանության գերակայության հայեցակարգի մշակումը և խորհրդային իրավագիտության ձևավորումը

Ցանկացած իրավական համակարգ ունի գաղափարական բաղադրատարր: Դրա հիմքում՝ անկախ տեսակից (իրավական որևէ ընտանիքին պատկանելուց), միշտ ընկած է որևէ հայեցակարգ: Վերջինը վճռական նշանակություն ունի իրավական համակարգի կազմակերպակառուցվածքային տարրի և իրավական ինստիտուտների իրավական բովանդակության համար: Խորհրդային Հայաստանի իրավական սոցիոնորմատիվ համակարգի ձևավորման վրա ազդեցին երկու հիմնական գործոններ՝ ա) մարքսիստական-կոմունիստական հայեցակարգը և բ) հայ կոմունիստների կողմից ռուսական հոկտեմբերյան հեղափոխության իրավական կարգավորման փորձի մեխանիկական վերարտադրությունը Հայաստանում:

Խորհրդային իշխանության հաստատումը Հայաստանում տեղի ունեցավ խաղաղ կերպով: «Առաջին հանրապետության դե-

կավարությունն իշխանությունը կամավոր հանձնեց մեծամասնականներին: Մակայն այդ հանգամանքը ևս չխանգարեց հայ մեծամասնականներին իրացնել հին պետաիրավական կառուցակարգը «ջարդի» ենթարկելու քաղաքական իրավական դոկտրինան, որը ծայրահեղ իրավական նիհիլիզմի դրսևորում էր»¹: Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն՝ բոլշևիկյան դիկտատուրայի բարձրագույն մարմինը, 1920 թ. դեկտեմբերի 21-ին ընդունեց դեկրետ Առաջին հանրապետության օրենսդրությունը վերացնելու մասին: Միաժամանակ Հայաստանում գործող ճանաչվեց ՌՍՖՍՀ օրենսդրությունը, հեղափոխական մարմինների կառարած փոփոխություններով ու լրացումներով²: Այդ քայլով միանգամից վերացվեցին Առաջին հանրապետության ժամանակ մեծ դժվարությունների գնով ստեղծված իրավակարգավորումները: Այդ դեկրետով սոցիալական կարգավորման համակարգի հիմքում դրվեց մարքսիստական-կոմունիստական գաղափարախոսությունը:

Մարքսիստական-կոմունիստական իրավական գաղափարախոսության հայեցակարգային դրույթները մշակվեցին Հայաստանից դուրս: Հայ կոմունիստներն այս հարցում, իհարկե, չունեին այլընտրանք, որովհետև կուսակցական խստագույն կարգապահության պայմաններում կուրորեն հետևում էին հեղափոխական կենտրոնի հրահանգներին: Այդ տեսությունը մշակվում էր քաղաքական ու գաղափարական բավականին բարդ պայքարի պայմաններում, որի համար մարքսիստ իրավաբաններն ունեին միայն երկու կանխադրույթ՝ Կ. Մարքսի «սոցիալիզմի ժամանակ բուրժուական իրավունքի մասին հայեցակարգը» և իրավունքի դասակարգային պոզիտիվիստական հայեցակարգը, որն իրավունքը դիտում էր որպես տնտեսապես իշխող դասակարգի կամք՝ բարձրացրած օրենքի աստիճանի:

¹ Տե՛ս **Ղազինյան Գ.Ս.**, Քրեական դատավարության պատմական և արդի հիմնահարցերը Հայաստանում, Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2001, էջ 55:

² Տե՛ս ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, 1921 թ., պ. I, հոդվ. 30:

Մարքսը, կանխատեսելով ապագան, խոսում էր սոցիալիզմի ժամանակ բուրժուական իրավունքի պահպանման մասին: «Ուստի,- գրում էր նա,- հավասար իրավունքն այստեղ, սկզբունքորեն, դեռևս բուրժուական իրավունք է, չնայած որ սկզբունքը և պրակտիկան այստեղ արդեն չեն հակասում միմյանց, այն դեպքում, երբ ապրանքափոխանակության ժամանակ համարժեքների փոխանակումն առկա է սոսկ միջին, այլ ոչ թե ամեն մի առանձին դեպքում: Չնայած այդ առաջընթացին՝ այդ հավասար իրավունքը մեկ հարաբերությունում դեռևս սահմանափակված է բուրժուական շրջանակներով: Արտադրողների իրավունքը համամասնական է նրանց աշխատանքին: Հավասարությունն այն է, որ չափումն իրականացվում է հավասարաչափ աշխատանքով... Այդ հավասար իրավունքն անհավասար իրավունք է անհավասար աշխատանքի համար: Ուստի այն, ինչպես ցանկացած իրավունք, իր բովանդակությամբ անհավասարության իրավունք է»¹:

Դիմելով բուրժուազիային՝ Մարքսը և Էնգելսը «Կոմունիզմի մանիֆեստում» գրում են. «Ձեր իրավունքը ձեր դասակարգի կամքն է՝ բարձրացված օրենքի աստիճան, որի բովանդակությունը որոշվում է ձեր դասակարգի կյանքի նյութական պայմաններով»²: Ճիշտ է, բուրժուական իրավունքը, ի տարբերություն իրավունքի այլ տիպերի, հռչակում է իրավահավասարության սկզբունքը, սակայն ըստ մարքսիզմի դասականների՝ դա ձևական հավասարություն է. «Ֆեոդալական բոլոր արտոնությունները, անցած դարերի քաղաքական մենաշնորհները պետք է փոխվեին մեկ մեծ արտոնությամբ՝ դրամի մենաշնորհով»³:

Այս կանխադրույթներով սխալաստիկ տեսական օպերացիաներ անող մարքսիստների տեսական եզրահանգումը դարձավ իրավունքի դասակարգային-տնտեսական սոցիոլոգիական պոզիտիվականությունը: Իրավական այդ հայեցակարգի և պրոլետա-

¹ Տե՛ս **Маркс К., Энгельс Ф.**, Соч., 2-ое изд., Т. 19, էջ 19:

² Տե՛ս **Маркс К., Энгельс Ф.**, Соч., 2-ое изд., Т. 21, էջ 172:

³ Տե՛ս **Маркс К., Энгельс Ф.**, Соч., 2-ое изд., Т. 7, էջ 357:

րիատի դիկտատուրայի տեսության միախառնումից ստացված եզրակացությունն այն էր, որ «պրոլետարիատի դիկտատուրան չի կարող լինել իրավական՝ իշխանության իրավունքի նկատմամբ գերակայության փաստական ուժով»¹։ Այս մոտեցման կողմնակիցներից մեկը Ի. Իլյինսկին էր, որը, ելնելով իրավունքի դասակարգային բնույթից, օրենսդրությունը հայտարարում էր որպես պլանային քաղաքականություն²։

«Մեծամասնականների այդպիսի սոցիալական փորձարարության և պատկերացումների հիմքում ընկավ վերափոխման գաղափարը, իսկ մեծամասնականների քաղաքական-իրավական գաղափարախոսության բաղկացուցիչ մասն էր համարվում հակաազատականությունը։ Ազատական անհատապաշտությանը՝ հիմնված անհատի արժանապատվության և ազատության նկատմամբ հարգանքի վրա, մեծամասնականները հակադրում էին աշխատավոր դասակարգերի և շահագործվող ժողովուրդների անդեմ և առաջնային շահերը... Պրոլետարիատը ռուսական հողի վրա պետք է հետևեր Կ. Մարքսի ուսմունքին՝ բարձրացնել իր իշխանությունը մինչև դիկտատուրայի աստիճանի՝ անպայման միացնելով օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները մեկ մարմնում... Դիկտատուրան տվյալ դեպքում ներկայացված է այնպիսի իշխանությամբ, որը չի ճանաչում ոչ մի սահմանափակում, այդ թվում նաև իրավունքի և օրենքի կողմից»³։

Մարքսիստ իրավագետների տեսական մշակումների օգնությամբ դեռևս 1919 թ. դեկտեմբերի 12-ին ՌՄՖՍՀ արդարադատության ժողկոմատի որոշմամբ հաստատված «ՌՄՖՍՀ քրեական իրավունքի ղեկավար դրույթներում» տրվեց իրավունքի պաշտոնական հասկացությունը. «իրավունքը հասարակական

¹ Ст'ю Становление и развитие советского государственоведения. Исследования ученых 20-х гг., ч. 1, Проблемы власти / Под ред. Ю.С. Пивоварова, М., 1990, էջ 29:

² Ст'ю **Исаев И.А.**, История государства и права России. М., 1996, էջ 356:

³ Ст'ю **К. Экштайн**, Основные права и свободы. По российской Конституции и европейской конвенции. М., 2004, էջ 376:

հարաբերությունների համակարգ (կարգ) է, որը համապատասխանում է գերիշխող դասակարգի շահերին և պահպանվում է նրա կազմակերպված ուժով»¹: Այդ ուժը ստեղծելու համար Հայաստանում 1921 թ. հունվարի 15-ին ընդունվեց «Գերագույն տրիբունալի և հեղափոխական տրիբունալների մասին» դեկրետը, 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին՝ «Արտակարգ հանձնաժողովի մասին» դեկրետը, հիմնադրվեցին հեղափոխական արտակարգ այլ մարմիններ, որոնք իրականացրին բազմաթիվ ապօրինություններ²:

Կենտրոնից ելնող նման հայեցակարգային դրույթներին և պրոլետարական դիկտատուրայի իրավական քաղաքականության նման ոճին հետևեց նաև հայ իրավագիտությունը: Իհարկե, այս շրջանում նկատվեց միտում՝ խուսափել իրավական հիմնահարցերի տեսական քննարկումներից և խորանալ հայ իրավունքի պատմության հիմնահարցերի հետազոտության մեջ: Նման խուսանավումը ինչ-որ տեղ անհամաձայնություն էր տիրող իրավական գաղափարախոսությանը: Ժամանակի հայտնի իրավագետներ Ս. Տիգրանյանը և Խ. Սամուելյանն իրենց հետազոտություններում արժարժեցին հայ իրավունքի պատմության հիմնահարցերը և ամփոփեցին դրանք առաջինը՝ «Հայ իրավունքի պատմության ներածություն, Եր., 1924», իսկ երկրորդը՝ «Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. 1, Եր., 1939» աշխատություններում: Այնուամենայնիվ, այդ աշխատությունները ևս կրում էին իրավունքի դասակարգային տեսության կնիքը: Այսպես, Խ. Սամուելյանի կարծիքով՝ «Իրավունքը գոյանում է որպես արտադրական հարաբերությունների իրավաբանական արտահայտումն և ըստ այնմ էլ կարող է ստանալ զանազան բովանդակություն՝ արտադրական-հասարակական հարաբերությունների փոփոխումով: Ոչ թե հասարակությունն է հիմնված օրենքների, իրավունքի վրա, այլ ընդհակառակը, իրավունքը, օրենքները բխում են հասարա-

¹ Ст'ю Хрестоматия по истории отечественного государства и права России. М., 1997, էջ 64:

² Այդ մասին տես **Ղազինյան Գ.Ս.**, նշված աշխ., էջ 55-67:

կուրքյան կառուցվածքից»¹:

Արևմուտքի առաջադիմական երկրներում իրավական պաշտոնական տեսությունների մեծ մասը կառուցված էր իրավունքի (բնական) և դրական (օրենքի) երկմիասնության վրա: Սոցիալիստական իրավունքի տեսությունում ձևավորվեց իրավունքի դասակարգային պոզիտիվիստական-լեգիստական հասկացությունը: Այդպիսի իրավահասկացողությունը, հակառակ իրավունքի իրավաբանական տեսության, չէր ներառում իրենում համընդհանուր ազատության, իրավահավասարության, արդարության, իրավունքների անքակտելիության ու անօտարելիության սկզբունքները, որոնք, լինելով իրավունքի էությունը, գերակայում են ինչպես քաղաքական իշխանության, այնպես էլ նրա պտուղը համարվող օրենքի նկատմամբ: Այդպիսի իրավունքը գսպաշապիկ է պետության համար:

Սոցիալիստական պետության համար չկար նման իրավական գսպաշապիկ, իրավունքը նրա ձեռքին գործիք էր դասակարգային կառավարչական խնդիրները լուծելու համար: Իրավունքի էության նման տեսական ըմբռնումը գործնականում պետությանը վերածեց ամենակարող «երկրային աստվածի»: Դրանով իսկ սոցիալական կարգավորման համակարգում ձևավորվեց ու գործեց քաղաքականության և դրանից բխող սոցիալիստական շինարարության նպատակների գերակայություն իրավունքի նկատմամբ:

§ 3. Խորհրդային Հայաստանի իրավական համակարգի զարգացման փուլերը

Համաձայն մարքսիստական տեսության՝ սոցիալիստական պետությունն անցնում է ձևավորման և զարգացման մի քանի փուլեր: Խորհրդային և արտասահմանյան մարքսիստական գրականության մեջ երկար ժամանակ վեճեր էին տարվում զարգացման այդ փուլերի քանակի, յուրաքանչյուրի էության և բովանդա-

¹ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, նշված աշխ., էջ 6:

կության, պետության և հասարակության զարգացման փուլերի հարաբերակցության վերաբերյալ¹:

Վեճի էությունը հանգում էր հետևյալին. ի նկատի ունենալով այն փոփոխությունները, որոնք կրում են սոցիալիստական պետությունը և իրավունքը՝ բանվոր դասակարգի կողմից քաղաքական գերիշխանության որակները կորցնելու հետևանքով, դրանց զարգացման մեջ առանձնացնում էին կա՛մ երկու, կա՛մ երեք գլխավոր փուլեր: Երկու տեսակետների կողմնակիցներն էլ ելնում էին նրանից, որ պրոլետարիատի դիկտատուրան՝ որպես սոցիալիստական պետություն, իր պատմական առաքելությունը կատարելով, վերածում է համաժողովրդականի: Ավելին, երկուսն էլ գտնում էին, որ պրոլետարական պետությունը և իրավունքը վերածում են համաժողովրդականի ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար: Սակայն երկփուլ պարբերացման կողմնակիցները վերածման փուլը վերապահում էին համաժողովրդական պետության և իրավունքի փուլին, իսկ եռափուլ պարբերացման կողմնակիցները տվյալ փուլը դիտում էին որպես սոցիալիստական պետության և իրավունքի զարգացման առանձին փուլ:

Առաջինների հիմնական փաստարկն այն էր, որ չնայած կրած փոփոխություններին՝ սոցիալիստական պետությունը և իրավունքը վերածման փուլում վերջին հաշվով մնում են դիկտատորական: Երկրորդները գտնում էին, որ այն օժտված է այնպիսի հատկանիշներով, որոնք արդեն էապես տարբերվում են պրոլետարականից, սակայն դեռ թույլ չեն տալիս բնութագրել նրան որպես համաժողովրդական պետություն: Դրա համար էլ առաջարկում էին այն դիտել որպես սոցիալիստական պետության և իրավունքի զարգացման ինքնուրույն փուլ:

Այդ վիճաբանությունում գերակշռեց և լայն տարածում, իսկ այնուհետև ԽՍՀՄ-ում պաշտոնական ճանաչում գտավ այն տեսակետը, որի համաձայն՝ սոցիալիստական հեղափոխության

Տե՛ս **Михалёва Н.А.**, Социалистическая Конституция. Проблемы теории. М., 1981, էջ 17-25:

հետևանքով ստեղծված պետությունն անցնում է զարգացման հետևյալ փուլերը՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետություն, սոցիալիստական պետություն և, վերջապես, համաժողովրդական պետություն:

Պետության և իրավունքի զարգացման փուլերից յուրաքանչ-յուրը համապատասխանում էր սոցիալիստական հասարակության զարգացման համապատասխան փուլին: Հասարակության զարգացման՝ **կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցման փուլի** պետությունը պրոլետարիատի դիկտատուրան էր: Հասարակության զարգացման **բուն սոցիալիստական փուլի** պետությունը դիտվում էր սոցիալիստական, իսկ **զարգացած սոցիալիստական հասարակության փուլին** համապատասխանում էր համաժողովրդական պետությունը և իրավունքը:

**ԳԼՈՒԽ 10. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻ
ԴԻԿՏԱՏՈՒՐԱՅԻ ՀԱՄԱՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՎԱԾ
ՆՈՐՄԱՏԻՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ**

**§ 1. Հայաստանի խորհրդայնացումը և «Ժին
պետաիրավական համակարգի ջարդի» մեծամասնական
քաղաքականությունը**

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը 1920 թ. նոյեմբերին հայտնվեց ծանր, ողբերգական արտաքին քաղաքական իրադրության մեջ: 1920 թ. նոյեմբերի 23-ին գումարվեց խորհրդարանի արտակարգ նիստ, որում վարչապետ Օհանջանյանը հանդես եկավ հայտարարությամբ. «Որպեսզի Հայաստանի խորհրդարանը ազատ լինի ինքն իր վերաբերմունքը ցույց տալու, իմ կառավարությունը ներկայացրեց իր հրաժարականը՝ ի նկատի ունենալով հանրապետության շահերը»: Հանրապետության համար հետագա բախտորոշ քայլերն արվեցին կառավարության կողմից, երբեմն Խորհրդարանի անդամների և նրա նախագահության հետ ոչ պաշտոնական խորհրդակցությամբ: Նոր վարչապետ ընտրված Ս. Վրացյանը կազմեց կռաւիցիոն կառավարություն, որը հաստատվեց նոյեմբերի 25-ին: Մակայն իրադրությունը գնալով ավելի էր բարդանում: Նոյեմբերի 29-ին Ղազախի ճակատում հայ կոմունիստները Ադրբեջանի օգնությամբ մտան Իջևան, իսկ նոյեմբերի 30-ին Լեզրանը Հայաստանի կառավարությանը ներկայացրեց վերջնագիր, որով պահանջում էր խորհրդայնացնել Հայաստանը: Այս պայմաններում դեկտեմբերի 1-ին ՀՅԴ «բյուրոն, ֆրակցիան, կառավարությունը որոշեցին ընդունել կարմիրների առաջարկը սովետիզացիայի մասին»¹: Կառավարությունը Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ բանակցությունների մեջ մտավ Լեզրանի հետ և դեկտեմբերի 2-ին ստորագրվեց

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 248, ք. 1:

հետևյալ համաձայնագիրը ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության (Լեգրանի) և ՀՀ կառավարության (Դրոյի և Տերտերյանի) միջև.

«1. Հայաստանը հայտարարվում է անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն:

2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը կազմվում է ժամանակավոր ռազմահեղափոխական կոմիտե, որին կանցնի բովանդակ իշխանությունը Հայաստանում:

3. Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարությունն ընդունում է, որ ՀՍԽՀ հողերի մեջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ Երևանի նահանգն իր բոլոր գավառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը գինվորական տեսակետից կապահովե երկաթուղու տիրապետությունը՝ Ջաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակի նահանգի Ջանգեզուր գավառը և Ղազախի գավառի մի մասը՝ օգոստոսի 10-ի համաձայնության սահմաններում, Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք ՀՀ տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ը:

4. ՀՀ բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում պատասխանատվության այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հայտարարումը:

5. Դաշնակցության և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցությունների անդամները ոչ մի հալածանքի չպետք է ենթարկվեն կուսակցությանը պատկանելու, կոմունիստական կուսակցության դեմ մղված կռիվներում մասնակցելու, Խորհրդային Հայաստանի հայտարարությունից առաջ կատարած գործերի համար:

6. Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ մտնում են՝ հինգ անդամներ նշանակված կոմունիստական կուսակցության կողմից և երկու անդամ ձախ դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնեցնելով կոմունիստական կուսակցության հետ:

7. Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապես կենտրոնացնելու ՀՍԽՀ պաշտպա-

նության համար անհրաժեշտ զինվորական ուժեր:

8. Սույն համաձայնագիրն ստորագրվելուց հետո ՀՀ կառավարությունը քաշվում է իշխանությունից: Իշխանությունը ժամանակավոր կերպով, մինչև ռազմահեղափոխական կոմիտեի գալն անցնում է գորահրամանատարությանը, որի գլուխ է կանգնում Դրոն: Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի գորահրամանատարությանը կոմիսար է նշանակվում ընկեր Սիլինը»¹:

Այս պայմաններում ույն դեկտեմբերի 2-ին կառավարությունը հրապարակեց հետևյալ ակտը, որը հեռագրվեց գավառական իշխանություններին և գործառնների պետերին ի գործադրություն.

«ԱԿՏ.

Ի նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շնորհիվ երկրում ստեղծված կացությունը՝ ՀՀ կառավարությունն իր 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի նիստում որոշեց՝ հրաժարվել իշխանությունից և հանձնել զինվորական ու քաղաքացիական բովանդակ իշխանությունը գորաբանակի ընդհանուր հրամանատարին, որպիսի պաշտոնում նշանակել ռազմական նախարար Դրոյին:

Նախարարների խորհրդի նախագահ՝ Ս. Վրացյան
նախարարներ՝ Ա. Հովհաննիսյան, Ա. Խոնդկարյան, Հ. Տեր-
տերյան, Դ. Կամայան»²:

Դեկտեմբերի 3-ից Հայաստանը դարձավ Խորհրդային: Դեկտեմբերի 6-ին Երևան ժամանեց կոմունիստների ռազմահեղափոխական կոմիտեն և Լեզրանի կնքած համաձայնությունը հայտարարեց չեղյալ: Հայաստանում հաստատվեց «բռնության, թալանի, կամայականության և ահաբեկչական ռեժիմ»³:

Հետևելով սոցիալիստական պետության կառուցման օրինաչափություններին՝ «ջարդի» ենթարկվեց նաև Առաջին հանրապետության իրավական համակարգը: Հայեղկոմը իր 1920 թ. դեկտեմբերի 12-ի դեկրետով հիմնադրեց Հայաստանի ՍԽՀ արդա-

¹ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 438:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 248, ք. 2:

³ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 490:

քաղատության ժողովմատը¹: Արդեն դեկտեմբերի 18-ին արդարադատության ժողովմատը հրապարակեց «Հին դատարանների լուծարման մասին» հրամանը, որով վերացվում էին հանրապետության տարածքում գոյություն ունեցող բոլոր դատական մարմինները»:²

Հայիեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 21-ի դեկրետով Հայաստանի տարածքում չգործող հայտարարվեց առաջին հանրապետության օրենսդրությունը: Այդ նույն դեկրետով վերացված օրենսդրության փոխարեն՝ գործող համարվեց ՌԽՖՍՀ՝ օրենսդրությունը, այն փոփոխություններով և լրացումներով, որոնք անհրաժեշտ կհամարեր հեղափոխական կառավարությունը՝ ելնելով հանրապետության առանձնահատկություններից:³ Այսպիսով՝ Հայաստանում ևս հաստատվեց պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետություն, որի քաղաքական հիմքը սկզբում հեղափոխական կոմիտեներն էին: Այնուհետև այն վերածվեց խորհրդային կառավարման ձև ունեցող սոցիալիստական հանրապետության:

Հայաստանում սոցիալիստական հեղափոխության իրականացման և պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետության հաստատման մյուս առանձնահատկությունն այն, որ այստեղ բանվորների, գյուղացիների ու կարմիրբանակայինների դեպուտատների խորհուրդների փոխարեն՝ որպես պրոլետարիատի դիկտատուրայի մարմիններ, ստեղծվեցին հայ բուլժևիկների կուսակցության կողմից նշանակվող Հայիեղկոմը և վերջինիս կողմից ստեղծված տեղական հեղկոմները: Այդպիսի յուրահատկությունը պայմանավորված էր նրանով, որ Հայաստանում կազմակերպված բանվոր դասակարգ և խորհուրդներ գոյություն չունեին: Հայիեղ-

¹ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո և մինչև 1937 թ. Սահմանադրության ընդունումը հանրապետությունը անվանվում էր երկակիորեն «Հայաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետություն» և «Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն Հայաստան»: Այս երկակիությունը վերացվեց 1937 թ. Սահմանադրությամբ, որով այն կոչվեց Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն:

² Տե՛ս ՀՄԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, 1921, պ. 1, հոդվ. 30:

³ Տե՛ս նույն տեղը, հոդվ. 39:

կոմը ՀՍԽՀ-ի պետական իշխանության և պետական կառավարման միասնական և միակ բարձրագույն մարմինն էր, որն իբրև այդպիսին գործեց մինչև 1921 թ. մայիսը, երբ այն վերակազմավորվեց Ժողկոմխորհի: Հայկեղկոմի մի շարք ղեկրետներ սահմանադրական բնույթի ակտեր էին, որովհետև դրանցում լուծվում էին ոչ միայն ընթացիկ, այլև հասարակական-պետական կյանքի հիմնարար խնդիրներ: Հետևաբար այդ փաստաթղթերի ընդունման հանգամանքը կարելի է դիտարկել որպես ՀՍԽՀ-ում իրավական համակարգի շինարարության սկիզբ, որոնք հետագայում իրենց ամփոփումը գտան ՀՍԽՀ 1922 թ. Սահմանադրության մեջ:

Հայկեղկոմն իր առաջին իրավական ակտում՝ Դեկլարացիայում (1920 թ. մոյեմբերի 29), որն ուներ սահմանադրական նշանակություն, Հայաստանը հռչակեց Մոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն, սահմանեց պետական գործունեության հիմնական ուղղությունները և իր դիկտատուրայի հիմնական նպատակները: Դեկլարացիան նախատեսում էր հողի, ջրերի, անտառների, ընդերքի, գործարանների, ֆաբրիկաների ազգայնացում (պետականացում): Դեկլարացիայի դրույթներն իրենց զարգացումն ստացան հայկեղկոմի և Ժողկոմխորհի հետագա ղեկրետներում, առանձին Ժողկոմատների ակտերում, որոնք հիմնականում վերաբերում էին ազգայնացման խնդիրներին, հին պետական ապարատի վերացման և նորի ստեղծման հարցերին, քաղաքացիության հարաբերությունների կարգավորմանը և այլն: Այս նորմատիվ-իրավական ակտերն ամրագրեցին նոր հասարակական և պետական կյանքի իրավական հիմքերը և նախադրյալ հանդիսացան ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրության նախագծի մշակման և ընդունման համար:

Հայ բոլշևիկներն անմիջապես անցան, այսպես կոչված, ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության իրացմանը՝ պարենմասնատրման, ուղղակի ապրանքափոխանակության, ռազմական հարկադրանքի, քաղաքական տեռորի և այլն: Ըստ էության, հանրապետությունում հաստատվեց ռազմական դիկտատուրա,

որը հենվում էր 11-րդ կարմիր բանակի վրա: 1920 թ. աշնանը ձերբակալվեցին Առաջին հանրապետության պետաքաղաքական գործիչները, անցկացվեց հայոց բանակի սպաների հաշվառում և 70 սպաների միանգամից աքսորեցին Բաքու, 1921 թ. հունվարից աքսորվեց նաև Դրոն իր զինակիցներով, հունվարի 24-ին՝ 1200 սպաներ, երկրի բոլոր վայրերում սկսվեցին ապօրինի զանգվածային խուզարկություններ և ձերբակալություններ, գույքի կամայական բռնագրավումներ և պետականացում¹: Ընդ որում, բռնության այդ մեքենան գործեց ոչ միայն խորհրդային իշխանության հաստատման սկզբում, այլև հետագայում: Այդպիսի քաղաքականության հետևանքը 1921 թ. քաղաքացիական պատերազմն էր:

1921 թ. հուլիսից Հայաստանում հաստատվեց ներքին խաղաղություն և ՌԽՖՍՀ-ի օրինակով՝ Հայաստանում ևս կատարվեց անցում նեպի քաղաքականությանը: Բազմակացութաձև տնտեսության վրա հիմնված տնտեսական գործունեության նոր կանոնները, տնտեսաշվարկը, գյուղատնտեսության կոոպերացման ծրագրերը, ինչպես նաև ընդդիմադիր ուժերի քննադատությունը դրդեցին իշխանություններին միջոցառումներ ձեռնարկել հստակ գործող և վերահսկվող պետական ապարատ հիմնելու համար: Հայաստանի Կ(բ)Կ առաջին համագումարում հանրապետության նոր ղեկավարությունը որոշեց իշխանության նշանակովի արտակարգ մարմիններից՝ հեղափոխական կոմիտեներից անցնել ընտրովի խորհուրդների²:

1921 թ. նոյեմբերի 17-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհը ընդունեց ժամանակավոր կանոնադրություն պատգամավորների խորհուրդների, գործադիր կիոմիտեների և համագումարների մասին³: Այդ կանոնադրությունը սահմանում էր գյուղական, քաղաքային խորհուրդների ընտրությունների և խորհուրդների շրջանային, գավա-

¹ Տե՛ս Ս. Վրացյան, նշված աշխ., էջ 543-544:

² Տե՛ս Հայաստանի Կ(բ)Կ I համագումարի սղագրական հաշվետվություն, Երևան, 1922, էջ 41:

³ Տե՛ս ՀՍԽՀ ղեկյեռների և որոշումների ժողովածու, Երևան, 1921, պրակ 2, հ. 13:

ռային ու համահայկական համագումարների պատգամավորների ընտրությունների կարգը: Այդ կանոնադրությանը համապատասխան՝ կազմակերպվեցին խորհուրդների և խորհուրդների համագումարների ընտրությունները:

Այս շրջանի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ որոշակի ժամանակ հասարակական հարաբերությունները չունեին պատշաճ օրենսդրական կարգավորում: Օրինակ՝ քննարկվող ժամանակաշրջանում ՀՍԽՀ-ում դատական համակարգը կազմված էր երեք ենթահամակարգերից՝ ժողովրդական դատարաններ, հեղափոխական տրիբունալներ, արտակարգ հանձնաժողով: Օրենսդրությամբ սահմանվում էր միայն յուրաքանչյուր ենթահամակարգի կառուցվածքը, լիազորությունների շրջանակը, իսկ այդ մարմինների դատավարական գործունեությունը, եզակի բացառություններով հանդերձ, ընդհանրապես չէր կարգավորված: Ըստ հեղափոխական տրիբունալների կանոնադրության՝ ռեպրեսիայի որոշման հարցերում տրիբունալներն օժտված էին անսահմանափակ իրավունքներով, այսինքն՝ սահմանված էր պատժի ազատ ընտրության սկզբունքը:

1921 թ. քաղաքացիական պատերազմի պատճառներից մեկն էլ այն ապօրինությունները, ամենաթողությունն ու բռնություններն էին, որ իրականացնում էին նոր իշխանությունները ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության համատեքստում: Քաղաքացիական պատերազմից հետո Հայաստանում նկատվում է հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման միտում, որի նպատակն էր այդ ոլորտում խստագույն կարգի ու օրինականության հաստատումը, քաղաքացիների նկատմամբ չհիմնավորված հարկադրանքի կիրառման բացառումը: Օրինակ՝ Ռազմահեղափոխական կոմիտեի 1921 թ. ապրիլի 3-ի հրամանով բոլոր անհիմն խուզարկությունները համարվեցին հեղափոխական կարգուկանոնի խախտումներ և պատժվելու էին օրենքի ամ-

բողջ խստությամբ¹: Սակայն, այդուհանդերձ, իրավական կարգավորումը դեռևս չունեի ամբողջական, համակարգային բնույթ, այլ ձևավորվում էր աստիճանաբար, իրավական առանձին ինստիտուտների քայլ առ քայլ հաստատման միջոցով:

Սկսած 1922 թ. ՌԽՖՍՀ-ում հեղափոխական օրինականության դոկտրինայի ազդեցությամբ իրականացվում էր իրավական բարենորոգում: Սակայն ՀՍԽՀ-ում դեռ նկատվում էին արտակարգայնությունը և ծայրահեղ հեղափոխական միեկիվզմի դրսևորումները: Այսպես, ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի 1922 թ. մայիսի 19-ի որոշման ուժով ժողովրդական դատարաններին կից հիմնադրվեցին հատուկ արտակարգ նստաշրջանները²: Արտակարգայնության մյուս դրսևորումը արտակարգ եռյակի հիմնադրումն էր՝ ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի 1922 թ. հունվարի 19-ի որոշմամբ³: Դասավորության դեմ պայքարն ուժեղացնելու համար այդ եռյակին իրավունք տրվեց դասավիքների կամ նրանց օժանդակող անձանց գործերով նշանակել պատիժ ընդհուպ մինչև գնդակահարություն:

§ 2. Հեղափոխական իրավագիտակցությամբ սոցիալական կարգավորումից անցումը կենտրոնացված նորմատիվ (օրենսդրական) կարգավորման

Նոր տնտեսական քաղաքականության հռչակումը պահանջեց վերանայել օրինականության և քաղաքացիների իրավունքների վերաբերյալ պատկերացումները: Չևավորվեց հեղափոխական օրինականության դոկտրինան, որը և դարձավ դատաիրավական բարենորոգումների գաղափարական հիմքը: Այդ բարենորոգումը ՀՍԽՀ-ում անցկացվեց ՌԽՖՍՀ-ի համապատասխան բարենորոգման օրինակով:

¹ Տե՛ս ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, 1921, պ. 2, հոդվ. 1:

² Տե՛ս ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, 1922, թիվ 12, հոդվ. 75:

³ Տե՛ս նույն տեղը, 1922, թիվ 2, հոդվ. 7:

Եթե սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի և հին օրենսդրության վերացման փուլում իրավունքի համարյա միակ աղբյուրը հեղափոխական իրավագիտակցությունն էր, ապա նոր տնտեսական քաղաքականությանն անցնելով՝ ծագեց նոր մոտեցում հեղափոխական օրինականության նկատմամբ:

Այն ժամանակների իրավունքի տեսաբանները հեղափոխական օրինականության տակ սկսեցին հասկանալ այն իրավականարգը, որը պրոլետարական դիկտատուրայի գերագույն մարմինների կողմից ճանաչվում էր նպատակահարմար և համապարտադիր, իսկ խոհրդային իրավունքը բնորոշվում էր հետևյալ կերպ. «Իրավունքը գերիշխող դասակարգի շահերին համապատասխանող և նրա կազմակերպված ուժով պահպանվող հասարակական հարաբերությունների համակարգ է»¹: Այս պայմաններում արդեն իրավագիտակցությունը դիտարկվում էր իրավատեղծագործության հիմք, որի միջոցով այն դրվում էր օրենսդրության հիմքում, դրսևորվում էր ընդունվող օրենսգրքերի բովանդակության մեջ: Այդպիսի տեսական մոտեցման դեպքում հեղափոխական (սոցիալիստական) իրավագիտակցությունը ձեռք էր բերում նոր՝ օրենքում առկա բացերի լրացման մեթոդի նշանակություն: Պատահական չէր, որ այն ժամանակվա համարյա բոլոր ճյուղային օրենսգրքերով թույլատրված էր անալոգիան²:

«Պրոլետարական դատարան - բուրժուական իրավունք» դիլեմայի լուծումն իրականացվում էր հետևյալ կերպ՝ դատավորը նախ պետք է փորձեր գործող օրենքում գտնել ուղղակի պատասխանը: Եթե դա չէր հաջողվում, ապա նա դիմում էր խորհրդային օրենսդրության էությունից բխող «ընդհանուր դրույթների» վերլուծությանը: Այստեղ ևս չգտնելով բավականաչափ որոշակի պատասխան՝ դատավորներն իրավունք ունեին լուծումը փնտրել վերջին ատյանում՝ «դասակարգային քաղաքականության ընդ-

¹ Տե՛ս **Сручка П.И.**, Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. Рига, 1964, էջ 58:

² Տե՛ս **Исаев И.А.**, նշված աշխ., էջ 438:

հանուր սկզբունքներում»¹:

Այսպիսի տեսական մոտեցումը պայմանավորեց մանրամասն իրավական կարգավորման անհրաժեշտությունը: Ծավալվեց կողիֆիկացիոն մեծ աշխատանք, իրականացվեց դատաիրավական բարեփոխում: Մասկայն այդ գործընթացն ուներ հակասական բնույթ, քանի որ մի կողմից՝ դրանց իրականացման ընթացքում չընկալվեցին համաշխարհային իրավական մտքի նվաճումները, իսկ մյուս կողմից՝ օրենսդիրը պետության և իրավունքի մահվան դոկտրինայի համատեքստում անցման շրջանի իրավունքը դիտարկում էր որպես հարաբերական և ժամանակավոր երևույթ: «Իրավական ձևը թվում էր անցողիկ, սպասում էին դրա արագ անհետացմանը և իրավական նորմերը տեխնիկական ու կազմակերպական նորմերով փոխարինելուն»²: Դա, իհարկե, չէր կարող չհանգեցնել իրավական միեկիվացի, իրավական ձևի անտեսման և, վերջին հաշվով, սոցիալիստական օրինականության խախտումների:

Ինչևէ, իրավական բարենորոգումների իրականացման սկիզբը դրվեց Սահմանադրության ընդունմամբ: 1922 թ. հունվարի 30-ին գումարվեց ՀՄԽՀ բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների պատգամավորների խորհուրդների առաջին համագումարը, որի օրակարգի հարցերից մեկն էլ ՀՄԽՀ Սահմանադրության նախագծի քննարկումն ու ընդունումն էր: 1922 թ. փետրվարի 3-ին համագումարը նախագծի քննարկումից հետո հողված առ հողված քվեարկելու միջոցով հաստատեց այն:

Սահմանադրության ընդունումից հետո, ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ն 1922 թ. հուլիսի 22-ին ընդունեց դատաբանակազմության կանոնադրությունը³: Այդ կանոնադրությունը հրաժարվեց արտակարգությունից՝ վերացնելով հեղափոխական տրիբունալները: Բարենորոգումների գագաթնակետը դարձավ ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ի կողմից 1923 թ.

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 439:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 441:

³ Տե՛ս ՀՄԽՀ ղեկընտնեցիկ և որոշումների հավաքածու, 1923, թիվ 4, հոդվ. 55:

սեպտեմբերին երեք օրենքների՝ ՀՍԽՀ դատարանակազմության կանոնադրության, քրեական դատավարության օրենսգրքի, քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի ընդունումը:¹

Բարենորոգումների արդյունքում վերացվեց հեղափոխական տրիբունալների համակարգը, և ստեղծվեց համաքաղաքացիական դատարանների միասնական համակարգ, որն ընդգրկում էր երեք օղակ՝ գավառի սահմաններում գործող ժողովրդական դատարան, հանրապետության գլխավոր դատարան, գերագույն դատարան: Վերացվեցին ժողովրդական դատարանների խորհուրդը և արդարադատության ժողկոմատի գավառային բաժինները: Այդ մարմինների բոլոր գործառնություններն անցան նոր ստեղծված գլխավոր դատարանին: Գերագույն դատարանին անցան վճռաբեկ ստյանի գործառնությունները և արդժողկոմատի բարձրագույն դատական հսկողության բաժնի լիազորությունները:

Բացի ընդհանուր դատարաններից՝ կազմակերպվեցին հատուկ դատարաններ՝ ա) ռազմական տրիբունալներ, բ) աշխատանքային գործերով ժողովրդական դատարանի հատուկ նստաշրջաններ, գ) հողային հանձնաժողովներ, դ) տնտեսական վեճերի լուծման արբիտրաժային հանձնաժողովներ:

Իրավական համակարգի կազմակերպական հիմքերի ոլորտում այդ տարիներին նկատվող միտումներն էին՝ հրաժարումը արտակարգությունից և արդարադատության նվազագույն պահանջներին համապատասխանող դատարանների ստեղծումը, ճյուղային օրենսգրքերի՝ որպես ամբողջական, միասնական օրենսդրական ակտերի ընդունումը:

¹ Տե՛ս նույն տեղը, 1924, թիվ 4, հոդվ. 23, 1924, թիվ 5, հոդվ. 4:

§ 3. Խորհրդային Հայաստանի 1922 թ. Սահմանադրության ընդհանուր բնութագիրը

ՀՄԽՀ առաջին Սահմանադրությունը կազմված էր հինգ բաժիններից, տասներկու գլուխներից, 89 հոդվածներից: Այն ամբողջացրեց հասարակական ու պետական նոր կարգերի, պետական իշխանության, կառավարման և արդարադատության մարմինների կազմակերպման ու գործունեության, ընտրական համակարգի, բյուջետային իրավունքի հիմունքները, քաղաքացիների հիմնական իրավունքները և պարտականությունները, սահմանեց Հանրապետության գերքը, դրոշը:

ՀՄԽՀ 1922 թ. Սահմանադրությունը իրավաբանորեն ամբողջացրեց պետական իշխանության անցումը բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության ձեռքը և վավերացրեց Հայաստանում պետության նոր տիպի՝ սոցիալիստական պետության հաստատումը խորհուրդների հանրապետության ձևով՝ կառուցված դեմոկրատական ցենտրալիզմի սկզբունքով:

Ի տարբերություն հետագա խորհրդային սահմանադրությունների՝ այն՝ որպես ՀՄԽՀ առաջին Սահմանադրություն, չէր հենվում սահմանադրական զարգացման հաջորդականության սկզբունքի վրա և, լինելով առաջին սահմանադրությունը հայ իրականության մեջ, դեկավարվում էր ոչ թե համաշխարհային սահմանադրական իրավական մտքի նվաճումներով, այլ այն կարգախոսներով, որոնցով մեծամասնականները նվաճել էին իշխանությունը, և որոնք իրենց արտահայտությունն էին գտել խորհրդային իշխանության դեկրետներում:

Այդ Սահմանադրությունը լրիվ ջնջեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության պետաիրավական շինարարության փորձը, իսկապես հիմնովին ջարդի ենթարկելով վերջինիս՝ արդեն ձևավորված պետական ինստիտուտները, համարելով դրանք «բուրժուազգայնական, իմպերիալիստական»¹: Սահմանադրության

¹ См. в История государства и права Советской Армении. Кн. 1. Ереван, 1974, էջ 115:

10-րդ հոդվածը հռչակում էր. «Բուրժուական իրավակարգը և արդարադատությունը արճատախիլ անելու և պրոլետարիատի ու աղքատ գյուղացիության դիկտատուրայի հաստատման ու պաշտպանության համար վերացվում են նախկին հակահեղափոխական կառավարությունների բոլոր օրենքները և դատարանները: Դրանց փոխարեն՝

ա) բանվորագյուղացիական իրավունքի աղբյուր են ճանաչվում խորհրդային օրենսդրությունը, սոցիալիստական իրավագիտակցությունը և հեղափոխական խիղճը,

բ) արդարադատության հիմք է ճանաչվում միասնական ժողովրդական դատարանը, որ հենվում է աշխատավոր մասսաների դասակարգային կազմակերպությունների վրա, միաժամանակ ճանաչվում է արտակարգ դատավարության անհրաժեշտությունը բանվորագյուղացիական հեղափոխության բարձրագույն շահերի պաշտպանության համար»:

Ընդդիմադիր քաղաքական ուժերը՝ դաշնակները, փորձում էին համոզել և ապացուցել, որ ՀՍԽՀ Սահմանադրությունը պարտադրված է հայ ժողովրդին, օտար է նրան: Սակայն պրոլետարիատի դիկտատուրայի համար այդպիսի արձագանքը հնչում էր իբրև «ձայն բարբառոյ հանապատի»: Սահմանադրության ստեղծողները մի կողմ նետեցին ժամանակի սահմանադրական իրավական մտքի նվաճումները և առաջին հանրապետությունում արդեն ձևավորված խորհրդարանական համակարգի ժողովրդավարական սկզբունքները: Պրոլետարիատի դիկտատուրայի պայմաններում խորհրդարանի, պատասխանատու կառավարության, ընդդիմության իրավունքների ճանաչման, պետությունը իրավունքին ենթարկելու մասին ընդհանրապես խոսք չի եղել չէր կարող:

ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը չափից դուրս գաղափարականացված էր և կրում էր բացահայտորեն դասակարգային բնույթ: Նրանում լռիվ մերժվում էր ժողովրդի՝ որպես պետության ինքնիշխանության կրողի և աղբյուրի համաժողովրդավարական հայեցակարգը: Այն ամրագրում էր խորհուրդների մեջ միա-

վորված երկրի բանվոր բնակչության իշխանությունը, ուղղակիորեն վավերացնելով պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետության հաստատումը: Գեկավարվելով դասակարգային շահերով, Մահմանադրությունը զրկում էր բնակչության առանձին խավերին ընտրական իրավունքներից, որոնք կարող էին օգտագործվել՝ ի վնաս սոցիալիստական հեղափոխության, սերմանելով բացահայտ խտրականություն:

Բոլշևիկների, այդ թվում և հայ մեծամասնականների ընդհանուր մոտեցումը պետության նկատմամբ ոչ միայն հեռու էր արևմուտքում տարածված և առաջին հանրապետությունում օրակարգի խնդիր համարվող իրավական պետության հայեցակարգից, այլև ուղղակիորեն հակադիր էր դրան: Պետության գլխավոր պարտականությունը քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների պահպանությունը չէր, եթե նույնիսկ խոսքը «աշխատավոր դասակարգերի» ներկայացուցիչների մասին էր: Իրավունքները խոսքերով երաշխավորված էին, սակայն իրականում ոչ մի անհատ չէր կարող դրանք պահանջել պետությունից, քանի որ գործում էր իրավունքից օգտվելու հակադրական կոլեկտիվիզմը, իսկ պետությունը դիտարկվում էր որպես ընդհանուր շահերի մարմնավորում: Դասակարգային տեսության ծնունդ հանդիսացող այդպիսի հայեցակարգը ճորտացնում էր մարդուն՝ ստեղծելով ազատության բուրժուական ձևականության հաղթահարման թվացյալ տպավորություն: Հսկայական պետական կառուցակարգի վերահսկողությունը տարածվում էր ոչ միայն մարդու յուրաքանչյուր գործողության վրա, այլև մտքերի: «Մենք ոչինչ մասնավոր չենք ճանաչում»,– ասում էր Լենինը: Հետևաբար, իշխանության սահմանազանցման և այն չարաշահելու հիմնախնդիրները մեծամասնականների համար գոյություն չունեին, այդ իսկ պատճառով անպետք էր նաև իշխանության տարանջատման սկզբունքը:

Հիմնելով խորհուրդների հանրապետություն, որի իշխանության և կառավարման (գործադիր) պետական մարմինները կա-

ռուցվում ու գործում էին դեմոկրատական ցեմտրալիզմի սկզբունքով, մեծամասնականները մի կողմ նետեցին իշխանությունների բաժանման սկզբունքը, որովհետև պետության դասակարգային ըմբռնման պայմաններում պետական իշխանության սահմանազանցման և այն չարաշահելու հիմնախնդիրները գոյություն չունեին, որովհետև պրոլետարիատի դիկտատուրան անպայման ենթադրում էր բռնություն:

Լենինը ուղղակիորեն հիմնավորում էր գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների միասնությունը՝ հակառակ բուրժուական պառլամենտարիզմի: Նրա համար իշխանությունների փոխադարձ հավասարակշռման անհրաժեշտությունը հոգս չէր: Նման հայեցակարգն իր արտահայտությունն էր գտել ՌԽՖՍՀ 1918 թ. Սահմանադրության մեջ, իսկ այնտեղից էլ՝ ՀՍԽՀ Սահմանադրության մեջ, որում ընդգծվում էր, որ օրենքներ (դեկրետներ) հրատարակելու իրավունք ունեն ՀՍԽՀ երեք բարձրագույն մարմինները՝ Խորհուրդների համահայկական համագումարը, այդ համագումարի Կենտգործկոմը և Ժողկոմխորհը:

Չսանձված գործադիր իշխանությունն ամենից ահավոր պետական ինստիտուտն էր, որ մեծամասնականները մտցրին նոր սահմանադրական իրավունքում: Մարդու բնական իրավունքների ու ազատությունների լրիվ մերժման պայմաններում այդ իշխանությունը՝ չենթարկվելով դատական վերահսկողության, վերածվեց ամենից գլխավոր իշխանության, կատարում էր ահավոր չարաշահումներ: Ոչ հրապարակային ցուցումների հիման վրա զնդակահարվում էին հարյուրավոր մարդիկ, հազարավորները՝ կալանավորվում, վտարվում բնակարաններից ու բնակավայրերից, ենթարկվում սեփականագրկման:

Սահմանադրությունը վերացված էր հայտարարում հողի մասնավոր սեփականությունը ՀՍԽՀ սահմաններում, «արտագրավում և պետական սեփականություն էր ճանաչում ամբողջ հողը բոլոր ջրերով ու անտառներով, այլև մասնատիրական և կրոնական հաստատությունների շարժական ու անշարժ գույքը, և

ձրիաբար մշակելու համար տալիս աշխատավորներին, նրանց կոլեկտիվներին ու խորհրդային տնտեսություններին», պետակամացում էր երկաթուղիները, բանկերը և «ընդհանրապես խոշոր արտադրության բոլոր միջոցները, այս ամենի կառավարումն ու շահագործումը վերապահելով խորհրդային օրգաններին կամ արտադրական միավորներին»: Մասնավոր ձեռնարկատիրությանը վերապահված շրջանակը որոշվում էր ընթացիկ օրենսդրությամբ:

1922 թ. Սահմանադրությունը սուբյեկտիվ իրավունքներ տրամադրում էր միայն աշխատավորներին¹ և միայն նրանց «քաղաքացիական դաստիարակության, մտավոր-բարոյական ազատագրության և դասակարգային կազմակերպության նպատակով»: Այս չափորոշիչների շրջանակում Սահմանադրությունը հռչակում էր.

«ա) եկեղեցին անջատվում էր պետությունից՝ վերածվելով հավատացյալների մասնավոր համայնքի, և դպրոցը՝ եկեղեցուց: Բոլոր քաղաքացիներին իրավունք էր տրվում ազատորեն վարել կրոնական և հակակրոնական քարոզչություն: Դպրոցը դառնում էր սոցիալիստական դաստիարակության օրգան՝ կիրառելով արտադրական աշխատանքը որպես կրթության միջոց,

բ) աշխատավորների խոսքի ազատություն և մամուլի անկախություն իրապես ապահովելու համար նրանց տրամադրվելու էին նյութական, տեխնիկական և այլ ամեն տեսակի միջոցներ,

գ) աշխատավորներին ժողովների, միտինգների, ցույցերի և այլ համախմբումների ազատությունն իրապես ապահովելու համար նրանց տրամադրվելու էին ժողովատեղիներ, կահ-կարասիք, լուսավորություն և վառելիք,

¹ Պաշտպանելով միջազգային սոցիալիստական հեղափոխության շահերը և «բոլոր երկրների ու ժողովուրդների աշխատավորների համերաշխության գաղափարը»՝ ՀՄԽՀ սահմաններում ապրող օտարերկրացի բոլոր աշխատավորներին տրվում է քաղաքացիության իրավունք, իսկ քաղաքական ու կրոնական հալածանքի ենթակա բոլոր օտարերկրացիներին՝ ապահովություն և պաշտպանություն:

դ) աշխատավորներին իրապես միությունների ազատություն ապահովելու համար բանվոր դասակարգին և գյուղացիությանը լիապես տրվում են նյութական և այլ տեսակի իրական միջոցներ,

ե) ՀՍԽՀ աշխատավորներին գիտություն ստանալու գործը իրապես ապահովելու համար բանվոր դասակարգին և գյուղացիությանը տրվում են լիակատար, բազմակողմանի և ձրի կրթության բոլոր հնարավորությունները,

զ) աշխատանքը համարվում էր պարտականություն՝ «Ով չի աշխատում չի ուտում» սկզբունքով»:

1922 թ. Սահմանադրությունն անտեսում էր անձնական անձեռնմխելիությունը, սեփականության, կյանքի, սոցիալական ապահովության իրավունքները, իսկ հռչակված իրավունքները ձևական էին, որովհետև Հայաստանում հաստատվել էր հեղափոխական տեռոր: Մարդու իրավունքները դարձան իշխանության հայեցողությունից կախված նվիրատվություն, ինչը հիմք էր անհատի իրավունքների անվերջ սահմանափակումների կիրառման համար:

1922 թ. Սահմանադրությունը բացահայտորեն ճանաչում էր բռնության կիրառման անհրաժեշտությունը նոր՝ սոցիալիստական կարգերի սկզբունքների հաստատման նպատակով: Այդ գիծը հատուկ չէր ժողովրդավարական համարվող ոչ մի երկրի սահմանադրությանը և մույնիսկ հետագա սոցիալիստական սահմանադրություններին: Օրինակ՝ այն ամրագրում էր մասնավոր սեփականության բռնի վերացումը, թույլատրում նրա հարկադրական անհատույց բռնագրավում (էքսպրոպրիացիա):

ՀՍԽՀ 1922 թ. Սահմանադրությունը աչքի էր ընկնում նաև իր ծրագրային մեծաքանակ դրույթներով: Շատ հողվածներ սահմանում էին նպատակներ, որոնց հասնելուն էր ուղղված Սահմանադրությունը: Դա վերաբերում է քաղաքացիների որոշ իրավունքների ամրագրմանը, որոնց իրացումը հնարավոր կդառնար ապագայում: Սահմանադրության մեջ բավականին շատ էին

«նպատակային» հողվածները: Օրինակ՝ 11-րդ հողվածը սահմանում էր. «Բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների դասակարգային դիկտատուրան, որ կոչված է վերջ դնելու կապիտալիստական հասարակական կարգին և հեղափոխական վերափոխումներով իրականացնել սոցիալիզմ, վերջ կդնի մաս դասակարգերի գոյությանը, հետևաբար և ամեն տեսակ դիկտատուրայի ու քաղաքական իշխանության, որոնք դասակարգային գերիշխանության պտուղն ու արտահայտությունն են»:

1922 թ. Սահմանադրությունը պետաիրավական ինստիտուտների իրավաբանական ձևակերպման տեխնիկայի տեսակետից ևս նշանակալիորեն անկատար էր, որը բացատրվում էր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով: Օբյեկտիվ հանգամանքների հետևանքով ընդհանրացված տեսքով չէր ներկայացված հասարակական կարգի հիմունքներ բաժինը, քանի որ վերջինս նոր էր ձևավորվում, գոյություն ուներ միայն տեսականորեն, իսկ ընդօրինակելու արժանի գործնական սահմանադրական փորձ չկար: Սահմանադրության ամբողջ հայեցակարգը վերցված էր ՌԽՖՍՀ 1918 թ. Սահմանադրությունից, որը ևս աչքի էր ընկնում նույնաբնույթ թերություններով: Ընդ որում, Հայաստանում դրությունը բարդացնում էր մաս իրավաբանական պատշաճ տերմինաբանության բացակայությունը:

ՀՄԽՀ 1922 թ. Սահմանադրությունը, ի տարբերություն 1937 և 1978 թթ. Սահմանադրությունների, դեռևս ուղղակիորեն չէր պարունակում կոմունիստական կուսակցության ղեկավար դերի մասին դրույթներ: Սակայն Սահմանադրության 5-րդ, 9-րդ, 10-րդ, 11-րդ հոդվածներից, որոնցում խոսվում էր պրոլետարիատի դիկտատուրայի մասին, խորհրդային սահմանադրական իրավունքի գիտությունը բխեցնում էր կոմկուսի ղեկավար դերը¹: Համարվելով բանվոր դասակարգի ավանգարդը՝ «այն գլխավորեց աշխատա-

¹ См. История государства и права Советской Армении. Кн. 1. Ереван, 1974, էջ 118:

վորների պայքարը ցարիզմի դեմ, հասավ այն բանին, որ հաստատվի շահագործվող դասակարգերի իշխանություն, հետևաբար նրա ղեկավար դերը կար ու պետք է մնար»¹:

1922 թ. Սահմանադրության բոլոր գծերը բնութագրում են այն՝ որպես հեղափոխական տիպի Սահմանադրություն, որն ընդունվեց հանրապետական և պառլամենտական կարգերը բռնի վերափոխելու հիման վրա՝ մերժելով մինչև հեղափոխությունը գոյություն ունեցող իրավական հիմնադրույթները, որն իրավաբանական միհիլիզմի վատագույն դրսևորումն էր՝ պայմանավորված դասակարգային մոտեցմամբ: Այս ամենով հանդերձ՝ 1922 թ. Սահմանադրությունը հակազգային էր, որովհետև անվավեր էր հայտարարում Առաջին հանրապետության օրոք կնքված միջազգային բոլոր պայմանագրերը:

§ 4. Դասակարգային խտրականության սահմանադրական քաղաքականությունը և քաղաքական ազատության վերացումը

Սահմանադրությամբ ամրագրված իշխանության նոր կառուցվածքը բացառում էր ընտրությունների ազատությունը՝ սահմանելով բացահայտ ընտրական խտրականություն, և բռնի ճնշման միջոցով արգելում էր քաղաքական բազմակարծությունը:

Բազմաստիճան և անուղղակի ընտրական համակարգը, փաստորեն, քաղաքացիներին զրկում էր իշխանության միջին և բարձրագույն ներկայացուցչական մարմինների կազմի վրա իրականում ազդելու հնարավորությունից: Ընտրությունները տեղի էին ունենում ձեռք բարձրացնելով բաց քվեարկությամբ: Հեղափոխական տեռորի պայմաններում բաց քվեարկությունը բացա-

¹ Տե՛ս **Պետության Շ.Ն.**, ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը և նրա պատմական զարգացումը, Եր., 1982, էջ 12:

ռում էր ընտրողների կամքի ազատությունը: Գյուղական և քաղաքային խորհուրդների ընտրությունները ուղղակի էին: Այստեղ ընտրողները խորհուրդների պատգամավորներին ընտրում էին ժողովներում: Գյուղական և քաղաքային խորհուրդները ընտրում էին գավառական խորհուրդների համագումարների պատգամավորներին, իսկ վերջիններս էլ՝ բաց քվեարկությամբ՝ Խորհուրդների համահայկական համագումարի պատգամավորներին: Բազմաստիճան ընտրական համակարգը պատգամավորների կազմը «օտար տարրերից» գտելու և կոմկուսի մենիշխանությունը ապահովելու յուրօրինակ միջոց էր:

Խորհուրդների աստիճանական ամբողջական համակարգը կենտրոնացված համակարգ էր, որը մարմնավորում էր ոչ թե բանվորների, այլ համառոտե՛ն վարչարարությամբ զբաղվող վերևների դիկտատուրան: Խորհրդային իշխանությունը անբաժան, անվերահսկելի և բացարձակ իշխանություն էր: Իրավահավասարության իրավունք ունեին միայն բոլոր աշխատավորները՝ առանց ազգի և դավանանքի խտրության: Դա նշանակում էր, որ ոչ աշխատավորների նկատմամբ կարելի է իրականացնել պետական և իրավական խտրական քաղաքականություն: Այդ է հաստատում այն փաստը, որ Սահմանադրությամբ նախատեսված ընտրական համակարգը ամբողջովին հակաժողովրդական բնույթ ուներ: «Բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների հեղափոխական դիկտատուրայի իրականացման նպատակով՝ իշխանությունը ամբողջովին և բացառապես վերապահվում էր բանվորներին ու գյուղացիներին և նրանց ընտրած մարմիններին, իսկ շահագործող դասակարգերը զրկվում էին ընդհանրապես քաղաքական իրավունքներից և հատկապես քաղաքական պաշտոնակալության իրավունքից»՝ հռչակում էր Սահմանադրությունը:

1922 թ. Սահմանադրությունը սահմանում էր. «Բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների պատգամավորական խորհուրդների համար ընտրելու և ընտրվելու իրավունք ունեն անկախ ազգությունից, դավանանքից, նստակեցությունից՝ ՀՍԽՀ

երկու սեռի՝ մինչև ընտրությունների օրը 18 տարին լրացած հետևյալ քաղաքացիները. ա) բոլոր արտադրող և հանրօգուտ աշխատանքով ապրուստի միջոցներ ձեռք բերողները, այլև նրանք որոնք տնային տնտեսությամբ առաջինների համար աշխատանքի հնարավորություն են ստեղծում, բ) կարմիր բանակայինները, գ) սույն հոդվածի ա) և բ) կետերում մատնանշված և աշխատունակությունը կորցրած քաղաքացիները»:

«Ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից զրկվում են, թեկուզ վերոհիշյալ կատեգորիաներից մեկին պատկանող՝ ա) վարձու աշխատանք չահագործողները, բ) անաշխատ եկամուտով ապրողները, գ) մասնավոր առևտրականները և առևտրական միջնորդները, դ) կրոնավորները և կրոնական պաշտամունքի հոգևոր սպասավորները, ե) տապալված կառավարության անդամները և քաղաքական հետախուզության ու ոստիկանության պատասխանատու պաշտոնյաները, խմբապետները ու մատուցելիստները, գ) սահմանված կարգով տկարամիտ և խելագար ճանաչված, ինչպես նաև խնամակալության տակ գտնվող անձինք, է) օրենքով կամ դատական դատավճռով իրավունքներից զրկման դատապարտված անձինք»¹:

1922 թ. Սահմանադրությունը բանվոր դասակարգին տրամադրում էր քաղաքական արտոնություններ գոյացիների հանդեպ: Այդ Սահմանադրության 51-րդ հոդվածի համաձայն պատգամավորների խորհուրդների գավառային համագումարը կազմվում էր խորհուրդների գավառամասային համագումարների և քաղաքային խորհուրդների ներկայացուցիչներից, ըստ որում, գյուղի 1000 բնակչից ընտրվում է մեկ պատգամավոր, իսկ քաղաքի 200 ընտրողից մեկ պատգամավոր:

Դեռ Ժամանակավոր կառավարության օրոք Սահմանադիր

¹ Ընտրական իրավունքից զրկելը դատարանի դատավճռով նշանակվող լրացուցիչ քրեական պատժատեսակ էր, որ կիրառվում էր որոշ հանցագործություններ կատարած անձանց նկատմամբ հիմնական պատժատեսակը՝ ազատագրվումը կրելուց հետո:

ժողովի ընտրությունների արդյունքները, ինչպես մաս Հայաստանի առաջին հանրապետությունում անցկացված խորհրդարանական, քաղաքային ու գավառային ինքնավարության մարմինների ընտրությունների արդյունքները վկայում էին, որ համընդհանուր և հավասար ընտրությունների անցկացման դեպքում մեծամասնականները պարտվում են, որ բնակչության գերակշռող մասը չի քվեարկում հոգուտ մրանց: Այդ հիմնախնդիրը մեծամասնականները լուծեցին քաղաքական հակառակորդների ջախջախմամբ: Քաղաքական թատերաբեմից հարկադրական ճանապարհով հեռացվեցին բոլոր այն կուսակցությունները, հատկապես դաշնակցականները, որոնք կարող էին հավակնել քաղաքական իշխանության:

Այնուհետև պրոլետարական բյուրոկրատիայի հարկադրաբն ուղղվեց ընդդեմ կոմկուսի ներսում առկա ընդդիմությանը: 1921 թ. կոմկուսի 10-րդ համագումարում Լենինն առաջարկեց երկու որոշումներ, որոնցով արգելվում էին կոմկուսի ներսում ընդդիմադիր խմբերի կամ ֆրակցիաների ստեղծումը: Այդ պահից անվտանգության մարմինները ձեռնամուխ եղան ամենից արմատական ընդդիմադիր խմբերի ջախջախմանը¹: Օպորտունիստական, «դավաճանական» հայացքների քարոզչությունը արգելելու պատրվակով աստիճանաբար անհետացավ հասունացած հիմնախնդիրների բաց քննարկման և բանավիճության կուսակցական ավանդույթը: Կոմկուսի միասնության ֆետիշացումը հանգեցրեց ներկուսակցական բազմակարծության վերացման: Պրոլետարիատի դիկտատուրան պարբերաբար ձեռնարկում էր այլախոհներից կոմկուսի կամ հասարակության «գտման» միջոցառումներ: Օրինակ՝ 1933 թ. հունվարին կոմկուսը ընդունեց որոշում իր շարքերի համընդհանուր մաքրման մասին: Այդ տարում համաժողովրդական մասշտաբով կուսակցությունից հեռացվեցին

¹ Стів Мунчаев М.М., Устинов В.М., Политическая история России. От становления самодержавия до подення советской власти. М., 1999, էջ 474:

800 000 կոմունիստներ, իսկ 1934 թ.՝ 340 000 կոմունիստներ¹:

Բոլշևիկները բավականին ագրեսիվ կերպով հաշվեհարդար տեսան մնացած քաղաքական կուսակցությունների հետ, որոնք արգելվեցին, իսկ նրանց առաջնորդները բռնությունների ենթարկվեցին կամ գնդակահարվեցին: Խորհրդային իշխանության հաստատմամբ՝ Հայաստանի կոմկուսը համառ և հետևողական պայքար ծավալեց ՀՅԴ-ի և այլ քաղաքական կուսակցությունների դեմ՝ նրանց ինչպես գաղափարապես, այնպես էլ կազմակերպականորեն ասպարեզից վերացնելու համար՝ դրա համար գործադրելով մաս բռնություն, գաղտնի ծառայություններ, տեռոր, համապարտ պատասխանատվություն, այլ ոչ համաչափ միջոցներ²:

Կոմունիստական կուսակցությունը ձեռք բերեց հասարակության և պետության ղեկավարման մենաշնորհը: Խորհուրդները ամբողջովին անցան բոլշևիկների ձեռքը, ավելի ճիշտ՝ կուսակցական ապարատի ղեկավարության տակ: Աստիճանաբար տեղի էր ունենում կուսակցական և պետական իշխանության սերտաճում, իշխանության լրիվ կենտրոնացում: Կուսակցական համագումարներում և Կենտկոմի պլենումներում քննարկվում և լուծվում էին երկրի կյանքի արմատական հարցերը: Խորհրդային ապարատում, ինչպես մաս հասարակական կազմակերպություններում, բոլոր նշանակումները արվում էին միայն կուսակցական ուրշումների միջոցով: Կուսակցական առաջնորդները բացահայտորեն յուրացրին «ժողովրդի առաջնորդներ» տիտղոսները: Պրոլետարիատի դիկտատուրան վերածվեց կուսակցության դիկտատուրայի, իսկ նրա միջոցով՝ առաջնորդների դիկտատուրայի, սակայն սահմանադրական իրավունքն այդ մասին լրում էր:

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 502:

² Տե՛ս Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատասխանատու խմբագիր և կազմող պրոֆեսոր Վ.Ն. Դազախեցյան, Երևան, 1999, 370 էջ:

Հայաստանի խորհրդայնացմամբ ամբողջովին վերացվեց Առաջին հանրապետության նոր ձևավորվող իրավական համակարգը. 1920-22 թթ. ընթացքում, օգտագործելով հեղափոխական Ռուսաստանի փորձը, կառուցվեց սկզբունքորեն նոր, խորհրդային իրավական համակարգ, որը վերածվեց դասակարգային-քաղաքական պայքարի հզոր միջոցի, ամբողջատիրական իշխանության ձեռքին դարձավ գործիք՝ դասակարգային թշնամիներին, քաղաքական հակառակորդներին, այլախոհներին ճնշելու համար: Խորհրդային իրավական համակարգը Հայաստանի օրինակով ուներ այնպիսի բնութագրական գծեր, ինչպիսիք են օրենսդրության մեջ սոցիալ-քաղաքական շարժառիթների ներմուծումը, իրավունքի և արդարադատության դասակարգային բնույթի ճանաչումը, սոցիալիստական իրավագիտակցությունը և հեղափոխական խիղճը իրավունքի աղբյուր ճանաչելը, իրավական ձևերի և ընթացակարգերի դերի ու նշանակության նվաստացումը:

Ամբողջատիրական սոցիալիստական իրավունքի տեսական հիմքը դասակարգային մորմատիվիստական իրավագիտությունն էր, իսկ հիմնական աղբյուրը՝ 1922 թ. հակաժողովրդավարական Սահմանադրությունը: Բոլշևիկների, այդ թվում հայ, ընդհանուր մոտեցումը իրավական համակարգի նկատմամբ ոչ միայն հեռու էր Արևմուտքում տարածված ռոմանագերմանական իրավունքի հայեցակարգից, այլև ուղղակիորեն հակադիր էր դրան: Պետության գլխավոր պարտականությունը քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների պահպանությունը չէր: Դասակարգային տեսությունը ճորտացրեց մարդուն՝ ստեղծելով բուրժուական ազատության ձևականության հաղթահարման պատրանք:

**ԳԼՈՒԽ 11. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԱՍՏԱԿԱՐԳԸ ՍՈՑԻԱԼԻՉՄԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԾՐԱԳՐԻ
ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

**§ 1. Խորհրդային իրավական համակարգի
կենտրոնացումը**

1922 թ. մարտի 11-ին Թիֆլիսում գումարվեց երեք անդրկովկասյան խորհրդային հանրապետությունների ԿԳԿ-ների լիազոր համախորհրդակցությունը, որը մարտի 12-ին հաստատեց «Անդրկովկասյան Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միություն կազմավորելու մասին» պայմանագիրը: Դրանից հետո՝ 1922 թ. դեկտեմբերի 10-ին, Խորհուրդների Անդրկովկասյան համագումարը որոշեց կազմավորել Անդրկովկասյան Սոցիալիստական Խորհրդային Ֆեդերատիվ Հանրապետությունը և ընդունեց դրա Սահմանադրությունը: 1922 թ. դեկտեմբերի 29-ին տեղի ունեցավ անկախ խորհրդային հանրապետությունների լիազոր ներկայացուցիչների պատվիրակությունների համաժողով, որի հավանությանն արժանացան ԽՍՀՄ կազմավորման մասին դեկլարացիան և պայմանագիրը:

1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին բացվեց ԽՍՀՄ խորհուրդների 1-ին համագումարը, որը իրավաբանորեն հաստատեց ԽՍՀՄ կազմավորումը, ընդունելով ԽՍՀՄ կազմավորման մասին Դեկլարացիան և Պայմանագիրը: Անցնելով հաստատման մի շարք ընթացակարգեր՝ 1924 թ. հունվարի 31-ին ԽՍՀՄ խորհուրդների 2-րդ համագումարը միաձայն ընդունեց ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը:

Անդրֆեդերացիայի, իսկ այնուհետև ԽՍՀ Միության կազմավորումը և նրանց սահմանադրությունների ընդունումը անհրաժեշտ դարձրին հանրապետության 1922 թ. Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելը: 1925 թ. մարտի 12-15-ը կայացավ Հայաստանի խորհուրդների 4-րդ համագումարը, որը, քննարկելով «ԱՍՖԽՀ Սահմանադրությունը և Հայկական ԽՍՀ

Սահմանադրությունը ԱՍՖԽՀ և ԽՍՀՄ Սահմանադրությունների հետ համաձայնեցնելու հարցը», միաձայն հաստատեց Սահմանադրության մոր տեքստը:

1925 թ. Հայաստանի խորհուրդների 4-րդ համագումարում փաստորեն ընդունվեց մոր Սահմանադրություն, որովհետև այն փոխել էր խորհրդային Հայաստանի պետաիրավական կարգավիճակը՝ վերածելով այն դաշնության սուբյեկտի: 1922 թ. Սահմանադրության մեջ մտցվեց մոր՝ 2-րդ գլուխ՝ «Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը Անդրկովկասյան Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության և Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմի մեջ մտնելու մասին»: Դրանով սահմանափակվեց մեր հանրապետության գերագույն մարմնի լիազորությունների շրջանակը: Միութենական մարմիններին հանձնվեցին արտաքին հարաբերությունները, պաշտպանությունը, տրանսպորտի և կապի ղեկավարությունը: Սակայն ՀԽՍՀ-ն մորից հռչակվում էր ինքնիշխան: Նրա իշխանությունը սահմանափակված էր միայն միութենական մարմինների իրավասությանը վերապահված հարցերով:

Խորհրդային դաշնության կազմավորումից հետո օրենսդրության համակարգը որոշվում էր ԽՍՀՄ 1924 թ. Սահմանադրությամբ, որը դաշնության իրավասությանը վերապահեց օրենսդրության հիմունքների սահմանումը: Դրա հիման վրա 1924 թ.-ից սկսեցին ընդունել ԽՍՀ Միության և միութենական հանրապետությունների տարբեր ոլորտների օրենսդրության հիմունքները: Օրինակ՝ 1924 թ. հոկտեմբերի 31-ին ընդունվեց ԽՍՀ Միության և միութենական հանրապետությունների քրեական դատավարության հիմունքները¹: Այդ հիմունքներում ամրագրվել էին ապացուցողական իրավունքի հիմնական դրույթները: Դատական վարույթում ստացված բոլոր ապացույցները մանրագնին պետք է

¹ Տե՛ս СЗ СССР, 1924, քիվ 24, հոդվ. 206:

ստուգվեին դատական նիստում և օրենքի հիման վրա, դատավորի ներքին համոզմամբ, դատական քննության նյութերի համակցության հետ պետք է գնահատվեին դատարանի կողմից: Մակայն 1924 թ. հիմնուքները չէին պարունակում այնպիսի սկզբունքային դրույթներ, ինչպիսիք են բոլոր դատարաններում գործերի քննությունը ժողովրդական ատենակալների մասնակցությամբ, դատավորների անկախությունը և նրանց ենթարկվելը միայն օրենքին, մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքի ապահովումը, քրեական պատժի նշանակումը միայն դատարանի դատավճռով և այլն: Դրանում չէին սահմանված քրեական դատավարության խնդիրները և տուժողի իրավունքները:

Ի տարբերություն նախորդ շրջանի՝ իրավական համակարգի հիմքում ընկած էր սոցիալիստական օրինականության սկզբունքը, որը, օրինակ՝ քրեական դատավարության օրենսգրքի 1-ին հոդվածում ամրագրված էր հետևյալ կերպ. «ՀՍԽՀ դատական հիմնարկություններում քրեական գործերով վարույթի կարգը սահմանվում է սույն օրենսգրքով»:

Այս շրջանում բուն Հայաստանում սահմանադրական-իրավական կարգավորման մասին կարող է խոսք գնալ միայն մինչև ՀԽՍՀ-ի ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտնելը: Դրանից հետո Հայաստանը փաստորեն կառավարվում էր Անդրֆեդերացիայի, իսկ այնուհետև՝ ԽՍՀ Միության մարմինների և օրենքների միջոցով, իսկ ՀԽՍՀ սահմանադրությունները, ԽՍՀՄ սահմանադրությունների կրկնօրինակներն էին Հայաստանի համար: Չնայած դրանք ՀՍՀ-ն հայտարարում էին ինքնիշխան պետություն, բայց իրականում հանրապետության պետական մարմինները և իրավական համակարգը խստորեն ենթարկված էին միութենական պետության կենտրոնացված իշխանության համակարգին: Այսպիսով, Հայաստանի իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքը կազմում էր Անդրֆեդերացիայի, իսկ այնուհետև՝ ԽՍՀ Միության օրենսդրությունը:

Օրենսդրության համամիութենական և անդրկովկասյան համակարգումները կողիֆիկացիայի ձևով արտացոլում էին երկրում ընթացող իշխանության, կառավարման և կարգավորման կենտրոնացման գործընթացները: Վերջանում էր նեպի ժամանակաշրջանը, և սկսվում էր պետաիրավական պատմության նոր փուլը:

§ 2. Մոցիալիզմի կառուցման քաղաքական կուրսը և իրավական համակարգի փոփոխությունների բնույթը 1925-30-ական թթ.

1925-30-ական թթ. Խորհրդային Միությունում սկսեց ձևավորվել ամբողջատիրական իշխանության համակարգ: Իրավունքի պատմության մեջ այդ շրջանը կարելի է բնութագրել որպես 1922-24 թթ. անցկացված բարենորոգումների ընթացքում նկատվող ժողովրդավարական միտումներից աստիճանաբար հրաժարվելու ժամանակաշրջան: Իրավական համակարգում մնան միտումը տևեց մինչև 1953 թ.: Նահանջը դրսևորվեց երեք ուղղություններով՝ անկախ դատարանների նորակազմ համակարգի զարգացման կասեցում, արտակարգ դատական մարմինների վերաստեղծում, հակաժողովրդավարական փոփոխություններ օրենսդրության մեջ (հատկապես քրեական և դատավարական):

Իրավական համակարգում մյուս բացասական միտումը 20-ական թթ. սկսված և 30-ական թթ. ահագնացող իրավական կարգավորման և պետական կառավարման ոլորտների կենտրոնացումն էր:

ՆԷՊ-ի տարիներին ամբողջ Խորհրդային երկրում նկատվեց տնտեսական կյանքի որոշ աշխուժացում, բայց դա տևական չէր: 1929 թ. գործնականում վերջ տրվեց ՆԷՊ-ի քաղաքականությանը: Ջախջախվեց «օպորտունիստական» որակված ընդդիմությունը, և ասպարեզ նետվեց ռազմակոմունիստական բնույթի մի նոր քաղաքականություն՝ **ամբողջ ճակատով սոցիալիզմի հար-**

ձակման քաղաքականությունը, որի բաղադրամասերն էին՝ ա) արդյունաբերության լրիվ սոցիալիստական ինդուստրացումը, բ) գյուղատնտեսության բռնի կոլեկտիվացումը, գ) մշակութային հեղափոխությունը:

1929 թ. խորհրդային հասարակության զարգացման պատմության մեջ համարվեց մեծ բեկման տարի, երբ գործի դրվեց սոցիալիզմի կառուցման «լենինյան» կոչվող կուրսը: Դա նշանակում էր՝ վերջ տալ մասնավոր սեփականությանն ու շուկայական հարաբերություններին, արտադրության միջոցների պետականացման ու մեքենայացման հիման վրա ինդուստրացնել երկիրը. կոլեկտիվացնել գյուղատնտեսությունը՝ վերացնելով անհատական գյուղացիական տնտեսությունները. կոմունիստական գաղափարախոսության սերմանման միջոցով ձևավորել նոր՝ սոցիալիստական տիպի մարդ, ինչպես նաև մշակույթ, այսինքն՝ իրագործել մշակութային հեղափոխություն: Այդ գործընթացները մեծ դժվարություններով, բռնություններով և զոհողություններով իրականացվեցին նաև Հայաստանում:

Արդեն 30-ական թվականների վերջերին Հայաստանում ևս կառուցվեցին սոցիալիզմի հիմքերը: Այդպիսով, նեպի տարիներին բոլշևիկների առաջադրած «ով՝ ում» հարցը լուծվեց հոգուտ սոցիալիզմի ու պրոլետարիատի: Խորհրդային Միությունում կառուցվեց մի հասարակարգ, որն անվանում են նաև «գորանոցային», «ստալինյան» սոցիալիզմ:

Բացասական, հակաժողովրդավարական միտումները օրենսդրության մեջ պայմանավորված էին նաև այն բանով, որ իրավունքի հիմնարար ընդհանուր սկզբունքները, իրավական երաշխիքներն այն ժամանակ չունեին սահմանադրական ամրագրում և պատշաճ սահմանադրաիրավական կարգավորում: Չնայած մարքս-լենինյան գաղափարախոսության վրա հենվող «սոցիալիստական օրինականության» դոկտրինը ելնում էր իրավունքի մասին նորմատիվիստական պատկերացումներից, սակայն դա չէր նշանակում օրենքի և Մահմանադրության գերակայությ-

յան հաստատում, քանի որ օրենսդրության մեջ և դրա կիրառման պրակտիկայում առաջնային էին համարվում նպատակահարմարությունը, անալոգիան և օբյեկտիվ մեղսայնացումը: Դա իր հերթին հանգեցնում էր օրենքի բազմաթիվ խախտումների:

Քրեական իրավունքում անալոգիայի պահպանման պատճառով ՀՍՄՀ 1934 թ. քրեական դատավարության օրենսգրքը սահմանում էր, որ «դատական մարմիններն իրավունք չունեն հրաժարվելու՝ ի քննություն ընդունելուց կամ կարճելու քրեական հետապնդումը, կամ առկախ թողնելու գործի վճռահատությունը հասարակության համար վտանգավոր արարքի վերաբերմամբ այն հիման վրա, թե քրեական օրենքի մեջ մատնանշված չեն այդ արարքի հատկանիշները, այլև օրենքների թերության, մթության կամ հակասության պատճառաբանությամբ»:

Քաղաքական բոլոր գործընթացները կրում էին հակասական բնույթ, օրինակ՝ մշակութային հեղափոխության ընթացքում մի կողմից՝ տեղի էր ունենում կրթության, գիտության առաջընթաց, համատարած անգրագիտության վերացում, իսկ մյուս կողմից՝ հանուն «նոր մարդու ձևավորման» և նոր մշակույթի արմատավորման, հետապնդվում էին ազատ մտածողությունը, այլախոությունը, առողջ քննադատությունը: «Ժողովրդի բշտամի», «տրոցկիստ», «մացիոնալիստ», «բուրժուազիայի լրտես» պիտակավորումներով, հազարավոր անմեղ մարդիկ բռնվում էին համակենտրոնացման ճամբարներ ու անխնա ոչնչացվում:

Ռեպրեսիաների կիրառման գործում էական էր 1920-ական թթ. վերջերին վերականգնված արտակարգ դատական մարմինների դերը: Եթե ՌԽՖՍՀ-ում Համառուսական ԿԳԿ-ի 1922 թ. փետրվարի 6-ի դեկրետով Համառուսական արտակարգ հանձնաժողովը և նրա տեղական մարմինները վերակազմավորվեցին պետական քաղաքական վարչության՝ ՌԽՖՍՀ-ի ներքին գործերի ժողկոմատին կից¹, ապա ՀՍՄՀ-ում չեկայի մարմինները շա-

¹ Տե՛ս **Բռնաձ Է.Ա.**, նշված աշխ., էջ 366:

բունակում էին գործել: Ավելին, 1925 թ. Հայաստանի ԿԳԿ-ի որոշմամբ Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովին կից հիմնադրվեց Հատուկ խարհրդակցությունը՝ կազմված ԿԳԿ-ի նախագահության կողմից նշանակված երեք անդամներից: Հատուկ խորհրդակցությունը լիազորված էր Հայաստանի սահմաններում աքսորի ենթարկելու հասարակության համար վտանգավոր ճանաչված անձանց՝ մինչև 3 տարի ժամանակով¹: Հատուկ խորհրդակցության նիստերին մասնակցում էին հանրապետության դատախազը կամ նրա տեղակալը: Վերջիններս իրավունք ունեին կասեցնել խորհրդակցության ապօրինի որոշումները և բողոքարկել դրանք Հայաստանի ԿԳԿ-ի նախագահություն:

Հայաստանի արտակարգ հանձնաժողովը և նրա գավառային բաժինները վերացվեցին Հայաստանի ԿԳԿ-ի 1926 թ. սեպտեմբերի 8-ի որոշմամբ: Հայաստանի Ժողկոմխորհին կից ստեղծվեց Պետական քաղաքական վարչություն, որը ենթարկվում էր Անդրֆեդերացիայի պետական քաղաքական վարչությանը²: Հայաստանի պետական քաղաքական վարչության խնդիրներն էին՝ պայքարը հակահեղափոխական հացագործությունների, լրտեսության, բանդիտիզմի, մաքսանենգության դեմ, սահմանների, երկաթուղային և ջրային հաղորդակցության ուղիների պահպանությունը, հեղափոխական կարգերի պահպանությունը՝ հանրապետության ԿԳԿ-ի և Ժողկոմխորհի հատուկ հանձնարարությունների հիման վրա:

Հայաստանի ԿԳԿ-ի 1926 թ. սեպտեմբերի 8-ի որոշմամբ Պետական քաղաքական վարչությունն իրավունք ստացավ կիրառելու արտադատական ռեպրեսիաներ ընդդեմ մինչև գնդակահարություն՝ հակահեղափոխական, մաքսանենգության, պաշտոնեական հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով³:

¹ Տե՛ս *Էնոյժեյ ֆինոսձոնոսն Է իձաձ Նիաձոնեի Էձիձի Է*, գիրք 1, Եր., 1974, էջ 261:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 262:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 262:

Այդ դրությունը մնաց անփոփոխ մաս 1934 թ. ներքին գործերի նախարարությունը վերականգնելուց հետո, որի կազմում ստեղծվեց պետական անվտանգության վարչությունը: Պետական քաղաքական վարչության դատական կոլեգիան վերացվեց, իսկ նրան ընդդատյա գործերը, բացի հակահեղափոխական բնույթի գործերից, հանձնվեցին ՀՍԽՀ Գերագույն դատարանի ընդդատությանը: Բայց դա չէր նշանակում, որ արտադատական մարմինները վերացվեցին: ՀՍԽՀ ներքին գործերի ժողկոմատին կից ստեղծվեց հատուկ խորհրդակցություն, որի կազմի մեջ մտնում էին ներքին գործերի ժողկոմիսարը (նախագահ), նրա տեղակալները և հանրապետության միլիցիայի կոմիսարը: Այդ խորհրդակցության նիստերին պարտադիր մասնակցում էր հանրապետության դատախազը կամ նրա տեղակալը: Խորհրդակցությունը քննում էր հակահեղափոխական բնույթի քրեական գործերը:

Հայաստանում 1936-37 թթ. ընթացքում քաղաքական և պետական հանցագործությունների մեղադրանքով ձերբակալվել էին 1138 մարդ¹: 1936 թ. ընթացքում Գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիան քննության էր ընդունել 352 քրեական գործ 662 մարդու նկատմամբ: 1936 թ. ընթացքում դրանցից քննել էր 242 գործ՝ 374 մարդու նկատմամբ, մյուս գործերը փոխանցելով 1937 թ.²: 242 գործով 199 մարդ դատապարտվել էր «հակահեղափոխական ազիտացիայի, պրոպագանդայի, ազգայնական և տրոցկիստական արտահայտություններ տարածելու համար»: Հակահեղափոխական կազմակերպություններին և խմբերին մասնակցելու կամ պատկանելու համար դատապարտվել էր 54 մարդ:

¹ Տե՛ս Հ.Յ.Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը..., էջ 326:

² Տե՛ս Հ.Յ.Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը..., էջ 329:

§ 3. Խորհրդային իրավական միեւրոյն դատավարական ձևի նկատմամբ. իրավական վարույթը՝ որպէս դասակարգային պայքարի ոլորտ

Բուրժուական իրավունքի ջարդի դոկտրինայից հեղափոխական օրինականության դոկտրինային անցնելով՝ 1923 թ. դատավարական բարենորոգման ընթացքում մասամբ հաղթահարվեց իրավական միեւրոյն դատավարական ձևի նկատմամբ: Սակայն ժամանակ առ ժամանակ ծավալվող տեսական վիճաբանությունների ընթացքում դասակարգային-մարքսիստական մոտեցումներն ընդհանրապէս իրավունքի և, մասնավորապէս, քրեադատավարական իրավունքի նկատմամբ իրենց զգացնել էին տալիս: Օրինակ՝ քրեադատավարական իրավունքին վերագրվում էր միայն դասակարգային էություն. «Խորհրդային քրեական դատավարությունը ևս դասակարգային դատավարություն է, քանի որ այդ դատավարությունը կազմող դատավարական հարաբերությունները կառուցվում են անցման շրջանի պայմաններին համապատասխան, սոցիալիստական շինարարությանը առավելագույն օժանդակության օգտին...»¹: Խորհրդային քրեական դատավարության էության այդպիսի բնորոշումից ելնելով՝ նրա առջև դրվում էր հետևյալ խնդիրը՝ ջախջախված, սակայն չոչնչացված դասակարգային թշնամիների դեմ պայքարը համարվում է արդարադատության մարմինների գլխավոր խնդիրը: Դրան համապատասխան շատ զգալի է դատավարական ձևի դերը, որը ևս դասակարգային թշնամիների դեմ արագ և վճռական պայքարի միջոց էր²:

1927 թ. Ն.Ն. Պոլյանսկին հրատարակեց իր «Քրեական դատավարության ընդհանուր տեսության ակնարկներ» աշխատությունը, որում հեղինակը համոզեւ էր գալիս «ձևական դատավարական երաշխիքների» դիրքերից: Համաձայն այդ տեսության՝

¹ Տե՛ս Ստրոգովիչ Մ.Մ., Քրեական դատավարություն, Եր., 1937, էջ 4:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 34-36:

քրեական դատավարությունը չպետք է դիտարկվեր որպես պետության քրեական քաղաքականության իրականացման նպատակ: Ընդհակառակը, քրեական դատավարության խնդիրն է յուրաքանչյուր առանձին դեպքում լուծելու այն հարցը, թե պետությունն իրավունք ունի՞ արդյոք կիրառել պատիժ: Այլ խոսքով՝ քրեական դատավարության իրավունքը սահման, արգելք է պետության համար ընդդեմ կամայականության, այլ ոչ թե քրեական քաղաքականության իրականացման միջոց:

Քրեադատավարական իրավունքի էության նման ըմբռնումն արմատական ձևով հակասում էր դասակարգային բնորոշմանը, որի արտահայտողներից մեկը Մ.Ս. Ստրոգովիչն էր: Պատահական չէր, որ Մ.Ս. Ստրոգովիչը Ն.Ն. Պոլյանսկու վերոնշյալ մոտեցումը որակեց որպես ազատական-բուրժուական և պնդում էր, որ պրոլետարական պետության պայմաններում այդ մոտեցումն օբյեկտիվորեն նշանակում է դատարանի՝ որպես պրոլետարիատի դիկտատուրայի մարմնի զինաթափում, թուլացում: «Անկասկած քրեական դատավարությունը պարունակում է մի շարք երաշխիքներ քաղաքացիների համար, որպեսզի նրանց առանց հիմքերի դատի չտան և չդատապարտեն: Սակայն այդ տեսությունը քրեական դատավարության ողջ էությունը հանգեցնում է հենց դրան, առանձնացնում է դատավարությունը խորհրդային պետության քաղաքականությունից, դատարանը վերածում է անզգա, արտաքաղաքական արբիտրի պետության և քաղաքացու միջև»¹:

Այսպիսի տեսական դրույթներից ելնելով էլ կառուցվեց ամբողջ դատավարական համակարգը, որում դատավարական ձևը ևս դիտարկվում էր պրոլետարիատի դիկտատուրայի շահերի դրսևորում ու արտահայտություն: Դատավարական ձևի նկատմամբ նման մոտեցումը տրամաբանորեն հանգեցնում էր քրեական դատավարության պարզեցման անհրաժեշտության, մի շարք դատավարական երաշխիքներից հրաժարման, ինչն էլ հեշտացնում էր դատական ռեպրեսիաների կիրառումը: Բնական է, որ

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 39-40:

մրցակցային ժողովրդավարական դատավարության պայմաններում այն դժվարանում էր:

Այդպիսի տեսական մախադրյալները հանգեցնում էին նրան, որ, օրինակ, մրցակցության սկզբունքը ևս դիտարկվում էր դասակարգային տեսանկյունից՝ պայմանավորված հասարակության սոցիալ-քաղաքական կացությամբ: «Մրցակցության սկզբունքը չի կարելի և չպետք է վերածել պաշտամունքի: Դատավարական մրցակցության շրջանակները և կողմերի իրավունքների սահմանները քարացած չեն և չեն կարող արգելք հանդիսանալ հանցագործության դեմ պայքարի խնդիրների իրականացման գործում: Ահա թե ինչու, ելնելով սոցիալ-քաղաքական շրջապատից, դասակարգային պայքարի ձևերից և սոցիալիստական շինարարության պայմաններից, դրանք կարող են ինչպես ընդլայնվել, այնպես էլ նեղացվել»¹: Մրցակցության բովանդակության այդպիսի մեկնաբանությունը այդ սկզբունքը և ընդհանրապես դատավարական ձևը դնում էր դասակարգային պայքարի պահանջներից կախվածության մեջ: Նման հայեցակարգային մոտեցումը ընկալվում էր պրակտիկայի և օրենսդրի կողմից:

Դատավարական պարզունակացումն իր արտահայտությունը գտավ նաև ՀՍԽՀ քրեադատավարական օրենսդրության մեջ: Հայաստանի արդժողկոմատը մշակեց և 1929 թ. սեպտեմբերի 4-ին Հայաստանի ԿԳԿ-ի հաստատմանը ներկայացրեց օրինագիծ, որը դատարաններին իրավունք էր տալիս «սկսնայտ հանցագործությունների» դեպքում արգելել պաշտպանի մասնակցությունը գործին, ինչպես նաև չբույլատրել կողմերի վիճաբանություն կամ սահմանափակել այն որոշակի ժամկետով²: Համաձայն այդ պահին գործող ՀՍԽՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 218-րդ հոդվածի՝ գործը քննիչից կամ դատախազից ստանալով՝ գործով մախագահող դատավորը նշանակում էր դա-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 32:

² Տե՛ս ՀՍԽՀ օրենքների և կարգադրությունների ժողովածու, 1929, թիվ 10, բաժ. 1, հոդվ. 150:

տական նիստ, այդ մասին հայտնում էր գործին մասնակցող անձանց, իսկ ամբաստանյալին ուղարկում էր մեղադրական եզրակացության պատճենը, որը պետք է հանձնվեր նրան գործի լսման օրվանից երկու օր առաջ:

1929 թ. սեպտեմբերի 4-ի օրենքը դատարանին իրավունք էր տալիս ամբաստանյալի համաձայնությամբ գործը լսել մեղադրական եզրակացությունը նրան հանձնելուց հետո՝ երկօրյա ժամկետից ավելի շուտ, սահմանափակել կամ կրճատել վկաների հարցաքննությունը¹: Այդ օրենքով վերացվեցին դատարանի տնօրինական նիստերը (նախապատրաստական նիստերը), ինչը նշանակում էր դատի տալու՝ որպես քրեական դատավարության առանձին փուլի վերացում: Դատի տալու գործառույթն այն գործերով, որոնցով անցկացվում էր նախաքննություն, հանձնվեց դատախազին: Նրա կողմից մեղադրական եզրակացության հաստատումը միաժամանակ համարվում էր մեղադրյալին դատի տալու ակտ: Այն գործերով, որոնցով նախաքննություն չէր անցկացվում, դատի տալն իրականացնում էր քննիչը: Քրեական դատավարության օրենսգրքի այս նորմերը պարզեցնում և արագացնում էին դատավարությունը, սակայն չէին երաշխավորում ճշմարտության բացահայտումը, քաղաքացիների իրավունքները: 1923 թ. քրեական դատավարության օրենսգիրքը նախատեսում էր պարզեցված վարույթի այնպիսի ձևեր, ինչպես օրինակ՝ հեռակա վարույթը, գործերի լսումը ժողովրդավարական դատարանի հերթապահ կամերայում, գործի լուծումը դատական հրամանի կարգով, այսինքն՝ առանց դատական նիստում քննության:

1930-ական թթ. սկզբներին ԽՍՀՄ ԿԳԿ-ի և Ժողկոմխրեի «Հեղափոխական օրինականության մասին» հատուկ որոշման ազդեցության տակ ինչ-որ չափով հաղթահարվեցին պարզունակ մոտեցումները դատավարական ձևի նկատմամբ և դատավարական երաշխիքների անտեսումը: Այդ որոշումը թելադրում էր հատուկ ուշադրություն դարձնել աշխատավորների զանգատների

¹ Տե՛ս նույն տեղը:

լուծմանը, ընդգծում էր այդ ուղղությամբ դատարանի աշխատանքի նշանակությունը: Այն կտրականապես արգելում էր ժողովրդական դատավորներին պաշտոնից հանելը կամ տեղափոխելն այլ կերպ, քան մարզային (երկրամասային) գործադիր կոմիտեների կողմից¹: Հայաստանի պայմաններում այդ իրավունքը պատկանում էր միայն հանրապետության ԿԳԿ-ին: Դատախազը կարող էր ազատվել կամ տեղափոխվել այլ աշխատանքի միայն վերադաս դատախազի կողմից:

Այդ որոշման ազդեցության տակ քրեական դատավարության տեսության մեջ վերանայվում էին նախկին զուտ դասակարգային մոտեցումները: Նոր պայմաններում մույն ինքը՝ Մ.Ս. Ստրոգովիչը, արդեն քրեադատավարական ձևը դիտարկում էր որպես «քննության մարմինների, դատարանի, դատախազության գործունեության մեջ սոցիալիստական օրինականության իրականացման և անցկացման մեթոդ... Հենց դրանում է քրեադատավարական ձևի առաջին խնդիրը, առաջին նշանակությունը... Դատավարական ձևի խախտումները միշտ սպառնալիքի տակ են դնում գործը ճիշտ քննելը, ըստ էության լուծելը, միշտ բացասաբար են ազդում քննության և գործի լուծման էության վրա: Այդպիսով, դատավարական ձևի պահպանման համար պայքարը, պայքարը ընդդեմ դատավարական պարզունակացման միշտ պայքար է քննության և դատական աշխատանքի բարձր որակի համար: Հենց սա էլ դատավարական ձևի երկրորդ նշանակությունն է»²:

Այդպիսի տեսական մոտեցումը, սակայն, հիմք չէր խորհրդային դատավարական իրավունքի կայուն ժողովրդավարացման համար: Այսպես՝ 1934 թ. Կիրովի սպանության առիթով ԽՍՀՄ ԿԳԿ-ի 1934 թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշմամբ, տեռորիստական հանցագործությունների դեմ վճռական պայքարի նպատակով սահմանվեցին մեղադրյալի իրավունքների մի շարք դատավարա-

¹ Տե՛ս ՇՅ ՍՍՍՐ, քիվ 50, հոդվ. 298:

² Տե՛ս **Строгович М.С.**, Уголовный процесс. М., 1940, էջ 72-73:

կան սահմանափակումներ տեռորիստական կազմակերպությունների և տեռորիստական ակտերի վերաբերյալ գործերով¹։ Ի կատարումն այդ որոշման՝ 1934 թ. դեկտեմբերի 11-ին ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն և Ժողկոմխորհը ընդունեցին օրենք 1934 թ. քրեական դատավարության օրենսգրքի 115-րդ, 349-րդ, 367-րդ, 397-րդ հոդվածները ծանոթություններով լրացնելու մասին²։ Համաձայն այդ լրացումների՝ տեռորիստական կազմակերպությունների և տեռորիստական ակտերի վերաբերյալ գործերով քննությունը պետք է ավարտվեր 10 օրվա ընթացքում։ Նախնական քննության սովորական ժամկետը երկու ամիսն էր։ 1934 թ. քրեական դատավարության օրենսգրքի 349-րդ հոդվածի լրացումը (ծանոթությունը) վատթարացնում էր ամբաստանյալի վիճակը։ 349-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ ՀՍԽՀ Գերագույն դատարանին՝ որպես առաջին ատյանի, ընդդատյա գործերով պաշտպանության և մեղադրանքի կողմերի մասնակցությունը դատական նիստերին պարտադիր չէ, և յուրաքանչյուր անգամ գործով նախագահողը միանձնյա կերպով լուծում է այդ հարցը։ 349-րդ հոդվ. ծանոթությունը արգելում էր դատարանին տեռորիստական կազմակերպությունների և տեռորիստական ակտերի վերաբերյալ գործերով թույլատրել կողմերի մասնակցությունը։

359-րդ հոդվ. սահմանում էր սովորական կարգը, ըստ որի՝ մեղադրական եզրակացության պատճենները պետք է հանձնվեին մեղադրյալներից յուրաքանչյուրին գործը լսելուց 3 օր առաջ։ Ծանոթությունը սահմանում էր, որ տեռորիստական կազմակերպությունների և ակտերի վերաբերյալ գործերով մեղադրական եզրակացությունը մեղադրյալին հանձնվում է գործի դատական քննությունից մեկ օր առաջ։

367-րդ հոդվ. ծանոթությունը սահմանում էր, որ այդ բնույթի գործերով դատավճիռները ենթակա չեն գանգատարկման վճռա-

¹ Տե՛ս СЗ СССР, 1934, թիվ 12, հոդվ. 124։

² Տե՛ս ՀՍԽՀ օրենքների և կարգադրությունների ժողովածու, 1934, թիվ 12, հոդվ. 124։

բեկության կարգով, ինչպես նաև արգելում էր այդ գործերով ներման միջնորդագրությունների ընդունումը:

397-րդ հոդվ. սահմանում էր դատավճռի կատարման սովորական կարգը, ըստ որի՝ դրանք ի կատար էին ածվում անհապաղ՝ օրինական ուժի մեջ մտնելուց հետո: Այդ հոդվածի նոր՝ երկրորդ ծանոթությունը սահմանում էր, որ տեռորիստական կազմակերպությունների և տեռորիստական ակտերի վերաբերյալ գործերով մահապատիժ սահմանած դատավճիռները ենթակա են անհապաղ կատարման:

Կարծում ենք՝ ահաբեկչության դեմ պայքարի ուժեղացումը չպետք է բացառեր քրեական դատավարությունում անհատի պաշտպանության դատավարական երաշխիքները՝ որպես դատական սխալներ և քաղաքական կամայականություն թույլ չտալու միջոցներ:

§ 4. Խորհրդային Հայաստանի 1937 թ. Սահմանադրության ընդունումը և ընդհանուր բնութագիրը

Խորհրդային հասարակության կրած փոփոխությունները տնտեսական, քաղաքական, սոցիալ-դասակարգային, ազգային-պետական շինարարության ոլորտներում հիմք հանդիսացան հետագա սահմանադրական զարգացման համար:

1935 թ. փետրվարին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի պլենումը հանդես եկավ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու մախաճեռությամբ: Դրանից հետո ԽՍՀ Միության խորհուրդների համագումարը ընդունեց համապատասխան որոշում և հանձնարարեց Կենտգործկոմին ստեղծել սահմանադրական հանձնաժողով՝ Ստալինի մախաճահությամբ: 1936 թ. նոյեմբերին՝ հանաժողովրդական քննարկումից հետո, Խորհուրդների համամիութենական 8-րդ արտակարգ համագումարը քննարկեց և դեկտեմբերի 5-ին ընդունեց ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը:

Դրանից հետո Հայաստանի հետագա իրավական զարգացումը ավելի սերտ կերպով է կապվում ԽՍՀ Միության նոր օրենսդրության ընդունման հետ: Ընդ որում, այդ գործընթացը

գնում էր հանրապետությունների օրենսդրական ակտերի, այդ թվում՝ սահմանադրությունների կառուցվածքի ու բովանդակության ավելի ու ավելի համընկնելու ուղղությամբ և հանգեցնում էր բոլոր հանրապետություններում գրեթե մույն տեքստով իրավական ակտերի ընդունմանը: Այդ իսկ պատճառով ՀԽՍՀ հետագա օրենսդրական ակտերի հիմնական գծերը և առանձնահատկությունները լրիվ ածանցված էին ԽՍՀՄ ակտերից:

Միութենական մասշտաբով սահմանադրական բարեփոխումը պայմանավորեց նաև ՀԽՍՀ-ում սահմանադրական բարենորոգման իրականացումը: 1937 թ. մարտի 23-ին ՀԽՍՀ խորհուրդների 9-րդ արտակարգ համագումարը ընդունեց ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը և որոշեց. «ԽՍՀՄ Սահմանադրության 13-րդ հոդվածին համապատասխան, որով նախատեսվում է Աղդբեջանի ԽՍՀ-ի, Վրաստանի ԽՍՀ-ի և ՀԽՍՀ-ի անմիջական մուտքը ԽՍՀ Միության մեջ, անհրաժեշտ համարել Անդրկովկասյան Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության ու նրա ղեկավար մարմինների վերացումը, որոնք կատարել էին իրենց պատմական դերը»¹:

1937 թ. Սահմանադրությունը համարվում էր «հաղթանակած սոցիալիզմի» Սահմանադրություն, որն ազդարարում էր երկրի մուտքը զարգացման նոր էտապ, ամրագրում էր սոցիալիզմի հիմքերի կառուցումը, շահագործողական դասակարգերի և տարրերի լրիվ վերացումը և այդ հիմքով ընդլայնում էր «սոցիալիստական ժողովրդավարությունը»: Այն ամրագրում էր սոցիալիստական հասարակության տնտեսական գլխավոր հիմքերը՝ մասնավոր սեփականության վերացումը, տնտեսության սոցիալիստական համակարգը և սոցիալիստական սեփականությունը, ժողովրդատնտեսական պետական պլանը, որպես պետության տնտեսական կյանքի ուղղորդիչ:

1937 թ. Սահմանադրությունը, ինչպես և նախկինը, պահպանում էր դասակարգային էությունը, մարմնավորում էր պրոլետա-

¹ Стен Коммунист, 1937, 24 марта, N 68:

քիատի դիկտատուրան, ինչի մասին ուղղակիորեն նշվում էր ՀԽՍՀ Սահմանադրության 2-րդ հոդվածում. «ՀԽՍՀ քաղաքական հիմքն են կազմում աշխատավորների դեպուտատների խորհուրդները, որոնք աճել ու ամրապնդվել են կալվածատերերի ու կապիտալիստների իշխանությունը տապալելու, հայ ժողովուրդը ցարիզմի ու ռուսական իմպերիալիստական բուրժուազիայի ազգային ճնշումից ազատագրելու, դաշնակցական մացիոնալիստական հակահեղափոխությունը ջախջախելու և պրոլետարիատի դիկտատուրան նվաճելու հետևանքով»: Մակայն այդ էության արտահայտման ձևը փոխվել էր: Շահագործող դասակարգերի վերացման հետ կապված՝ վերացվել էր քաղաքացիներին քաղաքական իրավունքներից զրկումը ըստ սոցիալական հատկանիշի, մտցվել էր համընդհանուր, հավասար, ուղղակի ընտրական իրավունք՝ գաղտնի քվեարկությամբ:

1937 թ. Սահմանադրության դասակարգային էության պահպանման մասին էր վկայում կոմունիստական կուսակցության դեկավար դերի ամրագրումը: Առաջին անգամ Սահմանադրության մեջ մտցվում էր Կոմկուսի վերաբերյալ նորմը: ՀԽՍՀ 1937 թ. Սահմանադրության 101-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ «բանվոր դասակարգի, աշխատավոր գյուղացիության, աշխատավոր ինտելիգենցիայի շարքերից առավել ակտիվ ու գիտակից քաղաքացիները կամավոր կերպով համախմբվում են համամիութենական կոմունիստական (մեծամասնական) կուսակցության մեջ, որն աշխատավորների առաջավոր ջոկատն է կոմունիստական հասարակարգի կառուցման համար նրանց մղած պայքարում և իրենից ներկայացնում է աշխատավորների ինչպես հասարակական, այնպես էլ պետական բոլոր կազմակերպությունների ղեկավարման կորիզը»: Այս սահմանադրական նորմն արտահայտում էր կուսակցությունը պետական կառույցի վերածելու աճող միտումը:

Առաջին անգամ 1937 թ. Սահմանադրության մեջ ներառվեց գլուխ քաղաքացիների իրավունքների ու պարտականությունների

վերաբերյալ (գլուխ 8)¹: Դրանում ամրագրվում էին սոցիալ-տնտեսական իրավունքները, քաղաքական ու անձնական իրավունքներն ու ազատությունները, ինչպես նաև քաղաքացիների որոշ իրավունք-երաշխիքներ (մեղադրյալի պաշտպանության, դատարանում մայրենի լեզվով ելույթ ունենալու իրավունքները, դատարանում գործերի քննության դմբացության սկզբունքը):

Սահմանադրությունն առաջին անգամ ամրագրում էր քաղաքացիների իրավահավասարության սկզբունքը, սակայն շատ սահմանափակ տեսքով: Այսպես, 98-րդ հոդվածը սահմանում էր քաղաքացիների իրավահավասարությունը միայն «անկախ նրանց ազգությունից ու ռասայից»: Հետևաբար, ընթացիկ օրենսդրությունն այլ հիմքերով կարող էր սահմանել խտրական նորմեր:

Առաջընթաց էր Սահմանադրության 97-րդ հոդվածը, որը հատուկ ամրագրում էր կնոջ և տղամարդու իրավահավասարության սկզբունքը՝ տնտեսական, պետական, մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ սահմանելով կանանց իրավահավասարության իրական ապահովման երաշխիքները²:

Ամրագրված սոցիալ-տնտեսական իրավունքներից էին աշխատանքի, հանգստի, ծերության ժամանակ, ինչպես նաև հիվանդության ու աշխատունակության կորստի դեպքում նյութական ապահովության, անձնական սեփականության և դրա ժա-

¹ Խորհրդային իրավագիտությունը հիմնական իրավունքները բնորոշում էր որպես պետության հիմնական օրենքով ամրագրված և երաշխավորված խորհրդային քաղաքացիների այնպիսի իրավունքներ, որոնք վճռական մշանակություն ունեն քաղաքացիների իրավական դրության համար, հիմք են նրանց այլ իրավունքների ու ազատությունների սահմանման համար (տե՛ս Советское государственное право, под ред. А.И. Лепешкина, М., 1971, էջ 247):

² ՀԽՍՀ 1937 թ. Սահմանադրության 97-րդ հոդվածի երկրորդ մասը կնոջ հնարավորություններն ապահովում էր կնոջը տղամարդուն հավասար իրավունք տալով աշխատանքի, աշխատանքի վարձատրման, հանգստի, սոցիալական ապահովագրության ու կրթության ասպարեզում, մոր և մանկան շահերի պետական պահպանությամբ, բազմազավակ և միայնակ մայրերին ցույց տրվող պետական օգնությամբ, կնոջը իշխության ժամանակ արձակուրդ տալով՝ աշխատավարձի պահպանումով, ծննդատների, մանկամստուրների ու մանկապարտեզների լայն ցանցով:

ռանգման իրավունքները: Բացի իրավունքներից՝ սոցիալ-տնտեսական ոլորտում սահմանվել էին նաև սահմանադրական պարտականություններ՝ աշխատանքի պարտականությունը, աշխատանքային կարգապահությունը պահպանելու պարտականությունը, սոցիալիստական սեփականությունը պահպանելու ու ամրապնդելու պարտականությունը:

Սոցիալ-տնտեսական և մշակութային իրավունքների սահմանադրական ամրագրման փաստը երբեմն ներկայացվում է խորհրդային նվաճում: Մակայն այդ իրավունքների սահմանադրական ամրագրումը 1930-ական թթ. դրությամբ նորություն չէր: Դեռևս XIX դ. վերջերից որոշ երկրների ներպետական իրավունքում ամրագրված էին նման իրավունքներ: XX դ.-ից սկսած դրանք ներառափանցեցին նաև սահմանադրական իրավունք: Գործազրկության և անաշխատունակության դեպքում սոցիալական ապահովության, աշխատանքի իրավունքները, երեխաների աշխատանքի և կանանց գիշերային աշխատանքի արգելքներն ամրագրել էին Մեքսիկայի 1917 թ., Վայմարյան Հանրապետության 1919 թ., Ռումինիայի 1866 թ. (1923 թ. խմբագրությամբ), Չեխոսլովակիայի 1920 թ., Լեհաստանի 1921 թ., Սերբերի, խորվաթների և սլովենների թագավորության 1921 թ., Իսպանիայի 1931 թ. Սահմանադրությունները¹: Սոցիալ-տնտեսական իրավունքների հարցում խորհրդային սահմանադրություններն աչքի էին ընկնում դրանց իրականացման կոնկրետ երաշխիքների սահմանումով:

Քաղաքական ոլորտում ամրագրվել էին՝ խոսքի, մամուլի, ժողովների ու միտինգների, փողոցային երթերի ու ցույցերի ազատության իրավունքները, հասարակական կազմակերպությունների մեջ համախմբվելու իրավունքը, ընտրական իրավունքները, պատգամավորներին ետ կանչելու իրավունքը (հոդված 118)²:

¹ Стів Глухарева Л.И., Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). М., 2003, էջ 142:

² 1937 թ. Սահմանադրությունը սահմանում էր նաև քաղաքական պարտականություններ՝ պահպանել խորհրդային Սահմանադրությունները, կատարել օրենքները, ազմվորեն վերաբերվել հասարակական պարտքին, հարգել սոցիալական համակեցության կանոնները, ծառայել զինված ուժերի շարքերում և պաշտպանել հայրենիքը:

Սակայն քաղաքական իրավունքների օգտագործման հնարավորությունը երաշխավորվում էր միայն «աշխատավորների շահերին համապատասխան և սոցիալիստական կարգերն ամրապնդելու նպատակով» (հոդված 100): Սահմանադրական այդ սահմանափակման հիման վրա խոսքի ազատությունը սահմանափակված էր քրեական օրենսգրքով հակասովետական ազիտացիայի և պրոպագանդայի արգելմամբ, իսկ հասարակական կազմակերպությունների մեջ համախմբվելը ենթադրում էր անդամակցությունը միայն սոցիալիստական կազմակերպություններին: ԽՍՀՄ-ում այդ պահին արդեն հաստատվել էր միակուսակցական համակարգ, կոմկուսին տրվել սահմանադրական կարգավիճակ՝ որպես քաղաքական համակարգի կորիզի:

Անճնական իրավունքներից ու ազատություններից 1937 թ. Սահմանադրությունն ամրագրում էր անձի անձեռնմխելիությունը, բնակարանի անձեռնմխելիությունը, նամակագրության գաղտնիությունը, խղճի ազատությունը: Մշակութային ոլորտում առաջին անգամ ամրագրվեց կրթության իրավունքը (հոդված 96):

Սակայն «հաղթանակած սոցիալիզմի» Սահմանադրության հիմքում ընկած իրավական հայեցակարգը՝ խորհրդային սոցիոլոգիական պոզիտիվիզմը՝ ամրագրված մարդու իրավունքները վերածել էր ձևական, հռչակագրային իրավունքների (հատկապես անձնական, քաղաքական իրավունքները)՝ դիտարկելով դրանք որպես պետության կողմից քաղաքացուն տրված շնորհ¹:

ՀԽՍՀ 1937 թ. Սահմանադրությունն իր կառուցվածքով և հիմնական սկզբունքներով համապատասխանում էր ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը և այդ տեսակետից շատ նման էր մյուս

¹ «Մարդու իրավունքները որպես շնորհ» գաղափարը նույնիսկ քարոզվում էր: Քաղաքական գրականությունը օգտագործում էր այնպիսի ձևակերպումներ, ինչպիսիք են՝ «իշխանությունն ապահովել է աշխարհում գոյություն չունեցող իրավունքներ», «սովետական պետությունը բոլոր քաղաքացիներին տալիս է իրավունքներ», «պետությունն իր հաշվին կատարում է սոցիալական ապահովագրություն, տալիս է կենսաթոշակներ և նպաստներ», «պարտիայի և պետության հոգառաարության շնորհիվ սովետական կինն իրավահավասար է տղամարդու հետ...» (տե՛ս Օգնություն քաղաքացուների ունկնդիրներին, Եր., Հայպետհրատ., 1953, էջ 157-170):

միութենական հանրապետությունների սահմանադրություններին: Էական տարբերություն դրանց միջև չկար՝ բացի մեկ առանձնահատկությունից, որը վերաբերում էր պետական լեզվի մասին դրույթին: ԽՍՀՄ 1936 թ. Սահմանադրության 12-րդ գլուխը ուներ «Գերբը, Դրոշակը, Մայրաքաղաքը» վերտառությունը, իսկ ՀԽՍՀ 1937 թ. Սահմանադրության դրան համապատասխանող 10-րդ գլուխը ուներ «Պետական լեզուն, Գերբը, Դրոշակը և Մայրաքաղաքը» վերտառությունը: Այսպիսով՝ մեր Սահմանադրությունը պարունակում էր առանձին հոդված, որում ուղղակիորեն ամրագրված էր. «ՀԽՍՀ պետական լեզուն հայերենն է»: Այդպիսի հոդվածներ ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտնող միութենական հանրապետություններից պարունակում էին մաս Վրացական և Ադրբեջանական հանրապետությունների սահմանադրությունները:

§ 5. Արդարադատության սահմանադրական համակարգի դեկլարատիվ բնույթը

Հակաժողովրդավարական միտումները արդարադատության ոլորտը կարգավորող օրենսդրության մեջ պայմանավորված էին արդարադատության մարմինների համակարգի, արդարադատության սկզբունքների և երաշխիքների ոչ պատշաճ սահմանադրաիրավական կարգավորմամբ:

ԽՍՀՄ 1936 թ. Սահմանադրությունը ամրագրեց միայն դաշնային, միութենական և ինքնավար հանրապետությունների դատական համակարգերի, դատախազության կազմակերպման և գործունեության հիմունքները, ինչպես մաս արդարադատության որոշ սկզբունքներ:

Հայկական ԽՍՀ 1937 թ. Սահմանադրության ընդունմամբ հասարակական հարաբերությունների այդ ոլորտն առաջին անգամ ենթարկվեց սահմանադրական-իրավական կարգավորման, ելնելով ԽՍՀՄ Սահմանադրության դրույթներից: ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը «Դատարանները և դատախազությունը» 7-րդ գլ-

խում վերաբաղում էր դատարանի և դատախազության կազմակերպման և գործունեության հիմունքները Հայկական ԽՍՀ-ի համար:

Համաձայն Սահմանադրության՝ արդարադատությունը իրականացնում էին ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանը, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ հիմնադրված ԽՍՀՄ հատուկ դատարանները, ժողովրդական դատարանները:

Սահմանադրությունը ամրագրում էր դատարանի կազմակերպման և գործունեության հետևյալ սկզբունքները՝ դատավորների ընտրովիություն, բոլոր դատարաններում գործերի քննությունը ժողովրդական ատենակալների մասնակցությամբ, բացի օրենքով հատուկ սահմանված դեպքերից, բոլոր դատարաններում գործերի բաց քննություն՝ օրենքով նախատեսված բացառություններով հանդերձ, մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքի ապահովումը, դատավորների անկախությունը և նրանց ենթարկվելը միայն օրենքին:

ՀԽՍՀ Սահմանադրության 86-րդ հոդվ. ամրագրում էր դատավարության ազգային լեզվի սկզբունքը. «Հայկական ԽՍՀ-ում դատավարությունը կատարվում է հայերեն լեզվով, իսկ բնակչության ռուսական կամ ադրբեջանական մեծամասնություն ունեցող շրջաններում՝ համապատասխանորեն ռուսերեն կամ ադրբեջաներեն լեզուներով, այդ լեզվին չտիրապետող անձերի համար ապահովելով լիակատար ծանոթացում գործի նյութերին թարգմանի միջոցով, ինչպես նաև դատարանում մայրենի լեզվով հանդես գալու իրավունք»:

Այս շրջանի սահմանադրական օրենսդրությունը չէր ամրագրում արդարադատության բոլոր ժողովրդավարական սկզբունքները՝ այդ հիմնախնդիրների լուծումը թողնելով ընթացիկ օրենսդրությանը: Արդեն հաստատված ամբողջատիրական իշխանության պայմաններում դա հանգեցրեց նրան, որ խորհրդային դա-

տարանները և դատավարությունը չփոխեցին իրենց էությունը, մնացին որպես դատակարգային պայքարի գործիք:

Քննարկվող ժամանակաշրջանի քրեադատավարական օրենսդրության մյուս բնութագրական գիծը նրա հակասահմանադրական ու ղեկարատիվ բնույթն էր: Չնականորեն իշխանությունները և պաշտոնական իրավագիտությունը քարոզում էին սահմանադրականություն և օրինականություն, սակայն Սահմանադրության շատ թե քիչ ժողովրդավարական դրույթները տարրալուծվում էին ընթացիկ օրենսդրության մեջ, երբեմն նաև ձեռք էին բերում հակասահմանադրական բնույթ:

ԽՍՀՄ 1936 թ. Սահմանադրության դրույթները զարգացվեցին ԽՍՀՄ, միութենական, ինքնավար հանրապետությունների 1938 թ. օգոստոսի 16-ի դատարանակազմության մասին օրենքում: Այդ օրենքով սահմանվեցին արդարադատության հետևյալ հիմունքները՝ բոլոր քաղաքացիների համար, անկախ նրանց սոցիալական, գույքային և ծառայական դրությունից, ազգային և ռասայական պատկանելությունից միասնական, հավասար դատարան (հոդվ. 5), բոլոր դատարանների համար միասնական և պարտադիր ԽՍՀՄ քրեական, քաղաքացիական և դատավարական օրենսդրություն¹:

Չնայած համամիութենական օրենքը հռչակում էր «բոլոր քաղաքացիների համար միասնական և հավասար դատարան», այնուհանդերձ միութենական հանրապետություններում պահպանվում էին ԽՍՀՄ 1934 թ. դեկտեմբերի 1-ի վերոնշյալ օրենքի դրույթները: Ավելին, ԽՍՀՄ 1937 թ. սեպտեմբերի 14-ի օրենքով

¹ Համաձայն այդ դրույթի՝ ակնկալվում էր միասնական համամիութենական քրեական դատավարության օրենսգրքի ընդունումը: ԽՍՀՄ արդժողկոմատի համամիութենական իրավաբանական ինստիտուտում ստեղծվել էին ԽՍՀՄ քաղաքացիական և քրեական դատավարությունների օրենսգրքերի նախագծերի մշակման հանձնաժողովներ: Այդ նախագծերը մշակվեցին, սակայն պատերազմը և հետպատերազմական ժամանակաշրջանի իրադարձություններն ու պայմանները թույլ չտվեցին այդ աշխատանքը հասցնել ավարտին:

սահմանվեցին դատավարական սահմանափակումներ հակահեղափոխական վնասարարությունների և դիվերսիաների վերաբերյալ գործերով:

Ի կատարումն այդ օրենքի՝ ՀԽՍՀ ԿԳԿ-ն և ժողկոմխորհը 1937 թ. սեպտեմբերի 8-ին ընդունեցին որոշում ՀԽՍՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում փոփոխություններ կատարելու մասին: Համաձայն այդ օրենքի՝ քրեական դատավարության օրենսգրքի 359-րդ, 367-րդ հոդվածներին ավելացվում էին երկրորդ, իսկ 397-րդ հոդվածին՝ երրորդ ծանոթություն-լրացումները¹: Այդ ծանոթություններով հակահեղափոխական վնասարարության և դիվերսիայի վերաբերյալ գործերով մեղադրյալին մեղադրական եզրակացությունը հանձնելու ժամկետը կրճատվեց մինչև մեկ օր դատական քննությունից առաջ, և վերացվեց դրանցով կայացված դատավճիռների վճռաբեկ գանգատարկման իրավունքը (ի տարբերություն 1934 թ. դեկտեմբերի 11-ի օրենքի՝ պահպանվեց դատարանում պաշտպանի և մեղադրողի մասնակցության իրավունքը, ինչպես նաև ներման միջնորդագիր ներկայացնելու իրավունքը): Հակահեղափոխական վնասարարության և դիվերսիայի գործերով կայացված և մահապատիժներ սահմանած դատավճիռները պետք է ի կատար ածվեին անհապաղ՝ դատապարտյալների ներման միջնորդագրերի մերժման պահից:

ԽՍՀՄ դատարանակազմության մասին օրենքը սահմանում էր վճռաբեկ գանգատ և բողոք բերելու իրավունք ունեցող սուբյեկտների շրջանակը՝ այդ իրավունքով օժտելով միայն դատավարության մասնակիցներին: Համաձայն այդ օրենքի 15-րդ հոդվածի՝ բացի ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանից և միութենական հանրապետությունների գերագույն դատարաններից, մնացած բոլոր դատարանների դատավճիռներն ու որոշումները կարող էին օրեն-

¹ Տե՛ս ՀԽՍՀ օրենքների և կարգադրությունների ժողովածու, 1937, թիվ 10, հոդվ. 45:

քով սահմանված կարգով գանգատարկվել դատապարտյալների, նրանց պաշտպանների, հայցվորների, պատասխանողների և վերջիններիս շահերը պաշտպանող անձանց կողմից կամ կարող էին բողոքարկվել դատախազի կողմից: Մական 1938 թ. դատարանակազմության մասին օրենքով նեղացվեցին հսկողության կարգով գործերը վերանայող ատյանների, ինչպես նաև հսկողության կարգով բողոք բերելու իրավունք ունեցող սուբյեկտների շրջանակները. Հայկական ԽՍՀ-ում օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռներն ու որոշումները վերանայելու իրավունք ունեւ միայն հանրապետության գերագույն դադարանը: Բողոքներ կարող էին բերել միայն ԽՍՀՄ դատախազը և ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի նախագահը, հանրապետության դատախազը և գերագույն դատարանի նախագահը:

§ 6. Խորհրդային ընթացիկ օրենսդրության ու իրավակիրառական պրակտիկայի հակասահմանադրական բնույթը

Լենինյան պետաիրավական ձևերով Խորհրդային Միությունում հաստատվեց անձնական իշխանության ստալինյան ռեժիմը: Սակայն Ստալինը, հռչակելով իշխանության բազմակողմանի ամրապնդման կուրս, միաժամանակ եկավ այն եզրակացության, որ պահանջվում է ժողովրդավարականացնել այդ իշխանության տեսքը: Դրա անմիջական հետևանքը 1930-ական թթ. Խորհրդային սահմանադրություններն էին: Դրանք ձևական-իրավական առումով շատ ժողովրդավարական բնույթ ունեին տվյալ ժամանակի համար: Խորհրդային պետության պատմության մեջ առաջին անգամ 30-ական թվականների սահմանադրությունների մեջ էր խոսվում քաղաքական և անձնական իրավունքների ու ազատությունների, սոցիալ-տնտեսական իրավունքների, դրանց երաշխիքների մասին: Սակայն այդ իրավունքների և ազատությունների ամրագրումը էական բարելավում չմտցրեց Խորհրդային քաղաքացու իրավական կարգավիճակի մեջ: Քաղաքացին եղել և մնում էր իրավագուրկ:

1936 թ. մարտին Ստալինը, շարադրելով սոցիալիզմի օրոք ազատության իր ըմբռնումը, պնդում էր, որ սոցիալիզմը չի բացասում անձնական ազատությունը. «Այս հասարակությունը կառուցել ենք ոչ թե անձնական ազատությունը սահմանափակելու համար, այլ որպեսզի մարդկային անհատը իրեն զգա իրականում ազատ: Մենք այն կառուցել ենք իրական, անձնական ազատության համար, առանց չակերտների ազատության համար... Իսկական ազատությունը առկա է միայն այնտեղ, որտեղ վերացված է շահագործումը, որտեղ չկա մարդկանց մի մասի կողմից մյուսին ճնշումը, որտեղ չկա գործազրկություն և աղքատություն, որտեղ մարդը չի վախենում, որ վաղը կարող է կորցնել աշխատանքը, բնակարանը, հացը: Միայն այդպիսի հասարակությունում է հնա-

քաղոր իսկական, այլ ոչ թե թղթային, անձնական և ամեն տեսակ ազատություն»¹:

Այդպիսի մոտեցման համաձայն՝ Մահմանադրությամբ ամբարձրված իրավունքների մեջ առաջին տեղը զբաղեցնում էին սոցիալ-տնտեսական իրավունքները՝ աշխատանքի, հանգստի, ծերության, հիվանդության և աշխատունակության կորստի դեպքում նյութական ապահովության, կրթության: Այդ իրավունքների սահմանադրական երաշխիքները համակողմանի էին, սակայն հենվում էին միայն պետական միջոցների վրա, բացառելով որևէ մասնավոր համակարգ (ապահովագրություն, դպրոց, աշխատանքի բորսա և այլն): Այսպես՝ Մահմանադրությունը կրթության իրավունքի ապահովման երաշխիքներ (96-րդ հոդվածի 3-րդ մասը) էր ճանաչում ընդհանուր պարտադիր ութամյա կրթությունը, միջնակարգ ընդհանուր պոլիտեխնիկական կրթությունը, պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական կրթությունը, միջնակարգ մասնագիտական և բարձրագույն կրթության լայն զարգացումը, «երեկոյան և հեռակա կրթության ամեն կերպ զարգացումը, ձրի կրթության բոլոր տեսակները, պետական թոշակների սիստեմը, դպրոցներում մայրենի լեզվի ուսուցումը», աշխատավորների՝ աշխատանքի վայրերում ձրի ուսուցման կազմակերպումը: Իրականում 1940 թ. դրությամբ Հայաստանում անգրագիտությունը վերացվել էր: Հանրապետությունում գործում էր 1218 դպրոց՝ 333 հազար աշակերտով և 11217 ուսուցիչ, 62 միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություն՝ 9000 ուսանողով, 9 բուհ 11120 ուսանողով²:

Ճակատագրի հեզմանքով 1930-ական թթ. սահմանադրական նորանործությունները համընկան ամենեղ մարդկանց նկատմամբ ռեպրեսիաների հետ: Մարդիկ առանց դատարանի և

¹ St'u Беседа товарища Сталина с председателем американского газетного объединения "Скрипс-Говард Ньюспортперс" г-ном Говардом 1 марта 1936г. М., 1936, էջ 18-19:

² St'u Советская Армения за 50 лет, էջ 275, 281, 285:

քննության գրկվում էին ազատությունից, ուղարկվում համակենտրոնացման ճամբարներ, որտեղ նրանց աշխատանքն օգտագործվում էր «սոցիալիստական շինարարության» նպատակներով:

Շատերը գնդակահարվում էին կամ զոհվում աքսորում: 30-ական թվականների բռնությունները ոչ միայն պատեհապաշտական բնույթ ունեցող քաղաքական պայքարի ակտ էին, այլև ամբողջ խորհրդային իրավական համակարգի գործունեության սկզբունք: Ըստ էության, այդ սկզբունքի հիմքը դրել էր Լենինը, իսկ Ստալինը կատարելագործեց այն՝ դարձնելով մշտական իրավական գործոն: Նա առաջ քաշեց «ժողովրդի թշնամիների» և «դասակարգային պայքարի սրման» հայեցակարգերը, որոնք կազմում էին զանգվածային բռնությունների քաղաքական, իրավաբանական հիմքը: Այդ հայեցակարգի կենսագործումը պետք է հանգեցներ այլախոհների ֆիզիկական վերացմանը, երկրում ստեղծել վախի հոգեբանական մթնոլորտ՝ ժողովրդին հնազանդ դարձնելու նպատակով: «Բռնությունը, հարկադրանքը, ռեպրեսիաները, որոնք կատարում էր խորհրդային կառավարությունը որպես ներքին քաղաքականության մեթոդ, կուսակցական դիկտատուրայի իշխանության արմատավորումը ուղեկցվում էր զանգվածային մահապատիժներով»¹: Մահվան դատապարտվածների մեծ մասը հետագայում արդարացվեց:

Դրան նպաստում էր նաև սահմանադրական կարգավորման համակարգը, որը անհատի քաղաքական և անձնական իրավունքները կարգավորում էր շատ բռնուցիկ: Այսպես, խոսքի, մանուկի, ժողովների և միտինգների, փողոցային երթերի ու ցույցերի ազատությունները միայն հռչակվում էին, միաժամանակ սահմանված էր սահմանադրական սահմանափակում. այդ ազատություններ կարող էին օգտագործվել միայն «աշխատավորների շահերին համապատասխան և սոցիալիստական կարգերն ամրապնդելու նպատակով»: Քրեական օրենսդրության մեջ «հակա-

¹ Տե՛ս Глушкова С.И., Права человека в России. М., 2006, էջ 226:

հեղափոխական ազիտացիայի և պրոպագանդայի» ու «հանցավոր ընկերակցությունների» դեմ պայքարի հողավածների ընդգրկումը վերացրեցին խոսքի, մամուլի, ժողովների, շքերթների ու հանրահավաքների ազատությունը:

Իրավական համակարգում իրավական պատասխանատվության կիրառման հարցում նկատվում էր անցում անձնական պատասխանատվության սկզբունքից համապարտ պատասխանատվության: Ռեպրեսիվ միջոցները՝ ազատագրկումը, աքսորը, արտաքսումը և այլն կիրառում էին «կուլակների», «ժողովրդի թշնամիների» և նրանց ընտանիքի անդամների նկատմամբ, ովքեր իրավախախտում չէին կատարել: Քրեական իրավունքում կոպտորեն խախտվում էր օրինականության սկզբունքը: Քրեական օրենսգրքերը հնարավոր էին համարում անալոգիայի կիրառումը, քրեական պատասխանատվության կիրառումն անձանց նկատմամբ, որոնք չէին կատարել կոնկրետ հանցագործություն, սակայն «վտանգավոր էին հանցավոր միջավայրի հետ իրենց կապերով»:

Անձնական ազատության ճնշումը հիմնվում էր օրենքների վրա, այսինքն՝ կրում էր կազմակերպված բնույթ: Մահմանադրությունն անձնական իրավունքներից թուցիկ բովանդակությամբ ամրագրում էր միայն անձի անձեռնմխելիությունը, բնակարանի անձեռնմխելիությունը, նամակագրության գաղտնիությունը, որպես դրանց ապահովման երաշխիք՝ ճանաչում էր «օրենքով պահպանվածությունը»: Խորհրդային լեգիզմի պայմաններում օրենքը չէր կարող դառնալ հիմնական իրավունքների երաշխիք, քանի որ այն քաղաքականության և կառավարման գործիք էր: Անձնական անձեռնմխելիության իրավունքի երաշխիք էր համարվում միայն դատախազի սանկցիան կամ դատարանի որոշումը: Իսկ դատախազությունը և դատարանը խորհրդային շրջանում լրիվ քաղաքականացված մարմիններ էին¹:

«Առաջին անգամ քաղաքացիների իրավունքների և պար-

¹ Այդ մասին տես **Ղազիմյան Գ.Ս.**, նշված աշխ., էջ 67, 95-96, 100:

տականությունների վերաբերյալ գլուխ հայտնվեց ԽՍՀՄ Սահմանադրության մեջ՝ պատրաստված Ն.Բ. Բուխարինի կողմից՝ եվրոպական և ամերիկյան սահմանադրական իրավունքի նորագույն նվաճումների հաշվառմամբ տեսական առումով դա խորհրդային իրավունքի էական նվաճումն էր, իսկ գործնականում՝ ձևականություն՝ ստեղծված բացառապես գաղափարական, քարոզչական նպատակներով, որպեսզի ապացուցվի խորհրդային կարգերի առավելությունը սոցիալիստական և կապիտալիստական կարգերի հակամարտության պայմաններում»¹:

Սահմանադրության և ընթացիկ օրենսդրության միջև կար էական խզում: Քաղաքական նպատակահարմարությունից ելնելով՝ «իրավախախտ» օրենսդրության ընդունումը դարձել էր օրինաչափություն: Վարչական կարգով քրեական պատասխանատվության՝ արտաքսման ենթարկվեցին Դրիմի թաթարները, չեչենները, ինգուշները և այլն²: Այդ տարիներին միայն Հայաստանից արտաքսվել է 10000 մարդ³:

Միլիոնավոր գյուղացիներ վերացվեցին կամ աքսորվեցին կոլեկտիվացման ընթացքում «կուլակության դեմ պայքարի» անվան տակ⁴: Չանգվածային կերպով խախտվում էր ազատ տեղաշարժվելու և բնակության վայր ընտրելու իրավունքը: Կատարվեց բնակչության համընդհանուր անձագրանցում: Մակայն գյուղացիներին անձնագրեր չտվեցին, ինչի հետևանքով գյուղացիներին արգելվում էր ազատ փոխել բնակության վայրը: Խորհրդային խոշոր քաղաքներում մտցվեց գրանցման համակարգ, ինչը

¹ Տե՛ս **Глушкова С.И.**, նշված աշխ., էջ 225:

² Տե՛ս Комментарий к Уголовному кодексу РФ. / Под ред. А.В. Наумова. М., 1996, էջ 44:

³ Տե՛ս **Бугай Н.Ф.**, Государственная политика в сфере национальных отношений в условиях социалистического эксперимента // Россия XX в., проблемы национальных отношений. М., 1999, էջ 311:

⁴ Մարդու իրավունքների հրեշավոր խախտումների մասին, որոնք տեղի են ունեցել ԽՍՀՄ-ում սոսալիզմյան տարիներին, մանրամասն տե՛ս **Глушкова С.И.**, նշված աշխ., էջ 238-265, **Курицын В.М.**, История государства и права России 1929-1940 гг., М., 1998, էջ 94-133:

գրկում էր մարդկանց սեփական ընտրությամբ բնակության վայրը որոշելու հնարավորությունից: Արգելվեց օտարերկրյա քաղաքացիների հետ ամուսնությունը և երկրից ազատ ելքը: Այս ամենը հիմք է տալիս պնդելու, որ խորհրդային սահմանադրությունները մեծամասամբ հռչակագրային, չգործող հիմնական օրենքներ էին:

§ 7. Դաշնային իրավական համակարգի միասնականացումը 1940-50-ական թթ.

1936 թ. ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը, անտեսելով հանրապետությունների ինքնիշխան իրավունքները, նրանց զրկեց սեփական օրենսդրություն սահմանելու իրավունքից: Նախապատերազմական և պատերազմական տարիներին օրենսդրությունը զարգանում էր միայն համամիութենական նորմատիվ ակտերի ընդունման ճանապարհով, որոնք կա՛ն առանց փոփոխության ընդգրկվում էին միութենական հանրապետությունների ճյուղային օրենսգրքերում, կա՛ն գործում էին որպես համամիութենական օրենքներ: Այսպես, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1940 թ. օգոստոսի 10-ի հրամանագիրը սահմանում էր, որ առանց հարգելի պատճառների աշխատանքից բացակայելու և ձեռնարկություններից ու հիմնարկություններից ինքնագլուխ կերպով հեռանալու վերաբերյալ գործերը ժողովրդական դատավորները քննում են միանձնյա:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1940 թ. օգոստոսի 10-ի հրամանագիրը սահմանում էր նաև խուլիգանության վերաբերյալ գործերի քննության պարզեցված կարգ: Համաձայն այդ օրենսդրական ակտի՝ ձեռնարկություններում, հիմնարկություններում, հասարակական վայրերում խուլիգանություն կատարած և տեղում ձերբակալված անձանց գործերը միլիցիայի մարմիններն անմիջականորեն ուղարկում էին ժողովրդական դատարան: Նախնական քննություն այդ բնույթի գործերով կատարվում

էր միայն այն դեպքերում, երբ դա համարվում էր անհրաժեշտ: Այդ գործերի համար սահմանվում էր քննության երկօրյա ժամկետ: Դատավճիռն ի կատար էր ածվում անմիջապես:

Իրավական համակարգի միասնականացման միտումից բացի՝ առաջ եկավ նաև օրենքների գերակայության անտեսման և օրենսդրական կարգավորումը ենթաօրենսդրական կարգավորմամբ փոխարինելու միտումը: Ընդ որում, դրանում նորից նկատվում էր հակասահմանադրականությունը: Օրինակ՝ այս շրջանի ուղղիչ-աշխատանքային քաղաքականության ոլորտում, չնայած խորհրդային սահմանադրությունների դրույթներին, ազատագրկման վայրերի համակարգը օրենսդրական կարգավորումից անցում կատարեց ենթաօրենսդրական գերատեսչական կարգավորմանը: Շատ հաճախ ենթաօրենսդրական այդ ակտերը գաղտնի էին: Փաստորեն հանրապետությունների ուղղիչ-աշխատանքային օրենսգրքերն անտեսվեցին և մատնվեցին մոռացության¹: Ներքին գործերի ժողկոմատի համակարգը գործում էր ամենաթողության պայմաններում: Այս մարմինն իր ակտերով վերացնում էր ոչ միայն միութենական հանրապետությունների օրենքները, այլև դաշնային օրենքները: Այսպես՝ այդ ժողկոմատի 1939 թ. հունիսի 15-ի հրամանով վերացվեց ազատագրկման վայրերից պայմանական վաղաժամկետ ազատելու՝ օրենքով սահմանված կարգը²:

Հակասահմանադրական գործելակերպի մեկ այլ դրսևորումը 1940 թ. հունիսի 26-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հրամանագիրն էր, որով հակառակ Սահմանադրության՝ յոթ ժամյա աշխատանքից անցում կատարվեց ութ ժամյա աշխատանքային օրվա, իսկ աշխատանքային շաբաթի տևողությունը հասցվեց յոթ օրվա: Այդ հրամանագրով արգելվեց աշխատողների ինքնուրույն անցումը

¹ Տե՛ս **Хачикян А.М.**, История применения и правового регулирования наказания в виде лишения свободы в Армении. (Ер., изд. Ереванского университета, 2005, էջ 168:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 168:

մեկ աշխատավայրից մյուսը, ինչը աշխատողին գրկեց մասնագիտության և աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքից¹։ Մահմանադրության ձևականության հիմնական պատճառներից մեկն իրավական համակարգի հիմքում ընկած իրավահասկացությունն էր, որն իրավունքը նույնացնում էր օրենքի և օրենսդրության հետ։ Այդպիսի իրավական հայեցակարգը ջնջում էր նաև Մահմանադրության բարձրագույն ուժը և կարգավորիչ նշանակությունը, որովհետև սահմանադրական ռեժիմն ուղղակիորեն կապում էր իրականացվող պետական-քաղաքական ռեժիմի հետ։ Ստացվում էր, որ նույն սահմանադրության պայմաններում կարող էր իրականացվել լրիվ տարբերվող իրավական քաղաքականություն՝ սկսած բռնատիրությունից մինչև խրուշչովյան հալոցը։

1941-45 թթ. ընթացքում իրավական համակարգը կրեց փոփոխություններ, որոնք բխում էին պատերազմական ժամանակի պայմաններից։ Մեծ հայրենականի տարիներին ՀԽՍՀ-ում գործում էին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1941 թ. հունիսի 22-ի «Ռազմական դրության մասին», «Պատերազմական դրության մեջ հայտարարված վայրերում և ռազմական գործողությունների շրջաններում ռազմական տրիբունալների կանոնադրության հաստատման մասին»² և 1943 թ. ապրիլի 15-ի «Բոլոր երկաթգծերում ռազմական դրություն մտցնելու մասին»³ հրամանագրերը և բազմաթիվ այլ ակտեր։

«Ռազմական դրության մասին» հրամանագիրը նշանակալիորեն ընդունեց զինվորական տրիբունալների ընդդատությունը։ Ժողովրդական դատարանների և հանրապետության Գերագույն դատարանի ընդդատությունից հանվեցին և զինվորական տրիբունալների քննությանը հանձնվեցին պետական հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, զինծառայողների կատարած

¹ Տե՛ս Глышкова С.И., նշված աշխ., էջ 226։

² Տե՛ս Ведомости Верховного Совета СССР, 1941, թիվ 29։

³ Տե՛ս նույն տեղը, 1943, թիվ 15։

հանցանքների, ավագակության, դիտավորյալ սպանությունների, կալանավայրերից և ազատագրված վայրերից բռնի կերպով ազատվելու, համընդհանուր զինվորական պարտավորության մասին օրենքի կատարումից խուսափելու, իշխանության ներկայացուցիչներին դիմադրելու, ապօրինի զենք կրելու, վաճառելու և պահելու վերաբերյալ քրեական գործերը: Ջինվորական իշխանություններին իրավունք էր տրվում զինվորական տրիբունալների քննությանը հանձնել նաև սպեկուլյացիայի, չարամիտ խուլիգանության և այլ հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, եթե հրամանատարությունը, ռազմական ժամանակների հանգամանքներից ելնելով, դա կհամարեր անհրաժեշտ:

Պատերազմի տարիներին Հայկական ԽՍՀ-ում ստեղծվեցին Կարմիր բանակի, ներքին գործերի ժողկոմատի գորքերի և երկաթգծի զինվորական տրիբունալներ: Դատավարությունը զինվորական տրիբունալներում աչքի էր ընկնում իր առանձնահատկություններով: Ջինվորական տրիբունալները ռազմական դրության մեջ հայտարարված տարածքներում գործերը քննում էին առանց ժողովրդականատենականների մասնակցության՝ դատարանի երեք մշտական անդամների կազմով: Ջինվորական տրիբունալն իրավունք ուներ մեղադրյալին մեղադրական եզրակացությունը հանձնելուց 24 ժամ հետո սկսել գործի լսումը: Ջինվորական տրիբունալների դատավճիռները վճռաբեկ զանգատարկման ենթակա չէին և կարող էին վերացվել կամ փոխվել միայն դատական հսկողության կարգով:

Պատերազմից հետո վերականգնվեց խաղաղ ժամանակի օրենքների գործողությունը: Սակայն հետպատերազմյան տարիներին ևս տեղի էին ունենում օրինականության խախտումներ, հատկապես՝ քաղաքական աստատ ունեցող քրեական գործերով:

ԳԼՈՒԽ 12. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 1953-1990 թթ.

§ 1. Խորհրդային հասարակության քաղաքական-իրավական վարչաձևի ազատականացումը 1953-64 թթ.

1953 թ. Ստալինի մահից հետո իրադրությունը ԽՍՀՄ-ում աստիճանաբար փոխվում էր: Տեղի էր ունենում քաղաքականության ազատականացում: Վրա հասան այսպես կոչված «խրուշչովյան հալոցքի» տարիները: 1956 թ. փետրվարին ԽՄԿԿ XX համագումարի փակ նիստում Ն.Ս. Խրուշչովը կարդաց գեկուցում Ստալինի անձի պաշտանմունքի մերկացման մասին, որում բացահայտորեն հրապարակվեցին զանգվածային բռնությունների և օրինականության խախտումների փաստերը:

Հասարակական-քաղաքական կյանքի ժողովրդավարականացման կուրսն իր համապատասխան շարունակությունն ստացավ իրավական ոլորտում՝ իրավահասկացության հարցում, դատաիրավական բարեփոխումներում, քաղաքական բռնությունների գոհերի արդարացմամբ:

Իրավունքի պոզիտիվ-նորմատիվիստական բնորոշումը՝ տրված 1938 թ. խորհրդակցությունում և դրան համապատասխանող իրավահասկացությունը, ըստ էության, հետագա բոլոր տարիներին ամբողջ խորհրդային իրավագիտության համար դարձավ պաշտոնական, համապարտադիր դիրքորոշում: Իրավունքի նույնացումն ամբողջատիրական օրենսդրության հետ, ոչ քննադատական, գովաբանական պոզիտիվիզմը բացառում էին օրենքի իրավական արժեքման, իրավունքի և օրենքի տարբերակման և համադրման, իրավունքի և իրավախախտող օրենսդրության հակադրման բուն հնարավորությունը¹:

ԽՄԿԿ XX համագումարից հետո հնարավոր դարձան տե-

¹ Տե՛ս История политических и правовых учений. М., 1998, էջ 656:

սական վիճաբանություններն իրավունքի հասկացության և բնորոշման հիմնախնդիրների շուրջ: Այնուամենայնիվ, իրավունքի նախկին հասկացությունը, բնորոշումը և մեկնաբանումը ըստ էության պահպանվեցին մաս հետագա տարիներին, նույնիսկ երբ 60-ական թթ. սկզբներից սոցիալիստական համաժողովրդական պետության օրինակով սկսեցին խոսել սոցիալիստական համաժողովրդական իրավունքի մասին:

1962 թ. ԽՄԿԿ XXII համագումարում արձանագրվեց, որ ժամանակակից պայմաններում, երբ սոցիալիզմը հաղթել է «ոչ միայն լրիվ, այլև վերջնականապես», երբ խորհրդային հասարակությունը թևակոխել է կոմունիզմի շինարարության փուլ, ԽՍՀՄ-ում պրոլետարիատի դիկտատուրան ներքին զարգացման տեսակետից անհրաժեշտություն չէ: Սոցիալիստական պետությունը, որ ծագել է որպես պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետություն, արդի պայմաններում, ասվում էր համագումարի որոշման մեջ, վերածվել է համաժողովրդական պետության: «Մակայն պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետությունից և իրավունքից համաժողովրդական պետության և իրավունքի անցնելու վերաբերյալ դրույթը, ըստ էության, կրում էր դեկլարատիվ և քարոզչական բնույթ, քանի որ երկրի քաղաքական վարչաձևում, օրենսդրության մեջ, տնտեսական, հոգևոր կյանքում կատարված որոշ փոփոխությունները և «Մտալինի անձի պաշտամունքի հետևանքների հաղթահարման» միջոցառումներն ամբողջությամբ իրականում չշոշափեցին հասարակության սոցիալիստական և տնտեսական բնութագիրը, պրոլետարիատի դիկտատուրայի հիմնարար սկզբունքները, գործառույթները և կառույցները, ինչպես նաև նրա հարկադրահրամայական կարգավորիչ համակարգը:

Համաժողովրդական պետության և իրավունքի դեկլարատիվ անցման պայմաններում ևս խորհրդային իրավագիտության մեջ, քիչ բացառություններով հանդերձ, շարունակում էին գերիշխել

բառացիորեն քեթևակի արդիականացված, սակայն ըստ էության, նախկին պատկերացումները ընդհանրապես իրավունքի մասին և մասնավորապես սոցիալիստական խորհրդային իրավունքի մասին՝ որպես վարքագծի կանոնների (նորմերի) համակցություն (կամ համակարգ) սահմանված պետության կողմից և ապահովված նրա հարկադրանքով»¹:

Այդպիսի մոտեցման հետևանքն այն փաստն էր, որ 50-ական թթ. վերջերի իրավական բարեփոխումները կրում էին կիսատ ու անհետևողական բնույթ: Հակասական բնույթ ուներ նաև քաղաքական ահաբեկչության գոհերի արդարացման գործընթացը, որն սկսվեց իրավապահպան մարմինների գործունեության մեջ օրինականության վերականգնման համատեքստում, 1953 թ. սեպտեմբերին ԽՍՀՄ ՆԳ մինիստրությանը կից «հատուկ խորհրդակցության» վերացման մասին որոշման ընդունմամբ:² ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանն իրավունք ստացավ վերանայելու այդ արտադատական մարմնի կողմից 30-40-ական թթ. և 50-ական թթ. սկզբներին կայացրած դատավճիռները՝ ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի բողոքների հիման վրա:

Միաժամանակ աշխատանքներ իրականացվեցին այն անձանց բացահայտելու ուղղությամբ, ովքեր մեղավոր էին կամայականության ակտերում, քաղաքացիների ապօրինի հետապնդումներում և նրանց նկատմամբ գործեր կեղծելու մեջ: Ստալինյան ապօրինությունների և կամայականությունների գոհերի արդարացումը դարձավ դատական մարմինների գործունեության հիմնական ուղղություններից մեկը: 1954-1966 թթ. արդարացվեց ավելի քան 700 հազար մարդ, շատերը՝ հետմահու:³ Սակայն 30-40-ական թթ. և 50-ական թթ. սկզբների բռնությունների հետևանքների

¹ Տե՛ս **Нерсисянц В.С.**, *Философия права*. М., 1997, էջ 304-305:

² Հասուկ խորհրդակցությունը սանդժվել էր 1934 թ. նոյեմբերի 5-ին, ԽՍՀՄ ԿԳԿ-ի և Ժողկոմխորհի համատեղ որոշմամբ:

³ Տե՛ս **Мукчаев М.М., Устинов В.М.**, նշված աշխ., էջ 677:

լրիվ վերացումը չիրականացվեց գլխավորապես քաղաքական պատճառներով¹: Արդարացման գործընթացը ևս հակասական էր, քանի որ սկզբնական շրջանում արդարացումը, որպես կանոն, հանգեցվում էր ապօրինի որոշումների վերացմանը և «գործերի» կարճման: Վերականգնվում էր բռնադատվածների բարի անունը, իսկ գույքային, աշխատանքային, բնակարանային և այլ իրավունքները՝ ոչ: Ավելի ուշ (1955-56 թթ.) առաջ եկան ակտեր, որոնք թույլ էին տալիս վերականգնել մաս այդ իրավունքները, բայց ոչ լրիվ ծավալով:

Այսպիսով, 1956-64 թթ. միջև ընկած շրջանը խորհրդային հասարակության քաղաքական վարչաձևի ազատականացման շրջանն է: Այդ ազատականացումը պայմանավորված էր ԽՍՀՄ XX համագումարում առաջ քաշված «կուսակցական և պետական կյանքի լենինյան նորմերի վերականգնման» քաղաքականությամբ, որի համատեքստում ենթադրվում էր ներքաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտների ժողովրդավարացում և ընդհանուր օրենսդրական ու դատաիրավական բարենորոգման անցկացում:

Իրավունքի համար այդ շրջանը նշանավորվեց անցյալի հակաժողովրդավարական շատ ինստիտուտների վերացմամբ: Մակայն ժողովրդավարական վերափոխումների կիսատ-պռատությունը և անհետևողականությունը չհանգեցրին լրիվ ժողովրդավարական իրավական համակարգի հիմնադրմանը:

1950-ական թթ. վերջերի բարեփոխումների անհետևողականության վառ ապացույցը արդարադատության իրականացումը միայն դատարանի միջոցով սկզբունքի հռչակումը և դրա կիսատ-պռատ կենսագործումն էր: Խորհրդային ընթացիկ օրենսդրությունը մախատեսում էր գործերի արտադատական լուծման մի շարք ձևեր: Օրինակ՝ խորհրդային քաղաքացիությունից զրկելը, առանց ինչ-որ մեղադրանքի առաջադրման և դատական քննության

¹ См.н Гуденко К.Ф., Ковалев М.А., նշված աշխ., էջ 251:

ԽՍՀՄ սահմաններից բռնի արտաքսելը, արտադատական մարմնի որոշման հիման վրա, այսպես կոչված, հանրոքեն օգտակար աշխատանքից խուսափող և հակահասարակական, պարագիտ կյանքով ապրող անձանց վարչական արտաքսումը¹, անչափահասների նկատմամբ հարկադրանքի միջոցների կիրառումը անչափահասների գործերով հանձնաժողովների միջոցով² և այլն:

§ 2. Խորհրդային ընթացիկ օրենսդրության կիսաբարեփոխումները «խրուշչովյան հալոցքի» տարիներին

Իրավական բարենորոգումները թափ առան 1957 թ. փետրվարի 11-ի «Միութենական հանրապետության դատարանակազմության մասին օրենսդրությունը, քաղաքացիական, քրեական և դատավարական օրենսգրքերի ընդունումը միութենական հանրապետությունների իրավասությանը վերապահելու մասին» ԽՍՀՄ օրենքի ընդունումից հետո:³ Այդ օրենքը փոխեց ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը և մասամբ վերականգնեց միութենական հանրապետությունների ինքնիշխան իրավունքները՝ ԽՍՀՄ Միության իրավասությանը թողնելով միայն դատարանակազմության և դատավարության օրենսդրության հիմունքների, ինչպես նաև քրեական ու քաղաքացիական օրենսդրության հիմունքների ընդունումը:

Օրենսդրության նշված ոլորտներում համամիութենական և հանրապետական իրավասության մեծ մասն սահմանազատումը պայմանավորեց համամիութենական և հանրապետական օրենսդրության մեջ հետևյալ հարաբերակցությունը: ԽՍՀՄ օրենսդրությունը կազմված էր համամիութենական հիմունքներից, որոնք ամրագրում էին բոլոր միութենական հանրապետություն-

¹ Այդ ակտերն իրենց ուժը կորցրին միայն 1990 թ. (տե՛ս Ведомости Съезда народных депутатов СССР и ВС СССР, 1990, թիվ 23, հոդվ. 418, 1990, թիվ 39, հոդվ. 773, 1990, թիվ 47, հոդվ. 1004):

² Տե՛ս Михайлова Л. Детский трибунал.— Правда, 1989, 26 հուլիսի:

³ Տե՛ս Ведомости ВС СССР, 1957, թիվ 4, հոդվ. 63:

ների համար պարտադիր իրավունքի համապատասխան ճյուղի սկզբունքային դրույթները, ինչպես նաև այդ հիմունքներին համապատասխանող առանձին օրենսդրական ակտերից, որոնք ապահովում էին համապետական, առանձին հանրապետությունների միջև չբաժանված հասարակական հարաբերությունների կարգավորումը:

Միութենական հանրապետությունների օրենսդրությունը կազմված էր համամիութենական հիմունքներին լրիվ համապատասխան կառուցված օրենսգրքերից, որոնք հաշվի էին առնում համապատասխան հանրապետության հատուկ պայմանները, ինչպես նաև միութենական հանրապետության իրավասության մեջ մտնող հասարակական հարաբերությունների ոլորտները կարգավորող առանձին օրենսդրական ակտերը:

1957 թ. մարտի 18-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց օրենք հանրապետության Մահմանադրության մեջ համապատասխան փոփոխություններ կատարելու մասին¹: Այնուհետև միութենական մասշտաբով ձեռնարկվեցին իրավունքի հիմնական ոլորտներում ԽՍՀ Միության օրենսդրության հիմունքների մշակման և ընդունման աշխատանքներ:

Ներկայացուցչական համակարգը լճացած և ձևականացված էր: Պետաիրավական ինստիտուտների հայտնի նորացումը սկսված ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարից հետո (1956 թ.), արտացոլում էր վերևների քաղաքականությունը, որոնք ձգտում էին մի կողմ նետել ստալինիզմի ամենից վատագույն կողմերը, պահպանելով ամբողջատիրությունը: Փորձեր արվեցին աշխուժացնել ներկայացուցչական համակարգը, թուլացնել քաղաքացիական ազատությունների սահմանափակումները, ամրապնդել արդարադատությունը: Սակայն բոլոր գործընթացները վերահսկվում էին կուսակցական ապարատի կողմից, որը բացահայտորեն չէր

¹ Стен. Заседания Верховного Совета Армянской ССР четвертого созыва, четвертая сессия. Стеногр. отчет. Ереван, 1957, էջ 286:

ցանկանում հրաժարվել իշխանությունից: Այդ իսկ պատճառով, բարեփոխումների փորձերն ավարտվում էին անհաջողությամբ: Իրական սահմանադրական կարգեր այդպես էլ չձևավորվեցին:

«Չնայած լուրջ տրանսֆորմացիային իրավունքի տեսության և խորհրդային օրենսդրության մեջ՝ ԽՍՀՄ-ում քաղաքացիների իրավունքները և ազատությունները կրում էին հռչակագրային բնույթ՝ կուսակցական բյուրոկրատիայի կողմից իշխանության մենաշնորհացման պայմաններում: Անհրաժեշտաբար հասունանում էր կուսակցական ընտրանու քաղաքական գաղափարախոսության փոփոխման հարցը, որն արդեն չէր համապատասխանում ժամանակի ոգուն և զսպում էր պետության ու հասարակության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական զարգացումը: Քանի դեռ պետության գլխին կանգնած էին ԽՄԿԿ ղեկավարները, գերիշխում էր այլ կուսակցությունների, մարդու իրավունքների և իրավական պետության գաղափարների բացահայտ քննարկման ոչ հրապարակային արգելքը, ցանկացած փոփոխություն օրենսդրության մեջ կուսակցական բյուրոկրատիայի գաղափարական պլանների իրականացում էր, այլ ոչ թե կոնկրետ քաղաքացիների շահերի և իրավունքների ապահովում»¹:

Իրավական համակարգի բարեփոխումները Խրուշչովի և Բրեժնևի կառավարման տարիներին չշոշափեցին դրա էությունը: Պետահրավական ինստիտուտները, չնայած որոշ ժողովրդականացմանը, մախկինի պես ամրագրում էին կոմկուսի իշխանությունը, անտեսում մարդու, նրա իրավունքների և ազատությունների առաջնայնությունը: Երկրում գործում էին «իրավական» մեխանիզմներ, որոնք իրականում չէին ապահովում խոսքի, մամուլի, խղճի, քաղաքական գործունեության ազատությունները:

¹ Տե՛ս Глышкова С.И., նշված աշխ., էջ 237-238:

§ 3. Խորհրդային երրորդ սերնդի սահմանադրությունների ընդունման ներպետական և միջազգային իրավական նախադրյալները

Սոցիալիստական հասարակության զարգացման երրորդ փուլը զարգացած սոցիալիզմի փուլն է, որին համապատասխանում են համաժողովրդական պետությունը և համաժողովրդական իրավունքը: Այս փուլի պատմական շրջանակներում պետք է նախադրյալներ ստեղծվեին հասարակական կոնունիստական ինքնակառավարման և կարգավորման անցնելու համար¹: Խորհրդային պետականագիտությունը գտավ, որ կատարելով պրոլետարիատի դիկտատուրայի խնդիրները՝ խորհրդային պետությունը դարձավ համաժողովրդական: Լինելով նոր փուլ սոցիալիստական պետականության զարգացման գործընթացում՝ համաժողովրդական պետությունը, ըստ կոնունիստական ուսմունքի, պահպանում էր պրոլետարիատի դիկտատուրայի գլխավոր նպատակները և հատկանիշները: Այն ընկալում և զարգացնում է պրոլետարիատի դիկտատուրայի շատ գործառնություններ: Սակայն լինելով պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաջորդը՝ համաժողովրդական պետությունն ունի մի շարք առանձնահատկություններ²:

Համաժողովրդական պետության տնտեսական հիմք էր դիտվում սոցիալիստական սեփականությունը, որն արդեն անբաժանելիորեն գերիշխողն էր: Համարվում էր, որ տնտեսական ոլորտում ձևավորվել էր միասնական ժողովրդատնտեսական համալիր:

Համաժողովրդական պետության սոցիալական հիմքը, ըստ այդ հայեցակարգի, ավելի լայն էր և կազմում էր բանվորների, գյուղացիների ու մտավորականության անխախտ դաշինքը: Այն

¹ Տե՛ս Теория государства и права, М., 1985, էջ 165:

² Տե՛ս նույն աեղը, էջ 167-170:

հենվում էր «նոր պատմական ընդհանրության՝ խորհրդային ժողովրդի վրա, որը ձևավորվել էր բոլոր դասակարգերի և սոցիալական խմբերի մերձեցման, բոլոր ազգերի ու ազգությունների իրավաբանական իրավահավասարության վրա»¹։ Համաժողովրդական պետությունում չկար դասակարգային հակամարտություն։

Համաժողովրդական պետության գաղափարախոսական հիմք էր համարվում մարքսիզմ-լենինիզմը, որի վրա կառուցվել էր ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական և գաղափարախոսական ենթադրվող միասնությունը։ Համաժողովրդական պետության բարձրագույն նպատակն անդասակարգ կոմունիստական հասարակության կառուցումն էր։

Ընդհանրացնելով այս հատկանիշները՝ սոցիալիստական պետության և իրավունքի տեսությունը համաժողովրդական պետությունը բնորոշում էր որպես նոր սոցիալական ընդհանրության՝ խորհրդային ժողովրդի քաղաքական կազմակերպություն, որն արտահայտում էր նրա կամքն ու շահերը, հանդես գալիս որպես սոցիալիզմի պլանաչափ կատարելագործման և սոցիալիստական հասարակության պաշտպանության գործիք։

Ելնելով զարգացած սոցիալիզմի հասարակության հայեցակարգից՝ 1962 թ. կազմվեց համամիութենական սահմանադրական հանձնաժողով։ Սակայն 60-ական թվականների վերջերին արագորեն կոմունիստական հասարակության անցնելու խրուչովյան գաղափարները աստիճանաբար ձևափոխվեցին նոր կարգախոսային ձևակերպումներով, որն էլ իր հերթին դանդաղեցրեց նոր սահմանադրության նախագծի մշակման աշխատանքները։ Դրա վերջնական նախագիծը նախապատրաստվեց միայն 1977 թ. մայիսին։ Սկզբում այն հաստատեց ԽՄԿԿ կենտրոնական կոմիտեի պլենումը, այնուհետև ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով այն դրվեց հա-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 167-170։

մաժողովրդական քննարկման: 1977 թ. հոկտեմբերի 7-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց ԽՍՀՄ Սահմանադրության ընդունման ու հայտարարման հռչակագիրը և Սահմանադրությունը գործողության մեջ դնելու կարգի մասին օրենքը:

Բրեժնևյան բյուրոկրատիայի իրավական քաղաքականության մեջ և գործողություններում նկատվում էր ակնհայտ երկակիություն: Մի կողմից ծավալվում էին դատավարություններ ուղղված այլախոհների դեմ. հարյուրավոր այլախոհներ ազատագրվում էին, ուղարկվում հոգեբուժարաններ, իսկ շատերն արտաքսվում էին երկրից: Մյուս կողմից՝ տարվում էր զիջումների քաղաքականություն երկրի ներսում ծավալված ազատական տրամադրությունների և արևմուտքի հասարակական կարծիքի ճնշումների ներքո:

1975 թ. ԽՍՀՄ-ը վավերացրեց Հելսինկյան եզրափակիչ փաստաթուղթը, իսկ 1976 թվականին՝ ՄԱԿ-ի 1966 թ. մարդու իրավունքների վերաբերյալ դաշնագրերը, սակայն առանց «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» դաշնագրի 1966 թ. լրացուցիչ արձանագրության: Այդ պայմանագրերի վավերացման փաստը դարձավ որոշիչ ԽՍՀՄ Սահմանադրության նախապատրաստման ընթացքում¹:

Այդ փաստաթղթերը երկրում իրական իրավաբանական ուժ ձեռք չբերեցին, որովհետև «մարդու իրավունքների միջազգային բիլում» ամրագրված մարդու իրավունքների սկզբունքները կարծես թե պարտադիր չէին խորհրդային միության համար: Այդ սկզբունքներն էին՝ ազատություն, մարդու իրավունքներն անօտարելի են և պատկանում են նրան ի ծնե, մարդու իրավունքները համընդհանուր են, իրավահավասարություն, մարդու իրավունքների երաշխավորվածություն, մարդու իրավունքները բարձրագույն սոցիալական արժեք են, մարդու իրավունքների

¹ Տե՛ս Глышкова С.И., նշված աշխ., էջ 235:

հարգանքը, պահպանումը և պաշտպանությունը պետության պարտականությունն է, մարդու իրավունքների և ազատությունների իրականացումը չպետք է խախտի այլոց իրավունքները, մարդու իրավունքներն անհամատեղելի են խտրականության հետ¹: Օրինակ՝ ազատության սկզբունքի համաձայն՝ բոլոր մարդիկ ծնվում են ազատ և ունեն հետևյալ հիմնական ազատություններ՝ ազատության իրավունք, ազատություն ստրկությունից և անազատ վիճակից, ազատություն կամայական կալանքից, ձերբակալությունից և վտարումից, ազատություն անձնական և ընտանեկան կյանքին կամայական միջամտությունից, ազատ տեղաշարժվելու և բնակավայր ընտրելու ազատություն²: Ակնհայտ է, որ այս սկզբունքի հիմքում ընկած էր բնական իրավունքի տեսությունը, իսկ մարդու իրավունքների խորհրդային հայեցակարգի հիմքում իրավունքի դասակարգային սոցիոլոգիական պոզիտիվականությունը:

ԽՍՀՄ 1977 թ. Սահմանադրությունն արտահայտում էր բրեժնևյան քաղաքականության այդ երկակիությունը: Այն պահպանում էր իշխանության հակաժողովրդավարական կառուցակարգը՝ ստեղծված Ստալինի կողմից, և միաժամանակ փորձում էր ընդլայնել քաղաքացիական իրավունքների և ազատությունները շրջանակը: Սակայն վերջիններս ևս կրում էին երկակիության կնիքը. միջազգային փաստաթղթերից վերցված ձևակերպումներին ավելացվում էր «կոմունիստական շինարարության նպատակներ» արտահայտությունը:

¹ Տե՛ս **Сандов А.Х.**, Общепризнанные права человека. Под ред. И.И. Лукашука, М., 2002, էջ 19:

² Տե՛ս **Сандов А.Х.**, Международное право прав человека. Отв. ред. Б.Н. Топорнин, М., 2002, էջ, 91:

§ 4. ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության ընդհանուր բնութագիրը

1977 թ. հուլիսի 7-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը, հավանություն տալով ԽՍՀՄ Սահմանադրության նախագծին, միաժամանակ որոշում ընդունեց ՀԽՍՀ Սահմանադրության նոր նախագծի նախապատրաստման՝ 37 մարդուց բաղկացած հանձնաժողով ստեղծելու մասին¹: Այդ հանձնաժողովը, ղեկավարվելով ԽՍՀՄ Սահմանադրության դրույթներով, մշակեց ՀԽՍՀ Սահմանադրության նախագիծը, որը, Գերագույն խորհրդի նախագահության 1978 թ. մարտի 22-ի հրամանագրի համապատասխան, հրապարակվեց մամուլում համաժողովրդական քննարկման համար: 1978 թ. ապրիլի 12-ին այն քննարկվեց ՀԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի պլենումում: 1978 թ. ապրիլի 14-ին Գերագույն խորհուրդը միաձայն ընդունեց ղեկավարացիա ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը (հիմնական օրենքը) ընդունելու և հայտարարելու մասին:

ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունն արտացոլում էր խորհրդային հասարակության զարգացման նոր՝ զարգացած սոցիալիզմի փուլը, որ նշանակում էր խորհրդային պետության վերածում պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետությունից համաժողովրդական պետության, ինչն ուղղակիորեն ամրագրված էր Սահմանադրության մեջ: Այդ կապակցությամբ ԽՍՀՄ Սահմանադրության մեջ մտցվեց «ժողովուրդ» հասկացությունը: Ժողովուրդը հայտարարվում էր իշխանության սուբյեկտ:

Չնայած պետության համաժողովրդական բնույթի մասին պնդմանը՝ Սահմանադրությունը չէր կորցնում իր դասակարգային բնութագիրը: Սահմանադրության էության այդպիսի մեկնաբանումն ընդունված էր քաղաքական և պետաիրավական գրականության մեջ, քանի որ պրոլետարիատի դիկտատուրայի գաղափարը վերափոխվել էր բանվոր դասակարգի առաջատար դերի մասին գաղափարով:

¹ Տե՛ս Պետրոսյան Շ.Ն., ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը և նրա պատմական զարգացումը, Երևան, 1982, էջ 172-173:

Սահմանադրության դասակարգային բնույթը ընդգծվում էր նրանով, որ այն ավելի բացահայտ և ուղղակիորեն էր արտացոլում կոմկուսի դերը՝ սահմանելով դա 6-րդ հոդվածում. «*Խորհրդային հասարակության ղեկավար և ուղղություն տվող ուժը, նրա քաղաքական համակարգի, պետական ու հասարակական կազմակերպությունների միջուկը ԽՄԿԿ-ն է: ԽՄԿԿ-ն գոյություն ունի ժողովրդի համար և ծառայում է ժողովրդին:*»

Ջինված մարքս-լենինյան ուսմունքով, կոմունիստական կուսակցությունը սահմանում է հասարակության զարգացման հեռանկարը, ԽՍՀՄ ներքին և արտաքին քաղաքականության գիծը, ղեկավարում է Խորհրդային ժողովրդի մեծ ստեղծարար գործունեությունը, պլանաչափ, գիտականորեն հիմնավորված բնույթ է տալիս կոմունիզմի հաղթանակի համար նրա պայքարին: Բոլոր կուսակցական կազմակերպությունները գործում են ԽՍՀՄ Սահմանադրության շրջանակներում:»

Ի տարբերություն նախորդ Սահմանադրության՝ կուսակցության մասին առանձին հոդվածը ընդգրկված էր 1-ին գլխում: 1937 թ. Սահմանադրության նույնաբովանդակ հոդվածը գտնվում էր 8-րդ գլխում և կազմում էր 101-րդ հոդվածի մի մասը: Դա նշանակում էր կուսակցության դերի՝ որպես ամբողջ պետական կառույցի հիմքի հետագա սահմանադրական ամրապնդում:

Սահմանադրության մեջ պահպանված էր ժողովրդավարության դասակարգային ուղղվածությունը, որը բնորոշվում էր «սոցիալիստական ժողովրդավարություն»: Սակայն դրա շրջանակները, ի տարբերություն նախորդ սահմանադրությունների, էականորեն ընդլայնված էին: Սահմանադրությունը մասնավորապես ամրագրում էր օրենքի առջև քաղաքացիների հավասարության սկզբունքը՝ անկախ ծագումից, սոցիալական և գույքային դրությունից, կրթությունից, լեզվից, կրոնի նկատմամբ վերաբերմունքից, զբաղմունքի բնույթից ու տեսակից, բնակության վայրից, ռասայական և ազգային պատկանելիությունից (հոդված 32), ինչը չկար նախորդ սահմանադրությունների մեջ:

1978 թ. Սահմանադրությունն ամրագրում էր քաղաքացիների իրավունքների ավելի լայն շրջանակ՝ ներմուծելով այնպիսի նոր իրավունքներ, ինչպիսիք են բնակարանի իրավունքը, առողջության պահպանության իրավունքը և այլն: Առաջին անգամ ամրագրվում էր դրույթը այն մասին, որ պետական կյանքի առավել կարևոր հարցերը հանձնվում են համաժողովրդական քննարկման, ինչպես նաև դրվում համաժողովրդական քվեարկության (հոդված 5):

1978 թ. Սահմանադրության պրեամբուլայում առաջին անգամ ասվում էր, որ ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը հռչակվում է ժողովրդի կողմից՝ իհարկե ընդգծելով. «ոեկավարվելով կոմունիզմի վեհ իդեալներով և համապատասխան ԽՍՀ Միության Սահմանադրության»:

ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունն առաջին անգամ ուղղակիորեն ամրագրում էր, որ «ՀԽՍՀ-ն սուվերեն, խորհրդային, սոցիալիստական պետություն է» (հոդված 68): Այս դրույթը, իհարկե, իրական սահմանադրական իրավական ռեժիմի տեսակետից ձևական բնույթ էր կրում:

1978 թ. Սահմանադրությունը պահպանեց 1937 թ. Սահմանադրության առանձնահատկությունը պետական լեզվի մասին: Սահմանադրության համաժողովրդական քննարկման դրված նախագծում այդ հոդվածը բացակայում էր: Քննարկման ընթացքում մի շարք աշխատավորական կոլեկտիվներ առաջարկեցին Սահմանադրության մեջ պահպանել 1937 թ. Սահմանադրության ՀԽՍՀ պետական լեզվի մասին նորմը: Միայն Սահմանադրության վերջնական տեքստը հաստատելիս նրանում ավելացվեց նոր հոդված, որում ասված էր. «ՀԽՍՀ պետական լեզուն հայոց լեզուն է: ՀԽՍՀ-ն պետական հոգատարություն է իրականացնում հայոց լեզվի ըստ ամենայնի զարգացման նկատմամբ և ապահովում է նրա գործածությունը պետական ու հասարակական մարմիններում, կուլտուրայի, լուսավորության և այլ հիմնարկներում: ՀԽՍՀ-ն ապահովում է այդ մարմիններում և հիմնարկներում ու-

սաց լեզվի և ուրիշ լեզուների ազատ գործածությունը, որոնցից օգտվում է բնակչությունը: Այս կամ այն լեզվի գործածության որևէ արտոնություն կամ սահմանափակում չի թույլատրվում»:

ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունը, հետևելով ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը, կառուցվածքով մշանակալիորեն փոխված էր: Լինելով ավելի ծավալուն, այն խորացրել էր սահմանադրական նորմերի համակարգումն առարկայական հատկանիշով: Այսպես՝ «Հասարակարգի և քաղաքականության հիմունքներ» առաջին բաժնում առանձնացված էին մի շարք գլուխներ՝ «Քաղաքական համակարգը», «Տնտեսական համակարգը», «Սոցիալական զարգացումը և կուլտուրան», «Արտաքին քաղաքական գործունեությունը և սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանությունը»: Այս ամենը վկայում են սահմանադրական կարգավորման առարկայի ընդլայնման, պետաիրավական ինստիտուտների ձևակերպան ավելի բարձր մակարդակի և իրավագիտական մշակված տերմինաբանության առկայության մասին:

ԽՍՀՄ 1977 թ. և ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունների ընդունումը և հետագա փոփոխություններն ու լրացումները օրենսդրության մեջ կրում էին հիմնականում մակերեսային բնույթ. դրանք չփոխեցին սոցիալիստական կոչված իրավունքի էությունը: Այդուհանդերձ, համամիութենական և հանրապետական օրենսդրությունը նոր սահմանադրություններին համապատասխանեցնելու համար սկզբում համամիութենական, իսկ այնուհետև հանրապետական մակարդակներում մախապատրաստվեցին և ընդունվեցին մի շարք հիմնարար օրենքներ: 1970-80-ական թթ. օրինաստեղծությունը յուրահատուկ բնույթ էր կրում: Եթե դատենք քանակական ցուցանիշներով, ապա ՀԽՍՀ հիմնարար օրենսգրքերում այդ տարիներին կատարված փոփոխություններն ու լրացումները կարելի է հաշվել հազարներով: Սակայն դրանք չէին փոխում համապատասխան օրենսգրքի հայեցակարգը, չէին շոշափում նրա գաղափարախոսական հիմքերը:

§ 5. Անհատի սահմանադրական իրավունքների խտրաբաժան ինստիտուտի զարգացումը և դրա հայեցակարգային քաջբողոմները

1978 թ. Սահմանադրությամբ նախատեսված քաղաքացու իրավունքների, ազատությունների և պարտականությունների ինստիտուտը, նախորդ Սահմանադրության համանման ինստիտուտի հետ համեմատած, կարելի է համարել զարգացում ինչպես իրավաբանական, այնպես էլ բովանդակային տեսանկյունից: Բարձրացվել էր «Պետություն քաղաքացի» փոխհարաբերությունների սահմանադրական ինստիտուտի տեղը և դերը սահմանադրական կարգավորման համակարգում: Եթե 1937 թ. Սահմանադրությունն այդ ինստիտուտի կարգավորումն իրականացնում էր 8-րդ գլխում, ապա 1978 թ. Սահմանադրությունը դրան նվիրել էր 2-րդ բաժինը, որը կոչվում էր «Պետությունը և անհատը»՝ երկու գլուխներով՝ «ՀՄՄՀ քաղաքացիությունը: Քաղաքացիների իրավահավասարությունը» (5-րդ գլուխ) և «ՀՄՄՀ քաղաքացիների հիմնական իրավունքները, ազատությունները և պարտականությունները» (6-րդ գլուխ)¹:

1978 թ. Սահմանադրությամբ քաղաքացու կարգավիճակում նկատվում էր նաև բովանդակային զարգացում: Տեղի էր ունեցել հիմնական իրավունքների շրջանակի ընդլայնում և իրավական բովանդակության հարստացում: Սահմանադրությունն ամրագրում էր քաղաքացու իրավական վիճակի սկզբունքները՝ իրավահավասարությունը, լիիրավությունը, իրավունքների և պարտականությունների միասնությունը:

Քաղաքացու իրավունքները «1978 թ. Սահմանադրության մեջ էլ ավելի խորացվել, կատարելագործվել ու զարգացել են: Դրա վկայությունն են՝ երաշխավորված աշխատանքի իրավուն-

¹ Տե՛ս Թովյան Ֆ.Պ., «Քաղաքացիների սահմանադրական ստատուսի զարգացումը Հայկական ՄՄՀ-ում (1920-1980թթ.)», ՀՄՄՀ ԳԱ փոխտնօրինության և իրավունքի ինստիտուտ - Եր., ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1987 էջ 102:

քը, որ լրացվել է մասնագիտության և աշխատանքի տեսակ ընտրելու իրավունքով, մամակագրության գաղտնիության մասին հոդվածը լրացվել է հեռախոսային խոսակցությունների և հեռագրական հաղորդումների գաղտնիության ապահովման կետերով և այլն Հռչակվել են մեծ թվով մոր իրավունքներ ու ազատություններ (առողջության պահպանության իրավունք, բնակարանի իրավունք, գիտական, տեխնիկական և գեղարվեստական ստեղծագործության ազատություն և այլն): Նոր իրավունքների ու ազատությունների ընդհանուր թիվը տպավորիչ է՝ այն հասնում է 10-ի»¹:

Նոր իրավունքներից ու ազատություններից էին «կուլտուրայի մվաճումներից օգտվելու իրավունքը, պետական և հասարակական գործերի կառավարմանը, համապետական և տեղական նշանակություն ունեցող օրենքների և որոշումների քննարկմանն ու ընդունմանը մասնակցելու իրավունքը (ներառում էր մաս համաժողովրդական քվեարկությունը), պետական և հասարակական կազմակերպություններին առաջարկություններ ներկայացնելու և քննադատելու իրավունքը, ամուսնության և ընտանիքի նկատմամբ պետական հոգատարության իրավունքը, քաղաքացու անձը հարգելու պետական մարմինների ու պաշտոնատար անձանց պարտականությունը, պետական մարմինների գործողությունները գանգատարկելու (մաս դատական կարգով) իրավունքը, սպորինի գործողությունների հետևանքով պատճառված վնասի հատուցում ստանալու իրավունքը: Սահմանվել էին մաս քաղաքացու սահմանադրական իրավունքների մոր երաշխիքներ՝ տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, կազմակերպական, իրավաբանական և այլն²:

Սահմանադրությունն ամրագրել էր մոր պարտականություններ՝ այլ քաղաքացիների իրավունքներն ու օրինական շահերը հարգելու, բնությանը հոգատար վերաբերվելու, նրա հարստութ-

¹ Տե՛ս **Թուխյան Ֆ.Պ.**, նշված աշխ., էջ 102:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Թուխյան Ֆ.Պ.**, նշված աշխ., էջ 103-180:

յունները պահպանելու, պատմական հուշարձանների և մշակութային մյուս արժեքների պահպանման նկատմամբ հոգատարության, երեխաների դաստիարակության պարտականությունները¹։

Առաջընթացով հանդերձ՝ պետք է նկատի ունենալ, որ իր հայեցակարգային հիմքով քաղաքացու կարգավիճակը պայմանավորված էր պոզիտիվ իրավական պատկերացումներով։ Խորհրդային իրավահասկացությունը չէր ընդունում քաղաքացու իրավունքների երկատու մեծ բնականի և պոզիտիվի։ Հետևաբար, մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքին բնորոշ սկզբունքների հիմնական մասը խորք էր նրա համար։ «Իրավունքի աղբյուրը մորից մնում էր պետությունը, այլ ոչ թե ինքը՝ քաղաքացին, ինչը հիմնավորվում էր անշեղորեն գերակշռող իրավունքի պոզիտիվիստական մեկնաբանությամբ»²։

Խորհրդային սահմանադրությունները նսեմացրել էին անձնական իրավունքները՝ դրանց իրավական երաշխիք ճանաչելով միայն օրենքը, դատախազությունը և դատարանը։ Իրավախախտ օրենսդրության հնարավորության և անկախ դատական իշխանության բացակայության պայմաններում այդ երաշխիքները շատ թույլ էին։ Բնական իրավահասկացողության բոլոր առավելությունները վերածվում էին թերության՝ քաղաքացու կարգավիճակի խորհրդային իրավական ինստիտուտի համար։

XX դարի առաջին կեսին մարդու իրավունքները ներպետական իրավունքի ինստիտուտ էին։ Սակայն հետագայում ձևավորվեց մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքը։ Տեղի ունեցավ մարդու իրավունքների միջազգայնացում, իսկ այնուհետև՝ համընդհանրացում։ XX դարի երկրորդ կեսից մարդու իրավունքների նկատմամբ հարգանքը վերածվեց մորազույն շրջանի միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունքներից մեկի։ «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» դաշնագրի

¹ Տե՛ս ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության 58-67-րդ հոդվածները, ինչպես նաև **Թովյան Ֆ.Պ.**, Գշված աշխ., էջ 102-103։

² Տե՛ս **Глушкова С.И.**, Գշված աշխ., էջ 236։

1966 թ. լրացուցիչ արձանագրության չվավերացնելը ԽՍՀՄ քաղաքացիներին զրկեց մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության միջազգային կառուցակարգերին դիմելու հնարավորությունից:

XX դարի վերջերին մարդու իրավունքների պրակտիկան գիտեր մարդու իրավունքների պաշտպանության բազում ինստիտուտներ՝ մարդու իրավունքների պաշտպան, մարդու իրավունքների համձնաժողով, դատական համընդհանուր պաշտպանության իրավունք, որոնցից ոչ մեկը նախատեսված չէր խորհրդային միությունում: Անյունքում անհատը ներպետական ոլորտում ևս չունեւ իրավունք պաշտպանվելու իրավախախտ օրենսդրությունից՝ այն վիճարկելու միջոցով:

§ 6. Արդարադատության երաշխիքների սահմանադրական հռչակումը և ընթացիկ օրենսդրության ու իրավակիրառման հետադիմական պահպանողականությունը

Խորհրդային արդարադատության համակարգի զարգացման և հետագա ժողովրդավարացման համար նոր հնարավորություններ էր բացում ԽՍՀՄ 1977 թ., իսկ այնուհետև Հայկական ԽՍՀ 1978 թ. սահմանադրությունների մեջ համաժողովրդավարական պետության, հասարակական և պետական կյանքի իրավական հիմունքների, սոցիալիստական ժողովրդավարության և օրինականության զարգացման վերաբերյալ դրույթների ամրագրումը: Սակայն այդ հնարավորությունների իրացմանը խոչընդոտում էին այն ժամանակվա իրադրությունը, քաղաքական դեկավարության կարծրատիպերը, որոնք պայմանավորում էին մաս օրինաստեղծագործության պահպանողականությունը:

Հայկական ԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության բովանդակության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն նախ և առաջ վերադառնում էր 1937 թ. Սահմանադրության մեջ ամրագրված դատավարության մի շարք սկզբունքներ, երկրորդ՝ ընդլայնում էր

հասարակական հարաբերությունների այդ ոլորտի սահմանադրական կարգավորման շրջանակները՝ արդարադատությանը վերաբերող մի շարք հիմնադրույթներ դարձնելով սահմանադրական:

Հայկական ԽՍՀ 1978 Սահմանադրությունը վերարտադրեց 1937 թ. Սահմանադրության որոշ սկզբունքներ՝ մասամբ խմբագրելով դրանք: Այսպես, դատավորների անկախության և միայն օրենքին ենթարկվելու հողվածում ավելացվում էր ժողովրդական ատենակալների անկախության մասին դրույթը: 1937 թ. Սահմանադրությունից վերարտադրվել էին նաև գործերի հրապարակային քննության, մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքի ապահովման, դատավարության ազգային լեզվի սկզբունքները:

Առաջին անգամ սահմանադրական մակարդակով ամրագրվում էին հետևյալ սկզբունքները՝

— Հայկական ԽՍՀ-ում արդարադատությունն իրականացվում է միայն դատարանի միջոցով: Հայկական ԽՍՀ դատարաններ են Հայկական ԽՍՀ Գերագույն դատարանը և շրջանային (քաղաքային) ժողովրդական դատարանները (հոդվ. 149): Այս սահմանադրական սկզբունքից բխում էր, որ արտադատական հարկադրանքներն արգելված էին, և որ ոչ մի այլ պետական մարմին իրավունք չուներ իրականացնելու արդարադատություն:

— Ոչ ոք չի կարող հանցագործության մեջ մեղավոր ճանաչվել, ինչպես նաև քրեական պատժի ենթարկվել այլ կերպ, քան դատարանի դատավճռով և օրենքին համապատասխան (հոդվ. 158): Խորհրդային իրավագիտությունը այս դրույթը դիտարկում էր որպես անմեղության կանխավարկածի սկզբունքի արտացոլում խորհրդային քրեական դատավարությունում:

— Գործերի քննության կոլեգիալությունը. քաղաքացիական և քրեական գործերի քննությունը բոլոր դատարաններում կատարվում է կոլեգիալ կարգով, առաջին ատյանի դատարանում՝ ժողովրդական ատենակալների մասնակցությամբ: Ժողովրդական ատենակալները արդարադատությունն իրականացնելիս

օժտվում են դատավորի բոլոր իրավունքներով (հոդվ. 152):

— Արդարադատությունն իրականացվում է օրենքի և դատաբանի առջև քաղաքացիների հավասարության սկզբունքներով (հոդվ. 154):

— Հասարակայնության մասնակցությունը դատավարությանը. քաղաքացիական և քրեական գործերի դատավարությանը թույլատրվում է աշխատավորական կոլեկտիվների ներկայացուցիչների մասնակցությունը (հոդվ. 159): Այս սկզբունքը 1961 թ. քրեական դատավարության օրենսգրքում արտահայտված էր հասարակական մեղադրողի և պաշտպանի ինստիտուտների տեսքով:

— Մեղադրյալի համար ապահովվում է պաշտպանության իրավունք (հոդվ. 156):

Համամիութենական և հանրապետական օրենսդրությունը նոր սահմանադրություններին համապատասխանեցնելու համար սկզբում համամիութենական, իսկ այնուհետև՝ հանրապետական մակարդակներում նախապատրաստվեցին և ընդունվեցին մի շարք հիմնարար օրենքներ: Այսպես, 1979 թ. նոյեմբերի 30-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց օրենք ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի մասին, օրենք ԽՍՀՄ դատախազության մասին, օրենք ԽՍՀՄ-ում փաստաբանության մասին¹: Փոփոխություններ կատարվեցի համապատասխան դատավարական օրենքներում:

Արդարադատության սահմանադրական հիմունքների որոշակի ընդլայնումը, սակայն, չէր նշանակում, որ 1978 թ. Սահմանադրության մեջ ամրագրված էին արդարադատության համընդհանուր ճանաչում գտած բոլոր սկզբունքները: Օրինակ՝ այդ փոփոխությունները նույնիսկ ոչ մի կերպ չազդեցին քրեական դատավարության էության վրա, քանի որ Սահմանադրությունն ամփոփեց քրեական դատավարության այն դրույթներն ու սկզբունքները, որոնք արդեն ամրագրված էին ընթացիկ խորհրդային օրենսդրության մեջ՝ ընդունված 50-ական թթ. վերջերի դատաիրա-

¹ Стен Ведомости ВС СССР, 1979, №49, հոդվ. 842, հոդվ. 843, հոդվ. 846:

վական բարեփոխումների արդյունքում: Այլ խոսքերով՝ Հայկական ԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունը չպայմանավորեց նոր դատաիրավական բարեփոխումների անցկացման անհրաժեշտությունը: Այն միայն ամրագրեց 50-ական թթ. վերջերի դատական բարեփոխումների արդյունքները:

Հայկական ԽՍՀ Սահմանադրությունում առկա որոշ ժողովրդավարական դրույթներ, ինչպես օրինակ՝ դատական պաշտպանության իրավունքը, (55-րդ հոդվ. 2-րդ մաս), քաղաքացիների իրավունքը՝ օրենքով սահմանված կարգով զանգատարկել դատարանում պաշտոնատար անձանց այն գործողությունները, որոնք կատարվել են օրենքի խախտումով, լիազորությունների սահմանազանցությամբ և սահմանափակում են քաղաքացիների իրավունքները (56-րդ հոդվ. 2-րդ մաս), հետևողականորեն չկենսագործվեցին և մնացին որպես հռչակագրեր:

Վերակառուցման շրջանի խորհրդային իրավագետները շատ արտահայտիչ և ընդգծուն բնութագրել են լճացման ժամանակների արդարադատության զարգացման ընթացքը, որը Հայաստանում փաստորեն տևեց մինչև 90-ական թթ. սկիզբը: «50-ական թթ. կեսերին ձեռնարկված պետական և կուսակցական գործունեության ժողովրդավարականացման գործընթացը դրեց խորհրդային քրեական դատավարության կատարելագործման և այն անհատի պաշտպանունքի ժառանգությունից ազատագրման սկիզբը: Յավոք, 70-ական թթ. կեսերից ի հայտ եկան լճացման երևույթները՝ բյուրոկրատիզմ, անպատասխանատվություն, դոգմատիզմ: Խոսքի և գործի, հայտարարագրերի և իրական արդյունքների միջև ակնհայտ խզումը հանգեցրեց օրինականության հիմունքների և սոցիալական արդարության բացահայտ անտեսման:

Քննադատության համար անհասանելի գոտիների ծագումն ուղեկցվում էր հասարակական վերահսկողությունից իրավապահական մարմինների գործունեության ոլորտի դուրս բերմամբ: Ներքին գործերի մարմինների աշխատանքի գնահատումը կա-

տարվում էր գրանցված հանցագործությունների թվով, որն առաջ բերեց հանցագործությունները թաքցնելու զանգվածային փաստեր և հանցագործությունների բացահայտման կեղծ վիճակագրություն:

Իրավունքի կարգավորիչ հմարավորությունների անտեսման, իրավաբանական դրույթները ճնշմամբ և մերկ վարչարարությամբ փոխարինելու պատճառով դատարանը վերածվեց սովորական պետական հիմնարկության, որն էլ ծնեց իշխանության ու կառավարման տեղական մարմինների կողմից արդարադատության իրականացմանը միջամտելու արատավոր պրակտիկան: Դա վկայում էր դատավորների անկախության սահմանադրական սկզբունքի խախտման մասին, որը հանգեցրեց ծանր դատական սխալների, կեղծված դատավարությունների, անմեղների դատապարտման: Ըստ բեկանված դատավճիռների քանակի՝ դատավորի աշխատանքի գնահատման սխալ մեթոդը հեղինակագրվում էր ապացուցման կարևորագույն սկզբունքը՝ ապացույցների գնահատումը ներքին համոզման հիման վրա: Դատավորների ոչ քննադատական վերաբերմունքը նախաքննության նյութերին, կողմնակալությունը և մարդկանց ճակատագրերի նկատմամբ անտարբերությունը գրեթե ամենուր դատական պրակտիկայից բացառեցին արդարացման դատավճիռների կայացման դեպքերը»¹:

Այսպիսով՝ 1950-ական թթ. կեսերին ձեռնարկված խորհրդային օրենսդրության բարեփոխումները հիմք դրեցին խորհրդային իրավունքի կատարելագործման և ժողովրդավարականացման, այն անհատի պաշտպանունքի ժառանգությունից ազատագրման համար: Սական սահմանադրական բարեփոխումներից հետո աստիճանաբար գերակշռեց սոցիալիստական համաժողովրդական պետության մեջ ժողովրդավարականացման գործընթացի

¹ Стен Курс советского уголовного процесса. Общая часть. Под ред. А.Д. Бойкова. И.И. Карпеца. М., 1989, էջ 414-415:

հարաբերական ավարտվածության վերաբերյալ կարծիքը: Կոմունիստական կուսակցության և պետության ղեկավարների ոչնչով չհիմնավորված այդ դիրքորոշումը հանգեցրեց նրան, որ 70-ական թթ. կեսերից կուսակցական-պետական գործունեության և հասարակական գիտակցության մեջ առաջ եկան «լճացման» ու ճգնաժամային երևույթներ:

§ 7. Ներպետական և միջազգային իրավունքի հարաբերակցության հիմնահարցը

Խորհրդային պաշտոնական իրավական դոկտրինը միջազգային պայմանագրերը չէր համարում ներպետական իրավական համակարգի տարր և չէր ընդունում միջազգային իրավունքի առաջնությունը ներպետական իրավունքի նկատմամբ: ԽՍՀՄ 1977 թ. Սահմանադրության 29-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ «Մյուս պետությունների հետ ՄՍՀՄ-ի հարաբերությունները կառուցվում են սուվերեն հավասարության, ուժ գործադրելուց կամ ուժով սպառնալուց փոխադարձ հրաժարման, սահմանների անխախտելիության, պետությունների տերիտորիալ ամբողջականության, վեճերի խաղաղ կարգավորման, ներքին գործերին չմիջամտելու, մարդու իրավունքների ու ազատությունների հարգման, ժողովուրդների իրավահավասարության և իրենց բախտը տնօրինելու իրավունքի, պետությունների համագործակցության, միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներից ու նորմերից, ՄՍՀՄ-ի կնքած միջազգային պայմանագրերից բխող պարտավորությունների բարեխիղճ կատարման սկզբունքների պահպանման վրա»:

Միջազգային իրավունքի գոյության հիմքը «կնքած միջազգային պայմանագրերից բխող պարտավորությունների բարեխիղճ կատարման սկզբունքն» է: Վկայակոչելով այս սկզբունքը՝ Սահմանադրությունը չէր կարգավորում միջազգային և ներպետական իրավական համակարգերի փոխգործակցության ձևերը, միջազգային իրավունքի անմիջական կամ միջնորդավորված

գործողության հիմնահարցը, երկուսի միջև կոլիզիաների լուծման եղանակները, դրա իրավական միջոցները և այլն: Խորհրդային իրավական դոկտրինը քննադատորեն էր վերաբերվում արևմտյան երկրների սահմանադրական այն նորմերին, որոնցով միջազգային պայմանագրերը հայտարարվում էին ներպետական իրավական համակարգի տարր, սահմանվում էին միջազգային իրավունքի առաջնությունը ներպետական իրավունքի նկատմամբ¹:

Խորհրդային իրավագիտությունը ընդունում էր միջազգային իրավունքի նորմերի իրականացումը, կիրառումը ներպետական իրավունքում՝ տարբերելով ներպետական իրավունքի միջոցով միջազգային իրավունքի իրացման և կիրառման երեք ձև²:

ա) միջազգային պայմանագրերի կատարման նպատակով նոր օրենսդրական ակտի հրապարակում կամ գործող օրենսդրության մեջ փոփոխությունների և լրացումների կատարում (տրանսֆորմացիա կամ ինկորպորացիա),

բ) միջազգային պայմանագրերի կիրառման կարգը սահմանող ակտի ընդունում,

գ) ազգային օրենսդրության մեջ հատուկ հղումները (վկայակոչումները) միջազգային պայմանագրերին, որոնք իրավասու մարմիններին կողմնորոշում են համապատասխան պայմանագրերի նորմերի կատարմանը: Ներքին իրավունքում հղումների կիրառումը խորհրդային պրակտիկայում լայնորեն տարածված էր և գործնականում կային դրա երկու տեսակները՝ միջազգային պայմանագրերի համալիր կիրառում (միջազգային և ներպետական նորմերի համատեղ կիրառում) և առաջնային կիրառում: Վերջինս հասկացվում էր որպես միջազգային և ներպետական իրավունքների կոլիզիայի լուծման ձև, սակայն միայն հղման առկայության դեպքում:

¹ Ст'я Международное право /Под ред. Н.Т. Булатовой, М., 1987, էջ 63:

² Ст'я **Игнатенко Г.В.**, Взаимодействие внутригосударственного и международного права. Свердловск, 1998, էջ 4-16; Международное право /Под ред. Н.Т. Булатовой, М., 1987, էջ 64:

Այդպիսով, խորհրդային իրավական դոկտրինը չէր ընդունում առանց հղումների միջազգային նորմի ներպետական ոլորտում անմիջական գործողությունը: Նույնիսկ միջազգային նորմի հղումների առկայության դեպքում համարում էր, որ վկայակոչումը կամ (հղումը) չի ներմուծում միջազգային նորմը ներպետական իրավունք, այլ միայն բնութագրում է երկու իրավական համակարգերի փոխհարաբերությունները դրանց կիրառման գործընթացում:

§ 8. Վերակառուցման շրջանում իրավագիտության ապաճորտացումը և սոցիալիստական իրավական պետության կառուցման հռչակումը

1985 թ. սկսված սոցիալիստական բարեփոխումների քաղաքականությունը, որն անցնում էր «հրապարակայնություն, արագացում, վերակառուցում» կարգախոսների ներքո, ազդարարեց վճռական շրջադարձ սոցիալիստական իրավունքի և իրավագիտության զարգացման մեջ: Հրապարակայնության քաղաքականությունը հնարավորություն տվեց հաղթահարելու իրավագիտության այնպիսի թերություններ և արատներ, ինչպես իրականությունից կտրվածությունը, դոգմատիզմը, պատեհապաշտությունը, բացասական երևույթները թաքցնելը, հրաժարվելը գիտականության պահանջներից, իրականության գովաբանական գունազարդումը և այլն:

Ապաճորտացման պայմաններում իրավագիտությունը կարողացավ տալ 80-ական թթ. կեսերին առկա իրավունքի օբյեկտիվ գնահատականը և հիմնավորել ամբողջ իրավական համակարգի արմատական բարեփոխման անհրաժեշտությունը, որի իրականացման ընթացքում պետք է լուծվեին ծառացած հիմնախնդիրները: Բարեփոխումներն անհրաժեշտ էին այն պատճառով, որ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների կառավարման վարչա-

քանայական համակարգի պայմաններում օրենսդրությունը զգալիորեն դադարել էր լինել քաղաքացիների պատվի և արժանապատվության, կյանքի և առողջության, անձնական ազատության և գույքի պաշտպանության իրավունքի երաշխիք:

Իր հերթին դատական համակարգն ըստ էության վերածվել էր կառավարչական հիմնարկների գերատեսչական կառույցի՝ ավել կամ պակաս չափով կախված քննության և դատախազության մեղադրական դիրքորոշումից, տեղական և այլ իշխանություններից¹:

Սկսվել էր խորհրդային իրավական համակարգի ճգնաժամի շրջանը, որը նոր պայմաններում ցույց տվեց իր անընդունակությունն իրականության կողմից դրված հիմնական խնդիրների արդյունավետ լուծման հարցում: Իրավագիտության հիմնավորած ընդհանուր իրավական և դատաիրավական բարեփոխումների անցկացման անհրաժեշտությունն աստիճանաբար ճանաչում գտավ մաս Կոնկուսի ղեկավարության կողմից:

ԽՍՀՄ XIX համամիութենական խորհրդակցության (1988 թ. հունիս) որոշումներում ընդգծվում էր, որ դատական համակարգի, պետության ու քաղաքացիների միջև փոխհարաբերությունների իրավական կարգավորումը, հասարակության քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և անձնական իրավունքների պահպանությունն ապահովող այլ ինստիտուտների բարեփոխումները վերջին հաշվով ուղղված են սոցիալիստական իրավական պետության կառուցմանը:²

Սոցիալիստական իրավական պետության գաղափարի իրացման ընթացքում ենթադրվում էր դատական բարեփոխման անցկացում, որն իր հերթին կոչված էր քրեադատավարական ոլորտում բարձրացնել դատարանի դերը սոցիալիստական ժո-

¹ Ст'я Истина и полько истина! Пять весед о судебно-мировой реформе. М., 1990, էջ 142:

² Ст'я Резолюция XIX Всесоюзной конференции КПСС.— Коммунист, 1988, թիվ 10, էջ 65:

դովրդավարության համակարգում՝ նրա հեղինակության և անկախության ամրապնդման, մրցակցության և հրապարակայնության երաշխիքների ապահովման, անմեղության կանխավարկածի պահպանման, մեղադրական թեքման վերացման, դատախազների անկախության ամրապնդման, դատավարությանը պաշտպանական կողմի մասնակցության ընդլայնման, բարդ գործերի դատական քննությանը ժողովրդական ատենակալների քանակի ավելացման միջոցով¹: Արդյունքում համամիութենական մակարդակում ձեռնարկվեցին այդ որոշումների իրացման առաջին քայլերը:

Վերակառուցման շրջանի խորհրդային դաշնային օրենսդրությունը զարգացել է մի քանի փուլերով: Առաջին փուլն ընդգրկում է 1985-1989 թթ., երբ իրավական բարեփոխումները շոշափում էր «իրավունքի գործող համակարգի կատարելագործման, բացերի, հնացած կամ հակասական մոդերի վերացման» հարցերը: Դրանք որևէ արմատական և սկզբունքային փոփոխություն չէին ներմուծում իրավական համակարգ²:

Կուսակցական քաղաքական իշխանության համակարգի քանդման պայմաններում իրական հնարավորություններ առաջացան միութենական հանրապետություններում ինքնիշխան պետական իշխանության կազմավորման ու ամրապնդման համար: Սակայն ՀԽՍՀ-ն այդ տարիներին կարծես թե մի կողմ էր կանգնած ընթացող վերափոխումների հոսքից, մինչև Վարաբադյան շարժման պոռթկումը:

Իրավական բարեփոխումների երկրորդ փուլում՝ 1990-1991 թթ. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց ավելի քան 200 օրենքներ, որոնց մեծ մասն ուղղված էին իրավական պետության և շուկայական հարաբերությունների ստեղծմանը³: ԽՍՀՄ Գերա-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 87:

² Տե՛ս **Сырых В.М.**, История государства и права России. Советский и современный периоды: М., 1999, էջ 444:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 446:

գույն խորհուրդը դեռևս 1990 թ. հունիսի 12-ին ընդունեց օրենք «Մամուլի և զանգվածային լրատվության այլ միջոցների մասին», որը վերացնում էր պետության և կոմկուսի մենաշնորհը ՋԼՄ-ների հարցում: ՋԼՄ հիմնադրելու իրավունք էր տրվում ոչ միայն պետական, կոոպերատիվ, կրոնական և այլ կազմակերպություններին, այլ նաև քաղաքացիներին: Այդ օրենքը վերացնում էր ամեն տեսակ գրաքննություն, ինչպես նաև սահմանում էր խոսքի ազատության չարաշահման արգելքը:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը 1990 թ. հոկտեմբերի 9-ին ընդունեց «Հասարակական միավորումների մասին» օրենքը, որը քաղաքացիներին թույլ էր տալիս առանց որևէ արգելքի ստեղծել ցանկացած կուսակցություն, հասարակական կազմակերպություն, շարժում, հիմնադրամ՝ հասարակական և պետական գործերի կառավարմանը մասնակցելու, քաղաքացիների իրավունքները և ազատությունները պաշտպանելու, օրենքով չարգելված այլ գործունեություն իրականացնելու համար: Արգելվում էր պահանջել որևէ պաշտոնական փաստաթղթում նշում կատարել այս կամ այն հասարակական միավորմանն անդամակցելու մասին: Այս օրենքը ուղղված էր ԽՍՀՄ քաղաքական մենաշնորհների վերացմանը և կուսակցությունների իրավահավասարության ապահովմանը:

Այսպիսով, վերակառուցման շրջանում ԽՍՀՄ-ում ծավալված իրավական բարենորոգումների իրականացման և սոցիալիզմի գաղափարախոսությունից ու պրակտիկայից հեռ կանգնելու գործում մեծ դեր խաղացին գրաքննության թուլացումը, հրապարակայնության ու հասարակական կարծիքի ազատության սկզբունքների զարգացումը, գաղափարախոսական ու քաղաքական բազմակարծության պաշտոնական ճանաչումը, միութենական կենտրոնի դերի ու լիազորություն թուլացումը և միութենական հանրապետությունների ինքնուրույնության ուժեղացումը, շուկայական հարաբերությունների մասնակի թույլատրումը:

§ 9. Խորհրդային Հայաստանի իրավական պատմության քաղաքական գնահատականը

Հայաստանի երկրորդ հանրապետության իրավական համակարգի զարգացումը արտացոլում է բոլշևիզմի հաղթանակով Հայաստանում ամբողջատիրական իրավական կարգավորման հաստատումը և նրա գոյությունը տարբեր մոդիֆիկացիաներով, մինչև Երրորդ հանրապետության հռչակումը:

Ամբողջատիրությունն իր բոլոր տարբերակներով և դրսևորումներով պետության ինքնիշխանության սկզբունքի բացասումն է, պետական ինքնիշխանության կազմակերպման ներքին քաղաքակիրթ ձևերի և դրանց հետ անհրաժեշտորեն կապված համընդհանուր իրավական նորմերի, ընթացակարգերի փոխարինումն է արտակարգ, ուղղակի բռնության կամ դրա կիրառման սպառնալիքի վրա հենվող քաղաքական իշխանական կառույցներով, ինստիտուտներով, նորմերով: Այդպիսի ամբողջատիրությունն ինքնին նշանակում է իրավունքի և պետության արմատական բացասում, անհատի իրավունքների և ազատությունների, քաղաքացիական հասարակության անկախության բացասում: Վերջինս լրիվ քաղաքականացվում է, գրկվում է ինքնուրույնությունից, քայքայվում և կլանվում է ամբողջատիրական համակարգի կողմից:

Իրական սոցիալիզմի ամբողջատիրական համակարգն անհամատեղելի էր ազատության, իրավունքի, պետականության հետ: Լրիվ կոմունիզմի օրոք պետության և իրավունքի մահացումը, որ կանխագուշակում էր մարքս-լենինյան գաղափարախոսությունը, իրականում իրենից ներկայացնում էր գործուն, քաղաքակիրթ պետաիրավական նորմերի ու ինստիտուտների (ներառյալ մաս իշխանությունների տարանջատման) բացասում արդեն սոցիալիզմի օրոք և դրանց փոխարինում պրոլետարական-կոմունիստական դիկտատուրայի վարչական ակտերով ու պատժիչ հիմնարկներով: Իրական քաղաքական իշխանությունն անբաժանելիորեն գտնվում էր կոմկուսի ձեռքին, իսկ տարբեր տեսակի

պետական կառույցները (խորհուրդներ, գործադիր և դատական մարմիններ) լրիվ կախված էին կուսակցական որոշումներից և քողարկիչ դեր էին խաղում:

Պրոլետարիատի դիկտատուրայի համակարգում կոմկուսի ղեկավար դերը բացառում էր բուն իշխանությունների բաժանման հնարավորությունը: Այստեղ, ինչպես և այլ դեպքերում, սոցիալիստական շինարարությունը հենվում էր կոմունիստական դոկտրինայի վրա: Մարքսը Փարիզի կոմունայի փորձի վերլուծության ժամանակ հիմնավորեց մեկ հիմնարկությունում օրենսդիր և գործադիր իշխանության միավորման անհրաժեշտությունը¹: Լենինը պաշտպանեց այդ դրույթը. «Կոմունան պետք է լիներ ոչ թե պառլամենտական, այլ աշխատող հիմնարկություն, միաժամանակ և՛ օրենսդիր և՛ օրենքները կատարող»²:

Պրոլետարիատի դիկտատուրան իր հակապառլամենտարիզմով, իշխանությունների տարանջատման ու մարդու իրավունքների մերժմամբ, ուժային մոթների գերիշխանությամբ և այլն, ըստ մարքսիզմի, պետք է պահպանվեր մինչև «լրիվ կոմունիզմ»: Այդ դոկտրինան սոցիալիզմի համար այլ պետություն, բացի կուսակցական դասակարգային դիկտատուրայից, չէր նախատեսում: Որպեսզի ազատվի ստալինյան տեռորի պայմաններում իրեն վարկաբեկած պրոլետարիատի դիկտատուրա հասկացությունից, 60-ական թվականների սկզբներին կոմկուսն առաջ քաշեց պրոլետարիատի դիկտատուրայից համաժողովրդական պետության անցնելու վերաբերյալ դրույթը: Սակայն ինչպես այդ դրույթը, այնպես էլ դրա ամրագրումը բրեժնևյան 1977 թ. Սահմանադրության մեջ, կրում էր դեկլարատիվ բնույթ, քանի որ, ըստ էության, անձեռնմխելի էին մնում պրոլետարիատի դիկտատուրայի բոլոր նախկին հիմքային և վերնաշենքային կառույցները՝ ԽՍՀՄ մենաշնորհային կառավարմամբ:

Կուսակցական-քաղաքական դիկտատուրայի այդ կառույց-

¹ Տե՛ս **Маркс К., Энгельс Ф.**, соч. Т. 17, էջ 345:

² Տե՛ս **Ленин В.И.**, Полн. собр. соч. Т. 33, էջ 46:

ները, որը անվանում են մաս վարչահրամայական համակարգ, պահպանեցին իրենց ուժը և դիրքերը մաս վերակառուցման տարիներին, երբ ժողովրդավարական ուժերի ազդեցության տակ ստիպված եղան գնալ որոշ զիջումների՝ հարաբերականորեն ազատ և այլընտրանքային ընտրություններ, բարձրագույն ներկայացուցչական և գործադիր մարմինների մասնակի բարենորոգում, ԽՍՀՄ մշտական գործող Գերագույն խորհրդի կազմավորում, ԽՍՀՄ պրեզիդենտի ինստիտուտի ներմուծում, ԽՄԿԿ ղեկավար և ուղղություն տվող դերի վերաբերյալ սահմանադրական նորմի վերացում: 1988 թ. ԽՄԿԿ համամիութենական 19-րդ կոնֆերանսը հռչակեց, որ սկզբունքորեն կարևոր նշանակության գործ է համարվում սոցիալիստական իրավական պետության՝ որպես սոցիալիզմին լրիվ համապատասխանող քաղաքական իշխանության կազմակերպման ձևի, կառուցումը: Սակայն ինչպես դա, այնպես էլ շատ դրույթներ՝ քաղաքական, տնտեսական, իրավական և ազգային-պետական վերափոխումների ոլորտում մնացին որպես մտադրությունների մասին հռչակագիր:

Քաղաքական հետագա իրադարձությունները և խորհրդային ղեկավարության դիրքորոշումները ցույց տվեցին, որ իրական սոցիալիզմը իր մարքս-լենինյան-ստալինյան մոդելով (սոցիալիստական պետական սեփականության գերիշխանությամբ, դիկտատուրայով, կուսակցական իշխանության մենաշնորհով, հրամայական պլանով, կայսերական կենտրոնի դիկտատուրայով միութենական հանրապետությունների նկատմամբ, կառավարման և տնտեսավարման բռնի մեթոդներով) իրականում վերակառուցվել չի կարող, որովհետև ամեն մի շարժում դեպի իրավունքը, անհատի ազատությունը, մարդկանց սեփականության իրավունքի սուբյեկտ ճանաչելը, շուկա, քաղաքացիական հասարակություն, իրավական պետություն, անխուսափելիորեն հանգեցնում է սոցիալիզմի շրջանակներից դուրս գալուն: Հենց սրանով էր պայմանավորված կոմկուսի ղեկավարությամբ իրականացվող վերակառուցման քաղաքականության անհաջողությունը:

**ԲԱԺԻՆ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ՆՈՐՄԱՏԻՎԱՅԻՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԴՐԱ
ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՓՈԽԵՐԸ (1990-1995 ԹԹ.)**

**ԳԼՈՒԽ 13. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐԸ
ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ, ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՄԸ**

**§ 1. Գերագույն խորհրդի 1990 թ. մայիսյան ընտրությունները և
Հայաստանի անկախության հռչակագրի ընդունումը,
դրա քաղաքական իրավական նշանակությունը**

ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությամբ ամրագրված ընտրական համակարգի հիմունքները ձևական իրավաբանական առումով բավականին ժողովրդավարական բնույթ ունեին: Սակայն ամբողջատիրական հասարակության և կոմկուսի քաղաքական մենաշնորհի պայմաններում դրանք ձեռք էին բերում հակաժողովրդավարական, ոչ իրավական բնույթ, որովհետև չկար «ընտրություններ» կոչված գործընթացի համար անհրաժեշտ ամենակարևոր հատկությունը՝ այլընտրանքը: Հարկադրական գաղափարաքաղաքական մենատիրության, կազմակերպված ընդդիմության ու անկախ «չորրորդ իշխանության» բացակայության պայմաններում ընտրությունները վերածվում էին ձևականության:

Ընտրությունները՝ որպես ժողովրդաիշխանության ձև, իմաստ ունեն միայն այն ժամանակ, երբ ազատ են, քաղաքացիներին հնարավորություն են տալիս ընտրելու մի քանի թեկնածուներից մեկին, իսկ դրանց արդյունքները չեն կեղծվում: Այլընտրանքային ընտրությունների՝ որպես «հասարակական համախառն իմաստությունը» վեր հանելու, հասարակական զարգացման ճիշտ ուղիները որոնելու միջոցի բացակայությունն էլ հենց վերջին հաշ-

վով հանգեցրեց սոցիալիստական համակարգի փլուզմանը:

Գորբաչովի իշխանության գալով ԽՍՀՄ-ում հռչակվեց տնտեսական, քաղաքական, սոցիալ-մշակութային ոլորտների բարենորոգման անհրաժեշտություն՝ «արագացման», «հրապարակայնության», «վերակառուցման» ճանապարհով: Հրապարակայնության և վերակառուցման քաղաքականությունը բնակչության աչքում հեղինակագրկեցին կոմկուսին և խոհրդային պետությանը: Դժգոհությունը հատկապես ահագնանում էր տնտեսության ճգնաժամի և սպառման ապրանքների «դեֆիցիտի» պատճառով: Բնակչության ժողովրդավար տրամադրված զանգվածները պահանջում էին վերացնել ԽՍՀՄ Սահմանադրության 6-րդ հոդվածը, որն ամրագրում էր կոմկուսի ղեկավար և ուղղություն տվող դերը:

Կոմկուսը նոր պայմաններում, 1988 թ. ամռանը հրավիրված ԽՄԿԿ 19-րդ համամիութենական խորհրդակցությունում հռչակեց քաղաքական համակարգի խոր բարեփոխումների և սոցիալիստական իրավական պետության ձևավորման քաղաքականությունը: ԽՄԿԿ 19-րդ խորհրդակցության ընդունած բանաձևերի ուժով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը 1988 թ. դեկտեմբերի 1-ին ընդունեց օրենք ԽՍՀՄ Սահմանադրության (չինական օրենքի) փոփոխությունների և լրացումների մասին¹: Այդ օրենքով կատարված նորամուծությունների մի մասը վերաբերում էր ընտրական իրավունքին:

Այս օրենքով սահմանվեց, որ ժողովրդական պատգամավորության թեկնածուների թիվը չի սահմանափակվում: Նախընտրական ժողովի յուրաքանչյուր մասնակից կարող է քննարկման համար առաջարկել ցանկացածի թեկնածությունը, այդ թվում նաև իրեն: Զվեաթերթիկների մեջ կարող էին մտցվել ցանկացած թվով թեկնածուներ:

1988 թ. դեկտեմբերի 1-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը ըն-

¹ Տե՛ս ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, թիվ 49 (2487), 7 դեկտեմբ., 1988թ, հոդվ. 727:

դրուեց սահմանադրական նորամուծություններին համապատասխանեցված «ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների ընտրությունների մասին օրենքը»¹: Այդ օրենքի հիման վրա 1989 թ. անցկացվեցին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարի ընտրությունները: Դրանք իրապես այլընտրանքային և բազմակարծության պայմաններում ընթացած ընտրություններ էին, որ հնարավորություն տվեցին ընտրվելու մասնախիսին այլախոհներին:

Քաղաքական կյանքի հրապարակայնությունը և ժողովրդավարականացումը հասարակությանը հնարավորություն տվեցին ազատ արտահայտելու իրենց մտքերը, քննադատելու խորհրդային իշխանությունը և կոմկուսին, անմիջական մասնակցություն ունենալու երկրի հասարակական և քաղաքական կյանքին, ստեղծելու հասարակական անկախ կազմակերպություններ, կուսակցություններ, շարժումներ: Տարածում գտան մաս գործադուները: Միութենական շատ հանրապետություններում զարթոնք ապրեցին ազգային և անջատողական տրամադրությունները:

Հայաստանում ընդհանուր ժողովրդավարական շարժումը ձեռք բերեց ազգային ազատագրական շարժման տեսք՝ հանձինս Ղարաբաղյան շարժման, որը 1988 թ. ղեկավարում էր «Ղարաբաղ կոմիտեն»: 1989 թ. նոյեմբերին «Ղարաբաղ կոմիտեի» նախաձեռնությամբ ձևավորվեց Հայոց համազգային շարժումը: Շարժման ղեկավարները, բացի Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պայքարը ղեկավարելուց, իրենց առջև դրել էին մասնի շարք քաղաքական խնդիրներ, որոնցից մեկն էլ մասնակցությունն էր 1990 թ. մայիսի 20-ին տեղի ունենալիք ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններում:

Հայոց համազգային շարժումը Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորների այլընտրանքային ընտրություններում հաղթեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությանը:

¹ Տե՛ս ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, թիվ 49 (2487), 7 դեկտեմբեր, 1988, հոդվ. 728:

1990 թ. օգոստոսի 4-ին հանրապետության նորընտիր Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվեց Հայոց համագգային շարժման վարչության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, իսկ Նախարարների խորհրդի նախագահ՝ Վազգեն Մանուկյանը:

Այսպիսով, ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությամբ ամրագրված ընտրական համակարգի թերություններից մեկը հաղթահարվեց վերակառուցման քաղաքականության արդյունքում այլընտրանքային ընտրական համակարգի սահմանման միջոցով: Այդ տարիներին, ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ, այնպես էլ ՀԽՍՀ մասշտաբով հաստատվել էր շատ բարենպաստ քաղաքական վարչածև: Վարչածև, որն իրենում ներդաշնակորեն գուգակցում էր սոցիալիստական և բուրժուական կոչված ժողովրդավարությունների լավագույն նվաճումները, սոցիալիզմի սոցիալ-տնտեսական երաշխիքները և շուկայական ժողովրդավարության քաղաքական ազատությունները: Ներդաշնակություն, որ չկար մինչև վերակառուցումը և, որպես կայուն միտում, չպահպանվեց անկախ պետականության շրջանում, որովհետև իրավական բնույթ ունեցող նորացված ընտրական համակարգի պայմաններում խեղաթյուրվեց քաղաքական պետական ռեժիմը, ինչի հետևանքով կյանքի կոչվեցին «կեղտոտ ընտրական կառուցակարգերը», ընտրական խաղերը, սոցիալական դեմագոգիան:

Այսպիսով, գորբաշույան վերակառուցման անխուսափելի հետևանքը խորհրդային հանրապետությունների անկախացման գործընթացն էր: 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին», որով դրվեց անկախության գործընթացի սկիզբը:

ՀՈՇԱԿԱԳԻՐ

Հայաստանի անկախության մասին

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը՝

արտահայտելով Հայաստանի ժողովրդի միասնական կամ-

քը,

գիտակցելով իր պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի ճակատագրի առջև համայն հայության իղձերի իրականացման և պատմական արդարության վերականգնման գործում,

ելնելով Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի սկզբունքներից և միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերից,

կենսագործելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, հիմնվելով 1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ի «Հայկական ԽՍՀ և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ որոշման վրա,

գարգացնելով 1918 թվականի մայիսի 28-ին ստեղծված անկախ Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարական ավանդույթները,

խոնդիր դնելով ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգի ստեղծումը,

ՀՌՀԱԿՈՒՄԷ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏ- ՄԱՆ ՄԿԻՋԲԸ:

1. Հայկական ԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն, կրճատ՝ Հայաստան: Հայաստանի Հանրապետությունը ունի իր դրոշը, գինանշանը և հիմներ:

2. Հայաստանի Հանրապետությունն ինքնիշխան պետություն է՝ օժտված պետական իշխանության գերակայությամբ, անկախությամբ, լիիրավությամբ: Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ տարածքում գործում են միայն Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը և օրենքները:

3. Հայոց պետականության կրողը Հայաստանի Հանրապետության ժողովուրդն է, որն իր իշխանությունն իրագործում է անմիջականորեն և ներկայացուցչական մարմինների միջոցով՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության և օրենքների

հիման վրա: Հանրապետության ժողովրդի անունից հանդես գալու իրավունքը պատկանում է բացառապես Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդին:

4. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում բնակվող բոլոր քաղաքացիների համար սահմանվում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն: Արտերկրի հայությունը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության իրավունք ունի: Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները գտնվում են նրա պաշտպանության և առաջկցության ներքո: Հայաստանի Հանրապետությունը ապահովում է իր քաղաքացիների ազատ ու իրավահավասար զարգացումը՝ անկախ ազգությունից, ռասայական պատկանելությունից և դավանանքից:

5. Հայաստանի Հանրապետությունը իր անվտանգությունը և սահմանների անձեռնմխելիությունն ապահովելու նպատակով ստեղծում է Գերագույն խորհրդին ենթակա սեփական զինված ուժեր, ներքին զորքեր, պետական և հասարակական անվտանգության մարմիններ: Հայաստանի Հանրապետությունը ունի ԽՍՀՄ սպառազինության իր մասնաբաժնի իրավունքը: Հայաստանի Հանրապետությունը ինքն է որոշում իր քաղաքացիների զինվորական ծառայության կարգը:

Այլ երկրների զորամիավորումները, նրանց ռազմական բազաները և շինությունները կարող են տեղաբաշխվել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում միայն Գերագույն խորհրդի որոշմամբ:

Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերը կարող են օգտագործվել միայն նրա Գերագույն խորհրդի որոշմամբ:

6. Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, վարում է անկախ արտաքին քաղաքականություն, անմիջական հարաբերություններ է հաստատում այլ պետությունների, ԽՍՀՄ, ազգային-պետական կազմավորումների հետ, մասնակցում է միջազգային կազմակերպությունների գործունեությանը:

7. Հայաստանի Հանրապետության ազգային հարստությունը՝ հողը, ընդերքը, օդային տարածությունը, ջրային և այլ բնական պաշարները, տնտեսական, մտավոր, մշակութային կարողությունները նրա ժողովրդի սեփականությունն է: Դրանց տիրապետման, օգտագործման և ամօրինման կարգը որոշվում է Հայաստանի Հանրապետության օրենքներով: Հայաստանի Հանրապետությունն ունի ԽՍՀՄ ազգային հարստություն, այդ թվում՝ ոսկու պաշարների, ալմաստի և վալյուտային ֆոնդերի մասնաբաժնի իրավունք:

8. Հայաստանի Հանրապետությունը սեփականության բազմաձևության հիման վրա որոշում է իր տնտեսվարման սկզբունքները և կարգը, հիմնում սեփական դրամ, ազգային բանկ, ֆինանսավարկային համակարգ, հարկային և մաքսային ծառայություններ:

9. Հայաստանի Հանրապետությունն իր տարածքում ապահովում է՝

խտաբի, մամուլի, խղճի ազատություն.

օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների տարանջատում.

բազմակուսակցություն, կուսակցությունների իրավահավասարություն, իրավապահ մարմինների և զինված ուժերի ապաքաղաքականացում:

10. Հայաստանի Հանրապետությունն ապահովում է հայերենի, որպես պետական լեզվի, գործառնությունը հանրապետության կյանքի բոլոր ոլորտներում, ստեղծում կրթության, գիտության և մշակույթի սեփական համակարգ:

11. Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թվականի Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին:

12. Սույն Հռչակագիրը հիմք է ծառայում Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մշակման, իսկ գործող սահ-

մանադրության մեջ՝ փոփոխությունների և լրացումների կատարման, պետական մարմինների գործունեության, հանրապետության նոր օրենսդրության մշակման համար:

ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ՝ Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀՀ Գերագույն խորհրդի քարտուղար՝ Ա. ՄԱՀԱԿՅԱՆ

23 օգոստոսի 1990 թվականի, քաղ. Երևան

Անկախության հռչակագրի ընդունումը հայոց պետականության զարգացման պատմության մեջ սկզբնավորեց զարգացման նոր՝ Հայաստանի երրորդ հանրապետության շրջանը: Անկախության սկիզբը հռչակած Երրորդ հանրապետության քաղաքական դեկլարության առջև կանգնում էր կարևոր խնդիր՝ որոշել պետաիրավական համակարգի ռազմավարական զարգացման ուղղությունը: 1990 թ. օգոստոսի 23-ի Հայաստանի Անկախության մասին հռչակագիրը ազդարարեց այդ ռազմավարության իրավական ամրագրումը և պաշտոնականացումը: Այդ հռչակագիրը, հայտարարելով հայկական պետության անկախության գործընթացի սկիզբը, հռչակում էր նաև այն հիմքերը, ռազմավարական խնդիրները, պատմաքաղաքական նախադրյալները, որոնք ընկած էին անկախության քաղաքական-իրավական սկզբնավորման հիմքում:

Անկախության հռչակագիրը խորհրդային հանրապետությունների «ինքնիշխանության շքերթում» առաջինը չէր: Պատմական տարօրինակությունն այն է, որ կայսրության հիմքը կազմող ՌԽՖՍՀ-ն դեռևս 1990 թ. հունիսի 19-ին ընդունել էր «Հռչակագիր ՌԽՖՍՀ պետական ինքնիշխանության մասին», որում, ի տարբերություն Հայաստանի, միանգամից հայտարարվում էր Ռուսաստանի օրենքների գերակայությունը դաշնային օրենքների նկատմամբ¹: Այսպիսով, ՌԽՖՍՀ-ն ոչ միայն ժամանակով, այլև

¹ Стів **Стещенко Л.А., Шамба Т.М.**, История государства и права России: Академический курс. В 2-х т., Т 2, XX в.- М., 2003, էջ 404:

արմատականությամբ առաջանարտիկ էր՝ ի տարբերություն Հայաստանի, որը որդեգրել էր ավելի զգույշ քաղաքականություն՝ պայմանավորված Գարաբաղի հիմնահարցով:

**§ 2. Հայաստանի անկախության հռչակագրի նախանշած
ժողովրդավարական, իրավական հասարակությունը՝
որպես զարգացման ռազմավարություն, և իրավական
բարեփոխումների հիմնական ուղղությունները**

Հայաստանի համար առաջանում էր իրավական բարեփոխումների ռազմավարության ընտրության հարցը՝ կամ շարունակել նախորդ իրավական համակարգի էվոյուցիոն վերափոխումները, կամ էլ կատարել դրա արմատական հեղաբեկում: Երկրորդ ուղու ընտրության դեպքում առաջանում էր սահմանադրական-իրավական մարտավարության խնդիրը: Հայաստանի իրավական զարգացման ռազմավարության ընտրությունը կատարվեց որոշակի գործոնների և պայմանների ազդեցությամբ: Դրանցից էին համաշխարհային մասշտաբով պետականության և իրավական համակարգերի՝ որպես սոցիալական ինստիտուտների վիճակը և զարգացման միտումները, Հայաստանի պետաիրավական զարգացման պատմական փորձը, խորհրդային պետական կառավարման և իրավական կարգավորման համակարգերի ճգնաժամը, դրանով պայմանավորված մոր աշխարհաքաղաքական վիճակը:

Ռազմավարության ընտրությունը կատարվեց 1990 թ. օգոստոսի 23-ի Անկախության հռչակագրով, որը, «հռչակելով անկախ պետականության հաստատման սկիզբը», խնդիր դրեց ստեղծել «ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգ»: Այսպիսով, Հայաստանի պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը ծրագրային-իրավական բնույթ ունեցող Հռչակագրով որպես ռազմավարական նպատակ սահմանեց «ժողովրդավարական և իրավական հասարակության» կառուցումը:

Այս ռազմավարությունը Հայաստանում չունեի պատմական նախադրյալներ: Ժողովրդավարության գաղափարը հայ իրականության մեջ առօրեական քաղաքականության առարկա դարձավ միայն հայոց պետականության վերածննդով՝ Առաջին հանրապետության հռչակմամբ: Սակայն դժվարին պայմաններում նոր-նոր ձևավորված ժողովրդավարական կարգերը և ինստիտուտները չունեցան իրենց բնականոն պատմական զարգացումը, որովհետև ընդհատվեցին բուլշևիկյան ամբողջատիրության և պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատմամբ: Կոմունիստական գաղափարախոսությունը մերժում էր համաշխարհային քաղաքակրթության ամենամեծ նվաճումներից մեկը՝ ժողովրդավարությունը, և դրա իրացման քաղաքակիրթ ձևերը, ինստիտուտներն ու ընթացակարգերը: Այսպիսով՝ նոր հռչակված հանրապետության համար սոցիալիստական պետաիրավական զարգացման փորձն անընդունելի էր, որովհետև այն կառուցված էր պետության և իրավունքի մարքսիստական-դասակարգային հայեցակարգի հիմնադրույթների վրա: Այս պայմաններում կարևորվում էր ընդօրինակման արժանի համաշխարհային փորձը:

XX դարի վերջերին աշխարհը հսկայական առաջընթաց է ապրել ժողովրդավարության գաղափարների կենսագործման, ժողովրդավարության ինստիտուտների կայացման ուղղությամբ: Համաշխարհային քաղաքական-իրավական մտքի վերլուծությունը վկայում է, որ նորագույն աշխարհում ժողովրդավարության մոդելի հիմնական հենասյուներն են մարդու իրավունքները (ազատությունը), քաղաքացիական հասարակությունը, սոցիալական-իրավական պետությունը:

Այս հայեցակարգում պետությունը և քաղաքացիական հասարակությունը միմյանց ժողովրդավարականացման պայմաններ են: Պետական իշխանության ինստիտուտները միջոցներ են, որոնց օգնությամբ կենսագործվում են իրավական օրենքները, հռչակվում է սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը, սանձվում և իրավական շրջանակի մեջ են դրվում հասարակական հա-

կամարտությունները, այլ կերպ ասած, պետական իշխանությունը քաղաքացիական հասարակության գոյության ու գործունեության քաղաքական-իրավական երաշխավորն է: Մյուս կողմից՝ քաղաքացիական հասարակությունը իր խայտաբղետ կազմակերպություններով վերահսկում է քաղաքական-պետական «ներկայացուցիչներին», զսպում և հակակշռում է պետական իշխանությանը: Այլ կերպ ասած, առանց անկախ, ինքնակարգավորվող, պլուրաբիստական քաղաքացիական հասարակության՝ ժողովրդավարությունը, ազատությունը և հավասարությունը կվերածվեն դատարկ կարգախոսների, իսկ առանց պետության հուսալի պաշտպանության, վերաբաշխման ու հակամարտությունների լուծման գործառույթների՝ քաղաքացիական հասարակությունը կծնի անազատության և անհավասարության նոր ձևեր¹: Պետությունը և քաղաքացիական հասարակությունն իրար կապող օղակը՝ որպես երկուսի ժողովրդավարականացման պայման, մարդն է՝ իր բնական և ամօտաբեղի իրավունքներով: Իրավական կարգավորման ողջ իմաստը պետական իշխանության, քաղաքացիական հասարակության և մարդու ազատության միջև ներդաշնակ հավասարակշռության հաստատումն է:

Անկախության հռչակագրի իրավական նշանակությունը Հայաստանի իրավական համակարգի համար հստակ էր. այն՝ որպես նպատակային, ծրագրային բնույթի ակտ, ամրագրեց իրավական բարեփոխումների մի ռազմավարություն, որի խնդիրն էր խելամիտ, հավասարակշռված ինստիտուցիոնալ-սահմանադրական վերակառուցումների միջոցով իրականացնել հասարակական բոլոր հիմնարար կառույցների ժողովրդավարականացումը, Հայաստանում կայացնել քաղաքացիական հասարակություն, իրավական, սոցիալական պետություն, մարդու իրավունքներ:

Ջարգացման նման ռազմավարությունը չունեւ ոչ մի ներքին խոչընդոտ, նույնիսկ քաղաքակրթական: Հայկական մշակույթն իր արժեքային համակարգով չէր հակասում ժողովրդավարու-

¹ См. Кин Джон, Демократия и гражданское общество. М., 2001, էջ 50:

յան համընդհանուր հայեցակարգի հիմնարար սկզբունքներին: Միակ խոչընդոտը քաղաքական բնույթ ունեւ պայմանավորված խորհրդային պետաիրավական համակարգի գոյությամբ, որը, սակայն, հաղթահարելի էր, հատկապես, որ Անկախության հռչակագիրը ստեղծում էր դրա նախադրյալները: Անկախության հռչակագիրը այդ ռազմավարության կենսագործման իրավական բարեփոխումների մարտավարական ուղղություններ էր ճանաչում ՀՀ ինքնիշխանության երաշխիքները, սահմանադրական օրենսդրության ապագադափարականացումը, քաղաքական ու գաղափարական այլակարծիքության ճանաչումը, «իշխանությունների բաժանման» կիրառման անհրաժեշտությունը, անցումը բազմակացութեաձև տնտեսական համակարգին:

Հայաստանում սկզբնավորվում էր նոր տիպի իրավունք, որին գուգահեռ պետք է ձևավորվեր նաև իրավագիտության նոր դպրոցը և լծվեր ամբողջատիրությունից հրաժարվելու և ժողովրդավարական, իրավական պետություն կառուցելու գործին: Իրավագիտությունը ապրում էր դժվարին շրջան: Նրա առջև կանգնած էր իր մեթոդաբանական գիմանոցը վճռականորեն վերակառուցելու խնդիրը, ագատագրվելով մարքսիզմ-լենինիզմի ճիրաններից: Այդ ժամանակներից սկսած՝ հայ իրավագիտության մեջ առաջ եկան սկզբունքորեն նոր մոտեցումներ և հայեցակարգեր, որոնք հայ իրավունքի զարգացումը կապեցին համաշխարհային իրավական գիտության նվաճումների հետ: Իրավագիտությունը կարող է դառնալ իրական գիտություն միայն կարծիքների բանական բազմագանության, իրավական իրականության նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքի հիման վրա: Մարքսիզմը, ինչպես և ցանկացած այլ ուսմունք, չունի մենաշնորհի իրավունք: Բայց նաև ոչ որ իրավունք չունի արգելելու մարքսիզմը, քանի որ այն եղել և մնում է խոշորագույն քաղաքական ուսմունք: Այլ է մարքսիզմ-լենինիզմի պրակտիկան, որն ապացուցեց, որ կոմունիզմը անբաժանելի է բռնությունից:

§ 3. Սահմանադրական կարգավորման հիմնախնդիրները 1990-1991 թթ. և Սահմանադրության նկատմամբ ընթացիկ օրենքների գերակայության հաստատումը

Անկախության գործընթացի սկիզբը հռչակած Հայաստանի Հանրապետության համար իրավական համակարգի գործողությունը և դրա առաջընթացը հայտնվել էին բավականին բարդ և հակասական իրավիճակում: 1990 թ. դեռևս գոյատևում էր ԽՍՀՄ-ը, Հայաստանի Հանրապետությունը համարվում էր խորհրդային դաշնության սուբյեկտ: Դրանով իսկ անկախ պետականության կառուցման քաղաքականություն որդեգրած հանրապետությունն իր իրավական հիմքերով հայտնվել էր հակասական իրավիճակում: Այդ հիմքերը սահմանված էին ԽՍՀՄ, ինչպես նաև ՀԽՍՀ սահմանադրական և ընթացիկ օրենսդրությամբ, որին գումարվում էր Հայաստանի երրորդ հանրապետության նորընտիր Գերագույն խորհրդի օրինաստեղծ գործունեության արդյունքում ստեղծված օրենսդրությունը:

Սովորական պայմաններում այդ իրավիճակը հակասական չէր կարող դառնալ, սակայն խորհրդային հասարակության պայմաններում այն ձեռք էր բերում մույնիսկ անտագոնիստական բնույթ, որովհետև խորհրդային պետաիրավական համակարգի հիմքում ընկած իրավական սկզբունքները սուր հակասության մեջ էին մտնում որդեգրված պետաիրավական սկզբունքների հետ: Ըստ էության Անկախության հռչակագրի ընդունումն ազդարարում էր սահմանադրական իրավական զարգացման մոտ ռազմավարություն, որը ներառում էր բարեփոխումներ մի քանի ուղղություններով՝ մարդու իրավունքների առաջնայնության ապահովում, ՀՀ իրական ինքնիշխանության ապահովում, սահմանադրական օրենսդրության ապագադափարականացում, քաղաքական և գաղափարական այլակարծություն, իշխանությունների բաժանում, անցումը շուկայական տնտեսության համակարգին:

Այս ուղղություններով իրականացվելիք իրավական նորա-

մութություններն իրենց հայեցակարգային բովանդակությամբ հակասության մեջ էին մտնում առկա սահմանադրական իրավական իրողությունների հետ:

Այսպիսով՝ իրավական քաղաքականության մեջ տեղի էր ունենում շրջադարձ. ամբողջատիրական, մարքսիստական խորհրդային սոցիալիստական իրավունքից անցում էր կատարվում իրավական նոր համակարգի, որի հայեցակարգային հիմքերն էին իրավական, ժողովրդավարական, սոցիալական և ինքնիշխան պետության հիմնարար սկզբունքները (տեսությունները): Այս պայմաններում սահմանադրական կարգավորումը հայտնվեց ճգնաժամային իրավիճակում:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության պայմաններում ընթացող իրավական բարենորոգումները իրենց նորմատիվ ամրագրումն էին ստանում ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության մեջ՝ լրացումների, փոփոխությունների տեսքով: 1990-1991 թթ. ընթացքում ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության տեքստը բազմիցս և էականորեն փոփոխվել է: Օրինակ՝ «ՀՀ Սահմանադրության (Հիմնական օրենքի) և ՀՀ մյուս օրենսդրական ակտերի հայերեն տեքստերում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ 1990 թ. նոյեմբերի 5-ի օրենքը, «ՀՀ Սահմանադրության (Հիմնական օրենքի) մեջ փոփոխություններ ու լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 1990 թ. նոյեմբերի 13-ի օրենքը, «ՀՀ Սահմանադրության (Հիմնական օրենքի) մեջ և ՀՀ մյուս օրենսդրական ակտերում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ 1991 թ. ապրիլի 15-ի օրենքը և այլն¹:

Այսպիսով, մի կողմից Հայաստանի Հանրապետության անդամակցությունը խորհրդային դաշնությանը և դրանով պայմանավորված դաշնային օրենսդրության առաջնությունը հանրապետական օրենսդրության նկատմամբ, դաշնային կառավարման ճգնաժամը, Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ որպես քաղաքական գործոններ, կասեցրին նոր սահմանադրության մշակման և ըն-

¹ Տե՛ս ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.), Եր., 1995, էջ 39-40, 131:

դումնան գործընթացը: Հետևաբար 1990 թ. օգոստոսի 23-ից մինչև 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ը իրավական բարեփոխումներն ընթանում էին առանձին ընթացիկ օրենքների ընդունամբ և դրանով պայմանավորված՝ ՀԽՍՀ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ կատարելով:

Սակայն հին Սահմանադրության մասնակի նորացումը չէր վերացնում նոր Սահմանադրության ընդունման անհրաժեշտությունը, ընդհակառակը, ավելի հրամայական էր դարձնում այն: Գործող Սահմանադրությունը էական ներքին հակասությունների մեջ էր նոր սահմանադրական կարգերի հետ: Այն պարունակում էր դուրյթներ, որոնք ելնում էին խորհրդային-կոմունիստական մոխլիին համակարգի գաղափարներից ու սկզբունքներից, չէին համապատասխանում իշխանությունների տարանջատման, պառլամենտարիզմի, իրավական պետության, քաղաքացիական հասարակության պահանջներին:

Գործող Սահմանադրությանն էին հակասում նաև նոր ընդունվող ազատական-իրավական օրենքները: Այդ հակասությունն անհնար էր լուծել առկա սահմանադրական-իրավական միջոցներով: Գրեթե ամեն մի նոր օրենք ընդունելիս անհրաժեշտ էր փոփոխություններ և լրացումներ կատարել Սահմանադրության մեջ: Այդպիսի իրավիճակում կար երկու ելք՝ կա՛ն նոր Սահմանադրության նախագծի անհապաղ մշակում ու ընդունում, կա՛ն անընդհատ փոփոխություններ և լրացումներ կատարել գործող Սահմանադրության մեջ: Սակայն վերջին ճանապարհը մի կողմից շատ բարդ ու դժվարին գործ էր՝ իրավաբանական տեխնիկայի տեսակետից, իսկ մյուս կողմից՝ դանդաղեցնում էր ընթացիկ օրենսդրական գործընթացը:

Այս պայմաններում իշխանությունները գնացին շատ ուրույն և հետաքրքիր ճանապարհով: **1990 թ. դեկտեմբերի 10-ին ընդունվեց «Սահմանադրական օրենք «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին»,** որի համաձայն՝ «Մինչև ՀՀ Սահմանադ-

բության ընդունումը դադարեցվում էր գործող Սահմանադրության այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում էին «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրի հիման վրա ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված օրենքներին»:

Փաստորեն, այդ օրենքի ընդունմամբ՝ հանրապետության օրենսդիր մարմինը բռնում էր գործող Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ չկատարելու ուղին: Նման «զոդացող» իրավաբանական ձևակերպումը հակասական իմաստ ուներ, որովհետև ստացվում էր, որ ՀՀ-ն և՛ ուներ Սահմանադրություն, և՛ չուներ: 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ին ընդունված «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին» սահմանադրական օրենքի ընդունմամբ ՀԽՍՀ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ չէին կատարվում: Ստացվում էր յուրահատուկ իրավիճակ՝ ընթացիկ օրենքների գերակայություն Սահմանադրության նկատմամբ: Այդ սկզբունքը գործեց մինչև 1995 թ. Սահմանադրության ընդունումը:

§ 4. Օրենսդրական բարեփոխումների քաղաքականությունը 1990 թ. օգոստոսից մինչև 1991 թ. սեպտեմբեր

1990-95 թթ. բարեփոխումների ռազմավարությունը մնաց նույնը, այն է՝ «ժողովրդավարական իրավական հասարակության» կառուցումը: Սակայն իրավական բարեփոխումների իրականացման իրավատեխնիկական ձևի տեսանկյունից այդ ժամանակաշրջանը միասեռ չէ, այլ անցել է մի քանի փուլեր:

Առաջին շրջանում՝ 1990 թ. օգոստոսի 23-ից մինչև 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ը, բարեփոխիչ օրինաստեղծ գործունեությունը տեղի էր ունենում՝ ընթացիկ օրենքների ընդունման և դրանով պայմանավորված՝ ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ կատարելով: Հաջորդ շրջանը ներառում է 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ից մինչև 1991 թ. սեպտեմբերի

25-ը ընկած ժամանակամիջոցը: 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ին ընդունված «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին» սահմանադրական օրենքով դադարեցվեց գործող Սահմանադրության այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում էին «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրի հիման վրա ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված օրենքներին: Այդ պահից սկսած՝ իրավական համակարգի բարեփոխումները կատարվում էին ընթացիկ օրենքների ընդունմամբ, և համապատասխանաբար՝ ՀԽՍՀ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ չէին կատարվում, որովհետև ընթացիկ օրենքներն ունեին գերակայություն Սահմանադրության նկատմամբ:

Անկախության հռչակագրի և դրանից հետո ընդունված մի շարք օրենսդրական ակտերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ իրավական բարեփոխումներն ընթացան հետևյալ հիմնական ուղղություններով:

1. Սահմանադրական օրենսդրության ապագադափարակամացումը (պետության անվան փոփոխում, նոր խորհրդանիշերի ընդունում): 1990 թ. օգոստոսի 24-ին ընդունվեց «ՀԽՍՀ-ի վերանվանման մասին» օրենքը: Հանրապետության պաշտոնական անվանումից հանվեցին «Խորհրդային», «Սոցիալիստական» բնորոշումները: Մեր երկիրը անվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն, կրճատ՝ Հայաստան: Փոփոխություններ կրեցին նաև պետական խորհրդանիշները՝ հաստատվեց նոր պետական դրոշը (1990 թ. օգոստոսի 24-ի «ՀՀ պետական դրոշի մասին» օրենքը), զինանշանը (1992 թ. ապրիլի 19-ի «ՀՀ պետական զինանշանի մասին» օրենքը), օրհներգը: Այդ օրենքներով վերականգնվեցին Առաջին հանրապետության խորհրդանիշները:

2. Քաղաքական և գաղափարական բազմակարծության ճանաչումը: Այս ուղղությամբ մեծ նշանակություն ունեւ «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրեն-

քի ընդունումը (1991 թ. փետրվարի 26)¹: Այդ օրենքը կարևոր նշանակություն ուներ քաղաքական ազատության երաշխավորման հարցում, երաշխիք էր միակուսակցական քաղաքական համակարգի վերացման համար: Այն ճամապարհ էր բացում կամավորության հիմքերով ստեղծվող հասարակական քաղաքական կազմակերպությունների ստեղծման ու գործունեության համար: Օրենքի իրավական բնորոշման համաձայն՝ «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունը կամավոր հիմունքներով միավորված ՀՀ ընտրական տարիք ունեցող քաղաքացիների միավորում է, ունի ծրագիր և կանոնադրություն, ընտրությունների միջոցով մասնակցում է պետական իշխանության մարմինների կազմավորմանը, դրանց գործունեությանը, ինչպես նաև հանրապետության հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքին»:

«Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքն ամրագրեց քաղաքական բազմազանության և հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների իրավահավասարության սկզբունքները: Այդ իրավահավասարության ապահովմանն էր ուղղված Գերագույն խորհրդի 1991 թ. ապրիլին ընդունած որոշումը, որով պետականացվեց հայկոմկուսի և նրա փաստացի մասը կազմող ՀԼԿԵՄ-ի ամբողջ ունեցվածքը: Նման որոշումը ընդունվել էր՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ պետական իշխանության կառույցների հետ կոմկուսի սերտաճումը և կոմկուսին ղեկավար դեր ինքնաշնորհելը օգտագործվել է կուսակցության ձեռքում հսկայական նյութական միջոցների կուտակման համար, ինչպես նաև որ կոմկուսի ունեցվածքը ստեղծվել էր հանրապետության քաղաքացիների մի քանի սերունդների պետական միջոցների հաշվին: ՌԴ-ում մնան որոշում ընդունվեց միայն պուտչից հետո՝ 1991 թ. օգոստոսին:

¹ Տե՛ս ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.), Եր., 1995, էջ 115-119:

3. Ժողովրդաիշխանության սկզբունքի ճանաչումը և կենսագործումը: 1990 թ. Անկախության մասին հռչակագիրը ամրագրեց, որ հայոց պետականության կրողը ժողովուրդն է, որն իր իշխանությունն իրագործում է անմիջականորեն և ներկայացուցչական մարմինների միջոցով՝ Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա: 1991 թ. ապրիլի 2-ին Գերագույն խորհուրդը ընդունեց օրենք «ՀՀ հանրաքվեի մասին», որի 1-ին հոդվածը սահմանում էր, որ հանրաքվեն հանդիսանում է ժողովրդի իշխանության իրականացման անմիջական միջոց, որով լուծվում են պետական կյանքի ամենից կարևոր հարցերը, ընդունվում են օրենքներ և որոշումներ, վեր է հանվում հասարակական կարծիքը¹:

4. Իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի կենսագործումը: Դեռ 1991 թ. հունիսի 25-ին Գերագույն խորհուրդը որոշել էր հիմնել ՀՀ պրեզիդենտի պաշտոն և մինչև 1991 թ. դեկտեմբերի 31-ը անցկացնել պրեզիդենտի ընտրություններ: 1991 թ. օգոստոսի 1-ին Գերագույն խորհուրդը ընդունեց ՀՀ օրենքը «ՀՀ Նախագահի մասին»: Այդ օրենքով սահմանվում էր, որ ՀՀ Նախագահը հանրապետության բարձրագույն պաշտոնատար անձն է և զլխավորում է հանրապետության գործադիր իշխանությունը²: Նախագահի ընտրությունների կարգը սահմանում էր 1991 թ. օգոստոսի 2-ին ընդունված «Նախագահի ընտրությունների մասին» օրենքը³:

5. Անցումը տնտեսավարման շուկայական համակարգին: Իրավական բարեփոխումների արդյունքում օրենսդրությունը պետք է ամրագրեր սեփականության ձևերի բազմազանությունը, պետության կողմից բոլոր ձևերի հավասար պաշտպանությունը, ազատ ձեռներեցության իրավունքը՝ պայմաններ ստեղծելով դրա զարգացման համար:

¹ Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, թիվ 7 (987), 15 ապրիլի 1991 թ., էջ 12-23:

² Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, թիվ 15 (995) 15 օգոստոսի, 1991 թ., էջ 4-9:

³ Տե՛ս նույն տեղը:

ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունը հողը ճանաչում էր որպես պետական սեփականության բացառիկ օբյեկտ: Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. հունվարի 22-ին ընդունեց «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» ՀՀ օրենքը, որով սահմանվեց գյուղատնտեսական նշանակության հողը ապապետականացնելու և որպես մասնավոր սեփականություն տրամադրելու կարգը¹: 1991 թ. հունվարի 29-ին ընդունված ՀՀ հողային օրենսգիրքը հողը ճանաչում էր որպես ազգային հարստություն, հանրապետության տարածքում բնակվող ժողովրդի սեփականություն, միաժամանակ սահմանելով, որ յուրաքանչյուր քաղաքացի ունի հողի նկատմամբ սեփականության իրավունք²:

Մասնավոր սեփականության իրավունքի երաշխիքների ստեղծման և ձեռնարկատիրական գործունեության ազատության ապահովման նապատակով ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. փետրվարի 13-ի որոշմամբ հաստատեց կառավարության ներկայացրած «Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականաշնորհման հիմունքները» ծրագրային փաստաթուղթը³: Այդ իրավական ակտը սահմանում էր ՀՀ-ում սեփականաշնորհման հիմնական սկզբունքները, խնդիրն ու ուղղությունները: Դրանք հիմք դարձան սեփականաշնորհման վերաբերյալ հետագայում ընդունվելիք իրավական ակտերի ու ծրագրերի մշակման համար:

«Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականաշնորհման հիմունքները» սեփականաշնորհումը բնորոշում էր որպես գործընթաց, որի միջոցով տեղի էր ունենալու ՀՀ պետական ունեցվածքի փոխանցում քաղաքացիներին, նրանց խմբերին, ինչպես նաև ոչ պետական իրավաբանական անձանց՝ վաճառքի, մասնակի փոխհատուցման կան անհատույց ձևով: Սեփականաշնորհումը դիտվում էր որպես տնտեսության մեջ պետական սեփականության չափերը արմատական կրճատելու համալիր միջոցա-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 67-77:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 80-106:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 109:

ռում, որը նպատակաուղղված էր քաղաքացիների ազատությունների և ձեռնարկատիրական հմարավորությունների ընդլայնմանը, շուկայական տնտեսության ձևավորմանը, զանգվածային ստեղծագործական ներուժի արթնացմանը, հասարակական տնտեսության արդյունավետության բարձրացմանը¹: Այսպիսով, «հիմունքների» կենսագործումը պետք է իրավական նախադրյալներ ստեղծեր տնտեսավարման շուկայական համակարգին անցելու համար:

6. Պետության և անհատի փոխհարաբերությունների իրավական հայեցակարգի վերանայում: Դա նշանակում էր, որ անձնական շահերի նկատմամբ հասարակական-պետական շահերի առաջնայնության փոխարեն՝ սահմանադրական օրենսդրության հիմքում պետք է դրվեր մարդու իրավունքների, պետության ու անհատի փոխադարձ պատասխանատվության հայեցակարգը՝ ելնելով մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային իրավունքի նորմերից: Անկախության հռչակագիրը հիմք դրեց պետաիրավական «ինստիտուտների հումանիզացիային», մարդու իրավունքների համընդհանուր հայեցակարգը հռչակեց որպես Հայաստանի իրավական համակարգի բարեփոխման ուղղություն: Հռչակագիրը պաշտոնական իրավական ձևով ազդարարեց «պետության և անհատի փոխհարաբերությունների հայեցակարգի վերանայում»: Սահմանադրական զարգացման նման ռազմավարության ընտրությունը նշանակում էր մարդու իրավունքների հարցում ինտերնացիոնալացման քաղաքականության պաշտոնական ճանաչում և նախորդում էր այդ օրենսդրության զարգացման իրավական ուղղությունը, այն է՝ մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի փոխառումը (ռեցեպցիան), որի ձևը, սակայն, անորոշ էր:

Անկախության հռչակագրի 9-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունն իր տարածքում ապահովում է

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 110:

մարդու այնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք են խոսքի, մամուլի, խղճի ազատությունը:

Անկախության հռչակագրի ընդունումից հետո մարդու իրավունքների ինստիտուտի կայացումը ընթանում էր երկու ուղղությամբ՝ խորհրդարանական օրենսդրական գործունեության միջոցով և մարդու իրավունքների միջազգային պայմանագրերի վավերացմամբ:

1991 թ. հունիսի 17-ին ընդունվեց «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը¹: Օրենքով հռչակվում էր «քաղաքացիների² խղճի և կրոնական դավանանքի ազատությունը», երաշխավորվում էր անհատների իրավահավասարությունը՝ անկախ կրոնի նկատմամբ վերաբերմունքից կամ կրոնական պատկանելությունից: Բացի այդ՝ օրենքը սահմանում էր, որ ՀՀ-ում եկեղեցին անջատված է պետությունից և կարգավորում էր այդ սկզբունքի մի շարք երաշխիք-արգելքներ պետության և եկեղեցու համար:

Այդ օրենքն ընդունվել էր՝ «ղեկավարվելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրով, նկատի ունենալով հայ ժողովրդի հոգևոր զարթոնքը, նրա դարավոր հոգևոր փորձն ու ավանդույթները, ճանաչելով Հայաստանյաց Առաքելական Եկեղեցին որպես հայ ժողովրդի ազգային եկեղեցի, նրա հոգևոր կյանքի շինության ու ազգապահպանման կարևոր պայման, առաջնորդվելով միջազգային նորմերով սահմանված մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների սկզբունքներով և հավատարիմ մնալով Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի 18-րդ հոդվածի դրույթներին»:

¹ Տե՛ս նույն անոթը, էջ 136-140:

² Այստեղ և հետագայում ընդունված ակտերում օգտագործված է «քաղաքացի», այլ ոչ թե «մարդ» կամ «անձ» հասկացությունը: Դրա պատճառը խորհրդային իրավական տերմինաբանությունն էր: Խորհրդային սահմանադրություններն ամբողջում էին «քաղաքացու իրավունքները և ազատությունները», իսկ պետական իրավունքի գիտությունն օպերացիաներ էր անում «քաղաքացի» տերմինով: Հետևաբար՝ դա չպետք է դիտել ոչ քաղաքացիների իրավունքների նկատմամբ անտարբերության հայեցակարգային իրավական մոտեցում:

1978 թ. ՀԽՍՀ Սահմանադրության 47-րդ հոդվածն ամրագրում էր «պետական մարմիններին և հասարակական կազմակերպություններին՝ իրենց գործունեության բարելավման վերաբերյալ առաջարկություններ ներկայացնելու, նրանց աշխատանքի քերությունները քննադատելու քաղաքացու իրավունքները», իսկ 56-րդ հոդվածի առաջին մասը՝ պաշտոնատար անձանց, պետական և հասարակական մարմինների գործողությունները գանգատարկելու իրավունքը: Գանգատները պետք է քննության առնվեին օրենքով սահմանված կարգով և ժամկետներում: Սահմանադրության 56-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում էր, որ պաշտոնատար անձանց այն գործողությունները, որոնք կատարվել են օրենքի խախտմամբ, լիազորությունների սահմանազանցմամբ և սահմանափակում են քաղաքացիների իրավունքները, կարող են օրենքով սահմանված կարգով գանգատարկվել դատարանում: Խորհրդային բոլոր սերնդի սահմանադրությունները չունեին անմիջական գործողություն: 1978 թ. Սահմանադրությունը վկայակոչում էր «օրենքով սահմանված կարգը և ժամկետները»: Հետևաբար, քաղաքացիների այդ սահմանադրական իրավունքը ձևական էր, որովհետև այդպիսի օրենք խորհրդային իրավական համակարգում չկար:

Օրենսդրական կարգավորման այդ բացը լրացրեց 1990 թ. դեկտեմբերի 4-ի «Քաղաքացիների առաջարկությունները, դիմումները և գանգատները քննարկելու կարգի մասին» ՀՀ օրենքը¹, որը քաղաքացիների առաջարկությունների, դիմումների և գանգատների ճիշտ ու ժամանակին քննարկումը կարևոր էր համարում «դեմոկրատիայի ծավալման և կատարելագործման համար», իսկ բուն առաջարկությունները, դիմումներն ու գանգատները դիտում էր իրավունքների և օրենքով պաշտպանվող նրանց շահերի խախտման փաստերին արձագանքելու, այդ խախտումները վերացնելու և կանխելու միջոց: Այդպիսով, այդ օրենքը հիմ-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 47-49:

նադրում էր մարդու իրավունքների պաշտպանության վարչական կարգ:

Անկախության հռչակագրի իրավական նշանակությունը մարդու իրավունքների կայացման համար հանգում էր նրան, որ ոլորտի բարեփոխման կողմնորոշիչ հիմքեր էին դառնում «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում ամրագրված սկզբունքները, ինչպես նաև միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքները», մասնավորապես՝ մարդու իրավունքների հարգման սկզբունքը: Սակայն հռչակագրում խոսք չկար ՀՀ-ում դրանց գործողության կարգի մասին¹: Իրավական այդ բացի պատճառն այն էր, որ հանրապետությունը դեռևս համարվում էր դաշնության սուբյեկտ, իսկ արտաքին հարաբերությունների ոլորտը դաշնության մարմինների իրավասությունն էր: Բացի այդ՝ Հռչակագիրը անկախության հայտարարման ակտ չէր, այլ դրա գործընթացի սկիզբն ազդարարող ծրագրային փաստաթուղթ: Հայաստանը՝ մինչև անկախության հռչակումը (1991 թ. սեպտեմբերի 25)՝ 1991 թ. ապրիլի 1-ին վավերացրեց «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային պայմանագիրը՝ կից ֆակուլտատիվ արձանագրությամբ»²: Սակայն, միջազգային պայմանագրերի վավերացմամբ, բաց էր մնում դրանց՝ ՀՀ իրավական համակարգում գործողության հարցը: Նոր օրենսդրությունը չէր կարգավորում միջազգային և մերպետական իրավունքների հարաբերակցության հարցը:

¹ ՈւԽՖՍՀ-ն 1991 թ. նոյեմբերի 22-ին ընդունեց «ՈւԽՖՍՀ-ում մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների հռչակագիրը»: Դրանում սահմանված էր, որ մարդու իրավունքներին վերաբերող միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերն առաջնային են օրենքների նկատմամբ և քաղաքացիների համար անմիջականորեն առաջացնում են իրավունքներ և պարտականություններ (տե՛ս **Глушкова С.И.**, նշված աշխ., էջ 288):

² Տե՛ս **Խաչատրյան Հ.Մ.**, Հայաստանի Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1997, էջ 369:

**ԳԼՈՒԽ 14. «ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ» ՄԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ
ՕՐԵՆՔԸ ԵՎ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ԲԱՐԵՓՈՆՈՒՄՆԵՐԸ
(1991 Թ. ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ - 1995 Թ. ՀՈՒՆԻՍ)**

**§ 1. Հայաստանի Հանրապետության անկախացումը և
դրա սահմանդրական ամրագրումը**

1991 թ. անկախության գործընթացն ու սահմանադրական կարգերի վերափոխումները մեր թափ և որակ ստացան: Օգոստոսին Մոսկվայում պետական-կուսակցական պահպանողական ուժերի կազմակերպած պետական հեղաշրջման ձախողումից հետո անխուսափելի դարձավ ԽՍՀՄ փլուզումը: Հետօգոստոսյան վերափոխումները Հայաստանում ձեռք բերեցին որակապես մեր բնույթ և, ըստ էության, արդեն ուղղված էին սոցիալիզմի շրջանակներից դուրս գալուն, հետսոցիալիստական կարգերին անցմանը՝ ընդհանուր կողմնորոշիչ ունենալով ժամանակակից արևմտյան երկրների համար բնութագրական հայեցակարգերն ու ինստիտուտները: Այդ են վկայում այդ շրջանի հիմնական միջոցառումները և մոբիլիզացիոն ակտերը, մասնավորապես՝ ՀԿԿ-ի ունեցվածքի ազգայնացումը, գաղափարախոսական և քաղաքական տարակարծության, բազմակուսակցության հիմունքների զարգացումը, իշխանությունների տարանջատման համակարգի ձևավորման առաջին քայլերը, մասնավոր սեփականության ինստիտուտի ամրագրումը, հողի սեփականաշնորհումը:

Հիմք ընդունելով 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու հարցով հանրաքվեի արդյունքները, **1991թ. սեպտեմբերի 23-ի որոշումով Գերագույն խորհուրդը հռչակեց ՀՀ անկախությունը. «Մնալով հավատարիմ «Հայաստանի անկախության**

հռչակագրին», հենվելով մարդու իրավունքների ու ազգերի ազատ ինքնորոշման միջազգային նորմերի վրա, նպատակ ունենալով ստեղծել ժողովրդավարական, իրավական հասարակություն, հիմք ընդունելով 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու հարցով հանրաքվեի արդյունքները

ՀՀ Գերագույն Խորհուրդը Հայաստանի Հանրապետությունը հռչակում է անկախ պետություն»¹:

Այս որոշմամբ անկախ պետության հռչակման իրավական հիմքեր էին համարվում Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, մարդու իրավունքների ու ազգերի ազատ ինքնորոշման միջազգային նորմերը, 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի՝ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու հարցով հանրաքվեի արդյունքները: Հետևաբար, ինչպես Անկախության հռչակագիրը, այնպես էլ Անկախության հռչակման որոշումը ամրագրում էին ռազմավարական մույն նպատակը՝ ստեղծել ժողովրդավարական, իրավական հասարակություն, ինչպես նաև վկայակոչում էին մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի նորմերը: Դրանով Հայաստանի անկախ հանրապետությունը հավաստում էր ներպետական իրավական համակարգի զարգացման գործում ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների համընդհանուր հայեցակարգի իրավական ճանաչումը:

ԱՊՀ ստեղծման մասին համաձայնագրի վավերացումից և հայկական ինքնիշխան պետականության միջազգային ճանաչումից հետո դադարեցին գործել 1978 թ. Մահմանադրության այն հոդվածները, որոնք բխում էին ԽՍՀՄ-ի կազմում Հայաստանի գտնվելու փաստից: Հաստատվեց ՀՀ միջազգային լիակատար իրավասությունները:

Անկախության և ինքնիշխանության հռչակման գործընթացի տրամաբանական շարունակությունը եղավ 1991 թ. սեպտեմբերի

¹ Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհրդի առեղեկագիր, թիվ 18 (998), 30 սեպտեմբերի, 1991թ., էջ 3:

25-ի «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» սահմանադրական օրենքը¹: Այս օրենքը, որն իր բնույթով սահմանադրական ակտ էր, ի տարբերություն Անկախության հռչակագրի, ընդունվել էր արդեն անկախ հանրապետության օրենսդիր մարմնի կողմից: «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» սահմանադրական օրենքը, որ բաղկացած էր 16 հոդվածներից, կարևոր հանգրվան էր սահմանադրական և իրավական հետագա բարենորոգումների ճանապարհին: Այն նպատակային, ծրագրային, համալիր բնույթի սահմանադրական ակտ էր, յուրօրինակ Սահմանադրություն, քանզի ամրագրում էր հետագա սահմանադրական զարգացման համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող մի շարք դրույթներ:

ՀՀ օրենսդիր մարմինն, այդ օրենքի ընդունմամբ, ևս մեկ անգամ վավերացնում էր գործող Սահմանադրության մեջ հետագա փոփոխություններ չմտցնելու մասին դիրքորոշումը: Այդ ժամանակ իշխանության վերին խավերում խոստում էին խրախույս տալիս սահմանադրական կարգավորման ճանապարհով գնալու մասին, այսինքն՝ երբ չկա Սահմանադրություն, այլ գործում են բազմաթիվ սահմանադրական օրենքներ:

Այդ սահմանադրական օրենքն ամրագրում էր հետևյալ կարևորագույն դրույթները, որոնց մի մասը մասնակիորեն իրացված էր, մյուսները նոր պետք է իրացվեին՝

1. ՀՀ-ն անկախ ժողովրդավարական պետություն է:

2. ՀՀ-ում պետական իշխանության կրողը ժողովուրդն է, որն իրականացնում է իր իշխանությունը անմիջականորեն՝ հանրաքվեի և ներկայացուցչական մարմինների միջոցով:

3. ՀՀ-ն իր տարածքում ապահովում է օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների տարանջատումը:

4. ՀՀ Գերագույն խորհուրդն իրականացնում է օրենսդիր իշ-

¹ Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, թիվ 18 (998), 30 սեպտեմբերի, 1991թ., էջ 10-12:

խանութիւնը և այլ լիազորութիւններ՝ սահմանված «ՀՀ Գերագոյն խորհրդի մասին» օրենքով:

5. ՀՀ բարձրագոյն պաշտոնատար անձը ՀՀ Նախագահն է, որը գլխավորում է ՀՀ գործադիր իշխանութիւնը և ներկայացնում է ՀՀ-ն երկրի ներսում և միջազգային հարաբերութիւններում:

6. ՀՀ ազգային հարստութիւնը՝ հողը, նրա ընդերքը, ջրային և այլ բնական ռեսուրսները, տնտեսական, մտավոր, մշակութային պոտենցիալը հանդիսանում են նրա ժողովրդի սեփականութիւնը (1978 թ. Սահմանադրութիւնը օգտագործում էր համաժողովրդական պետական սեփականութիւն եզրույթը):

7. ՀՀ-ում ճանաչվում և օրենքով պաշտպանվում են սեփականութեան իրավունքը և սեփականութեան բոլոր ձևերի իրավահավասարութիւնը: ՀՀ-ն խրախուսում է ազատ ձեռներեցութիւնը և ստեղծում է պայմաններ դրա զարգացման համար:

8. ՀՀ-ն, ելնելով Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի սկզբունքներից և միջազգային իրավունքի նորմերից, ապահովում է իր քաղաքացիների ազատ և իրավահավասար զարգացումը՝ անկախ ազգութիւնից, ռասայական պատկանելութիւնից և հավատքից:

9. ՀՀ-ում հասարակական քաղաքական կազմակերպութիւնները իրավահավասար են և հավասար իրավունքներով մասնակցում են պետութեան հասարակական քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքին:

10. ՀՀ պաշտպանութեան և ազգային անվտանգութեան ապահովման համար հիմնադրվում են զինված ուժեր, ազգային անվտանգութեան մարմիններ, և հայտարարվում է համընդհանուր զինվորական պարտավորութիւն:

11. ՀՀ-ն իրականացնում է ինքնուրույն ֆինանսավարկային քաղաքականութիւն և այդ կապակցութեամբ կազմակերպում է անկախ պետական բանկային և վարկային մարմիններ, հիմնադրում է ազգային տարարժեք՝ վալյուտա:

«Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» սահմանադրական օրենքը իրավաբանորեն ճանաչում էր իրավական, այսինքն՝ քաղաքացիական հասարակության գլխավոր հատկանիշը՝ մարդու և քաղաքացու ազատությունը և դրա անձնական, քաղաքական, տնտեսական հիմքերը և փորձում էր սահմանել դրանց որոշ երաշխիքներ:

§ 2. Արմատական իրավական բարեփոխումների կենսագործման ընթացիկ օրենսդրական ձևը և դրա հիմնական ուղղությունները (1991 թ. սեպտեմբերից մինչև 1995 թ. հուլիս)

ՀՀ անկախության հռչակումից մինչև 1995 թ. հուլիսի 5-ը բարեփոխումների իրավական ձևը ընթանում էր նախորդ փուլի պես՝ ընթացիկ օրենքների ընդունմամբ և դրանով պայմանավորված՝ ՀԽՍՀ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ չկատարելով, որովհետև գործում էր 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ին ընդունված «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին» սահմանադրական օրենքը, որով ընթացիկ օրենքները ձեռք էին բերել գերակայություն Սահմանադրության նկատմամբ: Իրավաբանական տեխնիկայի տեսանկյունից այն իրավական բարեփոխումների մոտ փուլ չէր: Սակայն այդ օրինաստեղծ գործունեությունն արդեն դաշնային օրենսդրության կապանքներից ազատված ինքնիշխան և անկախ պետության մենաշնորհային գործունեությունն էր:

Այս տարներին իրավական բարեփոխումների հիմնական ուղղություններն էին իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի որոշ տարրերի կենսագործումը, սեփականության և ձեռնարկատիրական գործունեության ոլորտի ազատական օրենսդրության ընդունումը, ՉԼՄ-ների ազատության օրենսդրական կարգավորումը, պետական իշխանության մարմինների և պաշտոնատար անձանց ապօրինի գործողությունների հետևանքով պատճառ-

ված վնասի հատուցում ստանալու իրավունքի օրենսդրական կարգավորումը:

«Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» սահմանադրական օրենքով ՀՀ-ն պարտավորվում էր իր տարածքում ապահովել օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների տարանջատումը: Օրենքի դրույթների կենսագործումը պետք է ապահովեր իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի մասնակի հաստատումը: Նախագահի ինստիտուտի օրենսդրական հիմնադրումն արդեն կատարվել էր: 1991 թ. նոյեմբերի 19-ին ընդունվեց ՀՀ «Գերագույն խորհրդի մասին» օրենքը, որի 1-ին հոդվ. սահմանում էր. Գերագույն խորհուրդը մշտապես գործող մարմին է, որն իրականացնում է օրենսդիր իշխանությունը և ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված այլ լիազորություններ: Օրենքի 3-րդ հոդվ. սահմանում էր այն պաշտոնատար անձանց շրջանակը, ովքեր չէին կարող միաժամանակ լինել ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր¹:

1990 թ. հոկտեմբերի 31-ին ընդունվեց ՀՀ օրենքը «Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականության մասին»²: Այս օրենքի ընդունման նպատակն էր մինչև քաղաքացիական օրենսդրության համակարգումն ապահովել շուկայական հարաբերությունների ձևավորման ու զարգացման իրավական հիմքերի ստեղծումը, տնտեսական համակարգի և սեփականության հարաբերությունների ամրապնդումը, դրա տարբեր ձևերի զարգացումը: Այդ օրենքն ազդարարում էր խորհրդային «ամճճական սեփականության» իրավունքից անցումը մասնավոր սեփականության իրավունքին՝ թույլ տալով սեփականատիրոջը գույքն օգտագործել նաև ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնելու համար:

¹ Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, թիվ 22(1002), 31 նոյեմբերի 1991 թ., էջ 3:

² Տե՛ս ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.), Եր., 1995, էջ 25-39:

«Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականության մասին» օրենքը սեփականության իրավունքի ձևեր էր ճանաչում քաղաքացիների, կոլեկտիվ և պետական սեփականությունը, թույլատրվում էր նաև այդ ձևերի միավորումից առաջացած խառը սեփականությունը: Օրենքը, սակայն, սեփականության ձևերի շրջանակը դրանով չէր սահմանափակում. օրենքով կարող էին սահմանվել սեփականության այլ ձևեր:

Սեփականության բոլոր ձևերի իրավահավասարության հաստատման գործում կարևոր էր «Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքում փոփոխություններ ու լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 1992 թ. մայիսի 11-ի օրենքը, որը վերացրեց պետական, հանրային սեփականության այլ տեսակների և քաղաքացիների անձնական սեփականության իրավունքի քրեաիրավական պաշտպանության միջև տարբերությունը՝ քրեական օրենսգրքում թողնելով միայն մեկ գլուխ՝ «Սեփականության դեմ ուղղված հանցագործություններ»¹:

«Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականության մասին» օրենքը սահմանում էր, որ սեփականատերն իր հայեցողությամբ տիրապետում, օգտագործում, տնօրինում է իրեն պատկանող գույքը, նա կարող է իր գույքի նկատմամբ ձեռնարկել օրենքին չհակասող ցանկացած գործողություն, ինչպես նաև կարող էր գույքն օգտագործել օրենքով չարգելված տնտեսական կամ այլ ցանկացած գործունեություն իրականացնելու համար:

Օրենքի 12-րդ հոդ. սահմանում էր, որ օրենքով թույլատրվող հիմքերով քաղաքացու ձեռք բերած գույքի կազմն ու արժեքը չեն սահմանափակվում: Միայն օրենքով կարող էին սահմանվել գույքի այն տեսակները, որոնք չէին կարող լինել քաղաքացիների սեփականությունը:

ՀՀ Գերագույն խորհրդի 1991 թ. փետրվարի 13-ի որոշմամբ հաստատված՝ **«Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականաշնորհման հիմունքները»** ծրագրային փաստաթուղթն իր տրա-

¹ Տե՛ս նույն աեղը, էջ 370-377:

մաքանական շարունակությունն ստացավ հետագայում՝ 1992 թ. օգոստոսի 27-ի՝ «Պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման մասին» ՀՀ օրենքում¹: Պետական ձեռնարկությունը սեփականության իրավունքով պետությանը (իշխանության տեղական մարմիններին) պատկանող ձեռնարկություն էր, կամ դրանց միավորումը, կամ գույքային համալիր հանդիսացող և կազմակերպական-իրավական տեսակետից մեկուսացված, իսկ գործառությանին առումով ինքնուրույն գործելու հնարավորություն ունեցող ստորաբաժանում էր, ինչպես նաև կոլեկտիվ կամ խառը սեփականության վրա հիմնված ձեռնարկություններում պետությանը (իշխանության տեղական մարմիններին) պատկանող բաժնեմասը կամ բաժնետոմսերը²:

Այս օրենքը սահմանում էր ՀՀ-ում արտադրության միջոցների նկատմամբ սեփականության հարաբերությունների փոխակերպման կազմակերպական-իրավական հիմքերը պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման միջոցով արդյունավետ շուկայական տնտեսություն ստեղծելու համար: Սեփականաշնորհումը ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված ձևերով պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների օտարումն էր ՀՀ քաղաքացիներին, նրանց խմբերին, ոչ պետական ձեռնարկություններին ու պետական մասնակցությամբ ձեռնարկություններին և օտարերկրյա անձանց: Ապապետականացումը՝ ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված դեպքերում և կարգով պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների տրամադրումն էր ՀՀ քաղաքացիներին, նրանց խմբերին, ձեռնարկություններին, օտարերկրյա անձանց

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 398-433:

² Տե՛ս «Պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման մասին» ՀՀ օրենքը // ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու..., էջ 398:

լիագորագրային կառավարման, վարձակալության, ոչ պետական ձեռնարկություններ կամ պետական մասնակցությամբ ձեռնարկություններ ստեղծելու համար՝ առանց պետական սեփականության իրավունքի օտարման¹:

«Հայաստանի Հանրապետության պետական և հանրային բնակարանային ֆոնդի սեփականաշնորհման մասին» 1993 թ. հունիսի 29-ի ՀՀ օրենքը սահմանում էր ՀՀ տարածքում պետական բնակարանային ֆոնդի և հանրային բնակարանային ֆոնդի (բնակելի տների և այլ շինությունների բնակելի տարածությունների) սեփականաշնորհման հիմնական դրույթները, կարգավորում էր սեփականության հարաբերությունների ձևափոխման իրավական, տնտեսական և կազմակերպական հիմունքները²: Պետական և հանրային ֆոնդի տների բնակարանների սեփականաշնորհումը կամավորության սկզբունքով քաղաքացիներին բնակարանների (բնակելի տարածությունների) անհատույց հատկացումն էր: Սեփականաշնորհված բնակարանները և բնակելի տարածությունները վերածվում էին քաղաքացիների սեփականության: Սեփականաշնորհման սուբյեկտ էին համարվում ՀՀ-ում մշտապես բնակվող, տվյալ բնակտարածությունում գրանցում ունեցող, ինչպես նաև օրենքով սահմանված դեպքերում բնակտարածության նկատմամբ իրավունքը պահպանած քաղաքացիները:

«Ձեռնարկությունների և ձեռնարկատիրական գործունեության մասին» 1992 թ. մարտի 14-ի ՀՀ օրենքը կարգավորում էր ձեռնարկատիրական գործունեության հիմունքները, ձեռներեցների իրավունքները և պարտականությունները, ձեռնարկությունների կազմակերպական-իրավական տեսակները, դրանց ստեղծման, գործելու և գործունեության դադարեցման հիմքերը³: Օրեն-

¹ Տե՛ս «Պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և սպասարկության մասին» ՀՀ օրենքը // ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու..., էջ 400-401:

² Տե՛ս ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու..., էջ 516-521:

³ Տե՛ս նույն աեղը, էջ 240-280:

քի բնորոշմամբ ձեռնարկատիրական էր համարվում ձեռներեցների կողմից իրականացվող օրենսդրությամբ չարգելված ցանկացած տնտեսական գործունեություն, իսկ այդ գործունեության ելակետային սկզբունք էր դիտվում ձեռներեցության ազատությունը:

Ձեռնարկատիրական գործունեության կարգավորմանն էին ուղղված մի շարք այլ օրենքներ.

1) «Անհատ ձեռներեցի մասին» ՀՀ օրենքը (1993 թ. դեկտեմբերի 27)¹, որը սահմանում էր «անհատ ձեռներեց» հասկացությունը, նրա գրանցման կարգը, իրավունքները, պարտականությունները, պատասխանատվությունը, գործունեության ընտրության և դադարեցման պայմանները, գործունեության երաշխիքները: Անհատ ձեռներեց էր համարվում այն ֆիզիկական անձը, ով իրականացնում էր տնտեսական որոշակի գործունեություն, և ով գործում էր ինքնուրույն և իր անունից: Անհատ ձեռներեց կարող էին լինել ՀՀ քաղաքացիները, այլ պետությունների քաղաքացիները, ինչպես նաև ապատրիդները, որոնց տնտեսական գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքը սահմանափակված չէր օրենսդրությամբ:

2) «Սպառողական կոոպերացիայի մասին» ՀՀ օրենքը (1993 թ. դեկտեմբերի 30)²: Սպառողական կոոպերացիան դիտարկվում էր որպես շահույթ ստանալու նպատակ չհետապնդող կազմակերպություն և կոչված էր բավարարելու իր անդամների կարիքներն ապրանքներով ու ծառայություններով նրանց շահերը ներկայացնելու և դրանք պաշտպանելու նպատակով:

3) «Անհատական (ընտանեկան) ձեռնարկության մասին» ՀՀ օրենքը (1994 թ. հունիսի 13)³: Անհատական ձեռնարկությունը մեկ ֆիզիկական անձի սեփականությունն էր, իսկ ընտանեկան ձեռնարկությունը համատեղ սեփականության իրավունքով պատկանում էր ընտանիքի անդամներին: Երկուսն էլ չունեին ի-

¹ Տե՛ս նույն աեղը, էջ 666-667:

² Տե՛ս նույն աեղը, էջ 671-676:

³ Տե՛ս նույն աեղը, էջ 704-710:

քավաբանական անձի կարգավիճակ, իսկ անվան մեջ պետք է նշվեր սեփականատիրոջ (տիրոջ) անունը: Անհատական ձեռնարկության կառավարումն իրականացվում էր դրա սեփականատիրոջ կողմից՝ անմիջականորեն կամ աշխատանքային պայմանագրի հիման վրա վարձված տնօրենի կողմից: Ընտանեկան ձեռնարկության բարձրագույն մարմինը սեփականատերերի ընդհանուր ժողովն էր: Դրա ընթացիկ ղեկավարումն իրականացնում էր տնօրենը, որը կարող էր վարձվել աշխատանքային պայմանագրի հիման վրա՝ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով:

4) **«Ձեռնարկությունների և անհատ ձեռներեցների սնանկացման մասին»** ՀՀ օրենքը (1995 թ. հունիսի 15)¹, որը սահմանում էր ձեռնարկություններին և անհատ ձեռներեցներին սնանկ (անվճարունակ) պարտապան հայտարարելու, նրանց հնարավոր սնանկացումը (անվճարունակությունը) կանխարգելելու, անվճարունակ պարտապանին վերակազմավորելու և (կամ) դրանց գույքն իրացնելու կարգը:

Մամուլի և զանգվածային լրատվության մյուս միջոցների ազատության կարգավորման և երաշխավորման գործում կարևոր դեր խաղաց 1991 թ. հոկտեմբերի 8-ի **«Մամուլի և զանգվածային լրատվության մյուս միջոցների մասին»** ՀՀ օրենքը: Օրենքը սահմանում էր, որ ՀՀ-ում մամուլը և ՁԼ մյուս միջոցներն ազատ են, գրաքննության չեն ենթարկվում: ՀՀ քաղաքացիներն ունեն մամուլով և զանգվածային լրատվության այլ միջոցներով իրենց տեսակետները, կարծիքներն արտահայտելու, հասարակական կյանքի յուրաքանչյուր խնդրի վերաբերյալ հրատապ և հավաստի լրատվություն ստանալու իրավունք: Օրենքն արգելում էր ՁԼՄ-ի որևէ տեսակի մենաշնորհ:

Բացի մամուլի և ՁԼՄ-ի ազատության իրավունքից, այդ օրենքը կարգավորում էր նաև ՁԼՄ-ների՝ տեղեկատվություն ստանալու իրավունքը, եթե պահանջված լրատվության տրամադրումը

¹ Տես նույն տեղը, էջ 873-899:

չի հակասում տվյալ կազմակերպության կանոնադրությանը և չի պարունակում պետական գաղտնիք կամ օրենքով արգելված և (կամ) հրապարակման ոչ ենթակա տեղեկություններ¹:

Օրենքը սահմանում էր նաև մամուլի ազատության իրավունքի սահմանափակումները՝ ելնելով այն կանխադրույթից, որ մամուլի ազատությունից բխող խոսքի ազատությունը բացարձակ իրավունք չէ և հետևաբար չի թույլատրվում չարաշահել խոսքի ազատությունը: Դրան համապատասխան չէր թույլատրվում հրապարակել պետական գաղտնիք պարունակող տեղեկություններ, որոնց ցանկը սահմանում էր ՀՀ Նախարարների խորհուրդը: Հրապարակման ենթակա չէր պատերազմ, բռնություն, ազգային և կրոնական թշնամանք հրահրող, պոռնկություն, քնրամոլություն և քրեորեն պատժելի այլ արարքներ քարոզող, կեղծ և չստուգված լրատվությունը: Առանց քաղաքացու համաձայնության չէր թույլատրվում հրապարակել որդեգրման գաղտնիքը և քաղաքացու նեղ անձնական կյանքին վերաբերող տեղեկություններ:

ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության 56-րդ հոդվածի 3-րդ մասը երաշխավորում էր պետական մարմինների և պաշտոնատար անձնաց ապօրինի գործողությունների հետևանքով պատճառված վնասի հատուցում ստանալու իրավունքը: Մինչև խորհրդային դաշնության փլուզումը պետությունը այդպիսին ճանաչեց խորհրդային իշխանության տարիներին անհատների նկատմամբ քաղաքական շարժառիթներով դատական և ոչ դատական ճանապարհով քրեական հարկադրանք կիրառելու հետևանքով պատճառված վնասը: Դրանով առաջանում էր մի կողմից՝ քաղաքական շարժառիթներով բռնադատված անձանց արդարացնելու և մյուս կողմից՝ ապօրինի գործողություններով նրանց պատճառված վնասի հատուցման իրավական խնդիրը: Այդ խնդիրը լուծեց **«Բռնադատվածների մասին»** ՀՀ օրենքը (1994թ. հունիսի 14):

Օրենքով բռնադատված էր համարվում ՀՀ-ում մշտապես

¹ Տե՛ս նույն աեղը, էջ 180-188:

բնակվող ԽՍՀՄ այն քաղաքացին, քաղաքացիություն չունեցող անձը կամ օտարերկրյա քաղաքացին, որը խորհրդային կարգերի ժամանակաշրջանում՝ սկսած 1920 թ. նոյեմբերի 20-ից, ՀՀ տարածքում քաղաքական շարժառիթներով՝ ա) դատապարտվել և հետագայում արդարացվել էր, բ) քրեական պատասխանատվության էր ենթարկվել արտադատական կարգով, գ) անօրինական կարգով ենթարկվել էր բժշկական բնույթի հարկադրական միջոցների, դ) արտաքսվել էր նախկին ԽՍՀՄ տարածքից կամ զրկվել քաղաքացիությունից, ե) արտրվել կամ արտաքսվել էր որպես բռնադատվածի ընտանիքի անդամ:

§ 3. Սոցիալական ոլորտի իրավական քաղաքականությունը

1990-1995 թթ. ընթացքում Հայաստանի պետաիրավական համակարգը ընթացիկ օրենսդրական կարգավորման միջոցով ապրեց էական զարգացում: Տեղի ունեցավ սկզբունքային հայեցակարգային հեղաբեկում, սոցիալիստական պետության և իրավունքի հայեցակարգից անցում կատարվեց ազատական-իրավական պետության ու իրավական կարգավորման համակարգին: Այդ գործընթացն ուներ առաջադիմական նշանակություն Հայաստանի իրավական համակարգի և դրա կենտրոնական իրավական ինստիտուտի՝ մարդու իրավունքների համար:

Առաջընթացն ակնհայտ էր հատկապես որոշ անձնական, ինչպես նաև քաղաքական, բնապահպանական, տնտեսական իրավունքների հարցում: Մարդու իրավունքների սոցիալիստական հայեցակարգը, ի սկզբանե, թերագնահատում էր քաղաքական և անձնական իրավունքները: Բայց սոցիալիստական սահմանադրական կարգավորումն իր վերջին մոդելում՝ սոցիալ-տնտեսական և մշակութային իրավունքների համար սահմանում էր սահմանադրական երաշխիքների լայն համակարգ: Քանի որ այս իրավունքները ենթադրում էին պետության դրական գործողություն-

ներ¹, ապա արտադրության միջոցների հանրային սեփականությունը և բաշխվող միջոցների՝ հանրային ֆոնդերում կուտակումը, հնարավոր էին դարձնում դրանց իրական լայն երաշխավորումը:

«Սակայն երրորդ սերնդի իրավունքների իրացման հիմնախնդիրը քննարկելիս պետք է նկատի ունենալ, որ ոչ բոլոր պետությունները կարող են իրականություն դարձնել սոցիալական, տնտեսական և մշակութային իրավունքները: Դա պայմանավորված է այն փաստով, որ այս իրավունքների իրացմանը կարելի է հասնել ազգային եկամտի վերաբաշխման հաշվին: Իսկ եթե երկրի տնտեսությունը չունի հնարավորություններ, ուրեմն և վերաբաշխումն է դառնում անհնարին: Ահա այստեղ է, որ առաջանում է լուրջ հիմնախնդիր՝ ինչպե՞ս իրականացնել սոցիալական ծառայությունների մատուցումը, որպեսզի պահպանվեն շուկայական հարաբերությունները, ազատ ձեռներեցությունը և միաժամանակ ապահովվի մարդկային զարգացումը»²:

Անկախություն ձեռք բերելուց հետո միանգամից շուկայական տնտեսական հարաբերություններին անցնելը, հանրապետության տնտեսական շրջափակումը, դարաբաղյան պատերազմը առաջ բերեցին տնտեսական խորը ճգնաժամ: Դա հանգեցրեց պետության ֆինանսատնտեսական հնարավորությունների նվազման, «հանրային ֆոնդերի» սնանկացման, ինչը կասեցրեց պետության դրական գործունեությունը սոցիալական, մշակութային իրավունքների երաշխավորման բնագավառում:

¹ Մարդու իրավունքների այս համախումբը առանձնահատուկ է իր բնույթով: Երրորդ սերնդի իրավունքների պարագայում պետության խնդիրն է սոցիալ-տնտեսական ծրագրերի, կազմակերպական և տնտեսական գործունեության, իրավական կարգավորման միջոցով իրական դարձնել դրանք: Այս իրավունքների դեպքում «Պետությունները պետք է ոչ միայն ձեռնպահ մնան. նրանք պարտավոր են գործել, և այդ պարտավորությունը վերածվում է իրավաբանական պարտականության՝ ապահովել ուսուցումը, երաշխավորել աշխատանքը» և այլն (տե՛ս **Дюрк С.**, Социальное право. Индивидуальное право и преобразование государства. М., 1999, էջ 72):

² Տե՛ս «Մարդկային զարգացման հիմունքներ», Եր., Նոյյան Տապան, 2004, էջ 265-266:

Շուկայական տնտեսության պայմաններում սոցիալական մի շարք իրավունքներ պետք է հարմարեցվեին քաղաքացիական հասարակության հայեցակարգին և առկա տնտեսական իրողություններին: Կայացած քաղաքացիական հասարակությունում հասարակության մեծամասնությունն ինքնուրույն նախաձեռնության միջոցով հասնում է բարեկեցության: Մակայն քաղաքացիական հասարակության մեջ սոցիալ-իրավական պետությունը պետք է ապահովեր մաս սոցիալական համերաշխություն, նպաստեր երկրի տնտեսական աճին, ստեղծեր իրական երաշխիքներ կենսամակարդակի, զբաղվածության, կրթության և առողջապահության ոլորտներում: Այս խնդրի լուծմանն էր ուղղված սոցիալական ոլորտի մի շարք օրենքների ընդունումը:

1991 թ. դեկտեմբերի 27-ին ընդունվեց **«Բնակչության զբաղվածության մասին»** ՀՀ օրենքը¹: Քանի որ 1978 թ. Սահմանադրությամբ սահմանված աշխատանքի իրավունքը, որի դեպքում պետությունն իր վրա էր վերցնում համընդհանուր զբաղվածություն ապահովելու պարտականությունը, արդեն դեկլարատիվ էր, ապա անցում կատարվեց աշխատանքի ընտրության ազատության իրավունքին՝ սահմանելով աշխատանքի իրավունքի իրականացման, ինչպես մաս գործազրկության դեպքում սոցիալական պաշտպանության բնագավառներում պետության կողմից տրվող երաշխիքները:

Օրենքի հայեցակարգը հիմնված էր այնպիսի իրավական հասկացությունների վրա, ինչպիսիք են՝ «զբաղված քաղաքացիներ», «զբաղված քաղաքացիներ», «աշխատանք փնտրողներ», «գործազուրկներ»: Քաղաքացիներին իրավունք էր տրվում ընտրություն կատարել զբաղվածության և չզբաղվածության միջև: Ելնելով դրանից, օրենքով հիմնադրվում էր աշխատանք փնտրողների հաշվառման և գրանցման համակարգ, սահմանվում էին նյութական օգնության երաշխիքներ զբաղվածության բնագավա-

¹ Տե՛ս ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու..., էջ 215-225:

ռում:

Արգելելով հարկադիր աշխատանքը՝ օրենքը երաշխավորում էր ընտրության ազատություն՝ աշխատել կամ չաշխատել: Մարդուն գործազրկությունից պաշտպանելու համար պետությունը ստեղծեց զբաղվածության պետական ծառայություն, որն իրականացնելու էր բնակչության զբաղվածության պետական կարգավորման և ֆինանսավորման խնդիրները: Աշխատանք փնտրող և գործազուրկ անձանց համար օրենքը երաշխավորում էր մասնագիտական կողմնորոշման խորհրդատվության, ազատ աշխատատեղերի վերաբերյալ տեղեկությունների, հարմար աշխատանքի միջնորդության, անվճար վերամասնագիտացման և որակավորման բարձրացման, գործազրկության մպաստի և կրթաթոշակի իրավունքները:

Շուկայական տնտեսության պայմաններում նորովի կարգավորման կարիք ունեին սոցիալական ոլորտի հարաբերությունները և իրավունքները: Մարդու (քաղաքացու) սոցիալական իրավունքները՝ հնարավորություն տալով պետությունից ստանալ որոշակի նյութական բարիքներ (օգնություն, ծառայություն)՝ ապահովում են նրա սոցիալական բարեկեցությունը: Շուկայական տնտեսության և ճգնաժամի պայմաններում պետությունը չէր կարող լրիվ անվճար երաշխավորել բժշկական օգնության իրավունքը, դժվարություններ էին առաջացել սոցիալական ապահովության իրավունքի, բավարար կենսամակարդակի և կենսապայմանների բարելավման իրավունքների ապահովման նյութական չափերում:

Սոցիալական ապահովության իրավունքի՝ նոր իրողությունների հիման վրա կարգավորման համար՝ 1992 թ. մարտի 20-ին ընդունվեց **«Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների պետական կենսաթոշակային ապահովության մասին»** օրենքը¹, որը սահմանում էր քաղաքացիների պետական կենսաթոշակային ապահովության իրավական, տնտեսական և կազմակերպա-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 297-316:

կան դրույթները՝ երաշխավորելով կենսաթոշակառուների նյութական ապահովության և սոցիալական պաշտպանվածության իրավունքը: Կենսաթոշակառուների այդ իրավունքի երաշխիքը պետական կենսաթոշակն էր իր երկու տեսակներով. ա) աշխատանքային կենսաթոշակներ (տարիքային), տարիքային արտոնյալ, հաշմանդամության (աշխատանքային ստաժ ունեցող հաշմանդամների), երկարամյա ծառայության, բ) սոցիալական ծառայության կենսաթոշակներ (ծերության, հաշմանդամության, կերակրողին կորցնելու դեպքում):

Նոր պայմաններում սոցիալական ապահովության իրավունքի կարգավորմանն էին ուղղված՝

1) «Ջինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության մասին» ՀՀ օրենքը (1993թ. հունվարի 7)¹, որը սահմանեց զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների կենսաթոշակային ապահովության և սոցիալական պաշտպանության իրավական, նյութական և կազմակերպական հիմքերը: Ջինծառայողներին կարող էին նշանակվել հետևյալ պետական կենսաթոշակները՝ երկարամյա ծառայության, հաշմանդամության, սոցիալական կենսաթոշակ զինծառայողների ընտանիքների անդամներին՝ կերակրողին կորցնելու դեպքում:

2) «Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքը (1993թ. մայիսի 24), որը կարգավորում էր հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության իրավական, տնտեսական, կազմակերպական հիմունքները, հաշմանդամներին այլ բաղադրագիծների հետ համահավասար հնարավորություններ ապահովելու բարենպաստ պայմաններն ու արտոնությունները¹:

Այսպիսով, երրորդ սերնդի իրավունքների իրացումը կատար-

¹ Տես նույն աեղը, էջ 453-465:

¹ Տես նույն աեղը, էջ 504-515:

վում է ազգային եկամտի վերաբաշխման հաշվին և, քանի որ նոր պայմաններում երկրի տնտեսությունը չուներ հնարավորություններ, ուրեմն վերաբաշխումը նախկին չափով դարձավ անհնարին: Չնայած սոցիալական ոլորտի իրավակարգավորումներին՝ խնդիրը երրորդ սերնդի իրավունքների նյութական երաշխիքների բավականին ցածր մակարդակն էր: Այդպիսով՝ կենսամակարդակն ապահովելու ամբողջ ծանրությունը Հայաստանում ընկավ մարդու վրա, իսկ պետության հնարավորությունները դրա համար պայմաններ ստեղծելու, արգելքներն ու խոչընդոտները վերացնելու ուղղությամբ դեռևս շատ փոքր էին:

**§ 4. 1995 թ. մարտի 27-ի «Սահմանադրական օրենքը»
և խորհրդարանական ընտրությունների
իրավակարգավորումը**

1990-95 թթ. ծավալված իրավական բարենորոգումները եզրափակեցին ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից **1995 թ. մարտի 27-ի «Սահմանադրական օրենքը»** և **1995 թ. ապրիլի 4-ի «ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավորների ընտրությունների մասին» օրենքը**: Դրանով կայուն նորմատիվ-իրավական հիմք ստեղծվեց ՀՀ Հիմնական օրենքի ընդունման համար, որի նախագիծը 1995 թ. դրությամբ պատրաստ էր:

Մարտի 27-ի Սահմանադրական օրենքը սահմանում էր հետևյալ դրույթները.

1. «ՀՀ Սահմանադրությունը ընդունվում է Գերագույն խորհրդի կամ ՀՀ հանրաքվեի միջոցով՝ Գերագույն խորհրդի հավանությամբ:

2. ՀՀ նորընտիր Գերագույն խորհուրդը վերանվանել ՀՀ Ազգային ժողով: Ազգային ժողովի լիազորությունների ժամկետը 4 տարի է:

3. Պատգամավոր չեն կարող լինել կառավարության անդամները: Պատգամավոր չեն կարող լինել և պատգամավորական քեկնածու չեն կարող առաջադրվել դատավորները, դատախա-

գության, ազգային անվտանգության պետական վարչության աշխատակիցները, ներքին գործերում և զինված ուժերում ծառայողները:

4. ՀՀ այլ օրենսդրական ակտերը գործում են այնքանով, որքանով չեն հակասում սույն Սահմանադրական օրենքին, ինչպես նաև «Ազգային ժողովի պատգամավորների ընտրությունների մասին» օրենքին»¹:

Ընտրական իրավունքի կարգավորումը 1995 թ. ամփոփեց «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի պատգամավորների ընտրությունների մասին» ՀՀ օրենքը²: Օրենքը հռչակում էր ընտրական իրավունքի այնպիսի սկզբունքներ, ինչպիսիք են ընդհանուր, հավասար, ուղղակի ընտրությունները և գաղտնի քվեարկությունը: Նույն սկզբունքներն ամրագրված էին նաև ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության 85-րդ հոդվածում: Միակ սկզբունքային նորամուծությունն Ազգային ժողովի ընտրական համակարգում երկու կարգերի մեծամասնականի և համամասնականի գույակցումն էր (150 մեծամասնական գումարած 40 համամասնական, ընդամենը՝ 190):

Այս իրավական տարօրինակությունը հաստատում է այն հանգամանքը, որ ընտրական գործընթացների սոցիալական առաքելության իրացման իրավական-օրենսդրական երաշխիքների կողքին կարևոր տեղ են գրավում և երբեմն էլ ավելի առաջնային են քաղաքական, տնտեսական, բարոյական, գիտակցական գործոնները, քան մերկ օրենսդրական կանոնները: Իրավական կարգավորման նպատակների, խնդիրների իրականացման ամենափուլային երաշխիքը ոչ թե արհեստական նորմատիվ կանոններն են, այլ մարդիկ (բնակչությունը, քաղաքական գործիչները, պետական պաշտոնյաները), ինչպես նաև պայմանները, որոնցում ընթանում է նրանց ողջ կյանքն ու գործունեությունը: Անկախությունից հետո անցած ճանապարհը և ապագա ընտրությունների

¹ Տես նույն տեղը, էջ 838:

² Տես նույն տեղը, էջ 839-865:

կապակցությամբ ծավալվող գործընթացները վկայում են, որ այս ոլորտի թերությունների մեջ են թաղված մեր հասարակության բոլոր «չարիքների» արմատները: Մահմանադրական իրավունքի գիտությունը «ընտրություններ» եզրույթի տակ հասկանում է պետական մարմնի կազմավորման կամ պաշտոնատար անձին իշխանական լիազորություններով օժտելու ընթացակարգ, որն իրականացվում է ընտրողների քվեարկության միջոցով՝ պայմանով որ մնան կարգով տրվող յուրաքանչյուր մանդատի համար կարող են հավակնել երկու և ավելի թեկնածուներ¹:

Ընտրություններն օրինականացնում են իշխանությունը: Ընտրությունների միջոցով ժողովուրդը որոշում է իր ներկայացուցիչներին և նրանց օժտում իր ինքնիշխան իրավունքներն իրականացնելու լիազորություններով: Ընտրությունները հասարակության և պետության զարգացման սոցիալ-տնտեսական ծրագրերի, քաղաքական կուսակցությունների ու ղեկավարների «սելեկցիայի» միջոց են, դրանք քաղաքացիներին հնարավորություն են տալիս պետական իշխանության իրացումը հանձնել արժանիներին, հանդիչ ծրագրեր ունեցողներին: Արդյո՞ք այս հրամայական պահանջը բոլոր դեպքերում և ինքնաբերաբար կենսագործվում է, թե՞ ոչ: Պատասխանը, իհարկե, ակնհայտ է՝ ոչ: Իսկ որո՞նք են դրա պատճառները, կենսագործման արգելակմանը կամ խեղաթյուրմանը նպաստող գործոնները:

Ընտրությունների առջև կանգնած սոցիալական առաքելության իրացման գլխավոր մախադրյալը պատշաճ իրավական կարգավորումն է: Սակայն պոզիտիվ իրավական տարրն այդ առաքելության իրացման մախադրյալներից մեկն է միայն: Ոչ իրավական կամ արտաիրավական հասարակական գործոնների (քաղաքական, տնտեսական, բարոյական և այլն) բացասական ներգործության դեպքում իրավական-օրենսդրական կարգավորման ջանքերը կարող են չհասցնել նպատակին: Ընտրական գոր-

¹ Стен Конституционное право зарубежных стран. Общая часть. Т. 1-2, М., 1996, էջ 50:

ծընթացներում դրսևորվող այս օրինաչափությունը բնորոշ է ոչ միայն անցյալին, այլև մեր ժամանակներին:

§ 5. Հայաստանի Հանրապետության ազգային-մերապետական և միջազգային իրավունքի հարաբերակցության հիմնախնդիրները 1990-1995 թթ.

1991 թ. սեպտեմբերին Հայաստանի կառավարությունը դիմեց աշխարհի երկրներին՝ ճանաչելու Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Այդ կարգավիճակը թույլ կտար Հայաստանին միջազգային ասպարեզում հանդես գալու որպես ինքնուրույն և լիիրավ անդամ՝ դրանից բխող բոլոր իրավունքներով և պարտավորություններով¹: Հայաստանը դարձավ Միավորված Ազգերի Կազմակերպության անդամ²:

Անկախության հռչակումից հետո, ՀՀ-ի միջազգային ճանաչմանը գուցե ամենաբաց, սկսվեց նաև միջազգային այլ պայմանագրերի վավերացման գործընթացը: Հայաստանի Հանրապետությունը, մինչև 1991 թ. սեպտեմբերի 25-ը, այսինքն՝ մինչև անկախության հռչակումը, 1991 թ. ապրիլի 1-ին վավերացրել էր «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային պայմանագիրը»՝ կից ֆակուլտատիվ արձանագրությամբ¹: 1991 թ. սեպտեմբերից մինչև 1995 թ. սկիզբը Հայաստանի Հանրապետությունը վավերացրել էր 148 միջազգային պայմանագրեր²:

¹ Հայաստանն առաջինը ճանաչվեց Վրաստանի կողմից: 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին ԱՄՆ-ի նախագահը, հեռուստատեսությամբ իր ժողովուրդին շնորհավորելով Սուրբ Ծննդի առթիվ, նաև հայտարարություն արեց Հայաստանի անկախության ճանաչման մասին: Մինչև 1992 թ. օգոստոս ամիսը Հայաստանի անկախությունը ճանաչեցին ևս 103 պետություններ:

² 1992 թ. մարտի 2-ին Նյու Յորքում ՄԱԿ-ի շենքի առջև առաջին անգամ մյուս երկրների դրոշների կողքին հպարտորեն ծածանվեց նաև Հայաստանի Հանրապետության եռագույն դրոշը:

¹ Տե՛ս **Խաչատրյան Հ.Մ.**, նշված աշխ., էջ 369:

² Ըստ ժամանակագրական հերթականության վավերացված միջազգային պայմանագրերի մասին տե՛ս **Խաչատրյան Հ.Մ.**, նշված աշխ., էջ 369-384:

ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունը չէր կարգավորում միջազգային և ներպետական իրավունքի հարաբերակցության հարցը: Խորհրդային սահմանադրական օրենսդրությունն արտաքին-քաղաքական հարաբերությունների ոլորտը վերապահում էր ԽՍՀ Միության իրավասությանը: Հետևաբար, ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը սահմանում էր, որ ՀԽՍՀ-ն արտաքին-քաղաքական գործունեության մեջ ղեկավարվում է արտաքին քաղաքականության այն նպատակներով, խնդիրներով, որոնք որոշված են ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ¹: Իսկ վերջինս չէր նախատեսում միջազգային և ներպետական իրավական համակարգերի փոխգործակցության ձևերի իրավական կարգավորումը՝ միջազգային իրավունքի անմիջական կամ միջնորդավորված գործողության հիմնահարցը, երկուսի միջև կոլիզիաների լուծման եղանակները, դրա իրավական միջոցները և այլն:

Անկախության ձեռք բերումը և միջազգային իրավական պայմանագրերի վավերացման գործընթացն առաջադրեցին ներպետական իրավունքի հետ այդ պայմանագրերի հարաբերակցության հարցը: Սակայն, ՀՀ անկախության հռչակումից հետո, այդ հարցը հստակ հայեցակարգային իրավական կարգավորման չէր ենթարկված:

1990-1995 թթ. ընդունված սահմանադրական ակտերից ոչ մեկը չէր անդրադարձել այս հարաբերակցության կարգավորմանը: Օրենսդիրն այս հարցում դիմել էր ոչ թե ընդհանուր, այլ մասնավոր կարգավորման, այսինքն՝ ամեն մի օրենքի ընդունմամբ, անհրաժեշտության դեպքում, սահմանվում էր այդ օրենքի և միջազգային պայմանագրերի հարաբերակցության հարցի լուծումը:

Առաջին օրենքը, որում օրենսդիրը վկայակոչում էր միջազգային պայմանագրերը, 1991 թ. հունվարի 29-ին ընդունված Հոդային օրենսգիրքն էր: Դրա ամենավերջին՝ 78-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ եթե ՀՀ միջազգային պայմանագրով սահմանված

¹ Տե՛ս ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության 28-րդ հոդվածը:

են այլ կանոններ, քան պարունակում է սույն օրենքը, ապա կիրառվում են միջազգային պայմանագրերի կանոնները¹: Օրենքում օգտագործված այս հղումն անվանում են առաջնային կիրառում, ըստ որի՝ միջազգային և ներպետական իրավունքների հակասության դեպքում կիրառվում են միջազգային նորմերը:

Երրորդ հանրապետության օրենսդիր մարմնի պրակտիկայում հանդիպում ենք մաս փոխակերպման միջոցով միջազգային իրավունքի իրացման ձևին: Օրինակ՝ «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» (1991թ. հունիսի 17) ՀՀ օրենքի նախաբանում սահմանվում էր, որ «առաջնորդվելով միջազգային իրավունքի նորմերով սահմանված մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների սկզբունքներով և հավատարիմ լինելով քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի 18-րդ հոդվածի դրույթներին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ընդունում է սույն օրենքը»: Այդ ձևակերպումից բխում էր, որ օրենքն իրենում ներառել էր կարգավորման հարաբերությունների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրի դրույթները, ինչը հաստատում են մույն օրենքի 1-3-րդ հոդվածների իրավական ձևակերպումները, որոնք գրեթե վերաբառառում են «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի» դրույթները²:

1992 թ. հունիսի 6-ին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի կնքման, վավերացման և չեղյալ հայտարարման մասին» օրենք¹: Այդ օրենքը սահմանեց, որ ՀՀ միջազգային պայմանագրերը ենթակա են անվերապահ կատարման, իսկ դրանց և ՀՀ օրենսդրության հակասության դեպ-

¹ Տե՛ս ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.), Եր., 1995, էջ 106: Հետագայում ընդունվել են միջազգային իրավունքի առաջնային կիրառումն ապահովող բազմաթիվ օրենքներ (սե՛ս մույն տեղը, էջեր՝ 157, 240, 297, 339, 351, 473):

² Տե՛ս «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը, //ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու..., էջ 136:

¹ Տե՛ս մույն տեղը, էջ 384-388:

քում գերակայությունը տրվում է միջազգային պայմանագրով սահմանված իրավական նորմին¹: Ինչպես տեսնում ենք, այդ օրենքը ևս ներպետական իրավունքում միջազգային իրավունքի իրացման ձևերը չէր ենթարկում հայեցակարգային օրենսդրական կարգավորման, սակայն սահմանում էր միջազգային իրավունքի առաջնային կիրառման սկզբունքը:

Այսպիսով՝ մինչև 1995 թ. Մահմանադրության ընդունումը, միջազգային իրավունքի ներպետական ոլորտում գործողության հարցում Հայաստանի Հանրապետությունը հետևում էր միջազգային պայմանագրերի իրացման երեք հիմնական ձևերին՝ տրանսֆորմացիա (ինկորպորացիա), ներպետական ակտում միջազգային ակտերին կատարվող հղումները՝ սահմանելով համալիր կիրառման կամ կոլիզիոն կիրառման կարգը:

¹ Տե՛ս նույն աեղը, էջ 387:

**ԳԼՈՒԽ 15. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱԿԱՐԳԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ԿԱՅՈՒՆԱՑՄԱՆ
ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ
ՕՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱԿԱՐԳՈՒՄԸ**

**§ 1. Իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի
կայունացման խնդիրը և Սահմանադրության նախագծի
մշակման քաղաքական գործընթացը**

1978 թ. Սահմանադրությունն անհամատեղելի էր նոր հասարակական և պետական կարգերի հետ, որովհետև դրա հիմքում դրված էր սոցիալիստական տիպի պետության և իրավունքի հայեցակարգը: Քաղաքացիների իրավունքները և ազատություններն ամրագրված էին միջազգային չափանիշներից կտրված, ենթարկված էին «կոմունիստական շինարարության» նպատակներին: Պետությունը դիտվում էր որպես «սոցիալիզմի և կոմունիզմի շինարարության հիմնական գործիք», հայտարարվում էր «խորհրդային» և «սոցիալիստական», բայց ոչ իրավական:

Սոցիալիստական համաժողովրդական պետության հայեցակարգին էր համապատասխանում մասնապետական իշխանության կառուցակարգը, որում անտեսված էր իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը, ուժեղ գործադիր իշխանության անհրաժեշտությունը, անկախ դատական իշխանության համակարգը: Այդպիսի սահմանադրական կարգավորումը սուր հակասության մեջ էր մտնում նոր ծավալվող հասարակական-քաղաքական ու պետաիրավական իրողությունների հետ:

1990 թ. դեկտեմբերի 10-ի՝ «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին» սահմանադրական օրենքով սահմանված ընթացիկ օրենքների գերակայությունը Սահմանադրության նկատմամբ լավագույն լուծումը չէր, որովհետև Գերագույն խորհուրդը ենթակա էր քաղաքական վայրիվերումների: Դրա օրինակը 1995

թ. մարտի 27-ի «Սահմանադրական օրենքն» էր, որի 1-ին հոդվածը ամրագրում էր ՀՀ ապագա Սահմանադրության ընդունման այլընտրանքային կարգ՝ կա՛մ Գերագույն խորհրդի կողմից, կա՛մ հանրաքվեի միջոցով՝ Գերագույն խորհրդի հավանությամբ: Հետևաբար, իրավական համակարգի քաղաքական-իրավական հիմքերը կայունացման խնդիր ունեին, որը կարող էր լուծել միայն սահմանադրությունը:

Պետական իշխանության կառուցակարգի իրավական անկատարությունն ուրույն կերպով երևաց քաղաքական ուժերի սուր բևեռացման պայմաններում: Լիիշխան Գերագույն խորհրդում քաղաքական ուժերի պայքարը մշտապես ծնում էր բարդություններ և ճգնաժամեր՝ ցանկացած հարց լուծելիս: Դեպքերի մեծ զարգացումը ցույց էր տալիս, որ հին Սահմանադրության անկատարությունը հանգեցնում էր քաղաքական ճգնաժամերի, սակայն չէր պարունակում դրանք հաղթահարելու եղանակներ:

Նոր սահմանադրության ընդունման հարցը դրվեց Հայաստանի անկախության հռչակումից անմիջապես հետո: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի որոշմամբ, 1990 թ. նոյեմբերի 5-ին, նոր Սահմանադրության տեքստի մշակման համար ստեղծվեց սահմանադրական հանձնաժողով: Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվեցին պետական և քաղաքական գործիչներ, պատգամավորներ և իրավունքի մասնագետներ: Ընդամենը 20 մարդ: Սահմանադրական հանձնաժողովը գլխավորեց Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Հանձնաժողովի քարտուղար ընտրվեց Գերագույն խորհրդի քարտուղար Արա Սահակյանը:

Հայաստանում քաղաքական ուժերի բավականին բարդ տեղաբաշխումը ոչ միանշանակ վերաբերմունք առաջացրեց սահմանադրական բարեփոխումների գործընթացների նկատմամբ: Այդ դրսևորվեց ոչ միայն նոր Հիմնական օրենքի հայեցակարգի վերաբերյալ լայն բանավեճում, մասնավորապես՝ Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարման ձևի ընտրության (նախա-

գահական, թե՞ պառլամենտական հանրապետություն), սահմանադրության ընդունման եղանակի շուրջ, այլ նաև սահմանադրական հանձնաժողովից անկախ, այլընտրանքային նախագծերի մշակմամբ:

Սահմանադրական հանձնաժողովը, չգիտես թե ինչու, իր առաջին նիստը գումարեց միայն 1992 թ. հոկտեմբերի 15-ին: Արդեն 1992 թ. դեկտեմբերից շրջանառության մեջ էին Սահմանադրության այլընտրանքային նախագծերը: Հարկ է նկատել, որ կուսակցությունների ներկայացրած ՀՀ Սահմանադրության նախագծի տարբերակներն «աչքի ընկան» իրավաբանական անհեթեթություններով, ամբողջասհաճո գաղափարներով. օրինակ, «Հիմնական օրենքը համայն հայության սահմանադրությունն է», «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիությունը սահմաններ չի ճանաչում», տարածքային պահանջատիրության, ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման հարցերի ուղղակի ամրագրումը սահմանադրության մեջ: Կային նաև Հայաստանը դաշնային պետության վերածելու նախագծեր և այլն:

Ներկայացվեց ՀՅԴ նախագիծը, որտեղ ուղղակիորեն ասված է, որ «Սահմանադրությունը մշակվել է ՀՅԴ ծրագրային հիմնադրույթների հիման վրա»¹: Ըստ էության, այդ նախագծում ամրագրված էին կուսակցության տեսակետները Հայ դատի, տարածքային պահանջատիրության մասին: Ըստ այդ նախագծի, պետք է ստեղծվեր ոչ թե Հայաստանի, այլ համահայկական պետություն: Ազգային ժողովի (խորհրդարանի) 20 պատգամավորներ պետք է ընտրվեին սփյուռքահայ գաղթօջախներում ապրող ՀՀ քաղաքացիներից: Համապետական հանրաքվեի հետ միասին նախատեսված էր համազգային հանրաքվեի գաղափարը, որը յուրովի նորույթ էր համաշխարհային պետաիրավական պրակտիկայում: Սփյուռքահայ գաղթօջախներին իրավունք էր տրվում նախաձեռնելու համազգային հանրաքվե: Գաղթօջախը դառնալու էր սահմանադրական-իրավական սուբյեկտ:

¹ Տե՛ս «Երկիր», օրաթերթ, 3 հունիսի, 1993թ.:

«Մեր անկախ ազգային պետականություն կերտման ժամանակաշրջանում սահմանադրական այս գլուխկոտրուկները հավանաբար նշմարելի տեղ կգրադեցնեն սահմանադրության և սահմանադրական իրավունքի պատմության մեջ: Այդ կուսակցության նախագծում տեղ գտած սահմանադրական պատրանքներն իրենց անկանխատեսելիությամբ և անհետևողականությամբ ռեկորդային դարձան: Ինչ խոսք, մման հարցերից շատերն, իրո՛ք, արտահայտելով հայ ժողովրդի շահերը և նրա արդարացի պահանջը՝ ուղղված միջազգային հանրությանը (օրինակ՝ ցեղասպանության ճանաչումը և դատապարտումը), այնուամենայնիվ, սահմանադրական կարգավորման հիմնահարցեր չեն, այլ պետության գործնական քաղաքականության»¹:

Հետագայում ՀՀ սահմանադրական հանձնաժողովը, նրա աշխատանքային խումբը սկսեցին առավել ինտենսիվ գործել: 1992 թ. հոկտեմբերի 15-ից մինչև 1995 թ. մայիսի 11-ը սահմանադրական հանձնաժողովն անց է կացրել 109 նիստ: 1993 թ. հունիսի 24-ին սահմանադրական հանձնաժողովը հավանություն տվեց Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծի առաջին տարբերակին և այն ներկայացրեց հանաժողովրդական քննարկման, որը տևեց ինը ամիս: Նախագծի վերաբերյալ արվեց ավելի քան հազար դիտողություն և առաջարկություն: Դրանք բոլորը համակարգվեցին և նկատի առնվեցին Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծի լրամշակման ընթացքում²:

1993 թ. նոյեմբերի 12-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, լսելով և քննարկելով Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծի ժողովրդական քննարկման ըն-

¹ Տե՛ս **Խաչատրյան Հ.Մ.**, նշված աշխ., էջ 19:

² Հատկանշական է, որ վեց կուսակցությունների ներկայացրած նախագծի վերաբերյալ, ստացվեց ընդամենը 72 առաջարկություն և դիտողություն՝ այդ թվում 17-ը ընդհանուր բնույթի, 55-ը՝ կոնկրետ հոդվածների առնչությամբ: Դրանք ներկայացվեց յոթ կազմակերպություններից և երեք անհատներից (տե՛ս **Խաչատրյան Հ.Մ.**, նշված աշխ., էջ 20):

քացքում ստացված դիտողություններն ու առաջարկություններն ամփոփող բազմակուսակցական հանձնաժողովի նախագահի հաղորդումը, որոշեց ի գիտություն ընդունել բազմակուսակցական հանձնաժողովի հաղորդումը՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծի ժողովրդական քննարկման ընթացքում ստացված դիտողությունների ու առաջարկությունների ամփոփման մասին: Նաև որոշվեց ամփոփիչ տեղեկանքը հանձնել ՀՀ Գերագույն խորհրդի մշտական հանձնաժողովներին, սահմանադրական հանձնաժողովին և հնարավորություն ընձեռել պատգամավորներին և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին՝ տեղեկանքին ծանոթանալու:

1994 թ. ապրիլի 20-ին սահմանադրական հանձնաժողովը հավանություն տվեց նախագծի լրամշակված տարբերակին և այն ներկայացրեց Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդ: Ներկայացվեցին մաս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության այլընտրանքային նախագծեր: Այլընտրանքային նախագծերի մեջ հատուկ տեղ էր գրավում վեց կուսակցությունների ջանքերի շնորհիվ ներկայացված սահմանադրության նախագիծը, որի ոչ պաշտոնական անվանումն էր «վեցյակի նախագիծ»:

Ընդդիմադիր քաղաքական ուժերի այն մասը, որ միավորվել էր վեցյակի նախագծի շուրջ, պետության կառավարման ձևի հարցում կողմնակից էր կիսանախագահական հանրապետության: Սակայն այս նախագիծը պաշտոնական նախագծից տարբերվում էր երկու հիմնական սկզբունքային հարցերում.

1) Վեցյակի նախագծի 3-րդ հոդվածը անբազրում էր հայ դատի խնդիրը. «1. ՀՀ միջազգային ատյաններում և միջպետական հարաբերություններում հետամուտ է Հայ դատի արդարացի լուծմանը, հասնել այն բանին, որպեսզի պետությունների համաշխարհային հանրությունը և իրավասու միջազգային կազմակերպությունները պաշտոնապես ճանաչեն ու դատապարտեն հայն մարդկության դեմ ուղղված այդ ծանրագույն հանցագոր-

ծուրյունը և վերացվեն հետևանքները»:

2) Վեցյակի նախագծի 12-րդ հոդվածը, հակառակ պաշտոնական նախագծի, որ ելնում էր երկքաղաքացիության արգելման սկզբունքից, սահմանում էր, որ «Հայազգի յուրաքանչյուր մարդ իրավունք ունի ձեռք բերել ՀՀ քաղաքացիություն»¹:

Սահմանադրական հանձնաժողովի ներկայացրած պաշտոնական նախագիծը մերժում էր հայ դատի խնդրի սահմանադրական ամրագրումը և երկքաղաքացիության սկզբունքը, վերջինիս մեջ տեսնելով ազգային պետականության անվտանգության սպառնալիք:

1994 թ. հունիսի 1-ին Գերագույն խորհուրդն իր արտահերթ նիստում ընդունեց որոշում՝ «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի սահմանադրական հանձնաժողովի կազմի ընդլայնման մասին»²: Այդ որոշմամբ սահմանադրական հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվեցին Գերագույն խորհրդում ներկայացված և սահմանադրական հանձնաժողովում ներկայացուցիչներ չունեցող հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների և օրենսդրական նախաձեռնության սուբյեկտների մեկական ներկայացուցիչ: Նույն օրը Գերագույն խորհուրդը որոշեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Բաբկեն Արաքցյանին ընտրել Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական հանձնաժողովի համանախագահ:

Սահմանադրական հանձնաժողովի՝ մինչ այդ մշակած և հավանության արժանացած նախագիծը վերադարձվեց հանձնաժողովին՝ նոր կազմով լրամշակելու՝ հաշվի առնելով մաս ալլընտրանքային նախագծերը:

Ընդլայնված կազմով (32 մարդ) սահմանադրական հանձնաժողովն աշխատեց 1994 թ. հունիսի 30-ից մինչև 1995 թ. ապրիլի 13-ը: Այդ ընթացքում հրավիրվեց հանձնաժողովի 66 նիստ: Սահմանադրական հանձնաժողովը հետագա աշխատանքում որպես

¹ Տե՛ս «Երկիր» օրաթերթ, 15 հունիսի, 1994 թ.:

² Տե՛ս «ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», թիվ 12(1064), հոդվ. 232-235:

հինք ընդունեց սահմանադրության պաշտոնական նախագիծը (հասարակական շրջաններում նախագիծն այդպիսի անվանում էր ստացել), որը լրամշակվեց և ներկայացվեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի քննարկմանը:

1995 թ. մայիսին նախագիծը մանրակրկիտ քննարկվեց Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում: Անցկացվեցին երկարատև խորհրդարանական քննարկումներ, Սահմանադրության նախագծում մտցվեցին զգալի թվով փոփոխություններ ու լրացումներ: Դրանք բոլորը հանգամանորեն քննարկվեցին սահմանադրական հանձնաժողովի լրացուցիչ նիստերում (1995 թ. մայիսի 10-ին և 11-ին): Համաձայնեցված տեսքով մեկ անգամ ևս քննարկեց Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը: Եվ, վերջապես, **1995 թ. մայիսի 12-ին Գերագույն խորհուրդը ընդունեց որոշում՝ «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծի մասին»:** Հենվելով Հայաստանի Հանրապետության 1995 թ. մարտի 27-ի Սահմանադրական օրենքի 2-րդ հոդվածի վրա և ղեկավարվելով «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին»՝ Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 14-րդ հոդվածով, Գերագույն խորհուրդը որոշեց.

1. Հավանություն տալ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի սահմանադրական հանձնաժողովի ներկայացրած Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծին:

2. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության ընդունման նպատակով 1995 թ. հուլիսի 5-ին անցկացնել հանրաքվե՝ քվերակության դնելով հետևյալ հարցը. «Համաձայն եք, արդյոք, ընդունել Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի հավանությանն արժանացած Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը»¹:

Հայաստանի քաղաքացիները պետք է գնահատական տային սահմանադրական հանձնաժողովի ներկայացրած և Հայաս-

¹ Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, հոդվ. 9(1085), 15 մայիսի, 1995 թ.:

տանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի հավանությանն արժանացած ՀՀ Սահմանադրության նախագծին: Հայաստանի պատմության ողջ ընթացքում առաջին անգամ 1995 թ. հուլիսի 5-ին անցկացվեց սահմանադրական հանրաքվե: Հայաստանի Հանրապետության ակտիվ ընտրական իրավունք ունեցող 2189804 քաղաքացիներից հանրաքվեին մասնակցեց 1217531 մարդ: Ընդ որում 828370-ը պատասխանեցին «այո՛» և միայն 349721-ը՝ «ո՛չ»: Անվավեր ճանաչվեց 39440 քվեաթերթիկ: Այսպիսով, հանրաքվեին մասնակցեց 1217531 քաղաքացի, այսինքն՝ քվեարկության իրավունք ունեցողների 55,66 տոկոսը: Հայաստանի Հանրապետության մոր Հիմնական օրենքի օգտին կողմ արտահայտվեց ընտրողների 68,04 տոկոսը¹:

§ 2. ՀՀ 1995 թ. Սահմանադրության իրավաբանական ընդհանուր բնութագիրը և առանձնահատկությունները

ՀՀ 1995 թ. Սահմանադրությունն աչքի է ընկնում մի շարք յուրահատկություններով, որոնցով նա տարբերվում է Խորհրդային Հայաստանի սահմանադրություններից²:

Առաջին, ՀՀ մոր Սահմանադրությունն, ի տարբերություն նախորդների, հենվում է համաշխարհային սահմանադրական տեսության նվաճումների վրա: Այդ տեսության մեջ չկա միասնական հայացք սահմանադրության բովանդակության, կառուցվածքի վերաբերյալ: Տարբեր երկրներում դրանք ունեն տարբեր բովանդակություն և կառուցվածք, որը պայմանավորված է դրանց ընդունման պատմական պայմաններով, սահմանադրական իրավագիտության զարգացման մակարդակով, ազգային առանձնա-

¹ Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, հոդվ. 13-14(1085), 15 մայիսի, 1995 թ.:

² Տե՛ս **Хачатрян Г.М.**, Первая Конституция Республики Армения, Ер., 2001, с. 24-28; **Վաղարշյան Ա.Գ.**, Հայաստանի սահմանադրական զարգացման որոշ հիմնահարցեր - ԵՊՀ, Եր. համալս. հրատ., 2003, էջ 89:

հատկություններով:

Միաժամանակ համաշխարհային սահմանադրական տեսությունը և պրակտիկան աչքի են ընկնում որոշակի միասնականությամբ՝ արդի սահմանադրությունների բովանդակամության պատկերացման մասին, որն հիմնված է ժողովրդավարության վերաբերյալ հայացքների ընդհանրության վրա: Ժամանակակից պայմաններում ձևավորվել է ժողովրդավարական պետության որոշակի մոդել, որն էլ պահանջում է, թե ինչը պետք է ընդգրկվի սահմանադրության մեջ: Դրանք են՝ մարդու բնական իրավունքների ու ազատությունների, իշխանությունների տարանջատման, ժողովրդաիշխանության, ներկայացուցչական համակարգի ու խորհրդարանականության, իրավական և սոցիալական պետության վերաբերյալ հայեցակարգերը, որոնք և դրված են ՀՀ Սահմանադրության հիմքում:

Այսպիսով՝ «ՀՀ Սահմանադրությունն ամբողջությամբ վերցրած, համապատասխանում է միջազգային չափանիշներին և բավարարում է ժամանակակից կոնստիտուցիոնալիզմի համընդհանուր ճանաչում ստացած պահանջները, իհարկե, առաջին հերթին արտացոլելով Հայաստանի Հանրապետության առանձնահատկությունները»¹:

Մի շարք իրավագետներ, համաձայնվելով այս տեսակետի հետ, համարելով, որ ՀՀ Սահմանադրությունն ունի ընդհանուր կողմեր այլ երկրների սահմանադրությունների հետ, միաժամանակ գտնում են, որ այն արտացոլում է «մեր ժողովրդի կյանքի, նրա նորաստեղծ պետականության առանձնահատուկ ու եզակի վիճակը, հետևաբար ունի դրանցով պայմանավորված առանձնահատկություններ: Խոսքը գնում է հայ ժողովրդի աշխարհասփյուռ և տարագիր վիճակի, հայ դատի արդարացի լուծման պահանջի մասին»: Սահմանադրության ներածությունը սահմանում է. «Հայ ժողովուրդը հիմք ընդունելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրում հաստատագրված հայոց պետականության

¹ Տե՛ս **Խաչատրյան Հ.Մ.**, նշված աշխ., էջ 25:

հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները... ընդունում է ՀՀ Սահմանադրությունը»: Այստեղից բխում է, որ.

«1. «Հայ ժողովուրդ» արտահայտությունը ժխտում է անջրպետը սփյուռքի և հայաստանաբնակ հայերի միջև, իսկ ՀՀ ճանաչվում է ամենայն Հայոց պետական տունը:

2. Վկայակոչելով հռչակագիրը, այն վերածում է Սահմանադրության բաղադրամասի, որում ամրագրված է հայերի ցեղապանության պաշտոնական ճանաչման, դատապարտման և դրա հետևանքների վերացման պահանջը:

3. Ելնելով հայ ժողովրդի աշխարհասփյուռ վիճակից, հավատարիմ «մի ժողովուրդ, մի հայրենիք» նշանաբանին, Սահմանադրությունը սահմանում է. «ՀՀ միջազգային իրավունքի նորմերի շրջանակներում նպաստում է այլ պետություններում գտնվող հայկական պատմական ու մշակութային և կրթական կյանքի զարգացմանը»:

4. Հայ ժողովրդի աշխարհասփյուռ վիճակից ելնելով 14-րդ հոդվածը ամրագրում էր, որ ազգությամբ հայերը ՀՀ քաղաքացիություն են ձեռք բերում պարզեցված կարգով»¹:

Երկրորդ, ՀՀ նոր Սահմանադրությունն ուներ համակարգվածության բարձր մակարդակ, ներքին տրամաբանական կառուցվածք: Այն հավաք և սեղմ, ներքին միասնություն ունեցող իրավաբանական փաստաթուղթ էր: Սահմանադրական նորմերը հանդես էին գալիս հիմունքների ձևով այնպես, որ բացառվեին կամ նվազագույնի հասցվեին հետագա ամեն կարգի փոփոխություններն ու լրացումները: «Սահմանադրական հիմունքներ» հասկացությունը ցույց է տալիս նորմերի այն համակցությունը, որոնք ամփոփում են Սահմանադրության հատկությունները սոցիալական իրականության որոշակի ոլորտի վերաբերյալ: Սահմանադրության մեջ ամրագրվում է հասարակական հարաբերություններ-

¹ Տե՛ս **Նազարյան Վ.**, «Լայն ժողովրդավարության և ուժեղ պետականության Հիմնական օրենքը» // «117 հարց և պատասխան ՀՀ նոր Սահմանադրության մասին», Եր., 1995 թ., էջ 9-10:

րի համակարգի կացության վրա իրավական ներգործության ցանկալի մոդելը, ընդ որում, այդ ներգործությունը պահանջում է գործուն կառավարչական գործունեություն՝ մոդելն իրականության մեջ կենսագործելու համար¹: Սահմանադրական հիմունքները սահմանադրական պահանջների սոցիալական պրակտիկայում կենսագործելու բազմափուլ ճանապարհին առաջին օղակն են, և հիմնական օրենքի դրույթների հետագա զարգացումը կատարվում է այլ նորմատիվ ակտերի (օրենքների) միջոցով²:

Երրորդ, ի տարբերություն նախորդ սահմանադրությունների՝ նորը գործում է անմիջականորեն: 1995 թ. Սահմանադրության 6-րդ հոդվածի համաձայն՝ «ՀՀ Սահմանադրությունը ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ և նրա նորմերը գործում են անմիջականորեն»: Սահմանադրությունն իրավաբանական հիմք է իրավունքի բոլոր ճյուղերի, օրենսդրության զարգացման համար, քանի որ դրա դրույթները առաջնային, ելակետային ու հիմնարար են: Սակայն, չպետք է ընկնել մեկ այլ ծայրահեղության մեջ՝ ենթադրելով, որ «Սահմանադրությունը ինքնիրեն, հպարտ մենակության մեջ, առանց այլ օրենքների ընդունակ է լուծել հիմնարար կարգավորման խնդիրները: Շատ սահմանադրական նորմերի գործողությունը նպատակին է հասնում ընթացիկ օրենսդրության հետ համալիր, փոխկապակցված կերպով»³: Բայց մյուս կողմից վտանգ կա, որ Սահմանադրության նորմերը կտարալուծվեն ընթացիկ օրենքներում, քանի որ վերջիններս՝ չնայած Սահմանադրության առաջադիմական բովանդակությանը, մի շարք դեպքերում դրսևորում են սահմանադրական նորմերին անհամապատասխանության միտում: Ահա թե ինչու, կարևոր է սահմանադրական նորմերին տալ անմիջական գործողություն, ինչն էլ արված է Սահմանադրության 6-րդ հոդվածում: Սակայն, ինչպես

¹ Տե՛ս **Ржевский В.А., Чесурнова Н.М.**, Судебная власть в РФ: Конституционные основы организации и деятельности. М., 1998, էջ 152:

² Տե՛ս **Белкин А.А.**, Категория “основы” в Конституции СССР Вестник ЛГУ, 1983, N 11, էջ 73-74:

³ Տե՛ս Конституция РФ: Научно-практические комментарии, М., 1997, էջ 28:

ցույց է տալիս ՀՀ սահմանադրական փորձը, անմիջական գործողությունը դեռևս մնում է որպես Սահմանադրության չիրացված հնարավորություն¹:

Չորրորդ, ՀՀ Սահմանադրությունն ամենից առաջ իրավաբանական փաստաթուղթ է, պետականության, իրավական համակարգի, օրինականության և իրավակարգի հիմքը: Հետևաբար, այն գերծ է գաղափարական դոգմաներից: Սակայն Սահմանադրությունը մաս քաղաքական փաստաթուղթ է, որովհետև այն անպայման կարգավորում է մաս քաղաքական հարաբերություններ: Որոշ հեղինակներ ենթադրում են, որ սահմանադրությունը կատարում է մաս որոշակի գաղափարախոսական ֆունկցիա: Սակայն Սահմանադրությունը դուրս է գաղափարախոսությունից, այն միայն անհրաժեշտ պայման է ցանկացած գաղափարախոսության արտահայտման, սոցիալական տարակարծության ապահովման համար: Եթե Սահմանադրությունը արտահայտում է ինչ-որ որոշակի, համընդհանուր գաղափարախոսություն, ապա դա մարդու ազատության և սոցիալ-իրավական պետության փիլիսոփայությունն է: Այս տեսանկյունից 1995 թ. Սահմանադրությունը՝ որպես երկրի հիմնական օրենք, կարող է բավարարել և՛ աջ լիբերալներին, և՛ ձախ սոցիալիստական քաղաքական ուժերին:

Հինգերորդ, ըստ իր ընդունման և փոփոխման եղանակի ՀՀ 1995 թ. Սահմանադրությունը կոչո էր: Դրանում փոփոխություններ մտցնելու համար անհրաժեշտ էր պահպանել որոշակի հատուկ պայմաններ, այսինքն՝ գիտակցորեն ստեղծված են դժվարություններ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ մտցնելու համար: Կոչո կարգը նպաստում է Սահմանադրության, հետևաբար մաս պետության ու հասարակության կայունությանը:

¹ Այս խնդրում մենք համաձայն ենք այն իրավագետների հետ, ովքեր առաջարկում են «մշակել ՀՀ Սահմանադրության անմիջական գործողության իրավական կառուցակարգ և ներդնել այն իրավակիրառ գործունեության մեջ» (տես **Ղազինյան Գ.Ս.**, նշված աշխ., էջ 181):

Վեցերորդ, ՀՀ 1995 թ. Սահմանադրությունը սկիզբ դրեց Հայաստանում մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների բնական իրավական, ազատական հայեցակարգի ամրագրման, պահպանության, երաշխավորման և պաշտպանության իրավական գործընթացին¹: Մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների սահմանադրական իմստիտուտի նորմերը զետեղված էին Սահմանադրության 1-ին գլխում՝ որպես ՀՀ սահմանադրական կարգի հիմունքներ², ինչպես նաև՝ 2-րդ գլխում: Վերջինը ուներ ներքին տրամաբանական կառուցվածք. դրանում ամրագրված էին, նախ, ՀՀ քաղաքացիության սահմանադրական հիմքերը³ (հոդված 14), ՀՀ քաղաքացիների լիիրավության և իրավահավասարության սկզբունքները (հոդվածներ 15-16), մարդու քաղաքացիական կամ անձնական իրավունքները

¹ Այդ հայեցակարգի փիլիսոփայական հիմքը ուսմունքն է ազատության մասին՝ որպես մարդու բնական կացություն և բարձրագույն արժեք կյանքից հետո: «Արդի սահմանադրական-իրավական ուսմունքն ազատության մասին իր բազմաեզրույթամբ և բարդ դեպքերմիջանվարվածությամբ հանդերձ կարող է կարճ արտահայտվել հետևյալ հիմնական դրույթներում. 1) բոլոր մարդիկ ազատ են ի ծնե և ոչ ոք իրավունք չունի օտարելու նրանց բնական իրավունքները: Այդ իրավունքների ապահովումը և պաշտպանությունը պետության խնդիրն է և գլխավոր կոչումը, 2) ազատությունը հնարավորությունն է անել ամեն ինչ, ինչը չի արգելված և չի վնասում մյուս անձանց: Հետևաբար, մարդու ազատությունը չի կարող լինել բացարձակ, այն սահմանափակված է մյուս մարդկանց նույն կացությամբ: Հնարավորությունների հավասարությունը բոլորի համար ազատության հիմքն է, 3) ազատության սահմանները կարող են որոշվել միայն օրենքով, որն էլ հենց ազատության չափն է: Ազատությունը և իրավակարգը հակամարտ չեն, եթե օրենքը իրավական է և ժողովրդավարական: Հետևաբար ամենով, ինչ չի արգելվում, թույլատրելի է: Իրավունքների սահմանափակումը հնարավոր է բացառապես հասարակության ընդհանուր բարեկեցությանը նպաստելու նպատակով» (տե՛ս **Barma M.B. и др., Конституционное право Российской Федерации, М. 1996, էջ 155**):

² Սահմանադրության 1995 թ. խմբագրությամբ 4-րդ հոդվածը սահմանվում էր. «Պետությունը ապահովում է մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա՝ միջազգային իրավունքի սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխան»:

³ Համաձայն 1995 թ. Սահմանադրության 14-րդ հոդվածի՝ ՀՀ քաղաքացիության ծնեբերման և դադարեցման կարգը սահմանվում էր օրենքով: Ազգությամբ հայերը ՀՀ քաղաքացիություն էին ծնեք բերում պարզեցված կարգով: ՀՀ քաղաքացին միաժամանակ չէր կարող լինել այլ պետության քաղաքացի:

և ազատությունները (հոդվածներ 17-25), ՀՀ քաղաքացիների քաղաքական իրավունքները և ազատությունները (հոդվածներ 25-27), մարդու և քաղաքացու տնտեսական ու սոցիալական, մշակութային իրավունքներն ու ազատությունները (հոդվածներ 28-37), մարդու իրավունքների հատուկ իրավական երաշխիքները (հոդվածներ 38-42), մարդու իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման կարգը և հիմքերը (հոդվածներ 44-45), ՀՀ-ում մարդու և քաղաքացու սահմանադրական պարտականությունները (հոդվածներ 46-48):

1995 թ. Սահմանադրության 2-րդ գլխում սահմանված նորմերը լիովին համապատասխանում էին այդ պահին ՀՀ կողմից վավերացված միջազգային պայմանագրերում ամրագրված մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներին և նորմերին: Սակայն Սահմանադրության մեջ անհնար էր մեկ առ մեկ ամրագրել մարդու և քաղաքացու բոլոր հիմնական իրավունքները և ազատությունները: Այս տեսանկյունից կարևոր դրույթ էր ամրագրում Սահմանադրության 43-րդ հոդվածը. «Սահմանադրությամբ ամրագրված իրավունքները և ազատությունները սպառիչ չեն և չեն կարող մեկնաբանվել որպես մարդու և քաղաքացու այլ հանրաճանաչ իրավունքների և ազատությունների բացառում»:

Յոթերորդ, ՀՀ 1995 թ. Սահմանադրությունը լուծեց միջազգային իրավունքի ՀՀ իրավական համակարգում գործողության հիմնահարցը: Սահմանադրության 6-րդ հոդվածի 4-րդ և 5-րդ մասերում ամրագրվեցին այդ հարցի հետևյալ կարևոր իրավակարգավորումները:

ՀՀ վավերացրած միջազգային պայմանագրերը ճանաչվում են ՀՀ իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մաս: Այս դրույթով ՀՀ-ն միջազգային իրավունքի նորմերի ճանաչման իրավական ձև համարեց միջազգային պայմանագրերի վավերացումը: Միջազգային իրավունքի նորմերի ճանաչման այս ձևն այլ կերպ անվանում են ընդհանուր փոխակերպում (տրանսֆորմացիա): «ՀՀ ի-

քավական համակարգի բաղկացուցիչ մաս» իրավական ձևակերպումը նշանակում է, որ վավերացված միջազգային պայմանագրերը ճանաչվում են ներպետական հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման աղբյուր: Սահմանադրական այդ դրույթով ՀՀ-ն պարտավորվեց, որ պետական մարմինները պետք է ներպետական օրենսդրությունը և իրավակիրառական պրակտիկան համապատասխանեցնեն միջազգային իրավական նորմերին: Միջազգային իրավունքի ներպետական իրավական համակարգում գործողության այս ձևն անվանում են միջազգային իրավունքի միջնորդավորված (ներպետական ակտերի միջոցով) փոխակերպում:

Քանի որ միջազգային պայմանագրերը համարվում են ՀՀ իրավական համակարգի մաս, ապա դրանք ներպետական իրավական համակարգում ձեռք են բերում իրավական կարգավորման աղբյուրի ուժ և ընդհանուր փոխակերպումից բացի, գործում են անմիջականորեն: Այդպիսի կիրառման ընթացքում հնարավոր են միջազգային պայմանագրի և ներպետական նորմատիվ ակտի՝ օրենքի կոլիզիաներ (տարաձայնություն, անհամապատասխանություն): Այս դեպքի համար Սահմանադրությունը սահմանում է, որ եթե վավերացված միջազգային պայմանագրերում սահմանված են այլ նորմեր, քան նախատեսված են ՀՀ օրենքներով, ապա կիրառվում են միջազգային պայմանագրի նորմերը, այսինքն՝ վավերացված միջազգային պայմանագրերը ներպետական ակտերի նկատմամբ կիրառման առաջնություն ունեն: Միջազգային պայմանագրի փոխակերպման այս ձևը չի վերաբերում Սահմանադրությանը, որը պահպանում է իր գերակայությունը. ՀՀ Սահմանադրությանը հակասող միջազգային պայմանագրերը կարող են վավերացվել միայն Սահմանադրության մեջ համապատասխան փոփոխություն կատարելուց հետո:

§ 3. Սահմանադրական կոդիֆիկացիան և Հայաստանի իրավական զարգացման հետագա ուղղությունները

1990-95 թթ. իրականացված իրավական բարեփոխումներն իրենց հանգրվանը գտան 1995 թ. հուլիսի 5-ի՝ հանրաքվեի միջոցով ընդունված՝ Սահմանադրության մեջ: Իրավաբանական տեսանկյունից 1995 թ. Սահմանադրությունն իրականացրեց սահմանադրական կարգավորման համակարգում՝ կոդիֆիկացիայի ձևով¹:

ՀՀ Սահմանադրությունը մեր պետության և հասարակության հիմնական օրենքն է, որն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ, ամրագրում է հասարակական և պետական կարգերի հիմնական սկզբունքները, մարդու և քաղաքացու իրավունքներն ու ազատությունները, ինչպես նաև պետական իշխանության մարմինների համակարգը:

Սահմանադրությունը՝ որպես հիմնական օրենք կամ օրենքներից օրենք, հիմնարար դեր է խաղում ժողովրդավարության երաշխիքների շարքում: Սահմանադրությունն ամրագրում է ժողովրդավարության կառուցակարգերը, սկզբունքները, ինստիտուտները և նորմերը՝ դրանց տալով բարձրագույն իրավաբանական ուժ: Սահմանադրական կարգավորման հիմնական նպատակը ժողովրդավարության իրացումն է: ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված բազմաթիվ ժողովրդավարական ինստիտուտները, սկզբունքները, նորմերը վերաբերում են հասարակությանը, պետությանը, ինչպես նաև մարդուն: Այլ կերպ ասած, ժողովրդավարությունն իրական դարձնելու համար ՀՀ 1995 թ. Սահմանադրությունը.

- ամրագրեց ժողովրդավարական հասարակության որոշա-

¹ Կոդիֆիկացիան օրենսդրության համակարգման ձև է, որի ընթացքում նորմատիվ տարբեր ակտերի կարգավորման առարկան միավորվում է միասնական, տրամաբանորեն ամբողջական նոր ակտում (տես՝ **Վաղարշյան Ա.Գ.**, Պետության և իրավունքի տեսություն-2..., էջ 197-198):

կի մոդել, որն անվանում են քաղաքացիական հասարակություն,

- ամրագրեց ժողովրդավարական պետության որոշակի մոդել, որն անվանում են սոցիալական-իրավական հանրապետություն,

- ամրագրեց մարդու (քաղաքացու) անօտարելի իրավունքներն ու ազատությունները, իսկ դրանց պահպանությունը սահմանեց որպես պետության պարտականություն, նպատակ:

Սահմանադրության ընդունումից սկսած հայ քաղաքագիտության և իրավագիտության մեջ առաջ են գալիս սկզբունքորեն մոռնեցումներ և հայեցակարգեր՝ պայմանավորված համաշխարհային քաղաքական-իրավական գիտության նվաճումներով: Տեսական միտքը, որն ընկած է ժամանակակից սահմանադրական կարգավորման հիմքում, ամենից շատ մոտ է ժամանակակից արևմտյան ազատականությանը: Հենց այդ ուսմունքն է, որի արմատները գալիս են հին հույների փիլիսոփայությունից, առաջ քաշել քաղաքացիական հասարակության, խորհրդարանականության, իշխանությունների բաժանման, իրավական պետության և այլ գաղափարները: Միաժամանակ այն կրում է սոցիալ-ազատականության և սոցիալ-ժողովրդավարության ազդեցությունը: Այսինքն՝ Հայաստանի սահմանադրական կարգերը ներառել են համաշխարհային սահմանադրական իրավական մտքի նվաճումները, փորձելով այն դնել մեր ազգային հողի վրա:

Հայաստանում սահմանադրական բարեփոխումները հիմնականում դրեցին ժողովրդավարության հիմքերը, և այդ տեսանկյունից ժողովրդավարության հաստատման, հասարակության քաղաքական զարգացման հիմնական ինստիտուցիոնալ պայմանները, որպես առաջադիմության կարևորագույն պայման, առկա էին: Միևնույն ժամանակ միայն սահմանադրական-իրավական բարեփոխումներն ի վիճակի չեն երաշխավորելու ժողովրդավարությունը:

1995 թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո ՀՀ-ն թևակո-

խեց իր զարգացման նոր փուլը, որի բովանդակությունը Սահմանադրության հիմքում դրված գաղափարների, սահմանադրական հիմունքների և նորմերի կենսագործումն էր: Այդ պայմաններում Սահմանադրությունը կոչված էր անխախտելի դարձնել և երաշխավորել մարդու իրավունքներն ու ազատությունները, հիմք դառնալու սոցիալական-իրավական պետության ստեղծման ճանապարհին, նպաստել քաղաքացիական հասարակության կայացմանը:

Սահմանադրությանը սպասում էին լուրջ փորձություններ, որովհետև սպասվող բարեկեցությունը կամ գոնե դրա նախադրյալները չկային: Դեռևս ծանր էր տնտեսական և սոցիալական վիճակը: Արժեզրկման վտանգը մշտապես կախված էր բնակչության գլխին: Բնակչության տարբերակումը, ըստ եկամուտների և նյութական ապահովվածության, դարձել էր բացահայտ, և աճում էր: Լուրջ հիմնախնդիրներ կային հանրային իշխանության կազմակերպման և գործունեության հարցերում: Նման իրավիճակում հնչում էին մեղադրանքներ սահմանադրության հասցեին, փորձեր էին արվում առաջացած հիմնախնդիրների պատճառ դարձնել սահմանադրությունը:

Իհարկե, Սահմանադրությունը չի կարելի համարել կատարյալ փաստաթուղթ: Այն ուներ մաս քերություններ, ինչպիսիք էին՝ իշխանությունների անհավասարակշիռ տարանջատումը, հակակշիռների և գապիշների ոչ արդյունավետ համակարգը, գործադիր իշխանության երկատումը նախագահականի և կառավարականի, դատական իշխանության կազմակերպման և գործունեության սահմանադրական նորմերի ճնացող, ոչ հստակ բնույթը և այլն:

Բայց պետք է նկատի ունենալ երկու հանգամանք: Նախ, ընդհանրապես, կատարյալ սահմանադրություն չի կարող լինել: Երկրորդ, չնայած սահմանադրական համակարգերի կազմակերպման գոյություն ունեցող բազմազանությանը, տարբեր երկր-

ներում պետական իշխանությունը ձևավորվում է մի շարք ընդհանուր օրինաչափություններին համապատասխան: Այսինքն՝ մարդկային հասարակությունն իր զարգացման ընթացքում, ամփոփելով սոցիալական փորձը պետական շինարարության ոլորտում, մշակել է սկզբունքներ, որոնք ձեռք են բերել արսիոմատիկ ճշմարտության բնույթ, և որոնց համապատասխան պետք է կառուցվի և գործի իրավական և ժողովրդավարական կոչված պետական իշխանությունը մարմնավորող համակարգը: Այդ սկզբունքներն ընդհանուր, օբյեկտիվ բնույթ ունեցող արժեքներ են, և բազմազանությունը տվյալ դեպքում դրսևորվում է միայն և միայն սկզբունքների շրջանակում:

Սահմանադրական ցանկացած բարեփոխման հետևանքով ստեղծվող պետական կառավարման համակարգը որոշակիորեն հայեցողական հիմնախնդիր է, քանի որ կարելի է տուրք տալ այս կամ այն տեսլականին, այս կամ այն երկրի փորձին և այլն, բայց բոլոր դեպքերում առաջնայինը, պարտադիրը համաշխարհային պետաիրավական մտքի կողմից մշակված սկզբունքների պահպանությունն է:

Հետևաբար սահմանադրության ընդունումից հետո սահմանադրական զարգացման առաջնակարգ խնդիրը եղել և մնում է սահմանադրության հիմունքների, ինստիտուտների և ընթացակարգերի կենսագործումը կյանքում, դրանց ձևավորման գործընթացը մինչև վերջ հասցնելը, և դրանով իսկ հայկական հասարակության և պետականության սահմանադրական տեսլականը իրականություն դարձնելը: Ընդ որում, այդ ճանապահին միայն սահմանադրական օրինականությունն էր ապահովելու իրական սահմանադրականություն, ժողովրդավարություն, հասարակության առջև կանգնած սոցիալական և տնտեսական խնդիրների լուծումը:

Այսպիսով, մեր իրավիճակում գորոյան հանգույցը պետք էր փնտրել ոչ թե սահմանադրության մեջ, այլ սահմանադրությունից

դուրս, Սահմանադրության դրույթների և իրականության միջև խզվածքում:

Սահմանադրության շատ դրույթներ հռչակագրային են ու իրականում չգործող: Այդ հանգամանքն ունի խորքային պատճառներ և հիմքեր: Քացի սահմանադրական նորմերից կան նաև այլ նախադրյալներ և պայմաններ, որոնցից ևս կախված է պետական իշխանության արդյունավետությունը, ընդ որում շատ ավելի, քան Սահմանադրությունից: Հետևաբար, ՀՀ Սահմանադրության պարզունակ համեմատությունը որևէ այլ երկրի սահմանադրության հետ կամ իրականությունից կտրված քննադատությունը գիտականորեն անընդունելի է, քանի որ տարբեր են մեր և նրանց սոցիալ-հոգեբանական, տնտեսական, քաղաքական, գաղափարամշակութային և մնացած պայմանները: Սահմանադրական հետագա զարգացման հրամայականը նշված գործոնների շեշտադրումը, դրանք բարենպաստ դարձնելն է:

Այս կարևորագույն ու բարդ խնդրի լուծման համար երկար ժամանակ էր պահանջվում: Միաժամանակ այն պայմանավորված է մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքներով: Այսպիսով, առանց համապատասխան ամբողջական, համալիր, գիտականորեն և գործնականորեն հիմնավորված հայեցակարգի մշակման, ցանկացած օրենսդրական, այդ թվում և սահմանադրական բարեփոխում դատապարտված է անհաջողության: Անհաջողությունն ավելի հավանական է, եթե այդ բարեփոխումները չեն երաշխավորված դրական ազդեցություն ունեցող ընդհանուր կացությամբ՝ երկրի քաղաքական և տնտեսական դրությամբ, հասարակության բարոյահոգեբանական վիճակով ու որակներով, այլ հասարակական, արտաիրավական պայմաններով:

Միայն լավ սահմանադրության առկայությունը բավարար չէ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում իրական հաջողության հասնելու համար: Կան նաև այլ գործոններ, մասնավորապես, քաղաքական, պետական-իրավական ռեժիմը և գործելա-

կերպը, որոնք երբեմն կարող են ի չիք դարձնել լավագույն սահմանադրությունը, և ընդհակառակն, համապատասխան առաջադիմական, դրական ուղղվածության դեպքում մույնիսկ վատ սահմանադրության պայմաններում երաշխավորել հաջողությունները: Հետևաբար, պահի հրամայականներից էին խստագույն օրինականությունը (մաս սահմանադրական), պետական իշխանության իրավահեղինակության բարձրացումը, ընդհանուր հասարակական բարենպաստ պայմանների ստեղծումը, հասարակության սահմանադրական-իրավական սոցիալիզացիան և իրավական մշակույթի արմատավորումը:

**Gagik Ghazinyan,
Artur Vagharshyan**

ISSUES OF THE HISTORY OF ARMENIAN LAW

FROM ANCIENT TIMES TO PRESENT DAYS

YSU press

Resume

The monograph presents a systematized legal and historical research highlighting the formation and operation of separate elements in the Armenian Law and its culture focusing on the major issues and regularities of its historical development.

In fact, it's the first attempt to study the History of Law in Prechristian Armenia, the state of affairs in the field of Law in 15-19-century Armenia, the legal system of the First Republic of Armenia, as well as the process of the normative basis formation in the legal system of the Third Republic of Armenia. Some problematic issues in the History of the Armenian Law relating to other historical periods are presented innovatively.

The research is conducted through the use of current approaches and methodologies which allowed to avoid merely formal legal analysis and to draw the entire picture of Armenian Law formation and operation at each historical stage correspondingly.

The book is designed for law professionals majoring in the field of History of the Armenian State and Law, as well as students and post-graduates at law schools.

**Казинян Гагик Сергеевич,
Вагаршян Артур Гришаевич**

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО ПРАВА

ОТ ДРЕВНИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ

Издательство ЕГУ

Резюме

Монография является систематизированным историко-правовым исследованием, которое посвящено общим вопросам и закономерностям формирования, действия и исторического развития армянского права и отдельным элементам правовой культуры.

В монографии впервые исследуются основные вопросы истории права дохристианской Армении, правовое состояние Армении в XV-XIX веках, правовая система Первой республики, а также процесс образования нормативных основ правовой системы Третьей республики. Многие основные вопросы других периодов истории армянского права представлены в новом свете.

Исследование осуществлено с использованием современных подходов и принципов решения правоведческих задач, предпринята попытка представить обзор армянского права в соответствии с историческими этапам его формирования и развития.

Монография адресована преподавателям, аспирантам и студентам юридических факультетов, а также тем, кто интересуется основными вопросами истории государства и права Армении.

Դազինյան Գագիկ, Վաղարշյան Արթուր
ՀԱՅՈՑ ԻՐԱՎՈՒՆԶԻ
ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ
ՀԻՆ ՇՐՋԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Gagik Ghazinyan, Artur Vagharshyan
ISSUES OF THE HISTORY OF THE ARMENIAN LAW
FROM ANCIENT TIMES TO PRESENT DAYS

YSU press

Казинян Гагик Сергеевич, Вагаршян Артур Гришаевич
ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ
ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО ПРАВА
ОТ ДРЕВНИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ

Издательство ЕГУ

Լեզվական խմբագիր ք.գ.թ., դոցենտ Փ. Մեյթիխանյան
Էջադրումը՝ Ա. Պետրոսյանի

ԵՊՀ հրատարակչություն
ՀՀ, Երևան - 0025, Ալեք Մանուկյան 1

Հանձնվել է տպագրության 11.11.2014թ.:
Չափսը 60x84¹/₁₆: Ծավալը՝ 26 տպ. մամուլ:
Տպաքանակ՝ 300: